

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 173

Харків
2026

УДК 340(06)

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

*Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа
R30-02144*

*Збірник наукових праць включено до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 293) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
протокол № 13 від 28.05.2026 р.*

Редакційна колегія: *Анатолій Гетьман* – д-р юрид. наук, проф. (голов. ред.); *Дмитро Лученко* – д-р юрид. наук, проф. (заст. голов. ред.); *Свєтлїй Суєтнов* – канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); *Ганна Анїсімова* – д-р юрид. наук, проф.; *Юрій Барабаш* – д-р юрид. наук, проф.; *Марія Ващишин* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Гафурова* – д-р юрид. наук, проф.; *Надія Кобецька* – д-р юрид. наук, проф.; *Дмитро Лук'янов* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Серєда* – д-р юрид. наук, проф.; *Сергій Харитонов* – д-р юрид. наук, проф.; *Віктор Шевчук* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Яковюк* – д-р юрид. наук, проф.

Зарубіжні члени редакційної колегії: *Франческо Галлараті* – д-р юрид. наук, проф. (Італія); *Ірена Маліновська* – д-р юрид. наук, проф. (Польща); *Марієта Сафта* – д-р юрид. наук, проф. (Румунія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2026. – Вип. 173. – 352 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального, міжнародного права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Адреса редакційної колегії:

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

UDC 340(06)

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

*Media ID in the Register of Media Entities
R30-02144*

*The collection of scientific papers is included to the category "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 293) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.*

*Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University,
Protocol No. 13, 28.05.2026.*

Editorial Team: *Anatolii Getman* – Dr. of Law, Prof. (Editor-in-chief); *Dmytro Luchenko* – Dr. of Law, Prof. (Deputy Editor-in-chief); *Yevhenii Suietnov* – Ph.D. in Law, Associate Prof. (Executive Editor); *Hanna Anisimova* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Maria Vashchyshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Hafurova* – Dr. of Law, Prof.; *Nadiya Kobetska* – Dr. of Law, Prof.; *Dmytro Lukianov* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Sereda* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial Team: *Francesco Gallarati* – Dr. of Law, Prof. (Italy); *Irena Malinowska* – Dr. of Law, Prof. (Poland); *Marieta Safta* – Dr. of Law, Prof. (Romania)

Problems of Legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2026. – Issue 173. – 352 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal, international law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Address of the Editorial Team:

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

ЗМІСТ

<i>Фельцан І. Ю.</i> Юридична наука в умовах Європейського дослідницького простору: парадигмальні та інституційно-функціональні аспекти інтеграції наукового знання.....	6
<i>Кравченко І. Л.</i> Громадський контроль у конституційній демократії: еквадорський досвід та українська перспектива.....	31
<i>Божко В. М., Сидоренко А. С.</i> Проблеми визначення статусу посадової особи місцевого самоврядування у практиці Верховного Суду.....	60
<i>Лялюк О. Ю.</i> Теоретико-прикладні проблеми суміщення посад та статусів у системі місцевого самоврядування.....	78
<i>Важженчук С. Я.</i> Генеза принципу свободи договору.....	96
<i>Васильєв С. В.</i> Верифікація як методологічна проблема сучасної теорії цивільного судочинства.....	110
<i>Карнаух Б. П.</i> Деліктна і договірна відповідальність: (ре)демаркація, анклав і «сірі» зони.....	130
<i>Кравцов С. О., Угриновська О. І.</i> Судовий збір як національний інструмент доступу до правосуддя в Україні: процесуальний бар'єр чи вимушена необхідність.....	152
<i>Шипович В. В., Шуміло І. А.</i> Мобільний конфлікт у майнових відносинах подружжя: європейський підхід і національна судова практика.....	174
<i>Коросташова І. М.</i> Цифровізація митної справи і зовнішньоекономічної діяльності в міжнародному праві та митному законодавстві ЄС: верховенство права в цифровій парадигмі.....	192
<i>Коренцов О. І.</i> Актуальні питання забезпечення права громадян на справедливий суд в умовах дії правового режиму воєнного стану.....	222
<i>Пономарьов А. А.</i> Становлення та розвиток адміністративно-правового регулювання дитячого спорту в Україні (XIX – початок XXI століття).....	247
<i>Перепелиця О. С.</i> Між необхідністю та надмірністю: соціальна обумовленість криміналізації виправдовування агресії (стаття 436 ² Кримінального кодексу України).....	282
<i>Щеглаков І. Е.</i> Способи посягання на криптовласність: основні види та кваліфікація.....	304
<i>Шеруда А. І.</i> Національний та іноземний досвід кримінально-правового захисту цифрових прав особи.....	331

CONTENTS

<i>Feltsan, I.Yu.</i> Legal Science in the Context of the European Research Area: Paradigmatic and Institutional-Functional Aspects of the Integration of Scientific Knowledge.....	6
<i>Kravchenko, I.L.</i> Public Control in a Constitutional Democracy: Ecuadorian Experience and Ukrainian Perspective.....	31
<i>Bozhko, V.M., & Sydorenko, A.S.</i> Issues Regarding the Determination of the Status of Local Government Officials in the Practice of the Supreme Court.....	60
<i>Lialyuk, O.Yu.</i> Theoretical and Practical Issues of the Concurrence of Positions and Statuses in the Local Self-Government System	78
<i>Vavzhenchuk, S.Ya.</i> Genesis of the Principle of Freedom of Contract	96
<i>Vasylyev, S.V.</i> Verification as a Methodological Problem of the Modern Theory of Civil Judicial Procedure	110
<i>Karnaugh, B.P.</i> Tortious and Contractual Liability: (Re)Demarcation, Enclaves, and Grey Zones.....	130
<i>Kravtsov, S.O., & Uhrynovska, O.I.</i> Court Fees as a National Instrument for Access to Justice in Ukraine: a Procedural Barrier or a Forced Necessity.....	152
<i>Shypovych, V.V., & Shumilo, I.A.</i> The Mobile Conflict of Laws in Matrimonial Property Regimes: European Approaches and National Case Law	174
<i>Korostashova, I.M.</i> Digitalization of Customs and Foreign Economic Activities in International Law and EU Customs Legislation: Rule of Law in the Digital Paradigm.....	192
<i>Korentsov, O.I.</i> Current Issues of Ensuring Citizens' Right to a Fair Trial under the Legal Regime of Martial Law.....	222
<i>Ponomarov, A.A.</i> The Formation and Development of Administrative and Legal Regulation of Children's Sports in Ukraine (19th – Early 21st Century).....	247
<i>Perepelytsia, O.S.</i> Between Necessity and Excess: Social Conditionality of the Criminalization of Aggression Justification (Article 436 ² of the Criminal Code of Ukraine).....	282
<i>Shchehlakov, I.E.</i> Methods of Encroachment on Cryptoproperty: Main Types and Qualification	304
<i>Sheruda, A.I.</i> National and Foreign Experience in the Criminal-Legal Protection of an Individual's Digital Rights.....	331

Юридична наука в умовах Європейського дослідницького простору: парадигмальні та інституційно-функціональні аспекти інтеграції наукового знання

Іван Юрійович Фельцан*

Ужгородський національний університет,

Ужгород, Україна

*e-mail: zakarpatt@gmail.com

Анотація

Актуальність цього дослідження зумовлено тим, що Україна перебуває на завершальному етапі вступу в Європейський Союз. У цих умовах стратегічно необхідним напрямом державної політики стала адаптація України до європейських підходів, зокрема у сфері досліджень та інновацій. Водночас на 2026 р. в Європейському Союзі заплановано суттєве оновлення концепції Європейського дослідницького простору в системі взаємодії юридичної науки з державою, суспільством та практикою. Тому важливо зрозуміти місце та роль юридичної науки України в цих процесах. Метою дослідження є розкриття парадигмальних та інституційно-функціональних аспектів розвитку міждисциплінарності в юридичній науці України в контексті відповідного парадигмального досвіду Румунії та Болгарії як держав – членів Європейського Союзу. У дослідженні використано порівняльний, системний та міждисциплінарний методи аналізу. Методологію юридичної науки інтерпретовано як складну дискурсивну систему, яка інтегрує доктринально-ідеологічний, стратегічний та інструментальний компоненти. Отримані результати показують, що формальне запровадження реформ може призводити до зростання кількісних показників без покращення якості наукових досліджень. Висновки свідчать, що Україна має можливість уникнути подібних помилок за умови змістовного проведення реформ з урахуванням національного контексту. Водночас ефективний розвиток юридичної науки можливий лише в разі поєднання європейських стандартів із національною правничою традицією та посилення ролі теоретичного мислення. Досвід Румунії та Болгарії свідчить, що навіть за наявності зовнішнього європейського тиску успіх перетворень залежить від внутрішньої готовності професійного правничого співтовариства й академічних еліт до змін.

Ключові слова: наукове знання; парадигма юриспруденції; наукове співтовариство; юриспруденція Болгарії; юриспруденція Румунії; міждисциплінарність.

Legal Science in the Context of the European Research Area: Paradigmatic and Institutional-Functional Aspects of the Integration of Scientific Knowledge

Ivan Yu. Feltsan*

Uzhhorod National University,
Uzhhorod, Ukraine

*e-mail: zakarpatt@gmail.com

Abstract

The relevance of this study stems from the fact that Ukraine is in the final stages of accession to the European Union. Under these circumstances, Ukraine's adaptation to European approaches – particularly in the field of research and innovation – has become a strategically essential direction of state policy. At the same time, a significant update of the concept of the European Research Area is planned for 2026 within the European Union, focusing on the interaction between legal science and the state, society, and legal practice. Therefore, it is important to understand the place and role of legal science in Ukraine within these processes. This study aims to reveal the paradigmatic and institutional-functional aspects of the development of interdisciplinarity in Ukrainian legal science, in the context of the relevant paradigmatic experience of Romania and Bulgaria, member states of the European Union. The study employs comparative, systemic, and interdisciplinary methods of analysis. The methodology of legal science is understood as a complex discursive system integrating doctrinal-ideological, strategic, and instrumental components. The results show that the formal implementation of reforms can increase quantitative indicators without improving the quality of scientific research. The conclusions indicate that Ukraine has the opportunity to avoid such mistakes provided that reforms are implemented substantively, taking into account the national context. At the same time, the effective development of legal science is possible only through the combination of European standards with the national legal tradition and the strengthening of the role.

Keywords: scientific knowledge; paradigm of jurisprudence; scientific community; Bulgarian jurisprudence; Romanian jurisprudence; interdisciplinarity.

Вступ

Професор права з Румунії Мірча Дуту, аналізуючи призначення наукового дослідження права та розкриваючи виміри стійкості й сутності юридичної рефлексії, акцентує увагу на тому, що справжня краса науки інколи полягає саме в її безкорисливості – у здатності не переслідувати жодної іншої мети, окрім глибокого усвідомлення реальності, що нас оточує [1, с. 172, 173].

Насправді, реальність, яка нас оточує, зазнала глибоких трансформацій і продовжує невпинно змінюватися. Водночас у площині юридичної науки вона й досі очікує на своє повноцінне осягнення. Цей процес виявляється

складним і багатовимірним, водночас – надзвичайно захопливим і вкрай необхідним уже сьогодні, адже саме через нього право набуває здатності адекватно відповідати на виклики сучасності.

Як відомо, однією з визначальних ознак континентального права є високий рівень розвитку юридичної інфраструктури, що охоплює сферу освіти, науки та практичної діяльності. Вона включає розгалужену мережу науково-дослідних установ, експертно-аналітичних центрів, а також ефективно функціонуючу систему судових органів. Усі ці елементи юридичної інфраструктури, разом із накопиченим досвідом їх функціонування, найповніше відображають сутність європейської традиції права. Вона виявляється передусім в усвідомленні фундаментальної цінності права – як для суспільства загалом, так і для кожної окремої особи.

Історія знає приклад заснування Ліберії у 1822 р. за підтримки Американського колонізаційного товариства. За активною участю США в країні було запроваджено американську модель організації вищої державної влади. Однак система стримувань і противаг, яка функціонувала у США, в умовах Ліберії не змогла належним чином утвердитися. У результаті сьогодні Ліберія формально є демократичною президентською республікою, що за своєю інституційною структурою нагадує США, проте характеризується значно складнішою та суперечливішою політичною реальністю. Отже, однаково важливими є не тільки питання юридичної інфраструктури, а й досвіду діяльності в умовах усвідомлення справжньої цінності права.

Останні десятиліття позначені безперервним переосмисленням і навіть оскарженням як цінностей права, так і права як цінності, що сприяло формуванню стійкого уявлення про його кризовий стан. Водночас така ситуація зовсім не означає, що право втратило свою ціннісну природу або що сучасні юридичні орієнтири мають радикально відрізнитися від попередніх. Радше нинішній стан свідчить про глибокі трансформації самого суспільства, яке висуває до права значно вищі й складніші вимоги. Попри це, право й надалі зберігає свою сутність як система, організована навколо цінностей, визнаних суспільством визначальними для його розвитку та поступу [2, с. 37].

Схожі процеси простежуються і в межах Європейського Союзу в контексті формування Європейського дослідницького простору. У 2000 р., у рамках реалізації Лісабонської стратегії, було започатковано ініціативу зі створення Єдиного європейського дослідницького простору, покликану подолати фрагментацію національних наукових систем та сформувати цілісний ринок досліджень, інновацій і технологій. Водночас теоретичні передумови цієї ініціативи склалися поступово й сягають 1973 р. – періоду першого

розширення Європейського економічного співтовариства, коли до нього приєдналися Велика Британія, Данія та Ірландія. Саме тоді було закладено підґрунтя для усвідомлення необхідності координації наукових зусиль на наднаціональному рівні, що згодом трансформувалося в концепцію інтегрованого європейського наукового простору.

Усі ці аспекти свідчать про складний і глибокий характер процесу зближення між галузями та визначають необхідність формування нової концепції щодо статусу та ролі науки з метою висування пропозицій щодо перспектив подолання проблем, з якими стикається глобальне суспільство, за допомогою міждисциплінарних підходів [3, с. 83–84].

Європейська інтеграція має багатовимірний характер: вона поєднує економічний, науковий, політичний і ціннісний виміри, формуючи цілісний простір співпраці в межах Європейського Союзу. Економічна взаємодія через спільний ринок доповнюється розвитком знань та інновацій у межах Європейського дослідницького простору, що посилює конкурентоспроможність і стійкість регіону. Водночас інтеграція не нівелює національну самобутність, а навпаки – ґрунтується на принципі «єдності в різноманітті», де культурні, мовні та історичні відмінності стають джерелом взаємного збагачення. Саме в гармонійному поєднанні спільних цілей і поваги до різноманіття полягає унікальність європейського проекту.

На сучасному етапі розвитку Європейського Союзу відбувається переосмислення місця та ролі Європейського дослідницького простору в його взаємодії з державами-членами. Стає дедалі очевиднішим, що економічна інтеграція повинна супроводжуватися оновленням концептуальних підходів до розуміння сутності та функціонального призначення цього простору, з урахуванням нових викликів і пріоритетів розвитку.

Сучасні технологічні й соціальні трансформації, а також глобалізація зумовлюють нові вимоги до наукових досліджень та міждисциплінарної взаємодії. Вони спонукають науковців переосмислювати підходи до створення знань і оцінювати їх із нових перспектив.

Зокрема, станом на 2026 р. на завершальному етапі перебуває підготовка до ухвалення Європейського дослідницького акта (ERA Act) [4]. Цей документ покликаний запровадити в Європейському Союзі більш чітке та юридично обов'язкове регулювання у сфері науки й інновацій. Ідеться, зокрема, про гарантування свободи наукових досліджень, забезпечення інвестицій у наукову сферу на рівні не менше 3 % ВВП, сприяння мобільності дослідників, а також формування ефективної та узгодженої системи управління Європейським дослідницьким простором.

Усі ці питання так чи інакше пов'язані з переосмисленням системи координат у взаємодії юридичної науки з державою, суспільством та практикою. Це відображається у практичній релевантності юридичної науки, інституційних умовах її розвитку та соціально-історичному контексті, в якому вона функціонує.

Особливої актуальності ця політика набуває в умовах євроінтеграційного поступу України. Зокрема, 23 червня 2022 р. Європейська рада офіційно надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу, а вже 25 червня 2024 р. було розпочато переговори про її членство. У цьому контексті адаптація до європейських підходів, зокрема у сфері досліджень та інновацій, стає не лише актуальним, а й стратегічно необхідним напрямом державної політики.

Заплановане на 2026 р. оновлення концепції Європейського дослідницького простору в контексті розвитку наукового знання актуалізує питання визначення місця та ролі юридичної науки України в цих процесах. Очевидно, що таке дослідження повинно ґрунтуватися на комплексному аналізі й урахуванні досвіду інших європейських держав, зокрема їхніх підходів до інтеграції в європейський дослідницький простір.

У незалежній Україні тема парадигмальних аспектів юридичних досліджень традиційно залишається актуальною. Пошук та вибір «правничої оптики» на користь певної наукової теорії, відмінної від європейського дослідницького простору, у рамках стратегічного курсу України, закріпленого в Конституції, часто продовжує дистанціювання юридичної науки від реальних потреб практики. Натомість синхронізація національної ідентичності вітчизняної юридичної науки з досвідом застосування різних підходів у європейських країнах відкриває можливість наблизити юридичну науку до практичних потреб, які Україна формує згідно зі своїм європейським та північноатлантичним вибором.

Значний внесок у дослідження проблем, пов'язаних із розкриттям парадигмальних та інституційно-функціональних аспектів розвитку міждисциплінарності в юридичній науці України зробили такі українські науковці, як Л. Теліженко [5], Н. Пархоменко [6], Б. Островська [7].

Водночас питанням інституційно-функціональних аспектів розвитку міждисциплінарності в юридичній науці Румунії та Болгарії як держав – членів Європейського Союзу присвятили свої наукові роботи такі науковці, як А. Василенко [8], Є. Масловська [9], М. Масловський [10] та М. Дуту [11].

Однак і надалі залишається актуальною низка інших питань, адже дуже часто «підручникова доктрина» домінує над аналітичним підходом, а роботи зво-

дяться до викладу проблем, міркувань і констатуючих висновків. Такі зауваження мають сенс, але не усувають основної проблеми: статусу права як науки та юридичних досліджень як наукового процесу. Зведення права до техніки застосування норм, а досліджень – до консультації професіонала – є суттєвим викликом для академічних інститутів і факультетів права [11, с. 330].

Метою цієї статті є розкриття парадигмальних та інституційно-функціональних аспектів розвитку міждисциплінарності в юридичній науці України в контексті відповідного парадигмального досвіду Румунії та Болгарії як держав – членів Європейського Союзу.

Для досягнення визначеної мети важливо вирішити такі завдання: розкрити сучасні тенденції взаємодії юридичної науки з державою, суспільством і практикою; визначити ступінь інституційної спроможності науки про право і її практичного впливу на суспільство; узагальнити сучасний досвід розвитку юридичної науки Румунії та Болгарії як держав – членів ЄС у контексті його значення для реформування юридичної науки України та її адаптації до стандартів Європейського Союзу в умовах інтеграції в Європейський дослідницький простір.

Отже, тема цієї наукової розвідки є актуальною з огляду на наведені вище аргументи. Щодо новизни дослідження, то вона зумовлена положеннями, викладеними у висновках, які стосуються узагальнення парадигмального рівня досвіду Румунії та Болгарії в контексті розвитку інституційно-функціональних аспектів міждисциплінарності в юридичній науці цих держав на їх шляху до інтеграції в Європейський дослідницький простір.

Водночас потрібно зважати на те, що право є, незважаючи на іноді висловлювані твердження, однією з найскладніших сфер і форм людського пізнання, а отже – найбільш важкою та специфічною для дослідження, оскільки воно відіграє визначальну роль в організації та забезпеченні розвитку суспільства. Справді, це один із небагатьох випадків, коли наука, техніка й мистецтво поєднуються, співіснують, перетинаються та комбінуються в єдиному рівнянні, утворюючи три взаємозалежні складники, які, однак, зберігають свою специфіку пошуку, ідентифікації, прояву та вираження юридичного знання: доктрину, юриспруденцію та науку права [12].

Матеріали та методи

Професорка з Молдови Родіка Чобану наголошує, що співвідношення теорії та практики слід осмислювати крізь призму питання «як?», а не «чому?». Йдеться про розуміння того, як реальність набуває юридичної форми та як ці процеси знаходять своє місце в законодавстві й наповнюють право.

У цьому контексті міждисциплінарна методологія постає як ключ до глибшого пізнання цієї взаємодії та підкреслює значущість теоретичного мислення у професійній підготовці [13, с. 160, 161]. Адже право набуває глибини через діалог з іншими дисциплінами. Міждисциплінарність – що вимагає балансу, взаємності та усвідомлення контексту – стикається з епістемічними та інституційними викликами, проте залишається незамінною для розуміння того, як право інтегроване у ширші культурні, соціальні та інтелектуальні рамки [14].

Методологічну основу дослідження становить комплекс методів, застосування яких зумовлене міждисциплінарним характером обраної тематики. Враховуючи, що предметом наукової розвідки є парадигмальні та інституційно-функціональні аспекти розвитку міждисциплінарності в юридичній науці, дослідження базується на поєднанні доктринального, порівняльно-правового, системного та міждисциплінарного підходів.

Матеріалами дослідження стали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі теорії права, філософії права, соціології права, а також публікації, присвячені розвитку європейського дослідницького простору. Окрему групу джерел становлять аналітичні документи та нормативно-правові акти, що регулюють функціонування наукової сфери в Україні, Румунії та Болгарії, а також матеріали, що відображають сучасні тенденції інтеграції наукового знання в межах Європейського Союзу. Використано також результати міждисциплінарних досліджень, що дозволяють оцінити взаємозв'язок юридичної науки з іншими галузями знань.

Провідним у дослідженні є системний метод, який дав змогу розглянути юридичну науку як складну відкриту систему, що функціонує у взаємодії з державою, суспільством та правозастосовною практикою. Завдяки цьому методу було визначено основні структурні елементи інституційної спроможності юридичної науки та їх взаємозв'язки.

Порівняльно-правовий метод застосовано для аналізу досвіду розвитку юридичної науки в Румунії та Болгарії. Це дозволило виявити спільні та відмінні риси у формуванні міждисциплінарних підходів, а також окреслити можливості адаптації відповідного досвіду в Україні. Застосування цього методу сприяло глибшому розумінню європейських тенденцій розвитку юридичної науки.

Доктринальний метод використано для аналізу теоретичних підходів до розуміння парадигми юридичної науки, її методології та ролі міждисциплінарності. Він дозволив узагальнити наукові концепції та сформулювати авторське бачення досліджуваної проблематики.

Міждисциплінарний підхід виступає ключовим у цьому дослідженні, оскільки забезпечує інтеграцію знань із суміжних галузей, зокрема соціології, політології та філософії. Його застосування дало змогу розкрити багатовимірний характер юридичної науки та визначити її місце у сучасному науковому просторі.

Крім того, використано методи аналізу і синтезу для узагальнення отриманих результатів, а також логіко-семантичний метод для уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження. Сукупність зазначених методів забезпечила цілісність, обґрунтованість і наукову достовірність отриманих результатів.

Результати та обговорення

Парадигмальні та інституційно-функціональні аспекти юридичної науки в Україні на шляху до інтеграції в Європейський дослідницький простір

Як це не парадоксально, але виникненню кризи в праві сприяла традиційна, монодисциплінарна наука, яка у вирішенні всіх проблем, пов'язаних із людиною, виходила з визнання «розриву» суб'єкт-об'єктних відношень, почергово абсолютизуючи або людину, або умови (середовище) її існування [5, с. 78]. Тому єдина теорія рівнів Реальності є надзвичайно важливою для побудови сталого розвитку та сталого майбутнього. До цього часу роздуми з цих питань базувалися на редукціоністському та бінарному мисленні: все зводилося лише до суспільства, економіки та навколишнього середовища. Ігнорувалися індивідуальний рівень Реальності, духовний рівень Реальності та космічний рівень Реальності. Стале майбутнє, настільки необхідне для нашого виживання, може будуватися лише на основі єдиної теорії рівнів Реальності [15, с. 35].

Сучасний стан розвитку юридичної науки доцільно розглядати крізь призму щонайменше двох взаємопов'язаних груп аспектів: науково-концептуальних та інституційно-функціональних. Перші охоплюють систему наукового юридичного знання, його структуру, методологію та напрями розвитку. Натомість другі визначають інституційну спроможність юридичної науки, ефективність її організації та рівень практичного впливу на суспільні процеси.

Якщо науково-концептуальні аспекти зосереджені передусім на діяльності професійної правничої наукової спільноти, то інституційно-функціональні пов'язані зі спроможністю науки про право діяти як соціально значущий інститут і забезпечувати реальний вплив на правотворчу та правозастосовну практику.

Важливо чітко окреслити зміст інституційно-функціональних аспектів сучасної юридичної науки. На наш погляд, до них належать передусім ті характеристики, що відображають взаємодію юридичної науки з державою, суспільством і правозастосовною практикою. Зокрема, йдеться про практичну релевантність юридичної науки, інституційні умови її розвитку, а також соціально-історичний контекст функціонування. Саме ці критерії дозволяють оцінити інституційну спроможність науки про право та визначити рівень її реального впливу на суспільні процеси й право загалом.

Юридична наука України після відновлення державної незалежності в 1991 р. пройшла масштабну трансформацію, спрямовану на подолання наслідків радянського періоду, який тривав понад сім десятиліть. Сьогодні попередніми підсумками її розвитку можна вважати «олюдненість» науки та виразну тенденцію до гуманізації, що виявляється в переосмисленні ролі людини в праві.

Якщо раніше, у межах нормативістського і державоцентричного підходу людину часто розглядали як ресурс для досягнення публічних цілей, то нині відбувається поступове утвердження антропоцентричної парадигми. В її межах людина визнається не лише носієм прав і свобод, а й ключовою метою функціонування права та держави. Це «олюднення» юридичної науки виявляється у зростанні уваги до людських прав, принципу правовладдя, ідеї гідності особи, а також до забезпечення реальної, а не декларативної захищеності індивіда. Юридична наука дедалі більше орієнтується на міждисциплінарні підходи, інтегруючи напрацювання філософії, соціології, психології та інших галузей знань, що дозволяє глибше осмислити потреби людини та механізми їх забезпечення за допомогою права.

Однак, незважаючи на досягнуті здобутки, юридичній науці в Україні досі не вдалося повною мірою подолати одну з ключових проблем пострадянського періоду – її віддаленість від потреб правозастосовної практики. Це виявляється в кількох аспектах. По-перше, значна частина наукових досліджень залишається зосередженою на абстрактно-доктринальних питаннях, що мають обмежений прикладний потенціал і рідко трансформуються в конкретні рекомендації для законодавця чи правозастосовних органів. По-друге, зберігається інституційний розрив між науковими установами, органами державної влади та юристами-практиками, що ускладнює ефективну комунікацію та впровадження наукових результатів у практику. По-третє, недостатній рівень міждисциплінарності обмежує здатність юридичної науки адекватно реагувати на складні соціальні виклики, які потребують комплексних і системних рішень.

Унаслідок цього юридична наука нерідко виконує переважно описово-по-яснювальну функцію, не реалізуючи свого потенціалу як інструменту практичного вдосконалення права. Це актуалізує необхідність переорієнтації наукових досліджень у бік прикладної спрямованості, посилення взаємодії з практикою та формування дієвих механізмів імплементації наукових розробок у правотворчу й правозастосовну діяльність.

Вирішення всіх цих проблем не є новим завданням для європейського правничого простору. Ще у 2000 р., у контексті Лісабонської стратегії, було започатковано формування Європейського дослідницького простору з метою подолання фрагментації національних наукових систем та створення єдиного ринку досліджень, інновацій і технологій. Ключовою ідеєю цієї ініціативи стало забезпечення вільного руху дослідників, знань і технологій у межах Європейського Союзу, що, у свою чергу, мало сприяти підвищенню конкурентоспроможності Європи на глобальному рівні.

У 2007 р. Європейський дослідницький простір отримав пряме визнання у ст. 179(1) «Договору про функціонування Європейського Союзу», що закріпило його як одну з офіційних цілей інтеграції та надало процесу інституційної визначеності. Ця норма почала діяти 2009 р. після набуття чинності Лісабонським договором.

У 2026 р. очікується ухвалення Європейського дослідницького акта (ERA Act), який покликаний запровадити більш чітке та юридично обов'язкове регулювання на науково-дослідницькому рівні. Документ передбачає гарантування свободи наукових досліджень, забезпечення інвестицій у розмірі 3 % ВВП, сприяння мобільності дослідників та формування ефективної системи управління Європейським дослідницьким простором.

Отже, попри стратегічне значення, протягом тривалого часу Європейський дослідницький простір функціонував переважно на основі добровільних механізмів координації, які не змогли повністю усунути бар'єри між національними науковими системами. Обмежена обов'язковість цих інструментів, різний рівень інвестицій у науку та відмінності в регуляторних підходах створили необхідність переходу до нового етапу розвитку, що передбачає більш чітке та юридично обов'язкове врегулювання діяльності дослідницького простору.

У період після 1991 р. важливими етапами на шляху інтеграції України до Європейського дослідницького простору стало прийняття Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво (2002) [16] – документ є чинним і періодично продовжується його дія на наступні 5 років (останнє оновлення відбулося 26 лютого

2026 р.); Дорожньої карти інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA), схваленої рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 22 березня 2018 р. № 3/1-7 [17]; Дорожньої карти інтеграції науково-інноваційної системи України до Європейського дослідницького простору (ЄДП), затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 10 лютого 2021 р. № 167 [18]; Дорожньої карти інтеграції України до Європейського дослідницького простору на період до 2027 р., затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 31 грудня 2025 р. № 1732 [19].

Отже, незважаючи на підписання в 2002 р. Угоди між Україною та Європейським Союзом про наукове і технологічне співробітництво, значний період часу не здійснювалася системна інтеграція України до Європейського дослідницького простору, яка в Україні фактично розпочалася тільки в 2018 р.

Сучасний етап інтеграції України передбачає подальше наближення наукової та освітньої політик до європейських стандартів, розвиток наукових парків та інноваційних режимів, що сприятиме повноцінній участі країни в єдиному дослідницькому та інноваційному просторі. У цьому контексті важливим є врахування досвіду інших держав – членів Європейського Союзу, які приєдналися до Європейського Союзу раніше, зокрема Румунії та Болгарії. Такий міжнародний досвід може стати орієнтиром для подолання системних викликів та зміцнення національної наукової інфраструктури.

Надалі доцільно детальніше розглянути одну з груп критеріїв – зовнішні, або інституційно-функціональні. Вони відображають взаємодію юридичної науки з державою, суспільством і практикою, а також проявляються у визначенні інституційної спроможності науки про право та її реального практичного впливу.

Що стосується критерію практичної релевантності юридичної науки, він охоплює кілька ключових аспектів: вплив на законодавство, законодавчі реформи; застосування наукових результатів у судовій та адміністративній практиці; а також соціальний ефект, який знаходить вияв, зокрема, в усвідомленні цінності права для суспільства і кожної окремої особи.

В Україні однією з ключових проблем у сфері інституційно-функціональних критеріїв розвитку юридичної науки є її обмежений реальний вплив на законодавчий процес і законодавчі реформи, зокрема через формалізований характер експертних висновків та політичну домінанту в прийнятті рішень.

Другою проблемою є слабка інтеграція наукових результатів у судову та адміністративну практику, що виявляється у фрагментарному використанні

доктринальних підходів судами, включно з практикою Верховного Суду. Навіть Конституційний Суд України у своїх рішеннях пройшов тривалий період до формування української формули правовладдя: від Рішення КСУ № 15-рп/2004, у якому вперше було сформульоване розуміння верховенства права як панування права в суспільстві, до сучасної української формули правовладдя, зафіксованої у Рішенні КСУ № 5-р(II)/2020.

Третьою проблемою є недостатній соціальний ефект юридичної науки – низький рівень усвідомлення цінності права та юридичної освіти населення, що частково зумовлено розривом між академічним дискурсом і потребами суспільства.

Четвертою можна назвати інституційну слабкість наукових установ і нестачу стабільної державної підтримки, зокрема, з боку Міністерства освіти і науки України, що знижує спроможність науки про право виконувати стратегічну функцію.

На парадигмальному рівні головною проблемою є незавершеність переходу від нормативістської та формально-догматичної моделі праворозуміння до функціональної, соціально орієнтованої парадигми, в межах якої юридична наука виступає не лише інтерпретатором норм, а й активним учасником правотворення та правозастосування. Йдеться про кризу взаємодії між доктриною, державною владою та суспільством, коли наука про право не повністю реалізує свою системоутворювальну роль у механізмі регулювання за допомогою права.

Що стосується критерію інституційних умов розвитку юридичної науки, він відображає взаємодію науки про право з державою, суспільством і практикою. Насамперед цей критерій охоплює: державне регулювання та фінансування юридичних досліджень; роль професійних асоціацій, наукових спільнот і експертних середовищ; а також відповідність міжнародним стандартам наукової та освітньої діяльності.

В Україні інституційні умови розвитку юридичної науки залишаються суперечливими та позбавленими належної стабільності. Державне регулювання і фінансування юридичних досліджень часто має фрагментарний характер, залежить від бюджетних обмежень і не завжди орієнтоване на довгострокові наукові пріоритети. Значна частина рішень у сфері науки та освіти концентрується в межах Міністерства освіти і науки України, однак механізми підтримки фундаментальних юридичних досліджень залишаються обмеженими, що знижує конкурентоспроможність наукових шкіл і стимулює формалізацію наукової діяльності. Водночас роль професійних асоціацій, наукових спільнот і експертних середовищ ще не набула достатньої інституційної

ваги у формуванні державної політики, що звужує простір для автономного розвитку доктрини.

У парадигмальному вимірі проблема полягає в незбалансованості між державно-адміністративною моделлю організації науки та принципом її академічної автономії й саморегуляції. Юридична наука перебуває між потребою відповідати міжнародним стандартам досліджень і освіти та збереженням внутрішньо орієнтованої, нормативістської традиції. Тож ключовим викликом є формування такої моделі інституційної взаємодії, за якої наука про право виступатиме самостійним суб'єктом правничої політики, інтегрованим у глобальний науковий простір і водночас спроможним ефективно впливати на національне право.

Раніше наука в Україні фінансувалася переважно за кількістю посад і площ установ, а ефективність досліджень та потенціал розвитку враховувалися рідко. З 2026 р. базове фінансування прив'язане до результатів державної оцінки, що дозволяє системно оцінювати діяльність установ, стимулює підвищення зарплат науковців, модернізацію лабораторій і обладнання, підтримку ініціативних проєктів та створює прозорий зв'язок між якістю досліджень і державною підтримкою, забезпечуючи стабільність і довгострокове планування розвитку науки.

Що стосується критерію соціально-історичного контексту юридичної науки, він відображає взаємодію науки про право з державою, суспільством і практикою. Передусім цей критерій охоплює: історичну еволюцію юридичної науки та її традиції; вплив політичних, економічних та інтеграційних процесів; здатність науки адаптуватися до глобальних і регіональних викликів.

В українському соціально-історичному контексті розвитку юридичної науки можна виокремити кілька системних проблем. По-перше, зберігається незавершеність доктринальної трансформації від радянської нормативістської традиції до плюралістичної моделі розуміння, права, що поєднує природно-правові, соціологічні та аксіологічні підходи; це зумовлює інерційність методології та обмеженість інтерпретаційних ресурсів. По-друге, суттєвий вплив політичних і економічних трансформацій, включно з постсоціалістичною перебудовою та євроінтеграційним курсом, спричиняє фрагментарність правових реформ і нестабільність нормативного масиву, що ускладнює формування сталої наукової традиції. По-третє, адаптація до глобальних і регіональних викликів – зокрема гармонізація з правом Європейського Союзу – нерідко має рецептивний характер без достатньої теоретичної рефлексії, що знижує рівень внутрішньої системності доктрини. Нарешті, зберігається розрив між історично сформованими науковими школами та

сучасними запитами суспільства, що послаблює соціальну легітимність юридичної науки.

На парадигмальному рівні головною проблемою є відсутність цілісної, концептуально інтегрованої моделі праворозуміння, здатної поєднати національну традицію права з вимогами глобалізованого юридичного простору. Наука про право в Україні перебуває у стані методологічної гібридності, коли різні підходи співіснують без належного теоретичного синтезу, що обмежує її прогностичну й системоутворювальну функцію.

Отже, ключовим викликом є формування нової наукової парадигми, в межах якої право розглядається як складний соціальний феномен, а юридична наука – як автономний і водночас інтегрований у міжнародний дискурс інститут, здатний забезпечити концептуальну єдність юридичного розвитку держави.

Україна продовжує діяльність щодо імплементації європейських стандартів організації та проведення наукових досліджень в напрямку входження до Європейського дослідницького простору. Втім цей шлях є непростим та ускладнюються багатьма суб'єктивними й об'єктивними чинниками [6, с. 329].

Парадигмальні та інституційно-функціональні аспекти юридичної науки Румунії та Болгарії на шляху до інтеграції в Європейський дослідницький простір

У другій частині дослідження доцільно звернутися до аналізу парадигмальних та інституційно-функціональних аспектів розвитку сучасної юридичної науки в Румунії та Болгарії як держав, що пройшли шлях постсоціалістичної трансформації та інтеграції до європейського правничого простору. Аналіз цих процесів дозволяє виявити, як поєднання національної правничої традиції з європейськими стандартами науковості та правотворення може забезпечити концептуальну цілісність доктрини й посилити її вплив на політику держави у сфері права.

По-перше, загалом політика Європейського Союзу, спрямована на утвердження принципу правовладдя, нерідко супроводжувалася непередбачуваними наслідками. У багатьох випадках імплементація європейських норм права відбувалася без належного врахування базових політичних і соціальних структур, які є визначальними для їх ефективного функціонування. Водночас прискорений темп реформ часто зумовлював їх формальний характер, коли дотримання норм мало декларативний, а не змістовий характер, що ускладнювало реальне утвердження принципу правовладдя [10, с. 431].

Водночас самі юридичні еліти в Болгарії та Румунії активно протидіяли реформам і викликам європейської інтеграції як від початку 1990-х років, так і після вступу цих країн до Європейського Союзу. При цьому ефективність реформ визначалася не лише зовнішнім тиском, а й трансформацією внутрішньої політики добору кадрів та корпоративних норм у межах судової системи. Судові реформи в Болгарії та Румунії демонструють наявність множинних траєкторій модернізації, які залежать від історико-культурного контексту, а також балансу сил у юридичній сфері [9, с. 27].

Отже, вихідні умови інтеграції юридичної науки Болгарії та Румунії в Європейський дослідницький простір характеризувалися значною складністю та структурними викликами як у період підготовки до вступу в 90-х рр. ХХ ст., так і після приєднання цих держав до Європейського Союзу в 2007 р. Загалом існували як внутрішні перепони на шляху до успішної інтеграції, так і зовнішні методологічні прорахунки в політиці Європейського Союзу.

Реформатори сподівалися, що падіння комунізму в Східній Європі та колишньому СРСР посилить роль права в державному управлінні. Проте 25 років змін показали неоднозначні результати: поєднання успіхів і невдач, прогресу і регресу. Ключовими чинниками розвитку є тип політичного режиму, вплив міжнародних організацій та правова й політична культура. При цьому режим допускає варіативність і зворотні зміни, міжнародний вплив не завжди передбачуваний, а культура та традиції впливають, але не визначають результат автоматично [20, с. 173].

Однак право є результатом багатодисциплінарності, міждисциплінарності та трансдисциплінарності, будучи суттєвим чинником організації життя та суспільства, який не можна відокремити від історичного часу, економічного, політичного, культурного та організаційного стану епохи, і воно трансформується разом із розвитком людства [21, с. 11].

У подальшому Болгарія та Румунія досягли певних успіхів на шляху до інтеграції в Європейський дослідницький простір. Результати такої політики є предметом постійного моніторингу в Європейському Союзі.

Зокрема, платформа Європейського дослідницького простору [22] є ключовим ресурсом для відстеження розвитку наукової та інноваційної діяльності в межах Європейського Союзу, де публікуються результати моніторингу інтеграції кожної держави – члена Європейського Союзу до Європейського дослідницького простору, включаючи дані про реалізацію національних стратегій у сфері досліджень та інновацій, участь у європейських програмах фінансування, розвиток наукових інфраструктур та відкриту науку.

Крім того, платформа містить індикатори, що дозволяють порівняти науково-дослідні системи країн – членів Європейського Союзу за різними параметрами, включно з фінансуванням науки, мобільністю дослідників, кількістю публікацій та патентів. Завдяки цим інструментам забезпечується прозорий і структурований огляд того, як національні політики та заходи впливають на інтеграцію науки і інновацій у єдиний Європейський дослідницький простір.

Наприклад, у 2024 р. Румунія продемонструвала такі показники розвитку науково-дослідної системи: загальні витрати на дослідження та розробки становили 0,75 % ВВП, індекс академічної свободи досяг 0,832, а частка публікацій у відкритому доступі – 77,61 % від загальної кількості. Водночас рівень довіри до науки становив 55,1%, що відображає порівняно високий рівень суспільної підтримки наукової діяльності [23].

Попри позитивну динаміку, зберігалися й суттєві виклики, зокрема, у сфері забезпечення достатнього фінансування, підвищення ефективності комерціалізації результатів досліджень, а також створення умов для масштабування інновацій.

Отже, результати дослідження свідчать, що правовий розвиток Румунії відображає як досягнення, так і труднощі посткомуністичних країн, підкреслюючи важливість постійних інституційних реформ, громадської участі та міжнародного співробітництва для консолідації демократичного управління [24].

Щодо статистичних показників про результати інтеграції Болгарії до Європейського дослідницького простору у 2024 р., то держава продемонструвала такі показники розвитку науково-дослідної системи: загальні витрати на дослідження та розробки становили 0,46 % ВВП, частка наукових публікацій у відкритому доступі досягла 75,4 %, а рівень довіри до науки становив 43,24 % [25].

Оцінюючи формування та реалізацію державної політики відкритої науки, А. Василенко зазначив, що «Болгарія у своїй політиці відкритої науки недостатньо уваги приділяє створенню механізмів доступу до наукової інфраструктури. Цей аспект майже не відображений у документах державної політики» [8, с. 27].

Національна дорожня карта розвитку дослідницької інфраструктури (2020–2027) Болгарії затверджена Міністерством освіти і науки Болгарії [26, с. 27]. Відповідний документ діяв у Румунії в період 2016–2020 рр.

Аналогічні показники України за 2024 р. дають уявлення про розвиток наукової сфери. Загальні витрати на дослідження та розробки становили 0,33 %

ВВП, а 78,31 % наукових публікацій були доступні у відкритому доступі. Показник довіри до науки у звіті не зазначений [27], що ускладнює комплексну оцінку суспільного сприйняття наукової діяльності.

Попри помітний прогрес у сферах цифрової трансформації, відкритої науки та міжнародної співпраці, перед Україною й надалі постають суттєві виклики. Серед ключових – недостатній рівень комерціалізації результатів досліджень, обмежені можливості для масштабування інновацій, а також потреба у глибокій модернізації національних механізмів фінансування науково-дослідної діяльності.

Загалом процес інтеграції юридичної науки в Болгарії та Румунії в Європейський дослідницький простір характеризується динамічним перебігом подій у державній політиці. У контексті цього дослідження варті уваги такі аспекти процесу інтеграції юридичної науки згаданих держав – членів Європейського Союзу.

По-перше, у 2016 р. у Румунії була здійснена реформа у сфері наукових досліджень. Реформа наукової сфери Румунії продемонструвала суперечливий ефект: підвищивши вимоги до публікацій та орієнтуючи дослідників на журнали з імпаکت-фактором, вона водночас супроводжувалася скороченням фінансування, що створило структурний розрив між очікуваннями та можливостями. Унаслідок цього відмова від матеріалів конференцій не була компенсована зростанням публікацій у міжнародних журналах, а загальний обсяг наукової продукції зазнав відчутного зниження, засвідчивши, що підвищення стандартів без належної ресурсної підтримки може мати зворотний ефект для розвитку науки [28, с. 7958; 29, с. 5557].

Схожі результати виникли в Україні після формального підвищення у 2022 р. бібліометричних стандартів, які самі по собі не можуть вирішити питання реальної відкритості й помітності української науки в європейському дослідницькому просторі, оскільки інтеграція до наукових дискусій передбачає не лише дотримання процедурних критеріїв, а й формування оригінальних концептуальних підходів, здатних викликати зацікавлення європейської наукової спільноти, чого в галузі юриспруденції нині бракує.

По-друге, у результаті національних законодавчих реформ 2017–2019 рр. у Румунії розпочалася криза правовладдя, у ході якої судова система країни опинилася під тиском. У цій ситуації румунські суддівські асоціації, які в Румунії діють на основі нормативної бази про неприбуткові організації відповідно до положень Урядового ордонансу № 26/2000 про асоціації та фонди, виконували свою заявлену мету – захист незалежності судової влади.

Предметно питання про неформальні комунікації та стратегічне використання преюдиційних запитів розглядалися в дослідженні С. Дорога та Р. Берча в контексті визначення ролі суддівських асоціацій у запобіганні деградації верховенства права в Румунії. Дослідники висновують, що цей процес відкрив нову форму «національного наділення повноваженнями» суддів, коли вони можуть безпосередньо взаємодіяти з Європейським судом щодо питань верховенства права, навіть за гнучкого застосування формальних процедур, що потенційно може перетворити такі запити на сталу практику і створити цінний «інструментарій» для судових систем Європи, які опинилися під тиском [30, с. 1410].

Хоча ЄС відіграв визначальну роль у стимулюванні змін у вимірі судової спроможності, він виявився значною мірою неефективним у зміні аспектів судової неупередженості. Участь ЄС у Румунії через умови вступу мала обмежений успіх, тобто ЄС суттєво вплинув на покращення якості судової системи *de jure* (формально), але не зміг вплинути на реалізацію норм, і тому не забезпечив формування якості судової системи *de facto* (на практиці) [31, с. 23].

По-третє, 24 квітня 2024 р. Національні збори Болгарії ухвалили новий Закон про сприяння науковим дослідженням та інноваціям [32]. Цей Закон є частиною реформ, які країна впроваджує у межах свого Плану відновлення та стійкості. Закон спрямований на стале планування національних інструментів і заходів для підтримки досконалості в науці та прикладних дослідженнях, що має користь для економіки та розвитку Європейського дослідницького простору.

Основна мета Закону – регулювати принципи, механізми та інструменти державної політики у сфері наукових досліджень та інновацій. Також Закон забезпечує узгодженість стратегічних та оперативних документів, таких як: Національна стратегія розвитку науки, Національна інноваційна стратегія «розумної спеціалізації», Національна рамкова програма НДІ, Національна дорожня карта дослідницької інфраструктури та програмні місії з науки і інновацій.

Висновки

Ключовою тенденцією у взаємодії юридичної науки з державою, суспільством і практикою в науковому просторі Європейського Союзу є оновлення концепції Європейського дослідницького простору в контексті запланованого переходу до нового етапу його розвитку, що передбачає більш чітке та юридично обов'язкове врегулювання цього питання на основі прийняття у 2026 р. Європейського дослідницького акта (ERA Act). Вказана тенденція

є актуальною і для України, яка перебуває на завершальному етапі вступу в Європейський Союз, а 31 грудня 2025 р. оновила Дорожню карту інтеграції України до Європейського дослідницького простору на період до 2027 р.

Інакше кажучи, на наших очах відбувається ревалоризація процесу взаємодії юридичної науки з державою, суспільством і практикою в оновленому Європейському дослідницькому просторі.

На парадигмальному рівні в Україні ступінь інституційної спроможності науки про право та її практичного впливу на суспільство зазнає змін і через реалізоване в 2026 р. оновлення моделі фінансування наукової сфери, яка тепер прив'язана до результатів державної оцінки, що дає змогу системно оцінювати діяльність установ, стимулює підвищення зарплат науковців, модернізацію лабораторій і обладнання, підтримку ініціативних проєктів та створює прозорий зв'язок між якістю досліджень і державною підтримкою, забезпечуючи стабільність і довгострокове планування розвитку науки.

Щодо узагальнення сучасного досвіду розвитку юридичної науки в Румунії та Болгарії як державах – членах Європейського Союзу в контексті його значення для реформування юридичної науки України та її адаптації до стандартів Європейського Союзу в умовах інтеграції в Європейський дослідницький простір, важливо наголосити на такому. Дійсно, Україна має реальну можливість уникнути помилок Болгарії та Румунії на шляху інтеграції до Європейського дослідницького простору, якщо реформи будуть не формальними, а змістовними, і враховуватимуть національний політичний, соціальний та інституційний контекст. Досвід цих держав показує, що навіть за наявності зовнішнього європейського тиску успіх перетворень залежить від внутрішньої готовності професійного правничого співтовариства і академічних еліт до змін, від оновлення кадрових практик, а також від розуміння того, що право і юридична наука не можуть ефективно функціонувати поза історичними, економічними, культурними умовами епохи та його національної традиції.

Однак на цьому шляху України, Болгарії і Румунії вже проглядаються деякі спільні ознаки між реформами наукової сфери в Україні на початку 2026 р. і аналогічною реформою в Румунії у 2016 р., у результаті якої різко зросла публікаційна активність науковців через заохочення до публікації статей у відповідних фахових журналах, але в підсумку загальна якість і структура науки погіршилась.

Отже, звертаючись до питання, як гармонійне поєднання національної правничої традиції з європейськими стандартами науковості та правотворення здатне забезпечити концептуальну цілісність правової доктрини й посилити

її вплив на державну політику у сфері права, слід підкреслити, що в цьому контексті міждисциплінарна методологія є ключовим інструментом глибокого осмислення такої взаємодії та водночас актуалізує визначальну роль теоретичного мислення в юридичній науці України.

Наведене вище дає підстави підтримати таку позицію Б. Островської: використовуючи принципи та практичні можливості Європейського дослідницького простору, доступні через платформи фінансування та співпрацю з ЄС, Україна може не лише відновити свій науковий та інноваційний потенціал, а й стати повноправним конкурентним партнером у міжнародному дослідницькому ландшафті [7, с. 330].

Список використаних джерел

- [1] Duțu M. Scientific Research of the Law in Search of its Destiny. Or about Resilience and Essence in Legal Reflection. *Studii și Cercetări Juridice. Serie: Nouă*. 2022. Nr. 2. P. 159–174.
- [2] Ciobanu R. Revalorizarea dreptului ontore interogații și răspunsuri. *Drepturile persoanei în lumina jurisprudenței naționale* : materialele conferinței științifice. 2023. P. 25–37.
- [3] Ciobanu R. Interdisciplinaritatea – un instrument operațional on lumea contemporană. *Pregătim viitorul promovând excelența* : materiale ale conferinței. 2016. P. 74–85.
- [4] European Commission. (n.d.). ERA ACT. European Research Area. <https://european-research-area.ec.europa.eu/era-act> (last accessed: 22.03.2026).
- [5] Теліженко Л. В. Трансдисциплінарний підхід у сучасному праві: антропологічний контекст. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2023. № 4. С. 1–17. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-4-8817>.
- [6] Пархоменко Н. Європейські стандарти організації та здійснення наукових досліджень та їх правове забезпечення в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 5, № 86. С. 325–329. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.47>.
- [7] Ostrovska B. Ukraine's Integration into the European Research Area and Its Post-War Reconstruction. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*. 2025. Vol. 12, No. 4 (48). P. 322–334. <https://doi.org/10.23939/law2025.48.322>.
- [8] Василенко А. Формування та реалізація державної політики відкритої науки в країнах європейського дослідницького простору (приклад Республіки Болгарії). *Наукові праці*. 2022. Вип. 6(66). С. 20–28. [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-6\(66\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-6(66)-3).
- [9] Maslovskaya E. V. The juridical elite in Bulgaria and Romania: Resistance to reforms and challenges of European integration. *Power and Elites*. 2025. Vol. 12, No. 4. P. 27–61. <https://doi.org/10.31119/pe.2025.12.4.2>.
- [10] Maslovski M., Maslovskaya E. Transformation of Legal Institutions in Postcommunist Southeastern Europe: Historical Legacies and the Results of EU Policies. *Proceedings of Topical Issues in International Political Geography (TIPG 2024)*. 2026. P. 431–442. https://doi.org/10.1007/978-3-032-09795-8_31.
- [11] Duțu M. Criza cercetării științifice on domeniul dreptului și labirintul posibilității depășirii sale. *Journal of Legal Studies and Research*. 2023. Vol. 68, Nr. 3 (iulie–septembrie). P. 325–334.

- [12] Dutu M. Cuvânt onainte. On: Doctrina juridică românească: ontre tradiție și reforme. București, 2014. P. 216–224.
- [13] Ciobanu R. Teorii și practici juridice. Perspectiva unei metodologii interdisciplinare. *Revista de Filosofie, Sociologie și Științe Politice*. 2017, nr. 1(173). P. 153–161.
- [14] Alexandra Mercescu. Turning the Page, Endlessly: Interdisciplinarity in Law. *Max Planck Law Perspectives*. 2025. <https://doi.org/10.17176/20251006-155255-0>.
- [15] Nicolescu B. Methodology of Transdisciplinarity – Levels of Reality, Logic of the Included Middle and Complexity. *Transdisciplinary Journal of Engineering & Science*. 2010. Vol. 1, No. 1. P. 19–38. <https://doi.org/10.22545/2010/0009>.
- [16] Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво : ратифіковано Законом України від 25.12.2002 р. № 368-IV (368-15). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_194#Text (дата звернення: 02.03.2026).
- [17] Дорожня карта інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA) : схвалена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 22.03.2018 р. № 3/1-7. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/kolegiya-ministerstva/2018/05/1-dorozhnya-karta-integratsii-ukraini-do-evro.pdf> (дата звернення: 22.03.2026).
- [18] Дорожня карта інтеграції науковоінноваційної системи України до Європейського дослідницького простору (ЄДП) : затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 10.02.2021 р. № 167. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2021/12/17/Intehr.Ukr.do.Yevrop.doslidn.prostoru.17.12.pdf> (дата звернення: 23.03.2026).
- [19] Дорожня карта інтеграції України до Європейського дослідницького простору на період до 2027 р. : затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 31.12.2025 р. № 1732. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/povunpu/2026/01/final-dorozhnia-karta-jedp-30122025docx.pdf> (дата звернення: 23.03.2026).
- [20] Solomon P. H., Jr., Gadowska, K. Legal change in post-communist states. *Communist and Post-Communist Studies*. 2018. Vol. 51, No. 3. P. 173–176. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.07.004>.
- [21] Didea I., Ilie D.-M., Vidican R. D. The interdisciplinarity of the scientific research of law. The insolvency institution – an integrative area configured and resized by the intersection of the legal, economic and social realities. *AGORA International Journal of Juridical Sciences*. 2017. No. 2. P. 1–12. URL: <http://univagora.ro/jour/index.php/aijjs> (last accessed: 02.03.2026).
- [22] European Research Area Platform. URL: <https://european-research-area.ec.europa.eu/> (last accessed: 02.03.2026).
- [23] European Commission. (2025). European Research Area: Country Report 2024. Romania. A Snapshot of Progress (Factsheet). URL: <https://european-research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-08/ERA%20Country%20Report%202024%20-%20Factsheet%20Romania.pdf> (last accessed: 02.03.2026).
- [24] Ionescu E., Dumitrescu, M. Legal transformation in Romania toward challenges and developments in the post-communist era. *International Journal Political, Law, and Social Science*. 2025. No. 6(2). URL: <https://ijpls.org/index.php/IJPLS/article/view/164> (last accessed: 22.03.2026).

- [25] European Commission. (2025). European Research Area: Country Report 2024 – Bulgaria. A Snapshot of Progress (Factsheet). URL: <https://european-research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-08/ERA%20Country%20Report%202024%20-%20Factsheet%20Bulgaria.pdf> (last accessed: 22.03.2026).
- [26] Bulgaria successfully completed the update of the National Roadmap for Research Infrastructures for the period 2020–2027 in April 2021. URL: <https://www.esfri.eu/latest-esfri-news/bulgaria-new-national-ri-roadmap?mini=2025-05> (last accessed: 22.03.2026).
- [27] European Commission. (2025). European Research Area: Country Report 2024 – Ukraine. A Snapshot of Progress (Factsheet). URL: <https://european-research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-09/ERA%20Country%20Report%202024%20-%20Factsheet%20Ukraine.pdf> (last accessed: 22.03.2026).
- [28] Cernat V. Is Romania's surge in MDPI publications a success story? A response to Nazarovets. *Scientometrics*. 2024. Vol. 129(12). P. 7985–7988. <https://doi.org/10.1007/s11192-024-05187-w>.
- [29] Cernat V. The unprincipled principal: How Romania's inconsistent research reform impacted scientific output. *Scientometrics*. 2024. Vol. 129(9). P. 5557–5575. <https://doi.org/10.1007/s11192-024-05118-9>.
- [30] Doroga S., Bercea R. The role of judicial associations in preventing rule of law decay in Romania: Informal communication and strategic use of preliminary references. *German Law Journal*. 2023. No. 11. P. 1393–1411. <https://doi.org/10.1017/glj.2023.69>.
- [31] Mendelski M. EU-driven judicial reforms in Romania: a success story? *East European Politics*. 2012. Vol. 28, No. 1. P. 23–42. <https://doi.org/10.1080/13523279.2011.636806>.
- [32] Bulgaria: New Law on Research and Innovation Promotion adopted. *European Research Area Platform*. 2024, 1. URL: https://european-research-area.ec.europa.eu/news/bulgaria-new-law-research-and-innovation-promotion-adopted?utm_source=chatgpt.com (last accessed: 22.03.2026).

References

- [1] Duțu, M. (2022). Scientific research of the law in search of its destiny, or about resilience and essence in legal reflection. *Studii și Cercetări Juridice. Serie: Nouă*, 2, 159–174.
- [2] Ciobanu, R. (2023). Revalorizarea dreptului ontore interogații și răspunsuri. In *Drepturile persoanei on lumina jurisprudenței naționale: Materialele conferinței științifice* (pp. 25-37).
- [3] Ciobanu, R. (2016). Interdisciplinaritatea – un instrument operațional on lumea contemporană. In *Pregătim viitorul promovend excelența: Materiale ale conferinței* (pp. 74-85).
- [4] European Commission. (n.d.). *ERA ACT. European Research Area*. (March 22, 2026). Retrieved from <https://european-research-area.ec.europa.eu/era-act>.
- [5] Telizhenko, L.V. (2023). Transdisciplinary approach in modern law: Anthropological context. *Internauka. Series: Legal Sciences*, 4, 1-17. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-4-8817>.
- [6] Parkhomenko, N. (2024). European standards for the organization and implementation of scientific research and their legal support in Ukraine. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 5(86), 325-329. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.47>

- [7] Ostrovska, B. (2025). Ukraine's integration into the European Research Area and its post-war reconstruction. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 12(4), 322-334. <https://doi.org/10.23939/law2025.48.322>.
- [8] Vasylenko, A. (2022). Formation and implementation of state policy of open science in the countries of the European Research Area (the case of the Republic of Bulgaria). *Naukovi Pratsi*, 6(66), 20-28. [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-6\(66\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-6(66)-3).
- [9] Maslovskaya, E.V. (2025). The juridical elite in Bulgaria and Romania: Resistance to reforms and challenges of European integration. *Power and Elites*, 12(4), 27-61. <https://doi.org/10.31119/pe.2025.12.4.2>.
- [10] Maslovski, M., & Maslovskaya, E. (2026). Transformation of legal institutions in postcommunist Southeastern Europe: Historical legacies and the results of EU policies. In *Proceedings of Topical Issues in International Political Geography (TIPG 2024)* (pp. 431–442). https://doi.org/10.1007/978-3-032-09795-8_31.
- [11] Duțu, M. (2023). Criza cercetării științifice on domeniul dreptului și labirintul posibilității depășirii sale. *Journal of Legal Studies and Research*, 68(3), 325-334.
- [12] Dutu, M. (2014). Cuvânt onainte. In *Doctrina juridică românească: ontre tradiție și reforme* (pp. 216-224). Bucharest.
- [13] Ciobanu, R. (2017). Teorii și practici juridice: Perspectiva unei metodologii interdisciplinare. *Revista de Filosofie, Sociologie și Științe Politice*, 1(173), 153–161.
- [14] Mercescu, A. (2025). Turning the page, endlessly: Interdisciplinarity in law. *Max Planck Law Perspectives*. <https://doi.org/10.17176/20251006-155255-0>.
- [15] Nicolescu, B. (2010). Methodology of transdisciplinarity – Levels of reality, logic of the included middle and complexity. *Transdisciplinary Journal of Engineering & Science*, 1(1), 19-38. <https://doi.org/10.22545/2010/0009>.
- [16] Agreement between Ukraine and the European Community on scientific and technological cooperation. Ratified by the Law of Ukraine No. 368-IV. (December 25, 2002). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_194.
- [17] *Roadmap for Ukraine's integration into the European Research Area (ERA-UA)*. (September 8, 2025). Retrieved from <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/kolegiya-ministerstva/2018/05/1-dorozhnya-karta-integratsii-ukraini-do-evro.pdf>.
- [18] *Roadmap for integration of Ukraine's research and innovation system into the European Research Area*. (March 23, 2026). Retrieved from <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2021/12/17/Intehr.Ukr.do.Yevrop.doslidn.prostoru.17.12.pdf>.
- [19] *Roadmap for Ukraine's integration into the European Research Area until 2027*. (March 23, 2026). Retrieved from <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/novyny/2026/01/final-doroznia-karta-jedp-30122025docx.pdf>.
- [20] Solomon, P. H., Jr., & Gadowska, K. (2018). Legal change in post-communist states. *Communist and Post-Communist Studies*, 51(3), 173-176. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.07.004>.
- [21] Didea, I., Ilie, D.-M., & Vidican, R. D. The interdisciplinarity of the scientific research of law. (2017). *AGORA International Journal of Juridical Sciences*, 2, 1-12. Retrieved from <http://univagora.ro/jour/index.php/aijjs>.
- [22] European Research Area Platform. (n.d.). Retrieved from <https://european-research-area.ec.europa.eu/>.
- [23] European Commission. (2025). European Research Area: Country report 2024 – Romania. A snapshot of progress (Factsheet). Retrieved from [28](https://european-</p></div><div data-bbox=)

research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-08/ERA%20Country%20Report%202024%20-%20Factsheet%20Romania.pdf.

- [24] Ionescu, E., & Dumitrescu, M. (2025). Legal transformation in Romania toward challenges and developments in the post-communist era. *International Journal of Political, Law, and Social Science*, 6(2). Retrieved from <https://ijpls.org/index.php/IJPLS/article/view/164>.
- [25] European Commission. (2025). European Research Area: Country report 2024 – Bulgaria. A snapshot of progress (Factsheet). Retrieved from <https://european-research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-08/ERA%20Country%20Report%202024%20-%20Factsheet%20Bulgaria.pdf>.
- [26] European Research Area Platform. (2024). Bulgaria successfully completed the update of the national roadmap for research infrastructures for the period 2020–2027. Retrieved from <https://www.esfri.eu/latest-esfri-news/bulgaria-new-national-ri-roadmap>.
- [27] European Commission. (2025). European Research Area: Country report 2024 – Ukraine. A snapshot of progress (Factsheet). Retrieved from <https://european-research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-09/ERA%20Country%20Report%202024%20-%20Factsheet%20Ukraine.pdf>.
- [28] Cernat, V. (2024). Is Romania's surge in MDPI publications a success story? A response to Nazarovets. *Scientometrics*, 129(12), 7985-7988. <https://doi.org/10.1007/s11192-024-05187-w>.
- [29] Cernat, V. (2024). The unprincipled principal: How Romania's inconsistent research reform impacted scientific output. *Scientometrics*, 129(9), 5557-5575. <https://doi.org/10.1007/s11192-024-05118-9>.
- [30] Doroga, S., & Bercea, R. (2023). The role of judicial associations in preventing rule of law decay in Romania. *German Law Journal*, 11, 1393-1411. <https://doi.org/10.1017/glj.2023.69>.
- [31] Mendelski, M. (2012). EU-driven judicial reforms in Romania: A success story? *East European Politics*, 28(1), 23-42. <https://doi.org/10.1080/13523279.2011.636806>.
- [32] European Research Area Platform. (2024). Bulgaria: New law on research and innovation promotion adopted. Retrieved from <https://european-research-area.ec.europa.eu/news/bulgaria-new-law-research-and-innovation-promotion-adopted>.

Іван Юрійович Фельцан

кандидат юридичних наук
докторант кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородський національний університет
88000, вул. Підгірна, 46, Ужгород, Україна
e-mail: zakarpatt@gmail.com
ORCID 0009-0009-7101-2846

Ivan Yu. Feltsan

Ph.D. in Law
Doctoral Student of the Department of Theory and History of State and Law
Uzhhorod National University
88000, 46 Pidhirna Str., Uzhhorod, Ukraine
e-mail: zakarpatt@gmail.com
ORCID 0009-0009-7101-2846

Рекомендоване цитування: Фельцан І. Ю. Юридична наука в умовах Європейського дослідницького простору: парадигмальні та інституційно-функціональні аспекти інтеграції наукового знання. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 6–30. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.359488>.

Suggested Citation: Feltsan, I.Yu. (2026). Legal Science in the Context of the European Research Area: Paradigmatic and Institutional-Functional Aspects of the Integration of Scientific Knowledge. *Problems of Legality*, 173, 6-30. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.359488>.

Статтю подано / Submitted: 01.04.2026

Доопрацьовано / Revised: 01.05.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026

Опубліковано / Published: 29.05.2026

Громадський контроль у конституційній демократії: еквадорський досвід та українська перспектива

Ірина Львівна Кравченко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: i.l.kravchenko@nlu.edu.ua

Анотація

Розвиток конституційної демократії в Україні в умовах воєнного стану, цифрової трансформації врядування та посилення ролі громадянського суспільства актуалізує потребу в чіткому правовому осмисленні участі громадян, які впливають на публічну владу поза виборчим мандатом. На рівні чинного законодавства окремі форми громадянської участі отримали нормативне регулювання, проте цілісний конституційно-правовий статус громадянина, який здійснює контрольню-наглядову діяльність за діями публічної влади без виборчого мандата, залишається нормативно невизначеним. Метою дослідження є з'ясування співвідношення між діяльністю представницьких інститутів, що ґрунтуються на виборчому мандаті, та громадянської участю без такого мандата в конституційній демократії на прикладі України та Еквадору. У дослідженні застосовано порівняльно-правовий метод, проведено формально-юридичний аналіз конституційних положень обох держав, а також використано системно-структурний та функціональний підхід для розмежування значення представницької діяльності й громадянської участі в механізмі публічної влади. За результатами дослідження запропоновано введення у правову термінологію поняття «партисипант» для суб'єкта партисипативної дії як симетричного відповідника поняттю «представник» для позначення суб'єкта представницької дії. Виявлено функціональне розмежування цих ролей: представник діє всередині владної ієрархії, тоді як партисипант реалізує контрольню-наглядову функцію зовні. Прикладом такого розмежування на рівні конституції є еквадорський досвід, у якому представництво та громадянська участь визнані рівноцінними складниками конституційного ладу. Перспективи подальших досліджень пов'язані з осмисленням фігури партисипанта як самостійного суб'єкта конституційної демократії – її доктринальним опрацюванням у науковій доктрині як необхідного складника державного ладу поряд із фігурою представника. Також при цьому варто врахувати негативні наслідки досвіду Еквадору, який зіткнувся з політичним захопленням партисипативних органів у разі наділення їх владними повноваженнями.

Ключові слова: партисипативна демократія; громадянська участь; механізми участі; публічна підзвітність; соціальний контроль; представницькі інститути.

Public Control in a Constitutional Democracy: Ecuadorian Experience and Ukrainian Perspective

Irina L. Kravchenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: i.l.kravchenko@nlu.edu.ua

Abstract

The development of constitutional democracy in Ukraine under martial law, the digital transformation of governance, and the strengthened role of civil society make it increasingly important to provide a clear legal conceptualisation of the activity of citizens who influence public authority without holding an electoral mandate. At the level of current legislation, certain forms of civic participation have received normative regulation; however, the holistic constitutional and legal status of a citizen who exercises an oversight and supervisory function in relation to public authority without an electoral mandate remains normatively undefined. The aim of the study is to clarify the relationship between the activity of representative institutions grounded in an electoral mandate and civic participation without such a mandate in a constitutional democracy, drawing on the experience of Ukraine and Ecuador. The study employs the comparative legal method, a formal-legal analysis of the constitutional provisions of both states, as well as systemic-structural and functional approaches to distinguishing the significance of representative activity and civic participation within the mechanism of public authority. As a result of the study, it is proposed to introduce into legal terminology the concept of the "participant" – used here in a narrow, substantive sense as a counterpart to the "representative" – to designate the subject of participatory action, by analogy with how "representative" designates the subject of representative action. A functional distinction between these two roles has been identified: the representative acts within the hierarchy of public authority, whereas the participant performs an oversight and supervisory function from outside it. An example of such a distinction at the constitutional level is provided by Ecuador, where representation and civic participation are recognized as equally weighted components of the constitutional order. Prospects for further research relate to the conceptualization of the figure of the participant as an independent subject of constitutional democracy – its doctrinal elaboration as a necessary component of the state order alongside the figure of the representative. At the same time, account should be taken of the negative aspects of the Ecuadorian experience, which faced the political capture of participatory bodies in cases where they were vested with authoritative.

Keywords: participatory democracy; civic participation; mechanisms of public participation; public accountability; social control: representative institutions.

Вступ

Сучасні конституції по-різному підходять до регулювання діяльності суб'єктів, які здійснюють публічну владу на підставі виборчого мандата та впливу

громадян на владу поза його межами. Зокрема, статус депутатів і політичних партій, через які реалізується народне представництво, як правило, визначений значно чіткіше, ніж правове становище громадян, що беруть участь у прийнятті публічних рішень через консультації, ініціативи, громадський контроль, адвокацію чи публічні кампанії. За даними порівняльного дослідження Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам (International IDEA), принаймні 155 національних конституцій у світі прямо закріпили інститут політичних партій із чіткими нормами щодо їхніх функцій у формуванні політичної волі [1, с. 11]. Натомість громадянська участь у вигляді консультацій, ініціатив, громадського контролю, публічних кампаній та інших способів впливу на владу часто закріплюється фрагментарно – через окремі права, свободи та процедури – без створення цілісного конституційного підходу. Унаслідок цього сама природа такого впливу громадян на публічну владу залишається менш визначеною як на нормативному, так і на доктринальному рівні.

Для цілей дослідження вважаємо за доцільне уточнити співвідношення представництва та участі. Оскільки обидва поняття мають широке значення, ці явища не завжди розмежовують однозначно: окремі форми впливу громадян можуть розглядатися як прояви представництва, тоді як діяльність політичних партій – як форма участі у здійсненні публічної влади. Тому в цій статті використовується аналітичне розмежування зазначених понять за критерієм наявності виборчого мандата. Представництво розуміється у вузькому конституційно-правовому значенні – як діяльність депутатів, представницьких органів, політичних партій, пов'язана з отриманням та реалізацією виборчого мандата. Натомість громадянська участь розглядається як діяльність громадян та їх об'єднань без виборчого мандата, спрямована на вплив на публічні рішення через слухання, консультації, звернення, громадський контроль, ініціативу, адвокацію та інші способи взаємодії з владою. Таке розмежування є умовним та використовується для точнішого аналізу різних способів реалізації народовладдя.

Якщо розглянути український конституційний порядок крізь призму такого розмежування, можна побачити, що в ньому сформовано певний нормативний фундамент для участі громадян у публічному житті. Конституція України закріплює народ як єдине джерело влади, передбачає здійснення ним влади як безпосередньо, так і через органи державної влади і органи місцевого самоврядування. Вона гарантує право на участь в управлінні державними справами, свободу об'єднань, право на мирні зібрання та право на звернення [2]. Водночас ці положення не формують цілісного уявлення про місце громадянина, який бере участь у публічному житті не як депутат або

член представницького органу, а як ініціатор, критик, контролер, заявник, учасник консультацій чи захисник суспільного інтересу без виборчого мандата. Через це у суспільній правосвідомості діяльність такого суб'єкта часто сприймається як другорядна порівняно з мандатною політичною діяльністю, хоча фактично вона може відігравати не менш важливу роль у підтриманні відкритості, прозорості та інформуванні влади про суспільні потреби.

Крім того, у сучасній українській науці, зокрема П. І. Крайнім, підкреслено, що право приватної особи на участь в управлінні державними справами має набагато ширше значення та вплив, ніж воно передбачалося під час ухвалення Конституції у 1996 р. [3, с. 361]. Йдеться вже не тільки про участь у виборах, референдум чи доступ до публічної служби, а й про можливість впливати на зміст управлінських рішень на різних стадіях їх підготовки та реалізації. У цьому контексті важливою новелою став Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 р., який уперше на законодавчому рівні визнав поняття публічних консультацій, закріпив коло заінтересованих сторін, принципи відкритості, доступності, підзвітності, електронної участі та передбачив юридичні наслідки у разі непроведення консультацій [4]. Це свідчить про поступове інституційне зміцнення участі громадян у публічному управлінні, але не усуває питання про її конституційне осмислення та розуміння місця серед інших форм здійснення народовладдя.

Актуальність цієї проблематики посилюється сучасним українським досвідом відкритого врядування та цифрової демократії. У новітніх дослідженнях, зокрема у працях Д. Хуткого та О. Матвєєвої, зазначається, що після Революції Гідності у 2014 р. Україна пережила сплеск ініціатив електронної демократії та реформ у сфері належного врядування [5, с. 436]. Держава почала активно поєднувати інструменти відкритого уряду, цифрових технологій і громадянського залучення, внаслідок чого механізми електронних консультацій, онлайн-обговорень та громадського співтворення політики стали помітною та невід'ємною частиною публічного врядування [5, с. 459–460]. Від початку повномасштабної війни акценти змістилися в бік стійкості, відновлення, прозорості та нових форматів взаємодії держави з громадянським суспільством, а участь набула ще більшої ваги. Як наголошують О. Хоменко зі співавторами, в умовах політичної, економічної та соціальної нестабільності «взаємодія між громадянським суспільством та політичними структурами набуває особливого значення» [6, с. 91]. Умови воєнного стану ставлять перед владою складні виклики, у вирішенні яких саме «взаємодія з громадськістю є ключовою у протидії російській агресії», а організації громадянського суспільства перетворилися на «важливих партнерів для влади, допомагаючи вирішувати проблеми, що виникають внаслідок бойових

дій» [6, с. 90]. Водночас дослідники, серед яких О. Конотопенко, звертають увагу на наявні проблеми: низький рівень реальної залученості, формальний характер окремих механізмів, відсутність інтересу з боку посадових осіб до діалогу з громадянами та збереження розриву між нормативним визнанням участі й фактичним впливом громадськості на ухвалення рішень [7, с. 343].

Крім того, у міжнародній правовій дискусії участь громадян дедалі частіше розглядається як явище, яке має самостійне конституційне значення. У праці Г. Хямяляйнен та Я. Салмінін доводиться, що залучення громадян до процесів правотворення слід розуміти як юридичний обов'язок публічної влади, який випливає з демократичних принципів, прав людини та процедурної раціональності [8, с. 22–23]. Такий підхід є важливим для ширшого розуміння громадянської участі, коли вона не зводиться до факультативної політичної практики чи набору прав, а виступає однією з передумов легітимності та прозорості публічної влади.

У контексті партисипативної діяльності особливий інтерес становить досвід Еквадору. Конституція Республіки Еквадор 2008 р. надала громадянській участі та соціальному контролю окреме місце у структурі публічної влади. У ній механізми громадянського нагляду та ініціатив закріплені паралельно з представницькими інститутами. У ст. 204 народ визначено головним контролером публічної влади [9]. Тому цей експеримент є цінним для порівняльного аналізу: він дає можливість дослідити, що відбувається, коли участь громадян набуває виразного конституційного оформлення.

Водночас закріплені в Конституції Еквадору повноваження центрального громадянського органу – Ради громадянської участі та соціального контролю – призначати найвищих посадових осіб держави спричинили його політичне захоплення та зазнали гострої критики з боку суспільства [10, с. 1409]. Через ці проблеми цей орган опинився «під загрозою свого зникнення» [11, с. 45]. Це актуалізує перед наукою конституційного права такі питання: по-перше, якою має бути форма конституційного оформлення участі, щоб вона не втрачала свого незалежного характеру, посідаючи стійке місце в публічному порядку, по-друге, чи доцільно наділяти суб'єктів участі окремими владними повноваженнями і до яких ризиків це може призвести.

З урахуванням викладеного наукова проблема цього дослідження полягає у з'ясуванні того, як у конституційній демократії співвідносяться представництво, що ґрунтується на виборчому мандаті, та участь громадян у публічних справах без такого мандата, а також чи здатне конституційне оформлення громадянської участі надати їй більш вагоме місце в системі публічної влади без втрати її незалежної природи. Для України це питання

є особливо актуальним: за наявності розвинених практик громадського контролю, адвокації та самоорганізації конституційний статус їхніх суб'єктів залишається менш окресленим, ніж статус суб'єктів представницької демократії, що позначається як на правовій визначеності, так і на суспільному сприйнятті цих форм участі.

Метою цієї роботи є визначення співвідношення діяльності представницьких інститутів та громадянської участі без виборчого мандата в конституційній демократії на прикладі України та Еквадору, а також з'ясування, які висновки з еквадорського досвіду можуть бути релевантними для українського конституційного розвитку. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: проаналізувати конституційно-правові засади представницької демократії та участі громадян в Україні; розмежувати представницьку діяльність та громадянську участь без виборчого мандата як різні форми взаємодії суспільства з владою; з'ясувати особливості конституційного закріплення громадянської участі та соціального контролю в Еквадорі; критично оцінити наслідки еквадорської моделі на підставі сучасних досліджень; сформулювати висновки щодо можливого значення еквадорського досвіду для української правової науки.

Матеріали та методи

Дослідження має порівняльно-правовий характер. Еквадор було обрано для аналізу з огляду на його унікальну конституційну архітектуру, де участь громадян була визнана постійним складником конституційного ладу паралельно з традиційними представницькими інститутами. Зіставлення цього досвіду з українським здійснюється з практичною метою – встановити, які елементи еквадорського конституційного порядку (як позитивні, так і негативні) є релевантними для вдосконалення громадського контролю в Україні. Інтерес авторки до такої еквадорської моделі зумовлений запитом, що сформувався під впливом її громадської активності в Україні у сфері захисту довкілля. У процесі цієї діяльності було виявлено, що значна частина суспільства сприймає громадянську участь як щось ненормальне та підозріле, хоча на противагу цьому діяльність депутатів загалом сприймається як необхідна для існування держави попри різне ставлення до конкретних осіб. Тому виникло питання, чи не пов'язано це саме з конституційною невидимістю громадянської участі в Україні, де вона представлена лише розрізненими правами, але необов'язковою постійною складовою конституційного ладу? У зв'язку з цим Конституція Еквадору, яка оформила громадянську участь окремим структурним елементом публічної влади, становила особливий інтерес для дослідження.

Методологічну основу дослідження становить система взаємопов'язаних загальнонаукових та спеціально-юридичних методів.

Порівняльно-правовий метод є основним і використовувався для зіставлення правових явищ (конституційного оформлення каналів зв'язку між народом і владою, механізмів реалізації громадянської участі та статусу її суб'єктів) у правових системах Еквадору та України із встановленням спільних ознак та відмінностей між ними.

Системно-структурний метод було застосовано для розгляду конституційної демократії як цілісної впорядкованої сукупності двох взаємодоповнюваних каналів – представницького (мандатного) та партисипативного (немандатного) – з акцентом на логіку їхніх зв'язків та наслідки розмивання меж між ними.

Логіко-юридичний метод використовувався для осмислення інститутів громадянської участі у їх взаємозв'язку з іншими інститутами публічного порядку, а також із соціальними та політичними чинниками, які визначають ефективність нормативного регулювання. З допомогою цього методу було здійснено розмежування ролей представника та партисипанта.

Допоміжне значення мали: формально-юридичний метод – для аналізу тексту конституцій та профільних законів; герменевтичний метод – для розуміння дійсного значення конституційного тексту з урахуванням контексту, в якому створювалися конституція Еквадору; діалектичний метод – для розгляду інституту громадського контролю у його розвитку та трансформації у зв'язку з суспільними змінами.

Огляд літератури

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України [2], Конституція Республіки Еквадор [9], Закон України «Про публічні консультації» (2024) [4], Органічний закон Еквадору «Про громадянську участь» (*Ley Orgánica de Participación Ciudadana*, 2010) [12], а також міжнародні документи, зокрема Загальний коментар № 25 Комітету ООН з прав людини щодо ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [13].

Теоретичну (доктринальну) базу утворюють праці українських дослідників (І. Шумляєвої, О. Лисиці [14], І. Черненка, А. Близнюка [15], П. Крайнього [3] та ін.), еквадорських і латиноамериканських науковців (Ф. Санчес, К. Гранадос [16], М. Моралеса Дельгадо [11], Г. Д. Ромо Песантеса [17] та ін.), а також європейських дослідників демократії (Х. Гямяляйнена, Й. Сальмінена [8], І. Сорочану [18], Й. Траутендорфера, Н. Едера [19]). Літературу відібрано за критеріями відповідності темі та актуальності (переважно публікації 2023–2025 рр.).

Емпіричну базу становлять огляди еквадорських науковців, зокрема медіааналіз критики Ради громадянської участі та соціального контролю CPCCS, проведений Д. С. Перейрою-Чамбою та В. Е. Аріасом-Монтеро [10], й опитування юридичної спільноти у праці П. Е. Гарсії-Вальєхо [19].

Крім того, емпіричну основу дослідження становлять матеріали особистого спостереження авторки, здобуті під час правозахисної діяльності у сфері охорони довкілля. Така діяльність охоплювала звернення до правоохоронних органів, ініціювання судових проваджень, організацію публічних акцій і взаємодію з органами влади. Зазначений досвід дав змогу сформулювати робочу гіпотезу про системну «невидимість» партисипанта в українському правопорядку, а також виявити тенденцію до сприйняття громадянської участі як другорядної, а не конституційно обов'язкової діяльності. Зроблені на цій підставі висновки були перевірені шляхом їх зіставлення з нормативним матеріалом і доктринальними джерелами.

Результати та обговорення

Представник і партисипант як різні суспільно-правові ролі

У вступі представництво та участь були розмежовані як два види публічної діяльності за критеріями наявності або відсутності виборчого мандата. Однак повноцінний конституційно-правовий аналіз вимагає переходу від виду діяльності до суб'єктів, які цю діяльність здійснюють. Окрім того, він потребує осмислення характеристик ролей, у яких ці суб'єкти постають перед публічною владою.

На цьому рівні представництву відповідає чітко окреслена в українській та світовій правовій науці роль *представника* – депутата, обранця, члена представницького органу, який діє від імені політичної спільноти на підставі виборчого мандата. Цей мандат, як зазначає І. Сорочану, є «політико-правовим уповноваженням, наданим виборчим корпусом... для здійснення національного суверенітету», що породжує моральну та політичну відповідальність його носія [18, с. 173]. У конституційно-правовій думці така фігура має усталений нормативний обрис – від статусу і прав до меж імунітету та відповідальності. Натомість роль громадянина, що впливає на публічні рішення поза виборчим мандатом – через консультації, ініціативи, громадський контроль, адвокації чи публічні кампанії, – у вітчизняному дискурсі передається переважно описово: «активний громадянин», «представник громадськості», «учасник публічних консультацій». Жодне з цих понять не охоплює функціональну цілісність ролі й не утворює пари до поняття «представник» на одному термінологічному рівні.

Водночас у пов'язаному з цією роллю прикметниковому ряду ситуація інша: словосполучення «партисипативна демократія» вже є усталеним поняттям в українській науковій літературі [14]. Прикметник «партисипативний» походить від латинського дієслова *participare* («брати участь»). Зважаючи це, у статті запропоновано робоче поняття «партисипант», який є субстантивом від зазначеного дієслова, для суб'єкта партисипативної дії, що є симетричним поняттю «представник» для суб'єкта представницької дії. Подальший виклад показує, що ця пара – *представник / партисипант* – є не тільки семантично зручною, а й виявляється аналітичним інструментом, який дозволяє зіставити дві різні суспільно-правові ролі та два різні типи зв'язку між суспільством і публічною владою.

Ролі представника та партисипанта доповнюють одна одну. Як зазначають І. Шумляєва та О. Лисиця, партисипація має місце тоді, коли громадяни впливають на ухвалення рішень «поряд із використанням представницької демократії, в якій вони покладаються на обраних представників», тому її слід «розглядати як доповнення до представницької демократії» [14, с. 63]. З цією тезою солідарні Г. Хямляйнен та Я. Салмінін, які стверджують, що інклюзивна участь громадянського суспільства покликана «доповнити та посилити прийняття рішень» у представницькій системі [8, с. 18].

Насамперед представник та партисипант відрізняються за характером своєї функції. Представник включений у систему розроблення та ухвалення загальнообов'язкових рішень: він бере участь у формуванні політичної волі, правотворенні, голосуванні та переговорах, тобто в агрегуванні суспільних інтересів. Як зазначається у п. 7 Загального коментаря № 25 Комітету ООН з прав людини, у цій ролі обрані представники «фактично здійснюють урядову владу і несуть відповідальність за її здійснення через виборчий процес» [13]. Партисипант, навпаки, діє переважно не всередині владної ієрархії, а поміж суспільством та владою, виконуючи функції громадського контролю, нагляду, мобілізації, ініціювання суспільного тиску, публічної корекції владних рішень чи адвокації локальних або вузьких інтересів. Відповідно до п. 8 згаданого Загального коментаря Комітету ООН, у такій ролі громадяни беруть участь у веденні державних справ, «здійснюючи вплив через публічні дебати та діалог зі своїми представниками або через свою здатність до самоорганізації» [13]. У цьому сенсі партисипант не є представником з обмеженими можливостями, а виконує зовсім іншу суспільно-правову роль.

Різниця між цими ролями полягає у джерелі їхньої легітимації. Легітимність представника випливає з формального мандата та дотримання процедури делегування. Легітимність партисипанта має іншу правову природу: вона

ґрунтується на системі основоположних конституційних прав – брати участь в управлінні державними справами, праві на інформацію та публічне виявлення суспільного інтересу. Як зазначають І. Черненко та А. Близнюк, громадський контроль є однією з найважливіших публічно-правових форм реалізації конституційного принципу народовладдя, оскільки «влада народу немислима без громадського контролю, який є своєрідним каналом зовнішнього вираження інтересів та волі громадян та їх асоціацій» [15, с. 63]. Так, партисипативний статус не є похідним від представницького мандата і спирається на інший, самостійний спосіб реалізації народовладдя. У межах деліберативної моделі це описується як «двонаправлена циркуляція влади», де представники з авторизованим доступом до системи («сильна публіка») та громадяни, що формують громадську думку («слабка публіка»), перебувають у постійному обміні [20, с. 5]. З цієї точки зору, лише та влада, що генерується комунікативно через таку взаємодію, може вважатися повноцінно легітимною.

Відмінність між представником та партисипантом має також практичний вимір. Представник діє переважно через ухвалення, зміну, узгодження або блокування рішень. Як підтверджують Керівні принципи БДПЛ ОБСЄ, саме наділені мандатом представники відіграють визначальну роль у безпосередньому ініціюванні, обговоренні, внесенні правок та схваленні нормативних актів [22, с. 35]. Партисипант, натомість, діє переважно через вплив на виконання, моніторинг, примус до підзвітності, публічне висвітлення, оскарження, мобілізацію, консультацію або контроль. Як влучно зазначають І. Шумляєва та О. Лисиця, «саме вплив членів територіальної громади на рішення, а не їх безпосереднє прийняття відрізняє цей вид демократії від класичних» [14, с. 62]. У цій ролі партисипант виконує важливу функцію «сторожового пса» (watchdog), контролюючи дії держави [22, с. 48]. Методи громадського контролю, за визначенням І. Черненко та А. Близнюка, охоплюють експертне консультування, безперервне спостереження за сферою державного управління, перевірку прийнятих рішень та оцінку владної діяльності [15, с. 67–68]. Отже, практичне значення партисипанта полягає у забезпеченні прозорості та постійному примусі влади до підзвітності.

Зважаючи на це, представник та партисипант мають розглядатися як різні, але взаємодоповнювальні суспільно-правові ролі. Представник забезпечує розробку та ухвалення рішень, партисипант – суспільний контроль, сигналізування про проблеми та захист локальних інтересів, які не завжди можуть бути реалізовані представницькою системою. Саме тому демократія, яка чітко закріплює конституційний статус представника, але оминає статус партисипанта, виявляється структурно неповною.

Представницький канал між народом і владою в конституції

Як зазначалося, у класичному конституціоналізмі фігура представника зазвичай є юридично видимою. В Україні це виявляється через пряму фіксацію в Конституції процедури виборів, статусу Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади, засад місцевого самоврядування, ролі політичних партій та мандатної природи виборчих посад [2]. У результаті представник постає не як випадковий учасник політичного процесу, а як конституційно впізнавана фігура, яка прямо включена в легітимний механізм здійснення публічної влади.

Саме тому особа, яка прагне увійти в політичну систему як представник, сприймає свій статус як суспільно значущий та соціально-підтверджений: вона знає, яким є канал входу, яким є обсяг повноважень, у чому полягає її публічна роль і чому ця роль визнається державою та суспільством. Через закріплення в Конституції представницький мандат став не лише правовим інструментом, а й зосередженням загальновідомих символів, де партійність та статус «обраного» наповнюють конституційну форму важливим для народу соціальним змістом. Як зазначає дослідник І. Сорочану, за своєю юридичною природою представницький мандат є мандатом конституційного права. Він діє не у сфері звичайних цивільних відносин, а перетворюється на «публічну гідність» (public dignity), що ґрунтується на закріплених у Конституції повноваженнях [18, с. 170]. Як наслідок, здійснення такого мандата розглядається в суспільстві як «урочиста та життєво важлива відповідальність» [18, с. 174].

На цьому тлі особливо помітним стає подальший контраст із фігурою партисипанта: якщо представник має чітко визнаний і легітимований конституційний статус, то участь поза представницьким мандатом значно частіше розвивається через абстрактні права, фрагментарні механізми, підзаконні процедури або локальні практики, що прямо впливає на соціальне визнання партисипанта суспільством.

Функціонування партисипативного каналу між народом і владою в Еквадорі

Проте у світовій конституційній практиці існують спроби подолати цю асиметрію та надати партисипативному каналу такого ж жорсткого нормативного оформлення, як і представницькому. Найбільш показовим у цьому контексті є досвід Еквадору, який став державою, що закріпила у власну конституційну архітектуру громадянську участь паралельно з представницькими інститутами. Цей конституційний перелом 2008 р. виник на тлі глибокого виснаження представницького каналу. Участь постала як спроба подолати кризу представництва.

Дослідники М. Астудільо Ліндао, Ф. Ф. Герра Куенка, С. Вака Кіньйонес, О. Гальярдо Тоапанта пов'язують інституціоналізацію участі громадян саме з «кризою представницької демократії», яка виявилася неспроможною слугувати ефективним «передавальним ременем» між суспільством і державою [23, с. 14]. Зі свого боку, Д. Перейра-Чамба та В. Аріас-Монтеро зазначають, що ключовою підставою для змін стала тотальна політизація правосуддя та інститутів контролю. Політичний клас використовував делеговану йому суспільством владу для захоплення органів з єдиною метою – забезпечення безкарності за власні корупційні дії [10, с. 1401]. У результаті партії дедалі менше сприймалися, як носії загального інтересу, і дедалі більше – як інструменти задоволення владних амбіцій меншості. За таких умов, щоб розірвати монополію політиків, у суспільства виник гострий запит на нові механізми закріплення присутності громадян у публічних справах.

Саме тому Конституція Еквадору 2008 р. закріпила не просто абстрактні права на участь, а значно ширшу конструкцію, де участь була концептуально вписана в саму організацію влади. У ст. 95 Основний закон визначив громадян як «головних дійових осіб» (leading players) у прийнятті рішень, плануванні, управлінні публічними справами та суспільному контролю за державними органами в межах «безперервного процесу будівництва громадянської влади» [9]. М. Кіньонез-Медіна зазначає, що Конституція Еквадору закріпила участь як «наскрізний принцип, що пронизує всі функції держави» [24, с. 392]. Своєю чергою, М. Астудільо Ліндао та його співавтори характеризують ці процеси як справжню «зміну інституційної парадигми», де участь громадян перетворилася на «вісь нової Конституції» [23, с. 14]. Отже, еквадорська модель від початку замислювалася не як додавання, виправлення чи вдосконалення окремих процедур участі, а як спроба побудувати додатковий канал між суспільством та владою паралельно з представницьким.

Під час конституційних перетворень у структурі держави було створено окрему гілку влади під назвою «Функція прозорості та соціального контролю» (Funciyn de Transparencia y Control Social). За статтею 204 Конституції Еквадору ця гілка влади складається з Ради громадянської участі та соціального контролю (Consejo de Participaciyn Ciudadana y Control Social, надалі – CPCCS), Офісу Омбудсмена з прав людини, Офісу Генерального контролера та суперінтендантств [9]. Поряд з цим ст. 100 було закріплено такі інструменти, як публічні слухання, наглядові комітети, збори, відкриті ради, а ст. 101 запроваджено механізм «порожнього крісла». Окрім того, ч. 4 ст. 100 визначила, що одним із головних завдань інститутів громадянської участі є «зміцнення демократії за допомогою постійних механізмів прозорості, підзвітності (rendiciyn de cuentas) та соціального контролю» [9].

Втім із часом стало помітно, що елементи цієї архітектури мають різну ефективність. Найбільш життєздатними виявилися ті інститути, які залишилися найближчими до власної природи участі: контроль, спостереження, локальний вплив, постановка питань, вимога пояснень, ініціювання перегляду рішень. Ці механізми об'єднує одна риса – вони не вимагають від громадянина ставати частиною владної ієрархії, щоб впливати на публічну владу.

Насамперед це помітно на прикладі громадських наглядових комітетів (*veedurías*). На практиці ці механізми є своєрідною «пожежною сигналізацією», де сигнал може подати кожен – громадяни не повинні отримувати мандат, посаду чи доступ до адміністративної вертикалі, щоб виявити проблему, зафіксувати порушення, привернути увагу і створити стримувальний ефект для зловживань. Як зазначають Г. Галіано Марітан та його співавтори, спостерігачі у таких комітетах діють лише добровільно та без винагороди, здійснюючи нагляд і формуючи звіти та рекомендації для відповідних контролюючих органів [25, с. 511]. Водночас висновки комітетів мають лише дорадчу функцію – оскільки вони тільки складають рекомендації, кінцеве притягнення до відповідальності залежить від волі державного апарату. Але попри ці обмеження, дослідники Д. Перейра-Чамба та В. Аріас-Монтеро, зазначають, що саме наглядові комітети дозволили громадянам ефективно контролювати використання ресурсів, «виявивши кричущі випадки корупції, які в більшості випадків стали визначальним інструментом у формуванні доказової бази для Генеральної прокуратури» [10, с. 1405].

Одним із найбільш інноваційних інструментів партисипативної демократії в Еквадорі є «порожнє крісло» (*silla vacía*). Відповідно до ст. 101 Конституції Еквадору та ст. 77 Органічного закону «Про громадянську участь» (ЛОРС), на всіх засіданнях органів місцевого самоврядування передбачається наявність спеціального місця для представника громадян залежно від теми, що обговорюється. При цьому громадянин, який займає це крісло, набуває права не просто бути присутнім, а безпосередньо брати участь у дебатах та ухваленні рішень [9, с. 12]. У дослідженні Т. Н. Алехандра Тоскано-Вільямарін та співавторів механізм «порожнього крісла» визначено одним із найкорисніших у нормативній базі [26, с. 3147]. Хоча емпіричні дослідження на рівні окремих кантонів (як-от Пастаза) фіксують перешкоди у його використанні через брак правової обізнаності громадян [27, с. 39], результати опитування виявили, що юридична спільнота Еквадору вважає «порожнє крісло» одним із найефективніших інструментів (його дієвість відзначили 28 % респондентів [21, с. 2111]). Щодо сфери його ефективності С. Р. Корреа Троя зазначає, що «порожнє крісло» діє радше як символ, аніж форма прямої участі у прийнятті рішень. Його головна

мета – підвищити обізнаність та сприяти інклюзії у просторах громадської участі» [26, с. 3134].

Досить показовою є підзвітність влади (*rendición de cuentas*). В Еквадорі вона не зводиться до простої публікації звітів. Відповідно до ст. 89 Органічного закону «Про громадянську участь» (LOPC), підзвітність розуміється як «систематичний, цілеспрямований, інтерактивний та універсальний процес», у якому посадові особи підлягають оцінці з боку громадян щодо своїх дій, бездіяльності та управління ресурсами. За ст. 95 такий процес має відбуватися щонайменше раз на рік [12]. В емпіричному дослідженні П. Гарсії Вальехо 21 % опитаних юристів-конституціоналістів визнали підзвітність одним із найефективніших механізмів впливу на владу та соціального контролю, що діють в Еквадорі [21, с. 2111]. Хоча при цьому на практиці цей інструмент часто зводиться до бюрократичної формальності. Як констатують П. Паньо-Яньєс та співавтори, звітування влади зазвичай є малопопулярним, оскільки відбувається в односпрямованому та закритому форматі без можливості дебатів, що робить його, швидше, процедурним ритуалом, аніж інструментом якісної демократії та реальної транспарентності [28, с. 110–111].

Підвищення участі громадян також передбачає механізм відкритих рад (*cabildos populares/abiertos*). Відповідно до ст. 76 Органічного закону «Про громадянську участь» (LOPC), відкрита рада – це інстанція кантональної участі, яка передбачає проведення відкритих публічних засідань для усіх громадян з метою обговорення конкретних питань, пов'язаних із муніципальним управлінням. Закон встановлює, що рада має лише дорадчий характер [12]. У дослідженні Т. Н. Алехандра Тоскано-Вільямарін та співавторів відкриті ради поряд із іншими механізмами участі визнано «важливими інструментами інституціоналізації громадської участі та простором зміцнення демократії» [26, с. 3146–3147]. Як зазначає С. Р. Корреа Троя, відкриті ради «є частиною Національної системи громадянської участі та можуть допомогти місцевій владі вирішити численні проблеми, пов'язані з територіальним управлінням» [27, с. 30]. Проте на практиці цей механізм стикнувся з неприйняттям муніципалітетів. Наприклад, дослідження муніципалітетів у провінції Санта-Елена показало, що у багатьох випадках відкриті ради «не скликаються систематично», а у тих рідкісних випадках, коли вони відбуваються, це робиться «поверхнево, без реального впливу на розробку або затвердження» рішень [17, с. 7].

Крім того, одним із найважливіших інструментів для контролювання дій посадових осіб є право на відкликання мандата (*revocatoria del mandato*).

Згідно зі ст. 105 Конституції Еквадору та ст. 25 Органічного закону «Про громадянську участь» (LOPC), цей механізм може бути застосований до будь-якої обраної посадової особи після першого і до останнього року її каденції за невиконання робочого плану. [9, с. 12]. Як зазначає П. С. Оспіна Моліна, відкликання мандата означає «повну матеріалізацію демократичного здійснення влади народом» [29, с. 230]. По суті, ця процедура є політичним рішенням суверена (народу), яке базується на принципах суверенітету та «легітимної довіри», яку громадяни делегують своїм представникам [29, с. 230]. Крім того, автор вбачає у відкликанні мандата важливий інструмент для збереження системи стримувань і противаг та боротьби з «гіперпрезиденціалізмом» [29, с. 227]. Проте, як далі зауважив дослідник, на практиці через інституційний дизайн механізму відкликання мандата робить його неефективним, ілюзорним та вкрай важкодоступним [29, с. 235].

Ці та подібні механізми, такі як консультації, обсерваторії, громадські слухання, які пропонують участь у чистому вигляді – тобто гарантують право спостерігати, оцінювати або радити без ухвалення обов'язкових владних рішень – попри їхню різну ефективність виявилися цілком життєздатними. Загалом вони сприймаються еквадорськими дослідниками як органічна основа демократії попри наявні розриви практичної реалізації з конституційним дизайном.

З іншого боку, інструменти, за допомогою яких держава спробувала наділити активних громадян реальними владними повноваженнями, зазнали нищівної критики та викликали значне напруження в суспільстві. Найвиразніше це проявилось в конституційному оформленні Ради громадянської участі та соціального контролю (CPCCS).

Статтею 208 Конституції Еквадору визначено, що до обов'язків та повноважень Ради належить призначення найвищих посадових осіб держави: першого керівника Генеральної прокуратури держави та суперінтендантів з переліку кандидатів, запропонованих Президентом Республіки, після проведення відповідного процесу громадського контролю (п. 10); Омбудсмана; Генерального публічного захисника; Генерального прокурора; Генерального контролера держави після проведення відповідного процесу відбору (п. 11); членів Національної виборчої ради, Суду з вирішення виборчих спорів та Ради судової влади після проведення відповідного процесу відбору (п. 12). Механізм реалізації цього права прописаний у ст. 209 Конституції. У ній зазначено, що для виконання своїх функцій із призначення посадових осіб Рада громадянської участі та соціального контролю формує «громадянські комісії з відбору» [9]. Ідея полягала в тому, щоб зробити ці призначення незалежними від політиків і передати їх «громадянам» [10, с. 1403].

Проте, як тільки громадський орган отримав таку владу, він став мішенню для політиків. Зокрема, дослідник Г. Монкайо-Вівес зазначає, що цей орган, задуманий як простір для гарантування участі, «був кооптований політичними інтересами, що послабило його легітимність та здатність виконувати свій конституційний мандат» [24, с. 396–397]. Також Раду громадянської участі та соціального контролю ставили під сумнів у суспільстві через те, що вона відбирає органи влади, які нібито пов'язані з урядами при владі, через непрозорі та дуже сумнівні процеси відбору [10, с. 1403]. Ба більше, з'явилися думки, що Рада не лише не захищала громадянське суспільство, а й сприяла його репресіям. Наприклад, СРССС не зробила нічого, щоб перешкодити незаконному силовому закриттю екологічної неурядової організації «Фонд Пачамама» (Fundación Pachamama), яка протестувала проти нафтовидобутку, натомість, фактично брала участь у її закритті [11, с. 51].

Намагаючись врятувати легітимність інституції, у 2018 р. в Еквадорі провели референдум, який змінив спосіб формування Ради: відтоді всі її члени (радники) обираються шляхом прямого всенародного голосування на загальнонаціональних виборах [10, с. 1403]. Проте цей крок лише посилив інституційну кризу. Дослідники М. Астудільо Ліндао та співавтори констатують, що за своєю структурою Рада остаточно стала органом, який «походить від представництва» [23, с. 13]. Коли орган участі почав обиратися всенародними виборами, держава де-факто вручила його членам мандати політичних представників. Як наслідок, орган, що замислювався як партисипативний, фактично перетворився на представницький та став страждати від тих самих політичних маніпуляцій, що й парламент.

Цю слабкість активно використовував у своїй риториці президент Еквадору Гільермо Ласо. Ще до свого обрання, у березні 2021 р., він зробив гучну публічну заяву про необхідність повної ліквідації СРССС. Президент стверджував, що ця інституція використовувалася як інструмент для увічнення політичної ідеології попереднього уряду колишнього президента Корреа та для маніпулювання процесами обрання органів нагляду, що призвело до вибуху корупції в усіх державних установах. Тому він переконував, що обрання органів нагляду має повернутися до Асамблеї [11, с. 46].

Продовженням цієї стратегії став референдум у лютому 2023 р., де Гільермо Ласо виніс питання про радикальне обмеження повноважень Ради. Зокрема, питання № 5 пропонувало позбавити СРССС права призначати найвищих посадових осіб держави (Генерального прокурора, Омбудсмана, Контролера тощо), а питання № 6 – знову змінити систему обрання членів самої Ради. Результати референдуму виявилися негативними: понад 57 % громадян

проголосували проти обох поправок [16, с. 293]. Таким чином, інструмент, який мав би забезпечувати участь, став заручником конфлікту між різними політичними групами.

Ескалація цього конфлікту триває й за чинного президента Еквадору Данієля Нобоа. Він анонсував намір скликати Установчу асамблею з метою ліквідувати СРССС [30, с. 85–86]. Еквадорський дослідник Е. А. Рохас Альварес гостро критикує таку ініціативу, наголошуючи, що знищення Ради не вирішить кризу інституційності, а означатиме демократичний регрес [30, с. 78]. Як наголошує дослідник, Рада не є «політичним трофеєм» і не належить ані Корреа, ані Нобоа, ані жодній партії – вона належить народу [30, с. 86].

Через ці провали частина суспільства та політиків відвернулися від цього інструменту. Як зазначає Х. Л. Моралес Дельгадо, цей орган зараз існує «під загрозою свого зникнення» [11, с. 45].

В еквадорській науці немає єдиного чіткого алгоритму виходу з цієї суперечливої ситуації, проте дослідники сходяться на думці, що інститут потрібно не знищувати, а реформувати. П. Гарсіо Вальєхо зазначає, що помилки Ради спричинили втрату довіри суспільства, і що ця ситуація свідчить про необхідність переосмислити її інституційну роль, засвоїти негативний досвід та зміцнити організаційні структури [20, с. 2112].

Аналіз досвіду Еквадору

Попри виявлені з часом недоліки еквадорської моделі, її досвід має важливе значення для розвитку конституційного права. Важливо, що на рівні Конституції участь була визнана не просто окремим правом, а елементом безперервного процесу побудови громадянської влади. Це дало змогу поставити питання про статус партисипанта вже не лише в теоретичній, а й у конституційно-правовій площині, пов'язавши його з конкретними юридичними механізмами участі, контролю та соціального нагляду.

Однак саме на рівні інституційної побудови виявилася головна вада цієї моделі. Участь за своєю природою є каналом впливу, контролю, сигналізування, оскарження, публічного оцінювання та корекції дій влади, тобто способом зовнішнього втручання суспільства у сферу здійснення публічної влади. Натомість в еквадорській моделі цей канал був частково переведений у площину державної влади: участь не лише забезпечувала громадянський вплив на ухвалення рішень, а й отримала інституцію з конституційним статусом, процедурою формування та компетенціями щодо призначення найвищих посадових осіб держави. У такій конструкції участь стала функ-

ціонувати не як зовнішній контролер, а як носій окремої владної позиції всередині самої державної архітектури.

Цей зсув став ще помітнішим тоді, коли до інституційної самостійності додався виборчий елемент, і Рада громадянської участі та соціального контролю (СРССС) стала обиратися народним голосуванням. Тим самим механізм, покликаний забезпечувати участь і соціальний контроль, почав набувати ознак органу, чия легітимація дедалі більше спирається не на функцію громадянського контролю, а на виборчу процедуру і власний інституційний мандат.

За такою формою інституційного закріплення СРССС зазнала захоплення політичними партіями [30, с. 79]. Як зазначають М. Еразо Ортіс та Х. Альварардо Вердезото, виник феномен клієнтелізму, коли особи та групи стали пропонувати окремі переваги певним особам в обмін на політичну підтримку [31, с. 57]. Надалі інституційні помилки СРССС призвели до втрати довіри громадськості до її ефективності [21, с. 2112].

Емпіричним підтвердженням цього висновку є дослідження Д. С. Перейри-Чамби та В. Е. Аріаса-Монтеро, присвячене кількісному аналізу критики СРССС у політичному та медійному дискурсі Еквадору. Отримані дані свідчать, що повноваження «Функції прозорості та соціального контролю» загалом не піддаються сумніву. Натомість критика зосереджується безпосередньо на повноваженнях СРССС: із 12 конституційних повноважень оскаржується 4 (33,33 %), а з 10, визначених органічним законом, – 5 (50 %). Показово, що всі оскаржувані повноваження – як на конституційному, так і на законодавчому рівні – стосуються тільки призначення вищих посадових осіб (Генерального прокурора, Генерального контролера, Омбудсмана, членів Національної виборчої ради, Ради магістратури тощо). Водночас інші функції Ради – зокрема діяльність наглядових комітетів (*veedurías*), запровадження механізмів підзвітності, антикорупційні розслідування, захист викривачів і сприяння громадянській освіті – не лише не зазнають критики, а й отримують підтримку тих самих опонентів [10, с. 1409]. Це спостереження є особливо важливим, оскільки воно демонструє, що проблема еквадорської моделі полягає не в самій ідеї громадянської участі, а в тій частині компетенції СРССС, де така участь трансформується з механізму зовнішнього контролю у форму здійснення владних повноважень, зокрема у сфері кадрового формування вищих органів держави.

Отже, загальний висновок з еквадорського досвіду полягає в тому, що участь може втратити власну незалежну природу тоді, коли починає оформлюватися за моделлю представництва або наділятися самостійними влад-

ними повноваженнями. Представництво передбачає мандат, делегування, політичну відповідальність за ухвалення рішень і включення у структуру державної влади. Участь, навпаки, ґрунтується на впливі без заміщення, на контролі без привласнення владного статусу, на корекції без перетворення на окремий центр ухвалення рішень. Тому досвід Еквадору показує: коли участь перетворюється на квазіпредставництво або на квазівладний орган, вона починає відтворювати ті самі структурні риси, які мала б зовні контролювати.

Чому Україні бракує статусу партисипанта

На противагу досвіду Еквадору в суспільній свідомості та політичній культурі в Україні історично сформувалася асиметрія у сприйнятті ролей представника та партисипанта. У конституційному порядку представництво постає як необхідна умова існування держави: воно має персоніфікованих носіїв, інституційну форму, виборчу легітимацію та чітко виражені повноваження. Натомість участь громадян у публічних справах переважно розглядається як сукупність прав та процедур, а не як самостійний і необхідний елемент державного функціонування з власним носієм. Унаслідок цього представницький канал у праві виглядає обов'язковим, тоді як партисипативний – допоміжним або факультативним. Як стверджують вітчизняні дослідники І. Черненко, А. Близнюк, демократія «повинна припускати ціннісний підхід до закріплення правового статусу особистості», що передбачає «широку опору на думку громадянського суспільства, поєднання й паритетність державної та громадської форм» управління» [15, с. 62]. За такого підходу участь громадян стає не опціональним додатком, а шанованим, рівноцінним (паритетним) інститутом, який діє поруч із владою. У контексті пошуку такої рівноцінності слушною є позиція європейських дослідників (зокрема Д. Лопеса та Л. Муньоса Беніто), які наголошують на тому, що громадянин не повинен бути лише користувачем чи пасивним адресатом владних рішень, а впливовою особою або партнером у процесі ухвалення рішень. Через це є бажаним перехід від пасивного до активного громадянства [32, с. 10].

Проте перехід громадян від пасивної до активної позиції у взаємодії з владою ускладнюється через наявну асиметрію статусів представника та партисипанта. Якщо представник у конституційному праві сприймається як необхідний для існування держави суб'єкт, то особа, яка вчиняє дії на захист суспільного інтересу поза межами мандата, не отримує подібної нормативної легітимації. За відсутності юридично визначеного статусу партисипанта участь легше сприймається не як необхідна умова існування демократичної

держави, а як додаткова, не обов'язкова діяльність. Натомість досвід конституційної демократії свідчить про інше: громадська участь забезпечує не тільки додатковий зворотний зв'язок, а й легітимність актів та інститутів публічної влади, контроль за діями органів влади та корекцію прийнятих рішень. Підтвердженням цього є практика спільного творення державних рішень в Україні у 2018–2020 рр., коли рівень впливу громадськості на зміст національних планів дій досяг рівня «співпраці» (*collaborate*), за якого через ітеративний діалог саме учасники від суспільства допомагали владі формувати порядок денний [5, с. 452]. Тому нормативне знеособлення участі фактично означає зниження значення партисипативного каналу між суспільством і владою.

Нормативна «невидимість» партисипанта має й певний символічний наслідок. Особа, яка регулярно звертається до органів влади, оскаржує їхні рішення, ініціює перевірки, вимагає підзвітності та вчиняє інші дії на захист суспільного інтересу, у правовій мові не має нормативного визначення. У публічному вжитку таких людей зазвичай позначають збірним поняттям «активіст». Проте це слово не є юридичним терміном й охоплює дуже різномірні види діяльності – від благодійності та волонтерства до публічної адвокації у відносинах з органами публічної влади. На необхідності розмежування цих напрямів наголошують і сучасні дослідники (О. Хоменко та ін.), які констатують, що волонтерські та благодійні ініціативи, попри їхню важливість, мають «обмежений вплив на політичну та соціально-економічну динаміку країни», тоді як вплив на роботу влади забезпечується саме через здійснення функцій «контролю» та надання консультативної допомоги [6, с. 89]. Через цю семантичну невизначеність різні типи корисної активності не розрізняються, а діяльність особи у ролі «сторожового пса» розчиняється в інших типах діяльності. Проте у сучасній європейській науці, зокрема, у дослідженнях Ю. Траутендорфер та Н. Едер, здатність громадян ефективно притягувати посадових осіб до відповідальності за їхні дії концептуалізується як виконання ними фундаментальної ролі «сторожових псів держави» (*watchdogs of the state*), що в довгостроковій перспективі забезпечує легітимізацію самого урядування [19, с. 1]. Натомість в українських реаліях, через відсутність подібної нормативної та правової ідентифікації, участь легше інтерпретується як приватний інтерес, особисті вподобання чи перехідний етап до представницького мандата, а не як окремий публічний внесок у функціонування демократичної держави.

Цю проблему поглиблює й чинне законодавство про участь. Закон України «Про публічні консультації» [4] визначає у п. 1 ч. 1 ст. 1 учасника консультації через широку категорію «заінтересованої сторони», до якої одночасно

віднесено і громадян, і громадські об'єднання, і бізнес, і роботодавців, і саморегулювальні організації. Така техніка є зручною з точки зору опису процедури, водночас вона стирає відмінність між діяльністю заради суспільного блага та відстоюванням приватного, майнового чи корпоративного інтересів. Унаслідок цього особа, яка втручається у публічні справи не заради власної вигоди, а заради контролю влади, корекції та запобігання зловживанням, не відмежовується у правовій мові від будь-якого іншого учасника процесу узгодження інтересів. Це створює підстави для сприйняття участі як різновиду заінтересованості особи, а не як особливої форми публічної дії в демократичній державі.

За таких умов виникає перешкода залученню до участі громадян через неправильне загальне розуміння її ролі. Поки партисипативна діяльність не визначена як необхідний елемент конституційного порядку, а її суб'єкт не відокремлений ані від представника, ані від особисто заінтересованої приватної особи, участь заради суспільного блага ризикує сприйматися суспільством як щось другорядне, необов'язкове або навіть ненормальне та підозріле. Отже, українська ситуація свідчить про відсутність належного оформлення статусної форми участі. Якщо представництво визнане як необхідний механізм існування держави, то участь досі не отримала подібного конституційного осмислення. Саме ця асиметрія і підводить до питання про те, яким чином партисипативний канал може бути інституційно впізнаваним і захищеним, не перетворюючись при цьому на різновид представництва або окрему гілку влади.

Що саме може дати Україні досвід Еквадору

У контексті наявної асиметрії між конституційним осмисленням представництва та громадянської участі досвід Еквадору становить інтерес передусім як порівняльний матеріал, що дає можливість окреслити місце партисипативного каналу в демократичному порядку. Його значення полягає у виявленні орієнтирів, які можуть бути продуктивними для подальшого правового оформлення громадянської участі та меж її втілення.

Найважливішим орієнтиром є саме високий рівень конституційної видимості участі. Приклад Еквадору показує, що участь може мислитися як постійний елемент публічного порядку, пов'язаний із контролем, підзвітністю, прозорістю та впливом громадян на справи, що мають суспільне значення. Така практика дозволяє побачити участь не як сукупність окремих прав, механізмів та процедур, а як стійку функцію конституційного ладу. Зазначений підхід узгоджується з сучасними дослідженнями вітчизняних вчених, зокрема О. Конотопенка та співавторів, які розглядають громадянську участь

як механізм просування трьох основних цінностей демократичного врядування: легітимності, ефективності та соціальної справедливості [7, с. 339].

Другий важливий орієнтир полягає в тому, що участь громадян не обмежується виборчим актом. Еквадорська конституційна модель виходила з того, що присутність громадян у публічному порядку триває й між виборами – у формі підзвітності, соціального контролю, скарги, нагляду, консультації та публічного сигналізування тощо. У цьому сенсі еквадорський досвід демонструє самостійну цінність низових контрольних механізмів. Так, ідеться не про допоміжні інструменти при ухваленні рішень, а про постійний канал зв'язку між суспільством і владою. Аналогічні підходи простежуються і в українській науковій доктрині, зокрема, у дослідженнях І. Черненко та А. Близнюка, де громадський контроль розглядається як «одна із найважливіших публічно-правових форм реалізації конституційного принципу народовладдя» [15, с. 59], а не факультативна практика.

Третій орієнтир еквадорського досвіду полягає в тому, що механізми участі можуть існувати не в тіні представницьких інститутів, але як окремі, постійно діючий вимір демократичного порядку. Для українського контексту це має значення насамперед на рівні правосвідомості: присутність громадян у публічному порядку може бути структурно оформленою і значущою навіть тоді, коли вона не супроводжується представницьким мандатом. Модель Еквадору важлива для подолання уявлення про участь як щось факультативне в конституційному порядку на відміну від інститутів представництва та політичних партій. Саме цей аспект порушує питання про осмислення партисипативного каналу між народом і владою паралельно з представницьким.

Водночас еквадорський досвід виявив, що сама по собі конституційна видимість участі ще не означає належної ефективною форми її правового втілення. Згідно з Конституцією 2008 р. Рада громадянської участі та соціального контролю (СРССС) отримала повноваження призначати найвищих посадових осіб держави. Після 2018 р. ця інституційна вага поєдналася з виборчим елементом у формуванні Ради. Як згадувалося раніше, еквадорська наукова доктрина фіксує наслідки подібного інституційного оформлення: втрату автономії, політичне захоплення та зниження довіри населення до інституції. Усе це не скасовує значення самого партисипативного каналу між народом і владою, але показує, що форма його інституційного закріплення безпосередньо впливає на те, чи збереже він власну незалежну природу. Для України цей аспект важливий як застереження щодо форми осмислення участі. Досвід Еквадору показує межу, за якою інституційна форма починає впливати на роль участі як зовнішнього контролера.

Визнання та закріплення участі в еквадорській конституційній моделі порушує питання про самого носія партисипативної функції. У вітчизняному праві участь присутня як право, процедура, форма зовнішнього контролю та легітимації, проте її суб'єкт залишається концептуально нечітким. Саме тому досвід Еквадору є поштовхом до точнішого осмислення цієї фігури, яка в межах цієї статті позначається поняттям «партисипант» – особи, що діє на захист суспільних інтересів у відносинах із публічною владою і виконує функцію «сторожового пса» через контроль, ініціювання, корекцію, сигналізування про проблеми та вимогу підзвітності. Еквадорська модель робить цю фігуру помітною через високий рівень конституційної видимості участі.

Отже, досвід Еквадору дає можливість побачити значення громадської участі як постійної функції конституційного порядку, а також інституційну форму, в якій ця функція здійснюється. Для української доктрини це відкриває простір для подальшого осмислення партисипанта як окремої правової фігури – не в ролі представника, приватно заінтересованої особи або розпливчатого «активіста», а суб'єкта суспільного контролю та коригування дій влади.

Висновки

Дослідження виявило концептуальну прогалину в конституційному регулюванні: якщо статус представників народу – політичних партій, депутатів, інших обраних посадовців – має чітке правове закріплення, то статус громадян, які контролюють владу та впливають на її рішення поза виборчими процедурами, залишається нормативно невизначеним. Це зумовлює необхідність правового та семантичного виокремлення зазначеного суб'єкта, якого в межах статті запропоновано називати «партисипантом».

У процесі аналізу встановлено, що представництво та громадянська участь у конституційній демократії становлять різні способи включення особи у публічний порядок. Представник діє всередині влади, забезпечуючи агрегування політичної волі для ухвалення рішень, тоді як партисипант діє зовні, забезпечуючи контроль, сигналізування про проблеми та примус влади до підзвітності.

Досвід Еквадору має значення насамперед тому, що демонструє визнання громадянської участі як постійної складової конституційного ладу. Отже, участь виступає як елемент, рівноцінний представницьким інститутам, а не додаткова практика до них. Водночас цей експеримент також демонструє ризики втрати незалежної природи партисипанта як зовнішнього контролера при наділенні його владними повноваженнями та представницьким мандатом.

Для України цей досвід є важливим орієнтиром у подоланні нормативної невидимості партисипанта. Чинна асиметрія між представницькою та партисипативною демократією загрожує тим, що участь ризикує сприйматися суспільством як щось другорядне або навіть підозріле. Усунення цієї нерівності – за умови збереження низового характеру участі та дистанціювання від владної ієрархії – в перспективі забезпечить вищий рівень легітимності та ефективності державного врядування.

Список використаних джерел

- [1] Bulmer W. E., Choudhry S. *Political Parties: Constitutional Roles, Recognition, Rights and Regulations*. Stockholm: International IDEA, 2025. 83 p. (Constitution-Building Primer No. 25). <https://doi.org/10.31752/idea.2025.54>.
- [2] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.04.2026).
- [3] Крайній П. І. Закон України «Про публічні консультації» та його вплив на еволюцію права на участь в управлінні державними справами: теоретичний та практичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 3, № 86. С. 361–367. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.55>.
- [4] Про публічні консультації : Закон України від 20.06.2024 р. № 3841-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3841-20> (дата звернення: 22.04.2026).
- [5] Khutkyy D., Matveieva O. Sustainable development, digital democracy, and open government: co-creation synergy in Ukraine. *Comparative Southeast European Studies*. 2024. Vol. 72, No. 4. P. 436–464. <https://doi.org/10.1515/soeu-2024-0036>.
- [6] Khomenko O., Shyian O., Kravchuk P., Movchan O., Morgun S. Transformation of interaction between the government and civil society institutions in the context of war: legal and regulatory aspect. *Social Legal Studios*. 2024. Vol. 7, No. 2. P. 86-95. <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.86>.
- [7] Konotopenko O. Civic participation in public administration: strengthening democracy and involving citizens in decision-making processes. *Economic Affairs*. 2024. Vol. 69 (Special Issue). P. 337–345. <https://doi.org/10.46852/0424-2513.1.2024.35>.
- [8] Hämäläinen H., Salminen J. Inclusive participation in law-making: good governance or a constitutional obligation? *The Theory and Practice of Legislation*. 2025. P. 1–23. <https://doi.org/10.1080/20508840.2025.2513176>.
- [9] Constituciyon de la República del Ecuador : Carta Suprema of 20.10.2008. *Registro Oficial*. 2008. 20 October. URL: https://www.gob.ec/sites/default/files/regulations/2018-11/constitucion_de_bolsillo.pdf (last accessed: 16.04.2026).
- [10] Pereira-Chamba D. S., Arias-Montero V. H. El Quinto Poder en el marco constitucional ecuatoriano: inecedad o necesidad? *Polo del Conocimiento*. 2023. Vol. 8, No. 9. P. 1396-1411. <https://doi.org/10.23857/pc.v8i9.6087>.
- [11] Morales Delgado J. L. El consejo de participaciyn ciudadana: crynica de una muerte anunciada. *Acordes*. 2023. No. 11. P. 45–52. URL: <https://publicaciones.ucuenca.edu.ec/ojs/index.php/acordes/article/view/4798> (last accessed: 19.04.2026).
- [12] Ley Organica de Participacion Ciudadana : Ley of 12.04.2010 No. 175. URL: <https://www.asambleanacional.gob.ec/documentos/LEY-PARTICIPACION.pdf> (last accessed: 17.04.2026).

- [13] General Comment No. 25 (57) : CCPR/C/21/Rev.1/Add.7. *Human rights committee*. 1996. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/C/21/Rev.1/Add.7> (last accessed: 11.04.2026).
- [14] Шумляева І., Лисиця О. Теоретичні підходи до партисипативної демократії на місцевому рівні. *Public Administration Aspects*. 2024. Т. 12, № 2. С. 57–66. <https://doi.org/10.15421/152425>.
- [15] Черненко І. О., Близнюк А. С. Конституційна сутність громадського контролю як форми взаємодії публічної влади та інститутів громадянського суспільства. *Public Management*. 2023. № 1(34). С. 58–70. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-1\(34\)-7](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-1(34)-7).
- [16] Sánchez F., Granados C. Institucionalizaciyn de la política contenciosa: Ecuador bajo Guillermo Lasso. *Revista de Ciencia Política (Santiago)*. 2023. Vol. 43, No. 2. P. 279–300. <https://doi.org/10.4067/s0718-090x2023005000109>.
- [17] Romo Pezantes G. D. El presupuesto participativo como mito administrativo: crítica a los procesos de participaciyn ciudadana. *Revista Invecom*. 2025. Vol. 6, No. 3. P. 1–8. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17260158>.
- [18] Soroceanu I. Intercultural and Contemporary Values in the Exercise of the Parliamentary Mandate. *Universitas Europaea*. 2024. Vol. 1. P. 169–174. <https://doi.org/10.54481/uekbs2024.v1.28>.
- [19] Trautendorfer J., Eder N. Does transparency reach citizens? National accountability mechanisms and public perceptions in Europe. *Governance*. 2025. Vol. 38, No. 4. <https://doi.org/10.1111/gove.70041>.
- [20] Egas Moreno F. G., Andrade Arias M. S., Sarzosa Eras E. R., Hernández Arauz M. A. Considerations on citizen participation in the development of public policies: insights from a Habermasian perspective. *Sapienza: International Journal of Interdisciplinary Studies*. 2024. Vol. 5, No. 3. P. 24057. <https://doi.org/10.51798/sijis.v5i3.636>.
- [21] García Vallejo P. E. Participaciyn ciudadana y fortalecimiento democrático constitucional ecuatoriano. *Revista Lex*. 2025. Vol. 8, No. 31. P. 2107–2114. <https://doi.org/10.33996/revistalex.v9i31.399>.
- [22] Guidelines on Democratic Lawmaking for Better Laws. Warsaw : OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), 2023. 174 p. URL: https://odihr.osce.org/sites/default/files/f/documents/a/3/558321_3.pdf (last accessed: 18.04.2026).
- [23] Astudillo Lindao M., Guerra Cuenca F. F., Vaca Quicones X., & Gallardo Toapanta O. A. The powers of the five functions of the state in Ecuador. *Revista Tecnolygica Ciencia y Educaciyn Edwards Deming*. 2023. Vol. 7, No. 1. P. 9–18. <https://doi.org/10.37957/rfd.v7i1.107>.
- [24] La funciyn de participaciyn ciudadana y control social del estado en la normativa legal ecuatoriana / M. S. Quicones-Medina, C. P. Ruiz-Tigse, D. Y. Sánchez-Mina, M. E. Infante-Miranda. *Verdad y Derecho: Revista Arbitrada de Ciencias Jurídicas y Sociales*. 2024. Vol. 3, Especial 3. P. 391–399. <https://doi.org/10.62574/jfzy2t69>.
- [25] La participaciyn ciudadana: fundamento esencial de la democracia en Ecuador / G. Galiano Maritan et al. *Uniandes episteme. Revista de Ciencia, Tecnología e Innovaciyn*. 2023. Vol. 10, No. 4. P. 500–522. <https://doi.org/10.61154/rue.v10i4.3207>.
- [26] Presupuestos para el efectivo ejercicio de participaciyn, a través del consejo de participaciyn ciudadana y control social del Ecuador / N. A. Toscano-Villamarín

- et al. *MQRInvestigar*. 2024. Vol. 8, No. 3. P. 3133–3153. <https://doi.org/10.56048/mqr20225.8.3.2024.3133-3153>.
- [27] Correa Troya S. R., Lypez Freire P. S., Páez Maldonado A. S. La silla vacía como estrategia de inclusiyn ciudadana en la gestiyn municipal del cantyn Pastaza. *ProSciences*. 2025. Vol. 9, No. 57. P. 28–41. <https://doi.org/10.29018/issn.2588-1000vol9iss57.2025pp28-41>.
- [28] Paco-Yáñez P., Pacheco-Lupercio F., Sucozhacay-Calle D. Análisis del proceso de instituciyn de la participaciyn ciudadana en Ecuador. *Revista Espacola de Ciencia Política*. 2023. Vol. 61. P. 93–117. <https://doi.org/10.21308/recp.61.04>.
- [29] Ospina Molina P. S. El nuevo constitucionalismo latinoamericano, presidencialismo y revocatoria del mandato. *Justicia*. 2023. Vol. 28, No. 43. P. 227–238. <https://doi.org/10.17081/just.28.43.7002>.
- [30] Espinoza Espinoza J., Condolo Acaro J. V., Luzuriaga Mucyz E. D., Valarezo Sánchez G. F., Moreira Valarezo A. G., Villa Chuchuca K. A., Delgado Avilés J. P. Poder ciudadano ecuatoriano: retos y desafíos del pueblo mandante. *Centro de Investigaciyn y Desarrollo Ecuador*, 2025. <https://doi.org/10.33996/cide.ecuador.PC679741>.
- [31] Erazo Ortiz M. d. C., Alvarado Verdezoto J. F. El derecho administrativo y la cultura de la transparencia: análisis jurídico del cumplimiento de los principios de publicidad, participaciyn y rendiciyn de cuentas en la gestiyn pública ecuatoriana. *Revista Ecuatoriana de Derecho y Administraciyn*. 2026. Vol. 3, No. 1. P. 46–73. <https://doi.org/10.69583/reda.v3n1.2026.197>.
- [32] Mucoz Benito L., Lopes D. La mediaciyn como herramienta para fortalecer la participaciyn ciudadana en el planeamiento urbano. *Revista Catalana de Dret Ambiental*. 2025. Vol. 16, No. 2. <https://doi.org/10.17345/rcda4287>.

References

- [1] Bulmer, W.E., & Choudhry, S. (2025). Political parties: Constitutional roles, recognition, rights and regulations (Constitution-Building Primer No. 25). Stockholm: International IDEA. <https://doi.org/10.31752/idea.2025.54>.
- [2] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996,). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
- [3] Krainii, P.I. (2025). Law of Ukraine "On Public Consultations" and its impact on the evolution of the right to participate in the management of state affairs: theoretical and practical analysis. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Law*, 3(86), 361-367. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.55>.
- [4] Law of Ukraine No. 3841-IX "On Public Consultations". (June 20, 2024). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/3841-20>.
- [5] Khutkyy, D., & Matveieva, O. (2024). Sustainable development, digital democracy, and open government: Co-creation synergy in Ukraine. *Comparative Southeast European Studies*, 72(4), 436-464. <https://doi.org/10.1515/soeu-2024-0036>.
- [6] Khomenko, O., Shyian, O., Kravchuk, P., Movchan, O., & Morgun, S. (2024). Transformation of interaction between the government and civil society institutions in the context of war: legal and regulatory aspect. *Social Legal Studios*, 7(2), 86-95. <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.86>.
- [7] Konotopenko, O. (2024). Civic participation in public administration: strengthening democracy and involving citizens in decision-making processes. *Economic Affairs*, 69(1). <https://doi.org/10.46852/0424-2513.1.2024.35>.

- [8] Hämäläinen, H., & Salminen, J. (2025). Inclusive participation in law-making: Good governance or a constitutional obligation? *The Theory and Practice of Legislation*, 1-23. <https://doi.org/10.1080/20508840.2025.2513176>.
- [9] Ecuador. (October 20, 2008). Constituciyn de la República del Ecuador. Retrieved from https://www.gob.ec/sites/default/files/regulations/2018-11/constitucion_de_bolsillo.pdf.
- [10] Pereira-Chamba, D.S., & Arias-Montero, V.H. (2023). El Quinto Poder en el marco constitucional ecuatoriano: inecedad o necesidad? *Polo del Conocimiento*, 8(9), 1396-1411. <https://doi.org/10.23857/pc.v8i9.6087>.
- [11] Morales Delgado, J.L. (2023). El consejo de participaciyn ciudadana: crynica de una muerte anunciada. *Acordes*, 11, 45-52. Retrieved from <https://publicaciones.ucuenca.edu.ec/ojs/index.php/acordes/article/view/4798>.
- [12] Ley orgánica de participaciyn ciudadana No. 175. (April 12, 2010). Retrieved from <https://www.asambleanacional.gob.ec/documentos/LEY-PARTICIPACION.pdf>.
- [13] General Comment No. 25(57) CCPR/C/21/Rev.1/Add.7 of the Human Rights Committee. (1996). Retrieved from <https://docs.un.org/en/CCPR/C/21/Rev.1/Add.7>.
- [14] Shumliaieva, I., & Lysytsia, O. (2024). Theoretical Approaches to Participatory Democracy at the Local Level. *Public Administration Aspects*, 12(2), 57-66. <https://doi.org/10.15421/152425>.
- [15] Chernenko, I.O., & Bliznyuk, A.S. (2023). The constitutional essence of public control as a form of interaction between public power and institutions of civil society. *Public Management*, 1(34), 58-70. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-1\(34\)-7](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-1(34)-7).
- [16] Sánchez, F., & Granados, C. (2023). Institucionalizaciyn de la política contenciosa: Ecuador bajo Guillermo Lasso. *Revista de Ciencia Política (Santiago)*, 43(2), 279-300. <https://doi.org/10.4067/s0718-090x2023005000109>.
- [17] Romo Pezantes, G.D. (2025). El presupuesto participativo como mito administrativo: crítica a los procesos de participaciyn ciudadana. *Revista Invecom*, 6(3), 1-8. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17260158>.
- [18] Soroceanu, I. (2024). Intercultural and contemporary values in the exercise of the parliamentary mandate. *Universitas Europaea*, 1, 169-174. <https://doi.org/10.54481/uekbs2024.v1.28>.
- [19] Trautendorfer, J., & Eder, N. (2025). Does transparency reach citizens? National accountability mechanisms and public perceptions in Europe. *Governance*, 38(4). <https://doi.org/10.1111/gove.70041>.
- [20] Egas Moreno, F.G., Andrade Arias, M.S., Sarzosa Eras, E.R., & Hernández Arauz, M.A. (2024). Considerations on citizen participation in the development of public policies: Insights from a Habermasian perspective. *Sapienza: International Journal of Interdisciplinary Studies*, 5(3), e24057. <https://doi.org/10.51798/sijis.v5i3.636>.
- [21] García Vallejo, P.E. (2025). Participaciyn ciudadana y fortalecimiento democrático constitucional ecuatoriano. *Revista Lex*, 8(31), 2107-2114. <https://doi.org/10.33996/revistalex.v9i31.399>.
- [22] OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. (2023). Guidelines on democratic lawmaking for better laws. Warsaw, Poland: Author. Retrieved from https://odhr.osce.org/sites/default/files/f/documents/a/3/558321_3.pdf.

- [23] Astudillo Lindao, M., Guerra Cuenca, F.F., Vaca Quicones, X., & Gallardo Toapanta, O.A. (2023). The powers of the five functions of the state in Ecuador. *Revista Tecnológica Ciencia Y Educaciyn Edwards Deming*, 6(1), 9-18. <https://doi.org/10.37957/rfd.v7i1.107>.
- [24] Quicones-Medina, M.S., Ruiz-Tigse, C.P., Sánchez-Mina, D.Y., & Infante-Miranda, M.E. (2024). La funciyn de participaciyn ciudadana y control social del estado en la normativa legal ecuatoriana. Verdad y Derecho: *Revista Arbitrada de Ciencias Jurídicas y Sociales*, 3(Especial 3), 391-399. <https://doi.org/10.62574/jfzy2t69>.
- [25] Galiano Maritan, G., Morffi Collado, C.L., Bravo Placeres, I., & Marriot Zurita, G.A. (2023). La participaciyn ciudadana: fundamento esencial de la democracia en Ecuador. *Uniandes Episteme. Revista digital de Ciencia, Tecnología e Innovaciyn*, 10(4), 500-522. <https://doi.org/10.61154/rue.v10i4.3207>.
- [26] Toscano-Villamarín, N.A., Guevara-Cedeco, E.B., Chiriboga-Guzmán, R.E., & Alfonso-Caveda, D. (2024). Presupuestos para el efectivo ejercicio de participaciyn, a través del consejo de participaciyn ciudadana y control social del Ecuador. *MQRInvestigar*, 8(3), 3133-3153. <https://doi.org/10.56048/MQR20225.8.3.2024.3133-3153>.
- [27] Correa Troya, S.R., Lypez Freire, P.S., & Páez Maldonado, A.S. (2025). La silla vacía como estrategia de inclusiyn ciudadana en la gestiyn municipal del cantyn Pastaza. *ProSciences*, 9(57), 28-41. <https://doi.org/10.29018/issn.2588-1000vol9iss57.2025pp28-41>.
- [28] Paco-Yáñez, P., Pacheco-Lupercio, F., & Sucozhacay-Calle, D. (2023). Análisis del proceso de institucionalizaciyn de la participaciyn ciudadana en Ecuador. *Revista Espacola de Ciencia Política*, 61, 93-117. <https://doi.org/10.21308/recp.61.04>.
- [29] Ospina Molina, P.S. (2023). El nuevo constitucionalismo latinoamericano, presidencialismo y revocatoria del mandato. *Justicia*, 28(43), 227-238. <https://doi.org/10.17081/just.28.43.7002>.
- [30] Espinoza Espinoza, J., Condolo Acaro, J.V., Luzuriaga Mucyz, E.D., Valarezo Sánchez, G.F., Moreira Valarezo, A.G., Villa Chuchuca, K.A., & Delgado Avilés, J.P. (2025). Poder ciudadano ecuatoriano: retos y desafíos del pueblo mandante. *Guayas: Centro de Investigaciyn y Desarrollo Ecuador*. <https://doi.org/10.33996/cide.ecuador.PC679741>.
- [31] Erazo Ortiz, M.d.C., & Alvarado Verdezoto, J.F. (2026). El derecho administrativo y la cultura de la transparencia: análisis jurídico del cumplimiento de los principios de publicidad, participaciyn y rendiciyn de cuentas en la gestiyn pública ecuatoriana. *Revista Ecuatoriana de Derecho y Administraciyn*, 3(1), 46-73. <https://doi.org/10.69583/reda.v3n1.2026.197>.
- [32] Mucoz Benito, L., & Lopes, D. (2025). La mediaciyn como herramienta para fortalecer la participaciyn ciudadana en el planeamiento urbano. *Revista Catalana de Dret Ambiental*, 16(2). <https://doi.org/10.17345/rcda4287>.

Ірина Львівна Кравченко

здобувачка 2-го курсу факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: i.l.kravchenko@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0009-0088-1083

Irina L. Kravchenko

2nd year Student of the Faculty of Advocacy
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriy Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: i.l.kravchenko@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0009-0088-1083

Рекомендоване цитування: Кравченко І. Л. Громадський контроль у конституційній демократії: еквадорський досвід та українська перспектива. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 31–59. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.360661>.

Suggested Citation: Kravchenko, I.L. (2026). Public Control in a Constitutional Democracy: Ecuadorian Experience and Ukrainian Perspective. *Problems of Legality*, 173, 31-59. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.360661>.

Статтю подано / Submitted: 12.03.2026

Доопрацьовано / Revised: 28.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026

Опубліковано / Published: 29.05.2026

Проблеми визначення статусу посадової особи місцевого самоврядування у практиці Верховного Суду

Володимир Миколайович Божко*

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Полтава, Україна

*e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua

Анна Сергіївна Сидоренко

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Полтава, Україна

Анотація

Статтю присвячено дослідженню впливу укладення строкового трудового договору (контракту) на правовий статус посадової особи місцевого самоврядування. Актуальність теми зумовлено неоднозначністю судової практики щодо застосування ст. 10 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», реформою децентралізації, розширенням практики тимчасових призначень в умовах воєнного стану, а також необхідністю забезпечення правової визначеності у сфері публічної служби в контексті європейської інтеграції України. Метою дослідження є комплексний аналіз законодавства України, судової практики та європейського досвіду щодо визначення правового статусу посадової особи місцевого самоврядування в умовах укладення строкового трудового договору. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання, зокрема, діалектичний, формально-юридичний, системно-структурний, метод правового моделювання, порівняльно-правовий. У статті здійснено комплексний аналіз законодавства України, правових позицій Великої Палати Верховного Суду, Верховного Суду та Національного агентства України з питань державної служби щодо визначення статусу осіб, які призначаються до органів місцевого самоврядування за строковими трудовими договорами. Проаналізовано наукові підходи до розуміння природи муніципальної служби та співвідношення формального і функціонального критеріїв визначення статусу публічного службовця. Особливу увагу приділено порівняльно-правовому аналізу законодавства Франції, Литовської Республіки та Федеративної Республіки Німеччина, який свідчить про поширення в європейських державах функціонального підходу до визначення статусу осіб, які

здійснюють публічно-владні функції в органах місцевого самоврядування. Обґрунтовано висновок, що строковий характер трудового договору сам по собі не повинен виключати набуття особою статусу посадової особи місцевого самоврядування, якщо така особа фактично здійснює організаційно-розпорядчі та консультативно-дорадчі функції. Запропоновано переосмислення підходу судової практики, уточнення законодавства України з метою забезпечення правової визначеності й дотримання принципів рівності та належного публічного врядування.

Ключові слова: посадова особа місцевого самоврядування; строковий трудовий договір; публічна служба; служба в органах місцевого самоврядування; муніципальне право.

Issues Regarding the Determination of the Status of Local Government Officials in the Practice of the Supreme Court

Volodymyr M. Bozhko*

*Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University,
Poltava, Ukraine*

**e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua*

Anna S. Sydorenko

*Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University,
Poltava, Ukraine*

Abstract

This article examines the impact of entering a fixed-term employment contract on the legal status of a local government official. The topic is relevant because of the ambiguity in judicial practice regarding the application of Article 10 of the Ukrainian Law on Service in Local Self-Government Bodies, the decentralization reform, the expansion of temporary appointments under martial law, and the need to ensure legal certainty in the public service sector in the context of Ukraine's European integration. This study aims to provide a thorough analysis of Ukrainian legislation, judicial practice, and European experience concerning the legal status of local government officials under fixed-term employment contracts. The study draws on a combination of general scientific and specialised legal research methods, including dialectical, formal-legal, systemic-structural, legal modelling, and comparative legal methods. The study provides a comprehensive analysis of Ukrainian legislation, legal positions of the Grand Chamber of the Supreme Court, the Supreme Court, and the National Agency of Ukraine on Civil Service regarding the status of individuals appointed to local self-government bodies under fixed-term employment contracts. The article also examines scholarly approaches to the nature of municipal service and the correlation between formal and functional criteria for determining the status of a public servant. Attention is devoted to

a comparative legal analysis of the legislation of France, the Republic of Lithuania, and the Federal Republic of Germany, which demonstrates the prevalence of a functional approach in European legal systems when determining the status of persons exercising public authority functions within local self-government bodies. The author substantiates the conclusion that the fixed-term nature of an employment contract should not, in itself, preclude a person from acquiring the status of a local self-government official where such a person performs organizational-administrative and advisory functions. The article proposes reconsidering the existing judicial approach and improving Ukrainian legislation to ensure legal certainty, equality, and compliance with the principles of good public governance.

Key words: local government official; fixed-term employment contract; public service; service in local government bodies; municipal law.

Вступ

Посадова особа місцевого самоврядування відповідно до ст. 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.06.2001 р. № 2493-III (далі – Закон № 2493-III) – це особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій, а також отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету. Водночас в органах місцевого самоврядування працюють дві групи осіб: не лише посадові особи місцевого самоврядування, а й працівники відповідного органу, які також виконують певні функції та отримують заробітну плату за рахунок місцевого бюджету. Однак посадова особа місцевого самоврядування та працівник органу місцевого самоврядування мають не лише істотно відмінні підстави та порядок вступу на службу, а й різний правовий статус, структуру і розмір заробітної плати, порядок проходження служби, підстави для можливого звільнення, юридичну відповідальність, а також антикорупційні обмеження, які поширюються на посадових осіб місцевого самоврядування навіть після припинення служби в органах місцевого самоврядування.

Зважаючи на наведене, важливо забезпечити правову визначеність щодо того, до якої саме групи належить та чи інша особа, яка працює в органі місцевого самоврядування: чи має вона статус працівника органу місцевого самоврядування, чи посадової особи місцевого самоврядування. Аналіз судової практики свідчить, що на приналежність особи до тієї чи іншої групи істотно впливають виконання нею обов'язків за посадою на підставі строкового трудового договору (контракту), укладеного, зокрема, на час відсутності основного працівника, й призначення її без проведення конкурсного відбору.

Актуальність теми дослідження зумовлена також здійсненням в Україні з 01.04.2014 р. реформи децентралізації, унаслідок якої органи місцевого самоврядування набули не лише значно ширших повноважень у різноманіт-

них сферах життєдіяльності територіальних громад, а й отримали додаткові фінансові ресурси та суттєво збільшили штатну чисельність працівників. Посилило актуальність теми дослідження й те, що в умовах повномасштабної агресії російської федерації Верховна Рада України 12.05.2022 р. прийняла Закон України № 2259-IX, яким внесла зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та уповноважила сільського, селищного, міського голову призначати осіб на посади в органах місцевого самоврядування без конкурсного відбору, обов'язковість якого передбачена законом, але лише на строк, що не може перевищувати 12 місяців із дня припинення чи скасування воєнного стану.

Окрім внутрішніх викликів, тема дослідження актуалізується й процесом європейської інтеграції України. У межах Плану Ukraine Facility 2024–2027 Україна взяла на себе зобов'язання впроваджувати ефективну, професійну та підзвітну систему публічного адміністрування. За таких умов невизначеність правового статусу осіб, які навіть тимчасово працюють в органах місцевого самоврядування, але можуть бути уповноважені на реалізацію організаційно-розпорядчих функцій, управління місцевими фінансами чи підготовку управлінських рішень, може негативно впливати на забезпечення належної підзвітності та прозорості діяльності органів місцевого самоврядування, а також ускладнювати виконання Україною своїх євроінтеграційних зобов'язань.

Наведене зумовлює актуальність пошуку відповіді на питання, якими ознаками володіє посадова особа місцевого самоврядування та чи може строковий характер призначення особи впливати на набуття або втрату нею такого статусу. Відповідь на це питання сприятиме забезпеченню правової визначеності у сфері публічної служби, особливо в умовах воєнного стану, коли органи місцевого самоврядування дедалі частіше використовують різноманітні гнучкі форми організації трудових відносин.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу законодавства України, судової практики та європейського досвіду щодо визначення правового статусу посадової особи місцевого самоврядування в умовах укладення строкового трудового договору, а також обґрунтування позиції щодо необхідності переходу від суто формального до функціонального критерію визначення приналежності тієї чи іншої особи до групи посад, до наявності чи відсутності в неї спеціального статусу публічного службовця, незалежно від того, на який строк її призначено.

Огляд літератури

У межах вітчизняної доктрини публічної служби досі не сформульовано спільну позицію науковців щодо наслідків можливого впливу строково-

сті призначення на правовий статус публічного службовця. Дослідники лише наголошують, що стабільність має стати основоположним принципом публічної служби. Використання строкових трудових договорів має бути винятком і не може застосовуватися для посад, які за своєю суттю є постійними.

У сучасній доктрині трудового права укладення строкового трудового договору розглядається не лише як юридичний факт, який зумовлює виникнення трудових відносин, а й як чинник, що впливає на обсяг правових гарантій особи. Так, у монографії, написаній за редакцією О. Ярошенка, наголошується, що контрактна форма трудових відносин змінює трудовправовий статус працівника лише в частині стабільності зайнятості та підстав припинення трудових відносин [1, с. 6–7]. Зазначені положення можуть бути застосовані й до аналізу статусу посадових осіб місцевого самоврядування, оскільки укладення строкового договору не мало б змінювати публічно-правову природу службовця.

І. Назаренко та К. Мельник аналізують трансформацію трудових правовідносин в умовах воєнного стану. Автори досліджують особливості укладення та припинення трудових договорів, обмеження прав працівників і розширення дискреції роботодавця. Науковці наголошують, що воєнний стан не змінює правову природу трудового договору, а лише модифікує окремі гарантії [2, с. 70–71]. Цей висновок має принципове значення для оцінки того, чи може строковий трудовий договір, укладений у період воєнного стану, змінювати публічно-службовий статус особи.

У науковій літературі питання правового статусу посадових осіб місцевого самоврядування дедалі частіше розглядається крізь призму трансформації публічної служби, децентралізації та європеїзації муніципального управління. При цьому дискусія поступово зміщується від суто формального розуміння муніципальної служби до функціонального підходу, за якого визначальним є характер виконуваних особою публічно-владних функцій. Теоретичне підґрунтя такого підходу значною мірою формується у працях, присвячених розвитку публічної служби в європейських та пострадянських державах. Зокрема, в колективній монографії за редакцією А. Байменова та П. Ліверакоса досліджено трансформацію моделей публічної служби в пострадянських країнах, еволюцію принципів, професіоналізацію та інституційну автономію публічної служби [3]. Автори звертають увагу на поступове відокремлення публічно-службових відносин від класичних трудових відносин та формування спеціального статусу осіб, які реалізують владні функції. Дослідники констатують, що сучасна публічна служба вирізняється

не лише способом призначення особи, а й характером її функцій та ступенем залученості до реалізації публічної влади.

Т. Рандма-Лів, С. Песті та К. Сарапуу аналізують естонський досвід реформування публічної служби [4]. Особливу увагу ними приділено розмежуванню політичних посад та професійного корпусу службовців, а також формуванню стабільного правового статусу осіб, які реалізують владні повноваження незалежно від форми їх залучення до служби.

У монографії за редакцією Г. Ендерлейна досліджено концепцію багаторівневого врядування, яка передбачає складну систему взаємодії між центральними, регіональними та муніципальними суб'єктами публічної влади [5]. У межах цієї концепції органи місцевого самоврядування розглядаються як повноцінні носії публічної влади, а службовці органів місцевого самоврядування – як суб'єкти реалізації публічного інтересу. Такий підхід має важливе значення для обґрунтування того, що правовий статус посадової особи повинен визначатися не строком дії трудового договору, а характером функцій, які вона виконує.

Європейський вимір місцевого самоврядування та муніципальної служби детально аналізується у статті А. Янтті, Г. Ваккалі та Лотто-Марії Сінерво [6]. Авторами досліджено імплементацію положень Європейської хартії місцевого самоврядування у законодавство Фінляндії та підкреслено, що ефективне місцеве самоврядування неможливе без професійного та стабільного корпусу муніципальних службовців. При цьому ключове значення має не формальний спосіб вступу на службу, а реальна участь особи у здійсненні функцій публічного адміністрування та наданні публічних послуг.

Подібний підхід поділяє О. Штефюк. Дослідник аналізує моделі муніципальної служби у країнах Європейського Союзу та доходить висновку, що в більшості європейських держав визначальною ознакою публічного службовця є реалізація ним публічно-службових повноважень [7]. Автор наголошує, що навіть тимчасове виконання владних функцій не усуває спеціального публічно-службового статусу особи, якщо вона фактично бере участь у здійсненні функцій публічної влади.

Принципи функціонування служби в органах місцевого самоврядування в умовах оновлення законодавства аналізує Н. Янюк. Авторка звертає увагу на посилення ролі принципів професіоналізму, добросовісності, політичної неупередженості та підзвітності в сучасній моделі муніципальної служби [8, с. 396–397].

Особливості функціонування служби в органах місцевого самоврядування в умовах воєнного стану досліджують О. Письменна та О. Куран. Авторки

звертають увагу на розширення функціонального навантаження посадових осіб місцевого самоврядування під час воєнного стану та посилення їх ролі у забезпеченні публічного управління на місцевому рівні [9].

Окрему увагу на проблемі фрагментації правового регулювання публічної служби зосереджує В. Малиновський. Автор критично оцінює існування численних спеціальних режимів публічної служби та підкреслює необхідність вироблення єдиних підходів до визначення статусу публічного службовця [10].

Так, сучасні науковці загалом підтримують тенденцію до переосмислення природи муніципальної служби та поступового переходу від суто формального до функціонального критерію визначення статусу посадової особи місцевого самоврядування. У працях українських та європейських дослідників послідовно обґрунтовано підхід, відповідно до якого визначальним є не строк дії трудового договору чи процедура призначення особи, а фактичне здійснення нею публічно-владних, організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Водночас питання впливу строковості договору на статус посадової особи місцевого самоврядування залишається недостатньо дослідженим, що актуалізує здійснення подальшого аналізу вітчизняного законодавства та судової практики.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання, застосування яких зумовлене метою та предметом дослідження.

Діалектичний метод використано для дослідження правової природи служби в органах місцевого самоврядування, а також для аналізу трансформації підходів до визначення статусу посадової особи місцевого самоврядування в умовах децентралізації, воєнного стану та європейської інтеграції України. Формально-юридичний метод застосовано під час аналізу положень Конституції України, законів України: «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про правовий режим воєнного стану», «Про запобігання корупції», а також інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відносин щодо проходження служби в органах місцевого самоврядування.

За допомогою системно-структурного методу досліджено співвідношення правового статусу посадових осіб місцевого самоврядування та працівників органів місцевого самоврядування, визначено їх спільні та відмінні ознаки,

а також проаналізовано місце служби в органах місцевого самоврядування в системі публічної служби України. Метод правового моделювання використано для формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання статусу осіб, які виконують функції посадових осіб місцевого самоврядування на підставі строкових трудових договорів (контрактів).

Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу законодавства Французької Республіки, Литовської Республіки та Федеративної Республіки Німеччина, спрямованого на регулювання відносин щодо проходження муніципальної служби. Це дало змогу дослідити європейські підходи до визначення статусу осіб, які здійснюють публічно-владні функції в системі місцевого самоврядування, встановити співвідношення формального та функціонального критеріїв визначення статусу публічного службовця.

Емпіричну основу дослідження становлять правові позиції Великої Палати Верховного Суду, Верховного Суду, Національного агентства України з питань державної служби (далі – НАДС), пов'язані із проходженням служби в органах місцевого самоврядування. Теоретичну основу дослідження становлять праці українських та зарубіжних учених, присвячені питанням муніципальної служби та правового статусу посадових осіб місцевого самоврядування.

Результати та обговорення

Ознаки посадової особи місцевого самоврядування в Україні: законодавче регулювання та судова практика

Згідно з ч. 5 ст. 10 Закону № 2493-III на час відсутності (відпустки) посадових осіб органів місцевого самоврядування (крім виборних посад) для виконання їх повноважень особи можуть прийматися на службу за строковим трудовим договором (контрактом). Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 26.06.2019 р. у справі № 175/3283/18 роз'яснила зміст цієї норми так: «Прийняття на службу за строковим трудовим договором без проведення конкурсу не свідчить про набуття такою особою статусу посадової особи органу місцевого самоврядування, оскільки така служба не є діяльністю на постійній основі. Особа, прийнята на роботу за строковим трудовим договором поза межами конкурсу, не складає присягу посадових осіб місцевого самоврядування, їй не присвоюється ранг у межах відповідної категорії посад посадових осіб місцевого самоврядування, також така особа не зобов'язана проходити атестацію» [11].

Аналіз подальшої судової практики свідчить, що суди досі дотримуються правової позиції, сформульованої Великою Палатою у справі № 175/3283/18.

Зокрема, в постанові третього апеляційного адміністративного суду від 25.11.2025 р. у справі № 160/28460/24 констатується: «Колегія суддів вважає, що прийняття на службу за строковим трудовим договором (контрактом) без проведення конкурсу не свідчить про набуття такою особою статусу посадової особи органу місцевого самоврядування, оскільки така служба не є діяльністю на постійній основі і особа, прийнята на роботу за строковим трудовим договором поза межами конкурсу, не складає присягу посадових осіб місцевого самоврядування, їй не присвоюється ранг у межах відповідної категорії посад посадових осіб місцевого самоврядування, і така особа не зобов'язана проходити атестацію відповідно до вимог ст. 17 Закону № 2493-III» [12]. Як наслідок – особу, яка виконувала обов'язки заступника начальника відділу інспекційного контролю та моніторингу, державного інспектора з контролю за використанням та охороною земель Інспекції з державного контролю за використанням та охороною земель Дніпровської міської ради на підставі контракту, укладеного з 18.04.2023 р. й до закінчення (скасування) воєнного стану, визнали такою, що не є посадовою особою місцевого самоврядування: «Колегія суддів вважає, що позивач не набув статусу посадової особи місцевого самоврядування, а його діяльність на посадах в Інспекції з державного контролю за використанням та охороною земель Дніпровської міської ради не можна вважати проходженням публічної служби. Тому з огляду на суб'єктний склад спору, предмет позову та характер спірних відносин колегія суддів вважає, що спір, який виник між сторонами у цій справі, не належить розглядати в порядку адміністративного судочинства, і цей спір підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства» [12].

Схожої позиції дотримано й Верховним Судом. У постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 19.11.2025 р. у справі № 464/3614/22 наголошено: «Апеляційний суд... не врахував, що не є публічно-правовими спори, які виникають із правовідносин, пов'язаних із прийняттям, звільненням, оплатою праці чи відшкодуванням шкоди, за позовом особи, яка прийнята на службу в органах місцевого самоврядування за строковим трудовим договором поза межами конкурсу, без складання присяги осіб місцевого самоврядування та без присвоєння рангу в межах відповідної категорії посад посадових осіб місцевого самоврядування, оскільки така особа не набуває статусу посадової особи органу місцевого самоврядування, а її діяльність не можна вважати проходженням публічної служби.... Сам по собі факт зайняття позивачем відповідної посади в управлінні екологією та природних ресурсів департаменту містобудування Львівської міської ради не свідчить про проходження ним публічної служби у розумінні положень КАС України» [13].

У п. 112 постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 06.12.2024 р. у справі № 420/15205/23 констатується: «Особи, прийняті на роботу на умовах строкового трудового договору (контракту), не набувають статусу посадових осіб місцевого самоврядування, а отже, їм не встановлюються ранг та надбавка за вислугу років, які враховуються при встановленні керівниками органів, зазначених у п. 1 постанови Кабінету Міністрів України № 268, надбавки за високі досягнення у праці або за виконання особливо важливої роботи» [14]. «Отримання працівником, прийнятим на роботу на умовах строкового трудового договору (контракту), заробітної плати за рахунок місцевого бюджету та виконання відповідних посадових повноважень щодо здійснення організаційно-розпорядчих функцій, не прирівнює вказаних працівників до посадових осіб місцевого самоврядування» (п. 114 постанови Верховного Суду від 06.12.2024 р.).

«Верховний Суд вважає обґрунтованими доводи касатора про те, що оскільки працівники ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 та ОСОБА_4 не набули статусу посадових осіб органу місцевого самоврядування до них не можуть бути застосовані положення абз. 2 підп. «в» підп. 1 п. 2 постанови Кабінету Міністрів України № 268, яка передбачає встановлення надбавки за високі досягнення у праці або за виконання особливо важливої роботи. Вказані працівники мають право на встановлення їм посадового окладу в межах затвердженого фонду оплати праці на рівні посадових окладів відповідних категорій спеціалістів та службовців та преміювання, розмір якого не може перевищувати максимальний розмір премії посадової особи за аналогічною посадою» (п. 123 постанови Верховного Суду від 06.12.2024 р.) [14].

Вищеназвану правову позицію Великої Палати Верховного Суду підтримало й НАДС. На своєму сайті 21.03.2022 р. НАДС оприлюднило таку інформацію: «...для виконання завдань... тимчасово відсутнього працівника, сільський, селищний, міський голова... може прийняти рішення про укладення строкового договору (контракту) відповідно до ст. 21 КЗпП України. Такий працівник не набуває статусу посадової особи місцевого самоврядування» [15].

На нашу думку, правова позиція Верховного Суду та НАДС не повною мірою відповідає українському законодавству, адже у жодному нормативно-правовому акті не втілено вимоги, адресованої або посадовій особі місцевого самоврядування, або сільському, селищному, міському голові, відповідно до якої передумовою набуття статусу посадової особи місцевого самоврядування є укладення безстрокового трудового договору, або призначення на невизначений строк. Натомість у ст. 2 Закону № 2493-III вказано такі ознаки

посадової особи місцевого самоврядування: 1) виконання роботи в органі місцевого самоврядування; 2) наявність повноважень щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій; 3) отримання заробітної плати за рахунок місцевого бюджету.

Можливо, Верховний Суд та НАДС сформулювали свою правову позицію через те, що відповідно до ст. 1 Закону № 2493-III служба в органах місцевого самоврядування – це не лише професійна діяльність громадян України, які обіймають посади в органах місцевого самоврядування, а й така, що здійснюється ними на постійній основі. Тобто, можливо, здійснення «постійної діяльності» є наслідком укладення саме трудового договору на невизначений строк або безстрокового призначення на посаду? На нашу думку, ні, жодних підстав для такого висновку українське законодавство не дає. Наприклад, згідно із ч. 1 ст. 78 Конституції України, народні депутати здійснюють свої повноваження на постійній основі. Це означає, що вони не можуть мати іншого представницького мандата, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (ч. 2 ст. 78 Конституції України). Принагідно нагадуємо, що народні депутати обираються не безстроково, а на п'ять років (ч. 5 ст. 76 Конституції України). Також голова обласної, районної, районної у місті ради; сільський, селищний, міський голова; його заступник з питань діяльності виконавчих органів ради; секретар сільської, селищної, міської ради; керуючий справами (секретар) виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради – усі ці особи обираються виборцями (або депутатами місцевих рад) на певний строк. Але така строковість обрання не унеможливила набуття ними статусу саме посадової особи місцевого самоврядування.

Парламент України 12.05.2022 р. прийняв Закон України № 2259-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану», яким вніс зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» й уповноважив сільського, селищного, міського голову призначати осіб на посади в органі місцевого самоврядування без конкурсу, але таке призначення не повинно перевищувати 12 місяців з дня припинення або скасування воєнного стану. Унаслідок такого призначення особа набуває статусу посадової особи місцевого самоврядування. Про це безпосередньо вказано в абз. 2 ч. 5 ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» й побічно – у частинах 6–9 ст. 10 цього ж Закону. Погоджується із таким висновком і НАДС, яке в своєму роз'ясненні від 25.10.2022 р. № 161 р/з констатує, що в умовах воєнного стану сільські, селищні, міські голови призначають без конкурсу саме посадових осіб місцевого самоврядування [16].

Можливо, під впливом Закону № 2259-IX НАДС змінило свою правову позицію щодо застосування ч. 5 ст. 10 Закону № 2493-III. Адже невдовзі, 02.11.2022 р., було оприлюднено роз'яснення НАДС, в якому наголошено: «Особи, які приймаються на посади в органи місцевого самоврядування за строковим трудовим договором (контрактом) і які мають виконувати повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та/або консультативно-дорадчих функцій, мають набути статусу посадових осіб місцевого самоврядування» [17].

На нашу думку, Велика Палата Верховного Суду не врахувала, що в ч. 5 ст. 10 Закону № 2493-III законодавець використав словосполучення «посадових осіб *органів* місцевого самоврядування» і це стало єдиним випадком вживання такого словосполучення в тексті цього Закону, тоді як словосполучення «посадова особа місцевого самоврядування» використано в Законі № 2493-III понад 70 разів. Тобто законодавець не мав наміру адресувати припис цієї норми посадовим особам місцевого самоврядування, а тим більше диференціювати статус, якого набувають особи унаслідок її застосування.

Упевнені, що реалізація правової позиції Великої Палати Верховного Суду призведе до порушення не лише принципу рівної плати за рівноцінну працю, а й рівної плати за однакову працю, які проголошені в низці міжнародних актів, згоду на обов'язковість яких надала Україна (зокрема, ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права; ст. 4 Європейської соціальної хартії; Конвенції МОП №100 про рівну винагороду тощо). Адже дві особи, які обіймають ту саму посаду в органі місцевого самоврядування, виконують ті самі функції, але лише через те, що одна з них безстроково призначена, а інша – на визначений строк, мають різний правовий статус та отримують відмінну винагороду за свою роботу (службу).

Європейські підходи до визначення статусу муніципального службовця: порівняльно-правовий аналіз

Порівняльно-правовий аналіз законодавства окремих держав – членів Європейського Союзу свідчить про наявність сталої тенденції до функціоналізації правового статусу осіб, які здійснюють діяльність у системі місцевого самоврядування. У більшості європейських країн визначальним критерієм приналежності особи до системи публічної служби виступає не спосіб її призначення чи строковість трудових відносин, а насамперед характер виконуваних нею публічно-владних функцій.

Показовою у цьому контексті є французька модель територіальної публічної служби (*fonction publique territoriale*). Її правове регулювання здійснюється Законом Французької Республіки від 26.01.1984 р. № 84-53 «Про положення

щодо територіальної публічної служби» (*Loi N° 84-53 du 26 janvier 1984 portant dispositions statutaires relatives a la fonction publique territoriale*) [18]. Французьке законодавство прямо передбачає існування не лише постійних муніципальних службовців (*fonctionnaires mérités*), а й контрактних працівників (*agents contractuels*). Зокрема, ст. 3 вказаного Закону допускає можливість призначення осіб за строковими контрактами для виконання функцій публічної служби.

При цьому французький законодавець не ототожнює контрактний характер служби із відсутністю публічно-службового статусу. Навпаки, навіть тимчасово призначені особи залишаються суб'єктами публічної служби, якщо вони здійснюють функції публічного адміністрування або реалізують владні повноваження органів місцевого самоврядування. Отже, французька модель виходить із функціонального підходу до визначення природи публічної служби, відповідно до якого ключове значення мають здійснювані ним функції, а не виключно форма її трудових відносин.

Особливий інтерес для України становить також досвід Литовської Республіки, правова система якої, як і українська, формувалася в умовах пострадянської трансформації та подальшої інтеграції до європейського правового простору. Основу правового регулювання муніципальної служби у Литві становлять закони Литовської Республіки «Про місцеве самоврядування» (*Lietuvos Respublikos Vietos Savivaldos Įstatymas*) та «Про публічну службу» (*Lietuvos Respublikos Valstybės Tarnybos Įstatymas*).

Відповідно до Закону Литовської Республіки «Про місцеве самоврядування», органи місцевого самоврядування мають статус суб'єктів реалізації публічної влади, а їх виконавчі органи – суб'єктів публічного адміністрування [19]. Такий підхід дає підстави зробити висновок, що особа, яка фактично здійснює адміністративні чи організаційно-розпорядчі функції у структурі муніципалітету, набуває спеціального публічно-службового статусу незалежно від строковості її служби.

Згідно із п. 2 ст. 2 Закону Литовської Республіки «Про публічну службу», публічний службовець – це фізична особа, яка набула статусу публічного службовця, встановленого цим та іншими законами, та здійснює державні адміністративні, господарські або технічні функції в державних, муніципальних органах чи установах, або яка надає державні послуги населенню [20].

Цей Закон Литовської Республіки поширюється на декілька категорій публічних службовців, зокрема: службовців публічного адміністрування (*viešojo administravimo valstybės tarnautojas*), кар'єрних службовців (*karjeros valstybės tarnautojas*), статутних службовців (*statutinis valstybės tarnautojas*),

керівників установ (*įstaigos vadovas*), а також тимчасових службовців (*pakaitinis valstybės tarnautojas*). Особливий інтерес для нашого дослідження становить саме остання категорія службовців, під якою розуміється особа, призначена на службу тимчасово, як правило, на період відсутності основного службовця (п. 11 ст. 2 Закону). Попри строковий характер службових відносин, така особа вважається суб'єктом публічної служби, виконує функції публічного адміністрування, може реалізовувати організаційно-розпорядчі та владні повноваження, а її статус визначається насамперед змістом здійснюваних функцій, а не строком призначення [20].

Отже, законодавство Литви фактично пов'язує статус публічного службовця із виконанням функцій публічного адміністрування, а не із процедурою його призначення чи характером трудового договору.

Ще більш концептуалізованою є німецька модель публічної служби, яка ґрунтується на категорії спеціальних публічно-правових службових відносин (*öffentlich-rechtliches Dienst- und Treueverhältnis*). Відповідно до § 1 Закону про статус публічних службовців (*Beamtenstatusgesetz*), його дія спрямована на регулювання відносин щодо проходження публічної служби не лише державними службовцями, а й службовцями земель (*Länder*), громад (*Gemeinden*), об'єднань громад (*Gemeindeverbände*) та інших публічно-правових корпорацій, установ та фондів, які перебувають під наглядом земель [21]. У § 33 цього Закону визначено основні обов'язки таких службовців, котрі повинні «служити усьому народові, а не окремій партії» та зобов'язані виконувати свої обов'язки неупереджено, діючи в інтересах загального блага. При цьому німецьке законодавство допускає існування різних форм публічно-службових відносин, зокрема тимчасових (*Beamtenverhältnis auf Zeit*), що прямо передбачено § 6 *Beamtenstatusgesetz* [21]. Водночас навіть тимчасовий характер перебування особи на службі не позбавляє її спеціального публічно-правового статусу, якщо така особа здійснює владні функції або бере участь у реалізації публічної влади. Отже, німецький підхід також підтверджує пріоритет функціонального критерію над суто формальними ознаками трудових відносин.

Тож аналіз законодавства Франції, Литви та Німеччини дає підстави дійти висновку, що сучасні європейські моделі муніципальної та публічної служби загалом орієнтуються на функціональне розуміння статусу публічного службовця. Визначальне значення при цьому має не строк дії трудового договору чи форма залучення особи до служби, а фактичне здійснення нею публічно-владних, організаційно-розпорядчих або адміністративних функцій. Зазначений підхід створює підстави для критичного переосмислення пра-

вової позиції Великої Палати Верховного Суду, викладеної в постанові від 26.06.2019 р. у справі №175/3283/18, в якій строковий характер трудового договору фактично був використаний як одна з визначальних ознак відсутності статусу посадової особи місцевого самоврядування.

Висновки

Аналіз законодавства України, судової практики, позицій НАДС, а також досвіду держав – членів Європейського Союзу свідчить про наявність проблеми правової невизначеності щодо статусу осіб, які здійснюють свої повноваження в органах місцевого самоврядування на підставі строкового трудового договору (контракту).

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 26.06.2019 р. у справі № 175/3283/18 сформулювала правову позицію, відповідно до якої строковий характер трудового договору, відсутність конкурсного відбору, складення присяги, присвоєння рангу та проходження атестації свідчать про відсутність у особи статусу посадової особи місцевого самоврядування. Проте такий підхід ґрунтується переважно на формальних ознаках проходження служби та не враховує змісту фактично виконуваних особою функцій.

Водночас аналіз положень ст. 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» дає підстави стверджувати, що законодавець пов'язує статус посадової особи місцевого самоврядування насамперед із виконанням організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій, здійсненням діяльності в органі місцевого самоврядування та отриманням заробітної плати за рахунок місцевого бюджету. При цьому законодавство України не містить прямої вимоги щодо обов'язковості безстрокового характеру служби як передумови набуття статусу посадової особи місцевого самоврядування.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства Французької Республіки, Литовської Республіки та Федеративної Республіки Німеччина свідчить, що сучасні європейські моделі публічної та муніципальної служби дедалі більше орієнтуються на функціональний підхід до визначення статусу публічного службовця. Визначальне значення при цьому має не форма чи строк трудових відносин, а фактичне здійснення особою публічно-владних, адміністративних, організаційно-розпорядчих або консультативно-дорадчих функцій.

Доцільним видається переосмислення сформованого у вітчизняній судовій практиці підходу до визначення статусу посадової особи місцевого самоврядування та поступовий перехід від виключно формального до функціонального критерію оцінки правового статусу особи. Такий підхід сприятиме

забезпеченню правової визначеності у сфері публічної служби, належному застосуванню антикорупційного законодавства, а також відповідатиме сучасним тенденціям розвитку європейського публічного адміністрування та зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції.

Рекомендації

Для забезпечення правової визначеності в застосуванні ч. 5 ст. 10 Закону № 2493-III пропонуємо ініціювати відступ від правової позиції Великої Палати Верховного Суду, викладеної у справі № 192/1855/17, враховуючи зміни, внесені до українського законодавства в умовах воєнного стану. Судова влада має визнати, що використання критерію «постійна основа» є недостатнім для диференціації правового статусу особи, яка фактично здійснює владні повноваження. Це відповідатиме вимогам ефективної та підзвітної публічної служби й забезпечить правову визначеність щодо застосування ч. 5 ст. 10 Закону № 2493-III.

References

- [1] Yaroshenko, O., Melnychuk, N., Sereda, O., Lutsenko, O., Hrebenuk, V., & Konopeltseva, O. (2024). *Grounds for termination of an employment contract: Theoretical and applied discourse*. Kharkiv: Yurait. Retrieved from: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c185bb9f-aa1d-4c0f-aba4-f04e3be0b4f2/content>.
- [2] Nazarenko, I., & Melnyk, K. (2023). Problems of legal guarantees of employees' rights in the field of working time, rest time, and remuneration under martial law. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 102(3, Part 1), 70-80. <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.06>.
- [3] Baimenov, A., & Liverakos, P. (2022). *Public service evolution in the 15 post-Soviet countries: Diversity in transformation*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-16-2462-9>.
- [4] Randma-Liiv, T., Pesti, C., & Sarapuu, K. (2022). Public service development in Estonia: From patronage to meritocracy. In A. Baimenov & P. Liverakos (Eds.). *Public service evolution in the 15 post-Soviet countries* (pp. 135-166). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-16-2462-9_5.
- [5] Enderlein, H. (Ed.). (n.d.). *Handbook on multi-level governance*. Hertie School of Governance. Retrieved from: <https://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/53786/1/3.Henrik%20Enderlein.pdf>.
- [6] Jäntti, A., Vakkala, H.M., & Sinervo, L.-M. (2019). Challenges of the implementation of the European Charter of Local Self-Government in Finnish legislation. *Lex Localis – Journal of Local Self-Government*, 17(1), 23-33. [https://doi.org/https://doi.org/10.4335/17.1.23-33\(2019\)](https://doi.org/https://doi.org/10.4335/17.1.23-33(2019)).
- [7] Shtefiuk, O. (2025). Peculiarities of the legal regulation of public-service powers of local self-government bodies in the European Union member states. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2, 160-168. <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.22>.
- [8] Yaniuik, N.V. (2025). Principles of service in local self-government bodies: Novelty in the legislation of Ukraine. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 5(2), 392-398. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.61>.

- [9] Pysmenna, O.P., & Kuran, O.V. (2024). Service in local self-government bodies: Legal foundations and peculiarities under martial law. *Alfred Nobel University Journal of Law*, 2(9), 93-99. <https://doi.org/10.32342/3041-2218-2024-2-9-8>.
- [10] Malynovskyi, V. (2026). "Non-systemic" public service in Ukraine: Causes and consequences. *Public Administration: Concepts, Paradigm, Development, Improvement*, 15, 61-68. <https://doi.org/10.31470/2786-6246-2026-15-61-68>.
- [11] Grand Chamber of the Supreme Court. (June 26, 2019). Resolution in Case No. 175/3283/18. *Unified State Register of Court Decisions*. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82997491>.
- [12] Third Administrative Court of Appeal. (November 25, 2025). Resolution in Case No. 160/28460/24. *Unified State Register of Court Decisions*. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/132098438>.
- [13] Supreme Court, Third Judicial Chamber of the Civil Cassation Court. (November 19, 2025). Resolution in Case No. 464/3614/22. *Unified State Register of Court Decisions*. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/132391113>.
- [14] Supreme Court, Administrative Cassation Court. (December 6, 2024). Resolution in Case No. 420/15205/23. *Unified State Register of Court Decisions*. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123584209>.
- [15] National Agency of Ukraine on Civil Service. (December 15, 2025). Information regarding the possibility of appointing an employee for the period of absence of local self-government officials. Retrieved from: <https://nads.gov.ua/news/informuyemoshchodo-mozhливosti-priznachiti-pracivnika-na-chas-vidсутnosti-vidпустки-posadovih-osib-organiv-miscevogo-samovryaduvannya>.
- [16] National Agency of Ukraine on Civil Service. (October 25, 2022). Clarification № 161 regarding the appointment of persons to positions in local self-government bodies during martial law. Retrieved from: <https://nads.gov.ua/npas/shchodo-pryznachennia-osib-na-posady-v-orhany-mistsevoho-samovriaduvannya-u-period-dii-voiennoho-stanu>.
- [17] National Agency of Ukraine on Civil Service. (n.d.). Status of a person employed in local self-government bodies under a fixed-term employment contract (contract): Clarification of the NACS. Retrieved from: <https://decentralization.ua/news/15712>.
- [18] French Republic. (1984). *Loi № 84-53 du 26 janvier 1984 portant dispositions statutaires relatives a la fonction publique territoriale*. Légifrance. Retrieved from: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGISCTA000028534435?utm_source=chatgpt.com.
- [19] Republic of Lithuania. (1994). *Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatymas Nr. I-533, 1994 m. liepos 7 d.* Retrieved from: https://www.e-tar.lt/portal/it/legalAct/TAR.D0CD0966D67F/TAIS_57115.
- [20] Republic of Lithuania. (1999). *Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymas Nr. VIII-1316, 1999 m. liepos 8 d.* Retrieved from: <https://www.e-tar.lt/portal/ru/legalAct/TAR.D3ED3792F52B>.
- [21] Federal Republic of Germany. (2008). *Gesetz zur Regelung des Statusrechts der Beamtinnen und Beamten in den Ländern (Beamtenstatusgesetz – BeamStG)*. Retrieved from: <https://www.gesetze-im-internet.de/beamstg/index.html#BJNR101000008BJNE000902311>.

Володимир Миколайович Божко

доктор юридичних наук, професор
завідувач кафедри конституційного, адміністративного, екологічного
та трудового права

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

36011, просп. Віталія Грицаєнка, 5, Полтава, Україна

e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3963-8461

Анна Сергіївна Сидоренко

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри конституційного, адміністративного, екологічного
та трудового права

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

36011, просп. Віталія Грицаєнка, 5, Полтава, Україна

e-mail: ann.s.sydorenko@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3947-3863

Volodymyr M. Bozhko

Doctor of Law, Professor

Head of the Department of Constitutional, Administrative, Environmental, and Labor Law
Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University

36011, 5 Vitaliia Hrytsaiienka Ave., Poltava, Ukraine

e-mail: v.m.bozhko@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3963-8461

Anna S. Sydorenko

Ph.D. in Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Constitutional, Administrative, Environmental,
and Labor Law

Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University

36011, 5 Vitaliia Hrytsaiienka Ave., Poltava, Ukraine

e-mail: ann.s.sydorenko@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3947-3863

Рекомендоване цитування: Божко В. М., Сидоренко А. С. Проблеми визначення статусу посадової особи місцевого самоврядування у практиці Верховного Суду. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 60–77. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361190>.

Suggested Citation: Bozhko, V.M., & Sydorenko, A.S. (2026). Issues Regarding the Determination of the Status of Local Government Officials in the Practice of the Supreme Court. *Problems of Legality*, 173, 60-77. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361190>.

Статтю подано / Submitted: 10.04.2026

Доопрацьовано / Revised: 19.05.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026

Опубліковано / Published: 29.05.2026

Теоретико-прикладні проблеми суміщення посад та статусів у системі місцевого самоврядування

Олексій Юрійович Лялюк*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: o.yu.lyalyuk@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність статті зумовлено відсутністю системних наукових розробок проблематики суміщення посад і статусів у сфері місцевого самоврядування, потребою в розгляді цих важливих конституційних принципів та практики їх застосування. Мета статті полягає в аналізі положень сучасного законодавства у сфері місцевого самоврядування, які встановлюють вимоги до обмеження суміщення відповідних посад чи статусів, а також виявленні посад, які, на наше переконання, потребують запровадження обмежень суміщення, й надання пропозицій щодо напрямів подальшої модернізації механізму запобігання суміщенню посад у сфері місцевого самоврядування. Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнофілософських, наукових та спеціально-правових методів. Надано загальну характеристику правового регулювання суміщення посад у сфері місцевого самоврядування, проаналізовано конституційну регламентацію положень стосовно заборони суміщення. Розкрито особливості регламентації механізму заборони суміщення посад і статусів на рівні законів України у сфері місцевого самоврядування, оскільки саме вони деталізують конституційні засади. Розвинуто погляди на інститут суміщення як на міждисциплінарний правовий інститут, що виникає на перетині трудового та муніципального права і, таким чином, поєднує приватноправові та публічно-правові відносини. Враховуючи підхід законодавця щодо запровадження заборони суміщати посади на тих рівнях, де це дійсно може призводити до корупційних наслідків, у статті виокремлено такі, що на наш погляд, безпідставно не підпали під законодавче обмеження. Зроблено висновки й надано рекомендації щодо доцільності відмови від моделі, за якої для певної конкретної посади прописуються вимоги щодо обмеження її суміщення з іншими посадами, або видами діяльності та запропоновано виробити універсальні критерії, підпадаючи під які, посада вважатиметься такою, що не може бути поєднана з іншими посадами чи видами діяльності у сфері місцевого самоврядування.

Ключові слова: суміщення посади; місцеве самоврядування; службовці місцевого самоврядування; депутат місцевої ради.

Theoretical and Practical Issues of the Concurrence of Positions and Statuses in the Local Self-Government System

Oleksii Yu. Lialiuik*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: o.yu.lyalyuk@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of this article stems from the lack of systematic academic research on the issue of holding multiple positions and statuses in the sphere of local self-government, as well as the need to analyze these important constitutional principles and clarify the circumstances under which they apply. The purpose of the article is to analyze the provisions of current legislation in the field of local self-government that establish requirements for restricting the combination of relevant positions or statuses, as well as to identify positions that, in our opinion, require the introduction of restrictions on combining positions, and to provide proposals regarding directions for the further modernization of the mechanism for preventing the combination of positions in the field of local self-government. The methodological basis of the study is a combination of general philosophical, scientific, and specialized legal methods. A general description of the legal regulation of the holding of concurrent positions in the sphere of local self-government is provided, and the constitutional regulation of provisions regarding the prohibition of concurrent positions is analyzed. The study examines the specific features of the regulation of the mechanism prohibiting the holding of concurrent positions and statuses at the level of Ukrainian laws in the sphere of local self-government, as these laws elaborate on the constitutional principles. The article explores the concept of concurrent office-holding as an interdisciplinary legal institution that arises at the intersection of labor and municipal law, thereby combining private-law and public-law relationships. Taking into account the legislature's approach to introducing a ban on holding concurrent positions at levels where this could indeed lead to corruption, the article highlights those that, in our view, have been unjustifiably excluded from the legislative restriction. Conclusions are drawn and recommendations are provided regarding the advisability of abandoning the model under which requirements are prescribed for a specific position regarding restrictions on its combination with other positions or types of activities, and it is proposed to develop universal criteria under which a position would be considered incompatible with other positions or types of activities in the sphere of local self-government.

Keywords: combination of positions; local self-government; local government officials; local council member.

Вступ

Питання суміщення посад та його обмеження є міждисциплінарним та виступає предметом аналізу не лише конституційного, адміністративного чи

муніципального, а й трудового права. Специфіка правового регулювання цих питань галузями публічного права полягає в тому, що вони лише установлюють обмеження для певних посад або правових статусів здійснювати їх суміщення з іншими видами діяльності. Водночас у межах галузі трудового права визначено сутність сумісництва та особливості оплати праці при його виникненні.

Проблема суміщення посад загострюється у зв'язку із застосуванням у публічно-правовій та у сфері трудових відносин різних підходів до її врегулювання. Щодо цього варто зауважити, що у сфері трудового права превалює приватний метод стосовно конкретного працівника, який насамперед базується на договірних відносинах та певній свободі дій. При цьому не завжди враховуються відносини публічно-правового характеру, тобто відповідний статус осіб, які перебувають на публічній службі або є депутатами та поєднані одночасно двома різними видами відносин з органом влади – і трудовими, і муніципально-правовими. Узгодження взаємного паралельного існування цих відносин у одного суб'єкта і є важливим завданням законодавця.

Насамперед у трудовому законодавстві визначено загальні засади розуміння питання суміщення та його різновидів. Тому саме трудове законодавство закладає основи для того, щоби зробити аналіз, як розуміється суміщення посад у трудовому праві, чи є аналогічним таке розуміння в галузях публічного права, зокрема в муніципально-правових відносинах. Роз'яснення сутності суміщення посад за трудовим законодавством надано Державною службою з питань праці [1].

Заборона суміщення посад у межах публічних правовідносин запроваджена у вигляді певного запобіжника для зловживання обсягом повноважень, виконання яких передбачає відповідна посада.

Посади можуть мати різні правові характеристики, порядок набуття і обсяг повноважень. Так, Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» закріплює такий перелік посад: 1) виборні посади, на які особи обираються на місцевих виборах; 2) виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою; 3) посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

Крім того, класифікація посад за обсягом повноважень може бути: 1) на керівні посади певних категорій; 2) на виконавчі посади. Як свідчать положення законів, які містять обмеження щодо суміщення посад, вони сто-

суються саме керівних посад, або осіб, які наділені конкретним правовим статусом. До останніх, зокрема, належать депутати, які не є публічними службовцями. У зв'язку з цим обмеження відбуваються або стосовно осіб, які в результаті суміщення поєднують декілька видів владної діяльності, наприклад, представницьку і виконавчу, або відповідна посада передбачає значний обсяг повноважень і її поєднання з іншими видами діяльності може викликати можливості до потенційних порушень.

Водночас досить часто на практиці виникають порушення принципу суміщення посади з іншими видами діяльності, що вимагало навіть запровадження окремих санкцій в Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. 172⁴) та віднесення її до числа адміністративних порушень, пов'язаних із корупцією.

Метою цієї статті є аналіз положень сучасного законодавства у сфері місцевого самоврядування, які встановлюють вимоги до обмеження суміщення відповідних посад чи статусів, а також виявлення посад, які, на наше переконання, потребують запровадження обмежень суміщення, пропозиція щодо напрямів подальшої модернізації механізму запобігання суміщенню посад у сфері місцевого самоврядування .

Для досягнення поставленої мети у статті передбачено виконання таких завдань: 1) дослідити сучасну конституційну та законодавчу бази щодо специфіки регламентації в них принципів заборони суміщення посад та статусів; 2) виявити суб'єктний склад системи місцевого самоврядування, на які поширюється дія закріплених принципів; 3) визначити модель регламентації принципу заборони сумісності посад та статусів, яку застосовує законодавець, з'ясувати її недоліки та запропонувати напрями її вдосконалення; 4) запропонувати критерії для віднесення посади до таких, на які мають поширюватися обмеження щодо суміщення.

Огляд літератури

Проблематиці суміщення посад приділяли увагу такі дослідники трудового права, як А. І. Мотрич [2], А. Ю. Коротких [3]. Питання службової діяльності та суміщення у цій сфері досліджували І. Г. Бухтіярова, О. А. Бухтіяров [4], Ю. Шовкун [5], В. Козіна, Л. Федченко [6], Л. Кравченко [7], А. В. Андрушко [8], І. Хомишин, З. Грицяк [9], О. В. Валецька [10], О. Лялюк, С. Серьогіна та ін. [11].

Проте інститут суміщення посад залишається недостатньо дослідженим. Необхідно розробити критерії, за якими певні посади підпадуть під обмеження щодо суміщення. Також слід проаналізувати можливі наслідки публіч-

но-правового характеру, які мають наставати для відповідного суб'єкта у разі виявлення ознак суміщення посад. Водночас на сьогодні не запропоновані такі вичерпні критерії, за наявності яких посада підпадає під заборону суміщення.

Саме тому законодавець намагається передбачити всі випадки можливого суміщення посад і встановити відповідні заборони для цього. Водночас законодавча техніка та недосконалі підходи до формування правової основи, а також значна динаміка суспільних відносин у цій сфері не завжди дають можливість унормувати всі випадки, коли доцільно й потрібно вимагати дотримання принципу несумісності діяльності у сфері місцевого самоврядування.

Слід зауважити, що проблема суміщення посад є загрозою забезпечення ефективного управління відповідною галуззю, загрозою виникнення корупційних аспектів та зловживання під час прийняття рішень. Проте до її вирішення слід підходити розважливо і не робити абсолютною таку заборону. Потрібно запропонувати дієвий механізм, що дасть змогу визначити, за яких умов ця заборона є необхідною, а коли суміщення є допустимим і навіть доцільним.

Матеріали та методи

Методологія дослідження обраної проблематики передбачає застосування різного арсеналу методів – загальнофілософських, наукових та спеціально-правових. Центральне місце в роботі посідають загальнонаукові підходи, які дозволяють зробити обґрунтовані висновки і пропозиції. Зокрема, системний метод дав змогу виокремити випадки встановлення законодавцем обмежень щодо суміщення посад, а також запропонувати критерії, які мають визначати необхідність запровадження обмежень.

За допомогою методу логічного аналізу встановлено взаємозв'язок відповідної посади з критеріями, які мають визначати обмеження її суміщення з іншими видами діяльності. Порівняльно-правовий метод дав можливість навести приклади зарубіжного досвіду запровадження обмежень щодо суміщення посад на місцевому рівні.

У статті широко використані методи аналізу й синтезу, а також узагальнення і класифікації.

Результати та обговорення

Конституційні підвалини суміщення посад і статусів

Принцип несумісності посади є одним із ключових в організації і діяльності органів публічної влади. Він має конституційне підґрунтя. Відповідні поло-

ження стосовно статусу народного депутата можна знайти в частинах 3, 4 ст. 78 та п. 5 ч. 1 ст. 81 Основного Закону. Такі самі положення стосовно членів Кабінету Міністрів України, керівників центральних та місцевих органів виконавчої влади закріплені у ст. 120, а вимоги щодо несумісності правового статусу судді містяться у ст. 126, судді Конституційного Суду України – у ст. 149¹, а прокурора – у ст. 131 Конституції України [12].

Водночас для системи місцевого самоврядування, яка регламентована в розд. XI Основного Закону, відповідні конституційні норми не передбачені. Це викликає певні питання до конституцієдавця, оскільки конституційні засади для реалізації цього принципу є важливими та необхідними. Саме вони мають бути підвалинами для законодавчого регулювання цих питань, яке приділяє їм достатньо велику увагу.

Особливості законодавчої регламентації питань суміщення посад і статусів

Ці питання регулює як загальний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [13], так і низка спеціальних законів – «Про статус депутатів місцевих рад» [14], «Про службу в органах місцевого самоврядування» [15], «Про органи самоорганізації населення» [16] та ін.

Відповідно до норм Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», такі вимоги установлені для сільського, селищного, міського голови (ч. 4 ст. 12). Зокрема, такий голова не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, а саме: на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю.

Згідно з ч. 2 ст. 50 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» аналогічні до голови (проте більш широкі за обсягом) вимоги висуваються до секретаря сільської, селищної, міської ради, який не може суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, у тому числі на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю.

За ч. 7 ст. 51 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» на осіб, які входять до складу виконавчого комітету ради і працюють у ньому на постійній основі, поширюються вимоги щодо обмеження сумісності їх діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлені цим Законом для сільського, селищного, міського голови.

Вимоги обмеження сумісності діяльності з іншою роботою (діяльністю) встановлені і для старости та відповідають встановленим законом для сільського, селищного, міського голови (ч. 2 ст. 54¹ вказаного Закону).

Згідно з ч. 3 ст. 55 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», голова районної, обласної, районної в місті ради працює у раді на постійній основі, не може мати інший представницький мандат, суміщати свою службу діяльністю з іншою роботою, зокрема на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю, входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді)).

Також за ч. 8 ст. 56 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» заступник голови районної у місті, районної ради, перший заступник, заступник голови обласної ради працюють у раді на постійній основі та мають обмеження сумісності їх діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлені цим Законом для голови ради.

Низку обмежень передбачено для депутатів місцевих рад, які не є посадовими особами і обмеження для яких є досить розмитими. Там, згідно з п. 4 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» повноваження депутата місцевої ради припиняються достроково у разі обрання або призначення його на посаду, зайняття якої згідно з Конституцією України і законом не сумісне з виконанням депутатських повноважень.

Відповідно до ч. 2 ст. 6 вказаного Закону депутат місцевої ради, обраний секретарем сільської, селищної, міської ради, головою, заступником голови районної, обласної, районної у місті ради, працює у відповідній раді на постійній основі й не може суміщати свою службу діяльністю з іншою роботою, у тому числі на громадських засадах (за винятком викладацької, наукової та творчої у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток, якщо інше не передбачено законом.

За ч. 1 ст. 7 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» депутат місцевої ради, який перебуває на посаді керівника місцевого органу виконавчої влади чи на іншій посаді, на яку поширюються вимоги Конституції та законів України щодо обмеження сумісництва, не може поєднувати свою службу діяльністю на цій посаді з посадою сільського, селищного, міського

голови, секретаря сільської, селищної, міської ради, голови та заступника голови районної у місті, районної, обласної ради, а також з іншою роботою на постійній основі в радах, їх виконавчих органах та апараті.

Доцільно зауважити, що факти суміщення чи сумісництва посади з іншою діяльністю є корупційним адміністративним правопорушенням, склад якого визначено ст. 172⁴ КУпАП [17]. Тому норма цієї статті поширюється на всіх осіб (за вказаними в ній винятками), перелік яких закріплено у ст. 3 ч. 1 п. 1 Закону України «Про запобігання корупції» [18]. Проте, як свідчить аналіз вказаної норми, вона не містить усього переліку осіб (зокрема, з числа представників державної влади), які мали би підпадати під обмеження суміщення. Наприклад, відсутні низка посад у структурі Офісу Президента України (його представники, керівники самостійних структурних підрозділів).

Стосовно місцевого самоврядування, на якому і сконцентровано цей аналіз, то підп. «в» п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» закріплює, що суб'єктами, на яких поширюється його дія, є посадові особи місцевого самоврядування. При цьому Закон не наводить перелік таких осіб, маючи на увазі всіх посадових осіб місцевого самоврядування в аспекті їх регламентації Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування». Цей Закон у ст. 2 закріплює, що посадовою особою місцевого самоврядування є особа, що працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету. Тобто наявність сукупності вказаних трьох ознак у особи дає змогу віднести її до числа посадових і автоматично поширює на неї заборону суміщення чи сумісництва цієї посади. Таке обмеження є загальним, не враховує диференціації посад та їх функціональних особливостей. Тому для системи місцевого самоврядування сам факт «суміщення» не розглядається як можливий елемент правового статусу та інструмент, завдяки якому можливе залучення особи до іншої посади чи діяльності для покращення роботи, або економії кадрів. Цей принцип представлений більше як негативне явище сфери публічної діяльності. Цікаво, що загальний Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» не закріплює такого підходу до всіх посадових осіб місцевого самоврядування, але містить вибіркові заборони для суміщення посад лише окремих осіб. Вважаємо, принцип суміщення посад чи статусу варто оцінювати не лише як негативний чинник, а й з погляду його потенціалу для забезпечення ефективності управління, оптимізації кадрового потенціалу в умовах можливого кадрового голоду, як спосіб обміну досвідом тощо. Проте до таких випадків має бути застосований належний, підвищений контроль за здійсненням повноважень та за результатами діяльності.

Недоліки законодавчої регламентації обмежень суміщення посад і статусів

На перший погляд здається, що передбачені законодавством випадки заборони суміщення посад вичерпують усі можливі варіанти та становлять глибинну перепону для імовірних зловживань.

Проте слід звернути увагу на деякі аспекти. Насамперед система виконавчих органів сільської, селищної, міської ради є досить розгалуженою і, окрім виконавчого комітету такої ради, який є органом загальної компетенції, включає низку галузевих виконавчих органів – відділів, управлінь, головних управлінь, департаментів тощо. Аналіз ст. 51 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» свідчить, що йдеться про обмеження сумісності саме для тих осіб, які входять до складу виконавчого комітету ради. При цьому обмеження для них є аналогічними, як і для сільського, селищного, міського голови, зокрема: 1) не може бути депутатом будь-якої ради; 2) не може суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах; 3) не може займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю. При цьому суміщати депутатську діяльність (яка не є оплачуваною) з посадою в іншому виконавчому органі ради не заборонено.

Не містить таких обмежень і Закон України «Про статус депутатів місцевих рад», який вказує на таку заборону лише для депутата місцевої ради, який перебуває на посаді керівника місцевого органу виконавчої влади чи на іншій посаді, на яку поширюються вимоги Конституції та законів України щодо обмеження сумісництва. Тобто в інших випадках, зокрема, якщо йдеться про галузеві виконавчі органи ради, вимоги щодо несуміщення посади на депутатів ради не поширюються.

Доцільно детальніше проаналізувати причини важливості забезпечення несуміщення окремих посад і статусів. Насамперед йдеться про такі посади і статуси, що дають змогу одній особі одночасно здійснювати і представницькі, і виконавчі повноваження, самостійно забезпечуючи весь цикл управлінської діяльності, замикаючи на собі різні управлінські функції. З огляду на це зникають система будь-яких стримувань такої особи у прийнятті рішень, плюралізм підходів і думок при прийнятті рішень та відповідальність такого суб'єкта. Де-факто, особа, яка є керівником виконавчого органу міської ради і депутатом цієї ж ради, як представник територіальної громади голосує в раді за відповідні рішення, зокрема у сфері діяльності того виконавчого органу, який він очолює. Під час роботи в раді вона має право брати участь

у всіх організаційних формах її роботи, зокрема, ініціювати і вносити пропозиції змін до порядку денного ради, брати участь у засіданнях постійних і тимчасових комісій ради. Це дає можливість такій особі як депутату формувати рішення ради та їх ухвалювати. У подальшому як керівник виконавчого органу ради така особа виконує рішення, які вона сама ініціювала та брала участь у їх прийнятті.

Аналогічна ситуація виникає у містах із районним поділом, які відмовилися від утворення районних у місті рад та міські ради яких врегулювали механізм управління такими районами шляхом утворення адміністрацій районів. Ці адміністрації також сформовані як виконавчі органи відповідної міської ради, що дозволяє посідати посади голів цих адміністрацій депутатам ради.

Комунальні підприємства, установи і організації тісно пов'язані із системою місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування, як засновники таких підприємств, здійснюють регулювання їх діяльності, призначають їх керівників.

На сьогодні загальні положення діяльності комунальних підприємств тимчасово встановлюються Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [19]. Також, згідно ч. 8 ст. 3 цього Закону, особливості діяльності та управління комунальними підприємствами визначаються Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», а особливості діяльності та управління спільними комунальними підприємствами – Законом України «Про співробітництво територіальних громад» [20]. Згідно з цим Законом відносини органів місцевого самоврядування з юридичними особами, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, будуються на засадах їх підпорядкованості, підзвітності та підконтрольності органам місцевого самоврядування.

Відповідно до п. 10 ч. 4 ст. 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільський, селищний, міський голова призначає на посади та звільняє з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, керівників юридичних осіб, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, крім випадків, якщо призначення керівників юридичних осіб віднесено законом до компетенції наглядових рад таких юридичних осіб, а також крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 21 Закону України «Про культуру». При цьому обмежень щодо призначення на посаду керівника комунального підприємства депутатів відповідної ради немає.

Відсутність обмежень суміщення вищевказаних посад для депутатів місцевих рад пов'язана насамперед із тим, що депутати місцевої ради не працюють

у раді на постійній основі й не отримують заробітну плату. Тобто місцева рада не є їх основним і постійним місцем роботи, тому законодавець дає їм можливість для роботи. У зв'язку з цим депутатський статус не належить до посади в системі місцевого самоврядування, а є окремим правовим статусом виборної особи.

Водночас законодавство містить обмеження щодо суміщення статусу депутата. І вони пов'язані не лише з випадками, коли особа-депутат стає конкретно посадовою особою, суміщення якої і обмежується, а конкретні випадки нами наведені вище. Тому, на наш погляд, слід передбачити неможливість депутата суміщати цей статус із посадою керівника (директора) комунального підприємства та його заступників, а також керівника виконавчого органу ради, зокрема, голів районних адміністрацій у містах із районним поділом та їх заступників. До речі, такі вимоги створюють перепони для голови формувати провладну більшість у місцевій раді з осіб, які очолюють виконавчі органи.

Напрями вирішення наявних проблем правового регулювання суміщення посад та статусів

На сьогодні одним із способів вирішення проблем правового регулювання суміщення посад та статусів пропонують запровадити для депутатів роботу в раді як їх основне місце роботи, на постійній основі, з відповідною оплатою їхньої праці [21; 22]. Такі зміни мають перетворити правовий статус депутата на посаду в раді. Безперечно, існує і зворотний бік цього питання: надмірна чисельність депутатів місцевих рад (незважаючи на зменшення кількості самих рад у результаті децентралізаційних трансформацій), що потребуватиме значних фінансових витрат та додаткових джерел надходжень.

Крім того, на наш погляд, описану вище ситуацію частково дозволить вирішити набрання чинності Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування», ухваленого 02.05.2023 р. [23]. Саме цей Закон широко запроваджує принцип політичної неупередженості в механізм здійснення муніципальної служби та закріплює вимоги обмеження членства в політичних партіях службовців, які займають посади категорії І. До цієї категорії, з-поміж інших, належать посади керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі створення) ради із статусом юридичної особи публічного права, їх заступників.

Окремої уваги потребує питання заборони суміщення посад сільським, селищним, міським головою. Ми вже вказували на положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», якими передбачено заборону голови суміщати посаду зі статусом депутата місцевої ради та з іншою

посадою, в тому числі на громадських засадах. Водночас у статус самої посади голови закладено повноваження, які свідчать про поєднання в ній і представницьких, і виконавчих повноважень. Тому голові й не потрібно мати статус депутата, оскільки він і так бере участь у голосуванні та є частиною місцевої ради, організовуючи її роботу в цілому та головуючи на її засіданнях. Отже, голова формує порядок денний ради, координує роботу її апарату та постійних комісій. Крім того, він очолює виконавчі органи ради. Фактично в наявній моделі місцевого самоврядування голова є особою, яка інтегрує представницьку та виконавчу владу, що не свідчить про ефективність останньої, оскільки одна особа є відповідальною і за розроблення та прийняття правового акта, і за його реалізацію. Як правильно вказує Ю. П. Максименко, «ці функції визначають сільського, селищного, міського голову передусім як посадову особу виконавчого органу ради та самої ради, їй підзвітну та перед нею відповідальну як за роботу виконавчого органу ради, так і за організацію роботи самої ради [24, с. 146].

Це зменшує ефективність контролю за реалізацією рішення, посилює елементи суб'єктивізму, можливості маніпуляції в процесі його виконання. У зв'язку з цим висловлюємо пропозицію про те, що систему виконавчих органів ради має очолювати інша, відмінна від голови особа, яка призначається на цю посаду радою. Так само голова має зосередити свою діяльність на організації роботи місцевої ради.

Проблемною слід вважати ситуацію із суміщенням посади заступника голови по роботі з виконавчими органами ради із статусом депутата [25]. Зокрема, йдеться про необхідність входження такого заступника голови за посадою до складу виконавчого комітету ради. При цьому, якщо він має статус депутата, то йому заборонено суміщати цей статус із роботою у виконавчому комітеті ради. З цього приводу було надано роз'яснення НАДС [26], результатом яких є позиція органу про обов'язковість входження заступника голови за посадою до складу виконкому. Це означає, що така особа має відмовитись або від статусу депутата ради, або від посади заступника голови, яка і викликає потребу членства у виконавчому комітеті ради.

Вважаючи в цілому принцип несумісності посад у сфері місцевого самоврядування позитивним і необхідним, слід урахувувати, що законодавство все-таки має містити деякі винятки із загального правила. Так, йдеться про надання можливості суміщати діяльність у тих місцевостях, де кількість населення є незначною і осіб, які мають управлінський досвід небагато, зокрема, у гірських населених пунктах чи невеликих селах (проте в умовах укрупнених територіальних громад та збільшеної їх чисельності, така ситуація є більше теоретичною моделлю, ніж практичною реальністю).

Деякі приклади зарубіжного досвіду суміщення посад і статусів

Окремо хочемо звернути увагу на зарубіжний досвід реалізації принципу несумісності посад у системі місцевого самоврядування.

Законодавство Італії є більш суворим порівняно із вітчизняним. В Італії обіймання кількох посад у місцевому самоврядуванні суворо обмежене. Зведений закон про місцеві органи влади (TUEL) № 267/2000 забороняє одночасне обіймання таких посад, як мер та радник, у різних юрисдикціях або поєднання будь-яких виконавчих та представницьких функцій для запобігання конфлікту інтересів [27].

У Польщі Закон про самоврядування гмін також забороняє поєднання певних посад, проте є більш ліберальним, аніж в Україні. Наприклад, голова гміни (войт) не може бути членом ради, проте це стосується лише власної гміни. Також він не може бути виконавчою посадовою особою в іншій одиниці місцевого самоврядування [28].

У Франції існує традиційна практика, яка дозволяє політикам одночасно обіймати кілька виборних посад на різних рівнях влади (місцевому, департаментському, регіональному, національному або європейському). Водночас сучасне реформування спрямоване на обмеження обіймання кількох посад (наприклад, мера та депутата), проте окремі особи все ще можуть поєднувати місцевий мандат із регіональними або національними ролями, що часто розглядається як посилення місцевого впливу. Схожим є підхід у Німеччині.

Висновки

Принцип несумісності посад і статусів у системі місцевого самоврядування регламентований у законодавстві недостатньо повно, не враховує всіх випадків та обставин, коли його слід застосовувати.

На сучасному етапі розвитку України доцільно відмовитися від моделі, коли для певної конкретної посади прописуються вимоги щодо обмеження її суміщення з іншими посадами або видами діяльності. Потрібно виробити універсальні критерії, підпадаючи під які, посада вважатиметься такою, що не може бути поєднана з іншими посадами чи видами діяльності.

Вважаємо, що критеріями можуть такі: 1) у разі суміщення кількох посад відбудеться злиття двох і більше владних функцій (представницької, виконавчої, розпорядчої, судової); 2) посада є керівною у відповідній системі органів влади та здійснюється на постійній основі; 3) наявність владних повноважень, тобто можливість ухвалювати обов'язкові для виконання третіми особами рішення, що передбачають можливість настання конфлікту

інтересів; 4) обсяг владних повноважень, реалізацію яких передбачає відповідна посада, пов'язаний із доступом до стратегічної інформації, зокрема, робота з державною таємницею або конфіденційними даними, які можуть бути використані для отримання переваг у приватній діяльності; 5) посада належить до посад із корупційним ризиком; 6) до предмета відання посади належить розпорядження публічними ресурсами, наприклад, управління комунальною власністю; 7) до предмета відання посади належать контрольні та наглядові функції; 8) інтенсивність та специфіка режиму роботи, де побічна діяльність може зашкодити об'єктивності або фізичній спроможності виконувати основні обов'язки; 9) посади з високим ступенем відповідальності.

Список використаних джерел

- [1] Що таке суміщення посад? *Управління інспекційної діяльності у Чернігівській області Центрального міжрегіонального управління Державної служби з питань праці*. 20.02.2025 р. URL: <https://cn.dsp.gov.ua/news/shcho-take-sumishchennia-posad/> (дата звернення: 02.03.2026).
- [2] Мотрич А. І. Сумісництво та суміщення професій (посад) як правові форми організації праці: сутність та особливості. *Форум права*. 2014. № 2. С. 286–290. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_2_50 (дата звернення: 02.03.2026).
- [3] Коротких А. Ю. Державні службовці – суб'єкти трудового права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 42–47. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fjur/program_5c4720b7efe16.pdf (дата звернення: 02.03.2026).
- [4] Бухтіярова І. Г., Бухтіяров О. А. Порівняльно-правова характеристика суміщення посад та сумісництва під час проходження публічної служби. *Наука і техніка сьогодні. Серія: Право*. 2024. № 6(34). С. 70–83. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-6\(34\)-70-83](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-6(34)-70-83).
- [5] Шовкун Ю. Обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності в сфері публічної служби: правове регулювання та специфіка його реалізації. *Юридичний вісник*. 2024. № 4. С. 127–134. <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2024.16>.
- [6] Козіна В., Федченко Л. Сумісництво та суміщення посад в органах місцевого самоврядування: узагальнюючі роз'яснення. *Децентралізація*. 2020. URL: <https://decentralization.ua/news/12982> (дата звернення: 02.03.2026).
- [7] Кравченко Л. Сумісництво і суміщення держслужбовців в умовах воєнного стану: роз'яснює НАДС. *Головбух*. 2023. № 2. URL: https://ebudget.expertus.com.ua/10003948?utm_source=oblikbudget.com.ua&utm_medium=refer&utm_campaign=red_block_content_link_frame&utm_term=5483&utm_content=news (дата звернення: 02.03.2026).
- [8] Андрушко А. В. Виникнення трудових правовідносин з державними службовцями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2005. 21 с.
- [9] Хомишин І., Грицяк З. Поняття, елементи та особливості правового статусу державного службовця. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2022. № 1. С. 129–135. <http://doi.org/10.23939/law2022.33.129>.

- [10] Валецька О. В. Особливості проходження державної служби в сучасний період державотворення (аналіз службово-трудоких відносин). *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2025. № 2(50). С. 33–45. <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2025-50-2-33-45>.
- [11] Serohin V., Serohina S., Harashchuk I., Lialiuk O., Kopotun I. The role of state control in ensuring the implementation of legislation on local self-government. The Role of State. *Pakistan Journal of Criminology*. 2024. No. 16(1). P. 145–159. <http://doi.org/10.62271/pjc.16.1.145.159>
- [12] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [13] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [14] Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11.07.2002 р. № 93-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [15] Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7.06.2001 р. № 2493-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [16] Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11.07.2001 р. № 2625-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [17] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [18] Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [19] Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 р. № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [20] Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [21] Латиш І. Чому депутати місцевих рад повинні отримувати зарплату? URL: <https://www.chesno.org/post/4860/> (дата звернення: 02.03.2026).
- [22] Любарець А. Хто ефективніший для громади: депутат-волонтер, чи депутат-професіонал? URL: <https://www.chesno.org/post/4818/> (дата звернення: 02.03.2026).
- [23] Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 02.05.2023 р. № 3077-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [24] Максименко Ю. П. Статус і повноваження сільських, селищних, міських голів у системі місцевого самоврядування України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 144–150. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.25>.
- [25] Линник Л. Депутат, член виконкому та заступник голови в одній особі: «семиділ» чи порушник? URL: <https://ibuhgalter.net/articles/429> (дата звернення: 02.03.2026).

- [26] Роз'яснення НАДС від 07.07.2021 р. № 135-п/з. URL: <https://nads.gov.ua/storage/app/uploads/public/60e/588/b7c/60e588b7ca0cf527620006.pdf>
- [27] Testo Unico degli Enti Locali - TUEL No. 267/2000. URL: <https://www.brocardi.it/testo-unico-enti-locali/> (дата звернення: 02.03.2026).
- [28] Про гмінне самоврядування : Закон Польщі від 08.03.1990 р. URL: <https://www.csi.org.ua/publications/zakon-pro-gminne-samovryaduvannya-vid-8-b/> (дата звернення: 02.03.2026).

References

- [1] What Is Combination of Positions? (February 20, 2025). Retrieved from <https://cn.dsp.gov.ua/news/shcho-take-sumishchennia-posad/>.
- [2] Motrych, A.I. (2014). Moonlighting and Combination of Trades (Positions) as Legal Forms of Work Organization: The Nature and Characteristics. *Forum Prava*, 2, 286-290. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_2_50.
- [3] Korotkykh, A.Yu. (2016). Civil Servants – Subject of Labor Law. *Current Problems of Domestic Jurisprudence*, 4, 42-47. Retrieved from https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fjur/program_5c4720b7efe16.pdf.
- [4] Bukhtiiarova, I.G., & Bukhtiiarov, O.A. (2024). Comparative-Legal Characteristics of Combination of Positions and Combination During Public Service. *Science and Technology Today. Series: Pedagogy, Law, Economics, Physical and Mathematical Sciences, Engineering*, 6(34), 70-83. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-6\(34\)-70-83](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-6(34)-70-83).
- [5] Shovkun, Yu. (2024). Restrictions on overlapping and dual jobholding with other types of activities in the field of public service: legal regulation and specifics of its implementation. *Legal Bulletin*, 4, 127-134. <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2024.16>.
- [6] Kozina, V., & Fedchenko, L. (2020). Concurrent Employment and Combination of Positions in Local Self-Government Bodies: Generalizing Explanations. *Decentralization*. Retrieved from <https://decentralization.ua/news/12982>.
- [7] Kravchenko, L. (2023). Concurrent Employment and Combination of Positions of Civil Servants under Martial Law: Clarifications by the National Agency of Ukraine on Civil Service. *Holovbukh*, 2. Retrieved from https://ebudget.expertus.com.ua/10003948?utm_source=oblikbudget.com.ua&utm_medium=refer&utm_campaign=red_block_content_link_frame&utm_term=5483&utm_content=news.
- [8] Andrushko, A.V. (2005). *Emergence of Employment Legal Relations with Civil Servants*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [9] Khomyshyn, I., & Grytsiak, Z. (2022). Concepts, Elements and Features of the Legal Status of Civil Servants. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 1, 129-135. <http://doi.org/10.23939/law2022.33.129>.
- [10] Valetska, O.V. (2025). Features of Passing the Public Service in the Modern Period of State-Building (Analysis of Service-Labor Relations). *Actual Problems of Law: Theory and Practice*, 2(50), 33-45. <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2025-50-2-33-45>.
- [11] Serohin, V., Serohina, S., Harashchuk, I., Lialiuk, O., & Kopotun, I. (2024). The role of state control in ensuring the implementation of legislation on local self-government. *The Role of State. Pakistan Journal of Criminology*, 16(1), 145-159. <http://doi.org/10.62271/pjc.16.1.145.159>
- [12] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

- [13] Law of Ukraine No. 280/97-VR "On Local Self-Government in Ukraine". (May 21, 1997). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [14] Law of Ukraine No. 93-IV "On the Status of Deputies of Local Councils". (July 11, 2002). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text>.
- [15] Law of Ukraine No. 2493-III "On Service in Local Self-Government Bodies". (June 7, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>.
- [16] Law of Ukraine No. 2625-III "On Bodies of Self-Organization of the Population". (July 11, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text>.
- [17] Code of Ukraine on Administrative Offenses No. 8073-X. (December 7, 1984). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text>.
- [18] Law of Ukraine No. 1700-VII "On Prevention of Corruption". (November 14, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
- [19] Law of Ukraine No. 4196-IX "On the Peculiarities of Regulation of the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms during the Transitional Period and Associations of Legal Entities". (January 9, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>.
- [20] Law of Ukraine No. 1508-VII "On Cooperation of Territorial Communities". (June 17, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>.
- [21] Latysh, I. *Why Should Local Council Deputies Receive Salaries?* Retrieved from <https://www.chesno.org/post/4860/>.
- [22] Liubarets, A. *Who is more effective for a community: a volunteer-deputy or a professional-deputy?* Retrieved from <https://www.chesno.org/post/4818/>.
- [23] Law of Ukraine No. 3077-IX "On Service in Local Self-Government Bodies". (May 2, 2023). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text>.
- [24] Maksimenko, Yu. (2020). Status and powers of village, settlement, city mayors in the system of local self-government of Ukraine. *Law Review of Kyiv University of Law*, 4, 144-150, 146. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.25>.
- [25] Lynnyk L. *Deputy, Member of the Executive Committee, and Deputy Mayor in One Person: "Sevenfold Role" or Violation?* Retrieved from <https://ibuhgalter.net/articles/429>.
- [26] Clarification by the National Agency of Ukraine on Civil Service (NACS) No. 135-r/z. (July 7, 2021). Retrieved from <https://nads.gov.ua/storage/app/uploads/public/60e/588/b7c/60e588b7ca0cf527620006.pdf>.
- [27] Testo Unico degli Enti Locali - TUEL No. 267/2000. Retrieved from <https://www.brocardi.it/testo-unico-enti-locali/>.
- [28] Law of Poland "On Municipal Self-Government". (March 8, 1990). Retrieved from <https://www.csi.org.ua/publications/zakon-pro-gminne-samovryaduvannya-vid-8-b/>.

Олексій Юрійович Лялюк

доктор юридичних наук, доцент

завідувач кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: o.yu.lyalyuk@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0003-1214-0580

Oleksii Yu. Lialiuk

Doctor of Law, Associate Professor
Head of the State Building's Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: o.yu.lyalyuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1214-0580

Рекомендоване цитування: Лялюк О. Ю. Теоретико-прикладні проблеми суміщення посад та статусів у системі місцевого самоврядування. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 78–95. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.360196>.

Suggested Citation: Lialiuk, O.Yu. (2026). Theoretical and Practical Issues of the Concurrence of Positions and Statuses in the Local Self-Government System. *Problems of Legality*, 173, 78-95. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.360196>.

Статтю подано / Submitted: 05.04.2026
Доопрацьовано / Revised: 05.05.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Гене́за принципу свободи договору

Сергій Ярославович Вавженчук*

НДІ інтелектуальної власності НАПрН України,

Київ, Україна

*e-mail: aadvokat@gmail.com

Анотація

Статтю присвячено дослідженню генези принципу свободи договору. Ключову увагу приділено аналізу взаємозв'язку між принципом обов'язковості договору та принципом свободи договору, зважаючи на наявні в праві доктрини, що відображають різні підходи до їх розуміння та співвідношення. Мета статті полягає в тому, щоб з огляду на методи тлумачення та наукову доктрину окреслити генезу принципу свободи договору. Методологія статті базується на аналізі доктрини, національних підходів та законодавства, що охоплюють межі розуміння принципу свободи цивільно-правового договору. Для досягнення мети дослідження було використано такі методи: формально-логічний, узагальнення, лінгвістичного аналізу, порівняльно-правовий. Наведені методи дали змогу об'єктивно та повно окреслити правову природу, генезу принципу свободи цивільно-правового договору. Обґрунтовано необхідність підтримання вектору елегантної соціалізації договірного права, в основі якого закладені ідеї Ф. Лотмара, О. фон Гірке (зокрема, ідеї «краплин соціального масла» (Tropfen des sozialen Oels)). Наголошено, що суди повинні враховувати принцип обов'язковості договору, правила тлумачення договору доти, поки не буде з'ясовано, що сторони діють несправедливо, нерозумно або намагаються ухилитися від виконання договору, застосовуючи принцип свободи договору. З огляду на те, що договори мають місце як у цивільному, так і в трудовому праві, у договірному праві виявлено відсутність єдиної тенденції щодо формалізації вимог стосовно порядку погодження воль сторін. З'ясовано, якщо соціалізація договору та справедливість умов того чи іншого договору поступається обов'язковості договору, то в такому разі економічна ефективність договірної моделі переважає конституційно-людську цінність прав людини. Також автор дійшов висновку, що доктрина справедливості договору поступається доктрині обов'язковості договору через недостатню глибину опрацьованості, адже містить дифузію у вигляді «розмитості» критеріїв її застосування в практиці.

Ключові слова: договір; свобода договору; зобов'язання; інтелектуальна власність; права інтелектуальної власності; трудове право; захист прав.

Genesis of the Principle of Freedom of Contract

Serhii Ya. Vavzhenchuk*

Research Institute of Intellectual Property
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

*e-mail: aadvokat@gmail.com

Abstract

The relevance of the study lies in the fact that the article is devoted to the genesis of the principle of freedom of contract. Attention is paid to the correlation between the principles of contractual obligation and freedom of contract, taking into account existing legal doctrines that reflect different approaches to their understanding and correlation. The purpose of the article is to outline the genesis of the principle of freedom of contract, taking into account the methods of interpretation and scientific doctrine. From the point of view of methodology, the article is built taking into account the analysis of the doctrine, national views and legislation, which cover the boundaries of understanding the principle of freedom of civil law contracts. To achieve the goal of the study, the following methods were used: formal-logical, generalization, linguistic analysis, and comparative law method. The methods presented make it possible to objectively and fully outline the legal nature and genesis of the principle of freedom of civil law contracts. The following results were obtained in the process of the study. The author asserts the need to maintain the vector of elegant socialisation of contract law, which is based on the ideas of F. Lotmar and O. von Hierke. (in particular, the idea of a "drop of social oil" (Tropfen des sozialen Oels). Courts must take into account the principle of contract bindingness, the rules for interpreting the contract until it is clear that the parties are acting unfairly, unreasonably or trying to evade the performance of the contract by applying the principle of freedom of contract. Given that contracts occur in both civil and labour law, there is no single trend in contract law to formalise requirements for the procedure for coordinating the wills of the parties. The author also found that if the socialization of the contract and the fairness of the terms of a particular contract are inferior to the bindingness of the contract, then in this case, the economic efficiency of the contractual model outweighs the constitutional and human value of human rights. The author also came to the conclusion that the doctrine of contract fairness is inferior to the doctrine of contract bindingness due to insufficient depth of elaboration, as it contains diffusion in the form of "blurring" of the criteria for its application in practice.

Keywords: contract; freedom of contract; obligation; intellectual property; intellectual property rights; labour law; protection of rights.

Вступ

У договірному праві традиційно прийнято зосереджуватися насамперед на аналізі принципу обов'язковості договору. Цей принцип окреслений латинським виразом *pacta sunt servanda*, що відомий усім без винятку юристам

і завжди розглядається у «зв'язці» з принципом свободи договору. Складність становить те, що в доктрині наявні різні підходи до їх розуміння й співвідношення. Основна проблема полягає в тому, що принцип обов'язковості договору можна аналізувати з погляду, як мінімум, двох основоположних теорій. Передусім варто розглянути «вольову теорію», ґрунтовно опрацьовану представниками німецької та французької правової традиції [1, с. 7]. Прибічники цієї теорії вважають, що особа самостійно приймає рішення про обмеження власної свободи договором. Натомість представники школи природного права пропонують інший підхід. Так, під впливом позицій Г. Гроція, Т. Гоббса, С. Пуфендорфа, І. Канта формується як «теорія обіцянки», так і її окремі напрями. У цьому контексті С. Пуфендорф стверджував, що згідно з природним правом людина має дотримуватися свого слова, а отже, виконувати взяті на себе договірні зобов'язання [2, с. 243].

Утім договір будується на підставі диспозитивності: на свободі особистості, на вільному волевиявленні його сторін, що окреслюється вже іншим принципом – принципом свободи договору. Паралельне застосування, поряд із принципом обов'язковості договору, принципу свободи договору утримує своєрідний крихкий баланс, що потрібний для формалізації суспільного та державного інтересу до тих або інших відносин або об'єктів цивільних прав.

Проте одночасне застосування принципу свободи договору та принципу обов'язковості договору породжує проблему пошуку межі їх перетину, яка, безумовно, вплине на обмеження принципу свободи договору.

Пошук розв'язання цієї проблеми зосереджений у трьох площинах: доктринальній, нормотворчій та судовій.

Ефективність застосування принципу свободи договору залежить від розуміння його витоків та генези. Адже, якщо не враховувати генезу принципу свободи договору, є ризик спірального повторення помилки, яка була допущена суспільством на тому чи іншому етапі розвитку договірного права. Тому врахування на сучасному етапі розвитку договірного права генези принципу свободи договору дасть можливість запозичити досвід, що формувався століттями.

Різні етапи розвитку принципу свободи договору в низці правових систем яскраво демонструють як переваги, так і недоліки у співвідношенні примусової сили договору та автономії волі. Якщо в законодавстві та судовій практиці переважав принцип обов'язковості договору над принципом свободи договору, то це призводило до розширення арсеналу заходів захисту прав кредитора і навпаки. На таке співвідношення також впливала архітектура норм, що регламентували розглядувані принципи. Вона виявлялася

у співвідношенні імперативних та каучукових норм під час регламентації принципу свободи договору та принципу обов'язковості договору.

Такий стан проблем, що пов'язаний із формуванням та реалізацією на рівні правозастосування принципу свободи договору, створює основу для наукової розвідки у заданому векторі.

Мета статті полягає в тому, щоб з огляду на методи тлумачення та наукову доктрину окреслити генезу принципу свободи договору.

Огляд літератури

Проблемам формування та реалізації принципу свободи договору присвятили свої праці такі правники, як П. Атія, Ю. Базенов, А. Ватсон, С. Вікаксоно, Р. Ганінда, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Девенні, Д. Доусон, П. Зимерман, А. Сабріна, І. Кант, М. Кенні, Л. О'Махоні, А. Макаарім, З. Мустофа, С. Пуфендорф, Р. Стоун, Р. Сувардіяті, Р. Фархан, Х. Факін, П. Штайн та ін.

У 2008 р. Ю. Базенов у статті «Свобода договору в Європейському Союзі» вказує, що реальна загроза свободі договору виникає через різні антидискримінаційні директиви, які тепер виходять далеко за межі сфери трудового права. Так, ці положення посягають на свободу приймати або відмовлятися від контрагента по договору в цивільних відносинах загалом. Це створює явний конфлікт із принципами відкритої ринкової економіки, конфлікт, який може значно загостритися після набрання чинності Хартією основних прав. Хоча Хартія захищає деякі аспекти свободи договору, ст. 21 можна тлумачити як комплексне положення про боротьбу з дискримінацією, яке, якщо його застосовувати безпосередньо до приватних правовідносин, загрожуватиме принципу відкритої економіки, що лежить в основі Європейського Союзу [3, с. 901–923]. Окреслена проблема потребує особливої уваги, адже останнім часом саме дискримінаційні положення висуваються на перший план та домінують над принципом свободи договору у сфері спорту, трудового права. Ця проблема також пов'язана із соціалізацією договірної права, яку започаткував О. Гірке.

У 2018 р. Р. Сувардіяті, С. Вікаксоно, Р. Ганінда в науковій праці «Принцип свободи договору в публічному договорі» порушують питання реалізації принципу свободи договору в публічних договорах. Автори підкреслюють, що свобода договору є невід'ємною частиною кожної особи, яка бере участь в укладенні договору. Коли йдеться про договір між урядом та його партнером, договір має забезпечити рівність та справедливість для обох сторін, і ніхто не повинен зазнавати шкоди чи бути у не вигідному становищі [4]. За такого підходу не звертається увага на договори у сфері монополії, так звані нормативні договори, в яких одна сторона завжди є економічно слабшою.

В юридичній літературі останніх років можна віднайти нові концепції, в межах яких запропоновано новий погляд на свободу договору та її обмеження. Особливої уваги заслуговує думка Р. Стоун. Так, у 2024 р. Р. Стоун у статті «Поставити свободу договору на своє місце» запропонувала нову, засновану на правах, концепцію договору – «демократичну концепцію», – яка здатна забезпечити обґрунтування надання сторонам договору певної сфери свободи, водночас встановлюючи принципові межі такої свободи. Ця концепція обґрунтовує існування низки доктрин, зокрема, доктрини неустойки (penalty doctrine), доктрини істотного виконання зобов'язання (doctrine of substantial performance), розвинутої доктрини зміни обставин (doctrine of changed circumstances) та розвинутої доктрини несправедливості договору (doctrine of unconscionability), які, на думку впливової групи теоретиків договірної права, встановлюють непринципові обмеження рівної процедурної свободи сторін. Запропонований науковицею підхід демонструє, як зазначені доктрини можуть бути узгоджені з розвинутим принципом свободи договору, що ґрунтується на правах сторін [5, с. 94–119]. Так, науковиця пропонує своє бачення балансу між принципом свободи договору та принципом обов'язковості договору. Того ж року Н. Пріхандіні та Е. Пріоно опублікували статтю «Правосуддя для сторін стандартної угоди в контексті принципу свободи договору», в якій наголосили, що при застосуванні принципу свободи договору можуть виникати конфлікти, зокрема через обмежувальні положення договору, такі як положення про звільнення від відповідальності [6, с. 108–116].

У 2025 р. А. Макарім, А. Сабріна, Р. Фархан у статті «Принцип свободи договору на практиці: між теорією та реальністю економічної нерівності в Індонезії» зазначили, що хоча свобода договору залишається теоретично незмінною, додержання цього принципу часто не враховує позиції слабших сторін. У роботі запропоновано реконструкцію застосування цього принципу в рамках соціальної справедливості, дано рекомендації щодо посиленого регулювання типових договорів, принципів справедливого укладання договорів та активної ролі держави у захисті малих і середніх підприємств [7, с. 384–392]. Тож, автори тяжіють до обмеження абсолюту свободи договору через застосування соціально-орієнтованих принципів у праві.

У 2026 р. З. Мустофа та Х. Факін опублікували статтю «Принцип свободи договору в ділових угодах про власність в Індонезії». У ній автори зазначили, що застосування цього принципу на практиці все ще має тенденцію до формальності, особливо у стандартних угодах, що обмежують можливості переговорів для слабшої сторони. Тому держава та судові інституції мають відігравати важливу роль у забезпеченні того, щоб свобода договору застосо-

увалася збалансовано та справедливо і забезпечувала правову впевненість [8, с. 313–322]. У цьому разі акцентується не лише на інтересах економічно слабшої сторони у договорі при застосуванні принципу свободи договору а й на особливій ролі судів в обмеженні абсолюту свободи договору.

Ця стаття ґрунтується на численних публікаціях автора (підручниках, зокрема, «Договірне право» [9, с. 103–118]), навчальних посібниках, монографіях, наукових статтях, тезах тощо) і певною мірою відображає його власні раніше опубліковані наукові результати. З огляду на раніше опубліковане, частина цієї праці не містить нових наукових результатів.

Матеріали та методи

Стаття побудована з урахуванням аналізу доктрини, національних поглядів та законодавства, що охоплюють межі розуміння принципу свободи цивільно-правового договору. Дослідження ґрунтується на таких загальних та спеціальних методах науково-правового пізнання: формально-логічний, узагальнення, лінгвістичного аналізу, порівняльно-правовий. Формально-логічний метод знайшов прояв у з'ясуванні дифузії правової регламентації принципу свободи цивільно-правового договору. Дослідження доктрини та окремих поглядів правників стосовно розуміння принципу свободи цивільно-правового договору здійснювалося із застосуванням методу узагальнення та лінгвістичного аналізу. За допомогою порівняльно-правового методу було порівняно підходи до розуміння принципу свободи цивільно-правового договору, які існують в іноземній доктрині та в національному правовій літературі й проаналізовано проблеми розуміння генези принципу свободи цивільно-правового договору та сформовано проблематику й відповідні узагальнення. Наведені методи дають можливість об'єктивно та повно окреслити правову природу, генезу принципу свободи цивільно-правового договору.

Результати та обговорення

Законодавець, урегульовуючи сферу інтелектуальної власності, енергетичний та банківський сегменти, трансфер технологій, постійно стикається з проблемою пошуку межі обмеження свободи договору. Саме тому в разі здійснення аналізу реальних цілей договірної права неможливо оминати його фундаментальні принципи. Одним із таких принципів є свобода договору. Свобода договору розглядається через призму соціально-етичної, економічної, політико-правової наукових методологій у сфері приватного права. Незважаючи на різні мету та зміст принципу свободи договору та принципу обов'язковості договору, варто вказати на їх тісний зв'язок та взаємодію [9, с. 103].

Принцип свободи договору та римське право

Варто підтримати висловлену раніше автором тезу про те, що принцип свободи договору не викристалізувався в римському праві. Така ситуація зумовлена кількома чинниками. Юристи Давнього Риму, на підставі свого прагматизму, насамперед концентрувалися лише на окремих договірних типах [9, с. 103]. На таку особливість вказував А. Ватсон [10, с. 169]. У римському праві навряд чи можливо віднайти чіткі уніфіковані структурні концепти договору, а отже, й договірного права в цілому, про що неодноразово наголошувалося в юридичній літературі [9, с. 103; 11, с. 413]. Як наслідок, римське право обмежувало свободу договору шляхом фіксації незначного кола договорів, що могли бути укладені. Зокрема, конструкція дарування в Стародавньому Римі до IV ст. не підпадала під розуміння конструкції договору [9, с. 103; 12, с. 685]. З іншого боку, мали місце так звані політико-правові перешкоди формування свободи договору, адже існував жорсткий контроль над низкою договірних відносин, а деякі взагалі перебували під забороною з боку держави. Зокрема, до певних договорів могли встановлюватися на рівні держави граничні суми або граничне нарахування процентів [9, с. 103–104; 12, с. 685].

Принцип свободи договору в Середньовіччі

Епоха Середньовіччя ознаменована послабленням вимог до конструкції договору. Втім таке послаблення здійснювалося на тлі переважаючих на той час ідей моралізації договірних відносин, абсолюту справедливості. Принцип свободи договору тоді не був панівним при його аналізі та при укладенні договору. Базовою конструкцією свободи договору виступило визнання універсальної моделі консенсуального договору [9, с. 103]. Так, Р. Ціммерманн з цього приводу зауважив, що до початку Нового часу ідея законності будь-яких непоіменованих консенсуальних договорів не викликала в юристів сумнівів [13, с. 539, 540]. Варто звернути увагу на те, що «модель консенсуального договору ставилася у залежність від доктрини каузи (causa) договору, що слід розглядати як своєрідне обмеження. Таким чином, контрагенти не були обмежені у праві укладати непоіменовані консенсуальні договори, адже не було легітимізованих закритих переліків договорів, та низки формальних вимог до договорів (що мало місце в римському праві). Водночас юридична сила договору залежала від наявності легітимної каузи. Саме наявність законної каузи у неформалізованих договорах давала змогу здійснити судовий захист порушених суб'єктивних прав, що впливали із таких зобов'язань. Щодо формалізованих договорів (зокрема, договорів із нотаріальним посвідченням), то мали місце винятки, адже судами, у разі

захисту суб'єктивного права, насамперед зверталася увага на формальні ознаки договору» [9, с. 104].

Золота доба принципу свободи договору та період соціалізації права

У міру того як суспільство рухалося в напрямі ринкової економіки, відбувалося тяжіння до абсолюту свободи договору. Цьому сприяло розширення на законодавчому та доктринальному рівні розуміння теорії об'єктів цивільних прав. Про це свідчить активне впровадження нетипових раніше об'єктів цивільних прав, зокрема, таких, як: цінні папери, майнові права, довгострокові інвестиції, корпоративні моделі управління, фінансові інструменти тощо [9, с. 103]. В юридичній літературі підкреслювалося, що на той час пріоритет довгострокових інтересів над короткостроковими пронизував усе договірне право епохи розквіту свободи договору в XIX ст. [14, с. 354]. Як наслідок, виникла потреба у створенні та формуванні гарантованих договірних форм, що опосередковували рух об'єктів цивільних прав та рух капіталу як у певний момент часу, так і в майбутньому. Саме тому важливе значення мають непойменовані консенсуальні договори та вольова теорія договору із центральним принципом автономії волі. Вчення про автономію волі, ґрунтуючись на лібералізмі, філософії індивідуалізму, *laissez-faire* [15, с. 122; 16, с. 458], виходило на перший план в академічних правових колах Франції та Німеччини [9, с. 104–105].

У договірному праві відсутня єдина тенденція формалізації вимог щодо порядку погодження воль сторін. З одного боку, як раніше підкреслювалося, «спостерігається тенденція зниження законодавцями континентально-європейських країн формальних вимог щодо порядку погодження воль сторін договору. Відповідний стан речей створював на рівні кодексів запас абстрактного регулювання договірних відносин. Зокрема, норми Німецького цивільного уложення (*Bürgerliches Gesetzbuch*), що спрямовані на договірне регулювання, мають відповідний рівень абстракції та, базуючись на теорії угод, що, у свою чергу, відображає ознаки вольової теорії договору, дозволяють сформулювати концептуальний інструмент регулювання договірних відносин. Укладаючи договір, сторони повинні орієнтуватися на теорію угод та норми Німецького цивільного уложення, що містяться у трьох книгах (Загальна частина, Зобов'язальне право, Речове право). Такий підхід пов'язаний із тим, що Німецьке цивільне уложення не містить подібної до ЦК України моделі, елементами якої є поняття договору, предмет, зміст, динаміка договору, форма договору» [9, с. 105]. З іншого боку, спостерігається максимальна формалізація до порядку погодження воль сторін договору, якщо йдеться про укладення нормативних договорів. До

них можна віднести договори у сфері монополії, трудові договори та угоди у сфері праці.

Вплив ринкових механізмів економіки на принцип справедливості договору призвів до втрати принципом справедливості його пріоритетного значення серед цінностей вчення про договірне право. З'ясовано, «що тяжіння до абсолюту свободи договору позначилося на зменшенні патерналізму, що знайшло вияв на рівні закону та судової практики у зменшенні контролю над справедливістю самого змісту договору. Так, задля збільшення позикового капіталу в майновому обороті у низці країн були скасовані норми, що обмежували розмір процентів за договором позики (Німеччина, Франція). Доктрина справедливої ціни певною мірою зазнавала утиску на рівні кодифікованих актів європейських держав. Зокрема, наведене можна було помітити, аналізуючи положення Французького цивільного кодексу, Німецького цивільного уложення, Австрійського цивільного уложення. Також на рівні судової практики менш вживаним є застосування права суду на зниження договірної неустойки у разі її неспівмірності» [9, с. 105–106]. Іншими словами, соціалізація договору та справедливість умов того чи іншого договору поступалася економічному інтересу сторони договору, який розглядався крізь призму автономії волі та суб'єкту свободу. Як правило, такий підхід вигідний для професійних учасників фінансового ринку або ринку капіталу. Адже саме у цьому сегменті можна спостерігати тяжіння кредитора до нарахування неспівмірних санкцій боржнику за порушення умов договору, розмір яких міг із легкістю перевищувати суму боргу в 200–300 разів.

У XIX ст. обмеження принципу справедливості договору на рівні доктрини та законодавства у Франції, Німеччини, Англії давали судам сигнал заборони прямого застосування означеного принципу в договірних спорах. Якщо суд, у процесі розгляду справи, все ж таки доходив висновку щодо необхідності застосування обмеження принципу справедливості договору, він вдавався до застосування аргументів, що містили інші доктрини договірного права. Судами у таких випадках широко застосовувалися доктрини каузи договору, тлумачення договору, доктрини обману та примусу (фізичного, психологічного). При цьому не можна заперечити того факту, що означені доктрини не були спрямовані на захист суб'єктивних прав контрагента від несправедливості договору [9, с. 106; 17, с. 26–34]. Також ця тенденція пов'язана із тим, що доктрина справедливості договору має суттєвий недолік: не містить чітких критеріїв для застосування в судовій практиці принципу справедливості договору. Ці критерії важко визначити при розгляді навіть окремо взятої справи.

Було з'ясовано, що «з плином часу (кін. XIX ст. – поч. XX ст.) наслідки абсолютизації та популяризації принципу свободи договору були неочікуваними. Договірна свобода спрямовувалася не на розвиток ринків, як планувалося, а почала використовуватися як антиконкурентний засіб захисту. Великі корпорації, використовуючи принцип свободи договору, укладали картельні угоди між собою. Така модель спричиняла гальмування конкуренції та, як наслідок, зниження якості послуг, робіт. Це також призводило до зменшення заробітних плат, що спричиняло конфлікт між роботодавцями та працівниками, страйки, трудові пікети і мітинги. Судова форма захисту в цьому аспекті виявила свою неієвність, адже суди на підставі нормативно зафіксованого принципу свободи договору не визнавали картельні угоди недійсними» [9, с. 106]. Зважаючи на наведене, законодавча фіксація необмеженого принципу свободи договору мала негативний наслідок для прав людини та реалізації принципу справедливості. Адже замість розвитку економіки відбувалися монополізація основних ринків та погіршення соціальних прав людей. У такому разі зменшується арсенал правових механізмів захисту економічно «слабкої» сторони в договорі.

Така декоративна ширма абсолюту договірної свободи викликала гостру критику. Тепер абсолют свободи договору виглядав як генетично модифікована вишня на утопічному торті під назвою «договірне право». У правових колах лунали заклики до зміни нормативних тенденцій у бік обмеження абсолюту договірної свободи та повернення до принципів договірної справедливості, добросовісності. Дедалі частіше висувалися тези, осередням яких, була правова реформа, спрямована на законодавче та судове обмеження принципу свободи договору [9, с. 107]. Джон Ф. Доусон щодо цього зазначив, що система «вільного» договору, описана в XIX ст., зараз дедалі частіше визнається світом фантазій, який досить вдало сконструйований та доволі гармонічний, щоб відповідати реальності [16, с. 464]. Зважаючи на негативні правові та економічні наслідки, які спричинені нормативним закріпленням принципу абсолюту договору без обмеження, нормотворці провідних держав Європи розвернули реформаційний процес у зворотному напрямі. Тобто почався рух до інтеграції у нормативно-правову матерію раніше популярних принципів справедливості договору, добросовісності умов договору, добрих звичаїв, соціального контролю.

Обмеження абсолюту свободи договору можливо було вже побачити навіть не на рівні законів, а на рівні кодифікованих актів (Німецьке цивільне уложення (BGB), Французький цивільний кодекс). У цьому разі законодавці обрали як інструмент обмеження абсолюту свободи договору фіксацію «каучукових» норм. Вони відображали заборону порушення добрих звичаїв,

добросовісність, справедливість, соціалізацію приватноправових моделей тощо. Не варто заперечувати тезу про те, що «каучукові» норми, по суті, є оцінними конструкціями і спочатку важко сприймалися суддями під час розгляду спорів. Також встановлювалися законодавчі обмеження ціни залежно від предмета договору, наприклад, у разі укладення договору оренди житла, купівлі-продажу товарів першої необхідності (хліб, молоко тощо). Згадані обмеження ціни застосовувалися задля охорони інтересів більш «слабкої» сторони договору. Залежно від виду договору також нормативно обмежувалися санкції (зокрема, кредитні договори)» [9, с. 107]. З огляду на зміст ст. 627 ЦК України, абсолют свободи договору в національному праві теж обмежений нормативно (актами цивільного законодавства, законодавством про захист прав споживачів), звичаєм ділового обороту, принципами розумності та справедливості. Цей тренд обмеженості свободи договору підтримано й у проєкті Цивільного кодексу України на рівні ст. 210 [18]. Крім того, варто враховувати, що свобода договору в трудовому праві обмежена антидискримінаційними нормами статей 2¹, 5¹ КЗпП України.

Висновки

Автор утверджується в думці про необхідність підтримання вектору елегантної соціалізації договірної права, в основі якого закладені ідеї Ф. Лотмара, О. фон Гірке (зокрема, ідеї «краплин соціального масла» (*Tropfen des sozialen Oels*)). Суди повинні враховувати принцип обов'язковості договору, правила тлумачення договору до тих пір, поки не буде з'ясовано, що сторони діють несправедливо, нерозумно або намагаються ухилитися від виконання договору, застосовуючи принцип свободи договору. З огляду на те, що договори мають місце як у цивільному, так і в трудовому праві, в договірному праві виявлена відсутність єдиної тенденції з формалізації вимог щодо порядку погодження воль сторін.

Якщо соціалізація договору та справедливість умов того чи іншого договору поступаються обов'язковості договору, то в такому разі економічна ефективність договірної моделі переважає конституційно-людську цінність прав людини.

Доктрина справедливості договору поступається доктрині обов'язковості договору через недостатню глибину опрацьованості, адже містить дифузюю у вигляді «розмитості» критеріїв її застосування в практиці.

Список використаних джерел

- [1] Kötz H., Flessner A. *European Contract Law. Vol. 1: Formation, Validity, and Content of Contract; Contract and Third Parties* / trans. by T. Weir. Oxford : Clarendon Press, 1998. 308 p.

- [2] Pufendorf S. Of the Law of Nature and Nations: Eight Books. 4th ed. Book III. London : Printed by S. Aris for J. Walthoe, R. Wilkin, J. and J. Bonwicke, S. Birt, T. Ward, and T. Osborne, 1729. 878 p.
- [3] Basedow J. Freedom of Contract in the European Union. *European Review of Private Law*. 2008. Vol. 16, issue 6. P. 901–923. <https://doi.org/10.54648/ERPL2008069>.
- [4] Suwardiyati R., Wicaksono S., Ganindhya R. Principle of Freedom of Contract in Public Contract. *Proceedings of the 2018 International Conference on Energy and Mining Law (ICEML 2018). Series: Advances in Economics, Business and Management Research*. 2018. <https://doi.org/10.2991/iceml-18.2018.62>.
- [5] Stone R. Putting Freedom of Contract in its Place. *Journal of Legal Analysis*. 2024. Vol. 16, issue 1. P. 94–119. <https://doi.org/10.1093/jla/laae004>.
- [6] Prihandini N., Priyono E. Justice for the Parties to the Standard Agreement Relating to the Freedom Contract Principle. *Alauddin Law Development Journal (ALDEV)*. 2024. Vol. 6, No. 1. P. 108–116. <https://doi.org/10.24252/aldev.v6i1.45452>.
- [7] Makaanim A. M., Sabrina A., Farhan R. The Principle of Freedom of Contract in Practice: Between the Theory and Reality of Economic Inequality in Indonesia. *Advances in Social Humanities Research*. 2025. Vol. 3, No. 5. P. 384–392. <https://doi.org/10.46799/adv.v3i5.435>.
- [8] Mustofa Z., Phakin H. The Principle of Freedom of Contract in Property Business Agreements in Indonesia. *The Eastasouth Management and Business*. 2026. Vol. 4, issue 2. P. 313–322. <https://doi.org/10.58812/esmb.v4i02>.
- [9] Вавженчук С. Я. Договірне право : підручник : у 2 т. Т. 1. Харків : Право, 2022. 632 с.
- [10] Watson A. The Spirit of Roman Law. Athens ; London : University of Georgia Press, 1995. 241 p.
- [11] Gordley J., von Mehren A. An Introduction to the Comparative Study of Private Law: Readings, Cases, Materials. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 639 p.
- [12] Long G. Lex Cincia. In: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London : John Murray, 1875. 1200 p.
- [13] Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town : Juta, 1990. 1312 p.
- [14] Atiyah P. S. The Rise and Fall of Freedom of Contract. Oxford : Clarendon Press ; Oxford University Press, 1979. 736 p.
- [15] Stein P. Roman Law in European History. New York : Cambridge University Press, 1999. 137 p.
- [16] Dawson J. P. Oracles of the Law. Ann Arbor : University of Michigan Law School, 1968. 520 p.
- [17] Kanny M., Devenney J., O'Mahony L. F. Unconscionability in European Private Financial Transactions: Protecting the Vulnerable. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2010. 472 p.
- [18] Проект. Цивільний кодекс України (Кодекс приватного права). URL: <https://itd.rada.gov.ua/90c17a0d-1ffb-45cf-8162-9136fe4203ce> (дата звернення: 02.03.2026).

References

- [1] Kötz, H., & Flessner, A. (1998). *European contract law* (Vol. 1: Formation, validity, and content of contract; contract and third parties; T. Weir, Trans.). Oxford, United Kingdom: Clarendon Press.
- [2] Pufendorf, S. (1729). *Of the law of nature and nations: Eight books* (4th ed., Book III). London, United Kingdom: Printed by S. Aris for J. Walthoe, R. Wilkin, J. and J. Bonwicke, S. Birt, T. Ward, & T. Osborne.

- [3] Basedow, J. (2008). Freedom of contract in the European Union. *European Review of Private Law*, 16(6), 901–923. <https://doi.org/10.54648/ERPL2008069>.
- [4] Suwardiyati, R., Wicaksono, S., & Ganindha, R. (2018). Principle of freedom of contract in public contract. In *Proceedings of the 2018 International Conference on Energy and Mining Law (ICEML 2018). Series: Advances in Economics, Business and Management Research*. <https://doi.org/10.2991/iceml-18.2018.62>.
- [5] Stone, R. (2024). Putting freedom of contract in its place. *Journal of Legal Analysis*, 16(1), 94-119. <https://doi.org/10.1093/jla/laae004>.
- [6] Prihandini, N., & Priyono, E. (2024). Justice for the parties to the standard agreement relating to the freedom contract principle. *Alauddin Law Development Journal (ALDEV)*, 6(1), 108-116. <https://doi.org/10.24252/aldev.v6i1.45452>.
- [7] Makaanim, A.M., Sabrina, A., & Farhan, R. (2025). The principle of freedom of contract in practice: Between the theory and reality of economic inequality in Indonesia. *Advances in Social Humanities Research*, 3(5), 384-392. <https://doi.org/10.46799/adv.v3i5.435>.
- [8] Mustofa, Z., & Phakin, H. (2026). The principle of freedom of contract in property business agreements in Indonesia. *The Eastasouth Management and Business*, 4(2), 313-322. <https://doi.org/10.58812/esmb.v4i02>.
- [9] Vavzhenchuk, S.Ya. (2022). Contract Law. (Vols. 1-2). Vol. 1. Kharkiv: Pravo.
- [10] Watson, A. (1995). *The spirit of Roman law*. Athens, GA; London: University of Georgia Press.
- [11] Gordley, J., & von Mehren, A. (2006). *An introduction to the comparative study of private law: Readings, cases, materials*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [12] Long, G. (1875). Lex Cincia. In *A dictionary of Greek and Roman antiquities*. London: John Murray.
- [13] Zimmermann, R. (1990). *The law of obligations: Roman foundations of the civilian tradition*. Cape Town, South Africa: Juta.
- [14] Atiyah, P.S. (1979). *The rise and fall of freedom of contract*. Oxford: Clarendon Press; Oxford University Press.
- [15] Stein, P. (1999). *Roman law in European history*. New York: Cambridge University Press.
- [16] Dawson, J.P. (1968). *Oracles of the law*. Ann Arbor: University of Michigan Law School.
- [17] Kanny, M., Devenney, J., & O'Mahony, L.F. (2010). *Unconscionability in European private financial transactions: Protecting the vulnerable*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- [18] Draft. Civil Code of Ukraine (Code of Private Law). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/90c17a0d-1ffb-45cf-8162-9136fe4203ce>.

Сергій Ярославович Вавженчук

доктор юридичних наук, професор

в.о. заступника директора з наукової роботи

НДІ інтелектуальної власності НАПрН України

03150, вул. Казимира Малевича, 11, Київ, Україна

e-mail: aadvokat@gmail.com

ORCID 0000-0002-6968-6720

Serhiy Ya. Vavzhenchuk

Doctor of Law, Professor
Acting Deputy Director for Scientific Work
of the Research Institute of Intellectual Property
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
03150, 11 Kazymyr Malevich Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: aadvokat@gmail.com
ORCID 0000-0002-6968-6720

Рекомендоване цитування: Вавженчук С. Я. Генеза принципу свободи договору. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 96–109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.354296>.

Suggested Citation: Vavzhenchuk, S.Ya. (2026). Genesis of the Principle of Freedom of Contract. *Problems of Legality*, 173, 96-109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.354296>.

Статтю подано / Submitted: 12.03.2026
Доопрацьовано / Revised: 15.04.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Верифікація як методологічна проблема сучасної теорії цивільного судочинства

Сергій Володимирович Васильєв*

Харківська міська рада,

Харків, Україна

*e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com

Анотація

Актуальність статті зумовлена необхідністю дослідження проблем, що виникають унаслідок недостатньої розробленості методологічного забезпечення науки цивільного процесуального права, що виявляється, зокрема, у кризових тенденціях сучасної юридичної методології та потребі адаптації принципів логічного позитивізму до специфіки правової реальності. Вказані обставини актуалізують необхідність посилення ролі спеціальних методів наукового пізнання, серед яких особливе значення належить верифікації як інструменту перевірки достовірності та обґрунтованості наукових положень у сфері цивільного судочинства. Метою статті є дослідження верифікації як методологічної проблеми сучасної теорії цивільного судочинства, а також визначення напрямів підвищення рівня верифікованості наукових результатів у процесуально-правових дослідженнях, зокрема на основі аналізу судової практики як емпіричної бази правового пізнання. Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, зокрема формально-юридичного, системного, структурно-функціонального, а також емпіричних методів, спрямованих на аналіз та узагальнення судової практики з метою перевірки теоретичних положень на їх відповідність правозастосовній реальності. Ключовим методологічним орієнтиром є принцип методологічного плюралізму, який забезпечує комплексність і багаторівневість дослідження, а також створює можливість поєднання нормативного, доктринального та емпіричного рівнів пізнання проблеми верифікації у цивільному судочинстві. Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні місця, ролі та функціонального призначення верифікації в системі методології цивільного процесуального права, визначенні її значення як засобу підвищення достовірності наукових результатів і забезпечення їх відповідності практиці правозастосування. У роботі розкрито специфічні якісні характеристики процесуально-правової методології, визначено її особливості в загальній системі юридичної методології, обґрунтовано необхідність інтеграції емпіричних методів дослідження як інструменту перевірки та підтвердження теоретичних положень. Теоретичне й практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання для подальшого розвитку методології науки цивільного процесуального права, підвищення рівня обґрунтованості наукових досліджень, удосконалення правозастосовної

діяльності та судової практики на засадах верифікованості, об'єктивності й методологічної обґрунтованості.

Ключові слова: цивільне судочинство; методологія цивільного судочинства; верифікація; нормативна модель цивільного процесу; ризики нормативного редукування; принцип методологічного плюралізму; методологічна триангуляція.

Verification as a Methodological Problem of the Modern Theory of Civil Judicial Procedure

Sergii V. Vasyliiev*

Kharkiv City Council,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: sv.vasiliiev2015@gmail.com

Abstract

The relevance of the article is determined by the need to study problems arising from the insufficient development of methodological support for civil procedural law, which manifests itself, in particular, in the crisis trends of modern legal methodology and the need to adapt the principles of logical positivism to the specifics of legal reality. These circumstances highlight the need to strengthen the role of special methods of scientific knowledge, among which verification is of particular importance as a tool for checking the reliability and validity of scientific propositions in the field of civil procedure. The purpose of the article is to study verification as a methodological problem of modern civil procedure theory, as well as to identify ways to increase the level of verifiability of scientific results in procedural and legal research, in particular based on the analysis of judicial practice as an empirical basis for legal knowledge. The methodological basis of the study is a combination of general scientific and special legal methods of cognition, in particular formal legal, systemic, structural-functional, as well as empirical methods aimed at analyzing and generalizing judicial practice in order to verify the theoretical provisions for their compliance with the reality of law enforcement. The key methodological guideline is the principle of methodological pluralism, which ensures the comprehensiveness and multi-level nature of the study, as well as creates the possibility of combining normative, doctrinal, and empirical levels of cognition. The scientific novelty of the study lies in substantiating the place, role, and functional purpose of verification in the system of civil procedural law methodology, determining its significance as a means of increasing the reliability of scientific results and ensuring their compliance with law enforcement practice. The work reveals the specific qualitative characteristics of procedural and legal methodology, determines its features in the general system of legal methodology, and justifies the need to integrate empirical research methods as a tool for testing and confirming theoretical propositions. The theoretical and practical significance of the results obtained lies in the possibility of their use for the further development of the methodology of civil procedural law science, increasing the level of validity of scientific research, as well as improving law enforcement and judicial practice based on verifiability, objectivity, and methodological validity.

Keywords: civil proceedings; methodology of civil proceedings; verification; normative model of civil proceedings; risks of normative reductionism; principle of methodological pluralism; methodological triangulation.

Вступ

Методологія та методи юридичних наук, зокрема у сфері судочинства, відіграють ключову роль у пізнанні юридичної матерії та соціально-правових явищ – процесів, понять і правових конструкцій, їх системних зв'язків і взаємозалежностей, а також закономірностей соціально-правового розвитку. Вони забезпечують теоретичне й практичне підґрунтя наукових досліджень у галузі процесуального права, є інструментом осмислення та інтерпретації правозастосовної практики, сприяють підвищенню якості наукових висновків і практичних рекомендацій.

Складність методологічної проблематики зумовлена її комплексним і багатовимірним характером. У системі юридичного знання методологія посідає особливе місце, адже не обмежується лише описом методів пізнання, а передбачає їх критичне осмислення, модернізацію та творче переосмислення. У цьому сенсі методологія виступає водночас засобом відображення правової реальності та чинником її формування, що надає їй виняткового значення не лише в науці, а й у ширшому соціальному контексті [1, с. 113–118].

Актуальність проблеми наукової верифікації в умовах трансформації цивільного судочинства зумовлена глибокими інституційними та функціональними змінами, що відбуваються у сфері здійснення правосуддя. Реформування процесуального законодавства, зростання ролі судової практики, посилення вимог до ефективності та обґрунтованості судових рішень актуалізують потребу в наукових дослідженнях, результати яких мають бути не лише теоретично переконливими, а й методологічно перевірюваними. За таких умов верифікація постає як ключова проблема сучасної теорії цивільного судочинства, оскільки визначає межі наукової достовірності процесуально-правових висновків.

Стан наукової розробленості питання свідчить про фрагментарний характер досліджень проблеми верифікації у процесуально-правовій доктрині. У працях вітчизняних і зарубіжних учених значну увагу приділено загальним методологічним засадам правових досліджень, співвідношенню нормативного та емпіричного підходів, ролі судової практики у формуванні правових позицій. Водночас верифікація здебільшого розглядається опосередковано – як елемент наукового обґрунтування або критерію істинності правових положень – без її системного осмислення саме в контексті теорії цивільного

судочинства. Це зумовлює потребу в комплексному аналізі верифікації як самостійної методологічної проблеми.

Метою статті є дослідження верифікації як методологічної проблеми сучасної теорії цивільного судочинства та визначення шляхів підвищення верифікованості наукових результатів у процесуально-правових дослідженнях. Для досягнення поставленої мети у статті передбачено виконання таких завдань: з'ясувати філософсько-методологічні засади поняття верифікації у правовій науці; визначити специфіку об'єкта верифікації в теорії цивільного судочинства; проаналізувати основні проблеми перевірюваності наукових результатів у цій сфері; обґрунтувати методологічні підходи до підвищення рівня їх верифікації та окреслити перспективи подальшого розвитку відповідного інституту.

Матеріали та методи

Методологія цивілістичної науки забезпечує можливість пізнання цивільного процесуального права в догматичному, системному, порівняльно-правовому та конкретно-історичному вимірах, сприяючи виявленню змісту, функціонального призначення та закономірностей правових норм, а також особливостей їх реалізації у сфері цивільного судочинства з урахуванням предмета, цілей і завдань наукового дослідження. Саме методологічний інструментарій дав змогу розкрити внутрішню логіку процесуально-правових конструкцій, визначити механізми їх практичного застосування та оцінити ефективність їх функціонування в умовах розвитку судової практики.

Основними цілями та завданнями методології науки цивільного процесуального права є пошук, формування й наукове обґрунтування адекватних прийомів, способів і засобів пізнання сутності, структури, форм і функцій цивільного процесуального права як самостійного правового явища; встановлення характеру взаємодії елементів процесуально-правової дійсності, включаючи нормативну модель, правозастосовну практику та процесуальну поведінку учасників судочинства; а також обґрунтування найбільш ефективних і релевантних методів правового впливу, здатних забезпечити належну реалізацію процесуальних прав і обов'язків та досягнення цілей правосуддя.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, зокрема формально-юридичного, системного, структурно-функціонального, а також емпіричних методів аналізу судової практики. Ключовим методологічним орієнтиром є принцип методологічного плюралізму, що забезпечив комплексний підхід до дослідження проблеми наукової верифікації у цивільному судочинстві.

Огляд літератури

Питання методології досліджували багато науковців у різних напрямках суспільних знань. У вітчизняній юридичній науці вказану проблему досліджували такі вчені, як Ю. Бисага, О. Бандура, С. Бостан, О. Дзьобань, М. Кельман, В. Ковальчук, М. Козюбра, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабинович, С. Сливка та ін. Ключовими постатями, які сформували сучасний ландшафт методології права, серед зарубіжних науковців є К. Поппер, автор концепції критичного раціоналізму, який запропонував принцип фальсифікації (принципової спростовності будь-якого твердження) на противагу принципу верифікації, П. К. Фёерабенд, який, заперечуючи єдині методологічні стандарти і норми наукового пізнання, приходить до методологічного плюралізму, Р. Дворкін, який запропонував концепцію «права як цілісності» та метод інтерпретації, Р. Алексі – автор теорії юридичної аргументації. Попри значну увагу науковців до проблем методології теорії права, у межах окремих галузей правознавства, зокрема цивільного процесуального права, зберігається широке коло дискусійних і недостатньо розроблених питань. Це зумовлює необхідність спеціального наукового дослідження методологічних проблем цивільного процесуального права на сучасному етапі розвитку вітчизняної юридичної науки.

Результати та обговорення

Поняття верифікації в правовій науці та її методологічне значення

Верифікація як інститут і метод пізнавальної діяльності має тривалу історію розвитку та має важливе значення в сучасній методології правозастосування. Поняття «верифікація» (від англ. *verification* – доказ, підтвердження; від лат. *verus* – істинний і *facio* – роблю) традиційно вживається в логіці та філософії науки для позначення процесу встановлення істинності тверджень шляхом їх емпіричної перевірки.

Поняття верифікації посідає важливе місце в методології наукового пізнання та є одним із ключових інструментів оцінювання істинності й наукової достовірності отриманих результатів. У правовій науці проблема верифікації набуває особливого значення з огляду на нормативний характер досліджуваних явищ, поєднання теоретичних конструкцій із практикою правозастосування та обмежені можливості прямої емпіричної перевірки правових гіпотез.

У науковій літературі наведено такі визначення поняття верифікації: 1) це перевірка дослідним шляхом достовірності даних; 2) це доказ того, що імовірний факт або твердження є істинним; 3) це логіко-методологічний принцип сучасної науки, на підставі якого розробляють особливу про-

цедуру перевірки істинності наукового знання; 4) це логіко-методологічна процедура встановлення істинності наукового знання (гіпотези, теорії) через відповідність емпіричним даним (науковим фактам) [2].

Філософсько-методологічні витоки поняття «верифікація» пов'язані передусім із логічним позитивізмом і неопозитивізмом, у межах яких верифікація розглядалася як процедура підтвердження істинності наукових висловлювань шляхом їх зіставлення з емпіричними фактами. Класичний принцип верифікації ґрунтувався на ідеї, що наукове твердження має сенс лише за умови можливості його емпіричної перевірки.

Так, наприклад, О. Балинська зазначає, що в юридичному дослідженні висновки та передбачення потребують постійної перевірки – як на кожному етапі роботи, так і в загальному підсумку. Саме ця перевірка (верифікація) і є запорукою об'єктивності, тобто істинності висновків [3, с. 155].

Водночас подальший розвиток філософії науки продемонстрував обмеженість такого підходу, особливо щодо складних соціальних і нормативних систем, де пряме експериментальне підтвердження є або неможливим, або методологічно неприйнятним.

У соціальних і юридичних науках верифікація набуває специфічного змісту, що істотно відрізняється від її класичного розуміння. Об'єктом перевірки тут виступають не лише фактичні явища, а й нормативні моделі, ціннісні орієнтири та інтерпретаційні конструкції. У правовій науці верифікація спрямована не стільки на встановлення емпіричної істинності тверджень, скільки на оцінку їхньої теоретичної узгодженості, пояснювальної спроможності та здатності адекватно відображати й інтерпретувати практику правозастосування. Це зумовлює використання опосередкованих форм перевірки, зокрема логіко-догматичного аналізу, порівняння з судовою практикою та узагальнення емпіричних даних.

Важливим методологічним завданням є відмежування верифікації від суміжних категорій, таких як «фальсифікація», «валідизація» та «обґрунтування». Фальсифікація, у розумінні критичного раціоналізму, орієнтована на спростування наукових гіпотез шляхом виявлення фактів, що їм суперечать, і виконує функцію негативного відбору наукових тверджень. Так, на думку британсько-австрійського філософа К. Поппера, в основі принципу фальсифікації лежить той факт, що пряме підтвердження теорії часто ускладнене неможливістю врахувати всі випадки її дії. Водночас для спростування теорії достатньо лише одного випадку, що суперечить їй. Тому, якщо теорія сформульована так, що ситуація, яка б її спростувала, неможлива, то така теорія не може бути науковою [4, с. 170–191].

Валідизація стосується передусім оцінки адекватності використаних методів і інструментів дослідження поставленим цілям. У методологічному вимірі валідизація спрямована на оцінювання зовнішньої релевантності результатів дослідження, тобто їх відповідності поставленій меті, дослідницьким завданням та практичним потребам правозастосування. Вона покликана підтвердити, що отримані висновки адекватно відображають досліджувану правову реальність і є значущими з погляду користувачів результатів дослідження (законодавця, судів, правозастосовних органів, наукової спільноти).

Верифікація, своєю чергою, зосереджується на внутрішній коректності дослідницького процесу й результатів. Вона полягає в перевірці відповідності використаних методів, логіки аргументації, інтерпретацій та висновків обраній теоретичній моделі, методологічним вимогам і науковим стандартам, що забезпечує відтворюваність, несуперечливість і обґрунтованість наукового знання [5].

Обґрунтування ж має аргументативний характер і полягає в логічному доведенні доцільності та переконливості певної наукової позиції. На відміну від цих категорій, верифікація спрямована на комплексну перевірку наукових результатів, поєднуючи логічні, нормативні та емпіричні елементи.

Роль верифікації у формуванні наукової достовірності правових знань полягає в забезпеченні методологічного контролю за процесом наукового пізнання та підвищенні довіри до отриманих результатів. У правовій науці верифікація виконує функцію своєрідного «фільтра», що дозволяє відмежувати науково обґрунтовані висновки від суто доктринальних припущень або нормативних декларацій. Саме через процедури верифікації правове знання набуває ознак системності, внутрішньої узгодженості та практичної релевантності, що є необхідною умовою його впливу на правотворчість і правозастосування.

У цивільному судочинстві принцип верифікованості набуває специфічного змісту, зумовленого особливостями судового пізнання. На відміну від загальнонаукового пізнання, орієнтованого на встановлення загальних закономірностей, цивільне судочинство має справу з пізнанням індивідуально визначених життєвих ситуацій та встановленням конкретних юридично значущих фактів у межах спірних правовідносин.

Судова верифікація в цивільному процесі здійснюється не як пошук «об'єктивної істини» у філософському сенсі, а як процес перевірки, оцінки та співвіднесення доказової інформації з нормативними приписами матеріального і процесуального права. Вона реалізується через механізми доказування, процесуальні стандарти доведеності, правила допустимості та належності

доказів, а також через внутрішнє переконання судді, сформоване на основі всебічного, повного й безпосереднього дослідження обставин справи.

Отже, верифікація в цивільному судочинстві постає як особливий різновид судового пізнання, що поєднує емпіричну перевірку фактичних обставин із їх нормативною кваліфікацією та оціночною інтерпретацією. Саме ця подвійна – фактична й нормативна – природа судової верифікації зумовлює її ключову роль у формуванні обґрунтованої та ефективної судової практики.

Специфіка об'єкта верифікації у теорії цивільного судочинства зумовлена особливою природою самого цивільного процесу як нормативно врегульованої форми юридичної діяльності. На відміну від природничих або соціологічних наук, де об'єктом верифікації є емпірично спостережувані явища, у цивільному процесуальному праві предмет наукового аналізу формується переважно навколо нормативних конструкцій, моделей правозастосування та результатів їх інтерпретації в судовій практиці. Це істотно ускладнює застосування класичних критеріїв верифікації, заснованих на повторюваності та експериментальній перевіркованості.

Нормативна природа цивільного процесуального права є об'єктивним обмеженням класичної верифікації наукових положень. Процесуальні норми не описують фактичну реальність у прямому сенсі, а конструюють *модель належної поведінки* учасників судочинства та суду. Тобто слід виходити з того, що модель – це таке відображення суспільно-правових та організаційно-технічних процесів, яке повністю або за основними характеристиками відповідає реальним правовідносинам та при взаємодії із зовнішніми негативними факторами повною мірою відображає наслідки такої взаємодії, що робить можливим впровадження дієвого механізму запобігання (це представлення реального об'єкта, системи або поняття у вигляді, що відрізняється від його реального стану існування; це провідна ланка між дослідником та об'єктом, що виконує функції замітника об'єкта й дає можливість отримати нові знання про цей об'єкт; це джерело інформації про об'єкт, що допомагає пояснити, зрозуміти або вдосконалити цей об'єкт) [6, с. 12]. Отже, *нормативну модель цивільного процесу* слід розуміти як закріплену в цивільному процесуальному законодавстві системну сукупність правил, принципів і процесуальних стадій, що визначають порядок судового розгляду цивільних справ із метою захисту прав і свобод людини та її законних інтересів, забезпечуючи справедливий, змагальний і публічний розгляд справ із урахуванням конвенційних стандартів правосуддя.

Перевірка істинності наукових висновків у цій сфері не може зводитися до безпосереднього емпіричного підтвердження, а потребує опосередкованих

методів – аналізу логічної узгодженості нормативних положень, їх відповідності конституційним засадам, а також здатності пояснювати та прогнозувати судову практику.

Важливим складником об'єкта верифікації в теорії цивільного судочинства є співвідношення нормативної моделі цивільного процесу та реальної судової практики. Нормативна модель, закріплена в процесуальному законодавстві, репрезентує ідеалізовану конструкцію судового розгляду, тоді як судова практика відображає її фактичну реалізацію з урахуванням конкретних обставин справи, рівня правової культури та інституційних чинників. Верифікація наукових висновків у цій площині полягає не лише у фіксації відхилень практики від нормативного зразка, а й у з'ясуванні причин таких відхилень та їх впливу на ефективність цивільного судочинства.

Особливе значення для перевірюваності теоретичних положень має суддівська дискреція, яка є невід'ємним елементом сучасного цивільного процесу [7, с. 61]. Наділення суду повноваженнями щодо тлумачення норм, оцінки доказів та вибору процесуальних рішень зумовлює варіативність правозастосування навіть за формальної єдності нормативної бази. У таких умовах наукові висновки не завжди можуть бути верифіковані шляхом прямого зіставлення з окремими судовими рішеннями, оскільки останні відображають індивідуальну реалізацію дискреційних повноважень. Це потребує застосування узагальнених методів аналізу – виявлення типових підходів, стабільних правових позицій та домінуючих тенденцій судової практики.

Окремою методологічною проблемою є відтворюваність результатів процесуально-правових досліджень. У цивільному судочинстві неможливо забезпечити повну ідентичність умов дослідження, адже кожна справа є унікальною за своїм фактичним складом та процесуальним контекстом. Тож, відтворюваність тут набуває відносного характеру і полягає не у повторенні конкретних результатів, а у здатності наукових моделей і концепцій стабільно пояснювати та інтерпретувати різні прояви судової практики. Саме в цьому аспекті верифікація в теорії цивільного судочинства трансформується з формальної перевірки істинності в комплексну оцінку наукової обґрунтованості та евристичної цінності дослідження.

Основні проблеми наукової верифікації результатів у цивільному судочинстві

Наукова верифікація результатів у сфері цивільного судочинства стикається з низкою методологічних та емпіричних труднощів, зумовлених специфікою процесуально-правового регулювання та особливостями судової діяльності. Ці проблеми ускладнюють перевірку наукових висновків, знижують рівень

їх порівнюваності та обмежують можливості кумулятивного розвитку процесуально-правового знання.

Однією з ключових проблем є труднощі операціоналізації процесуальних і оцінних категорій, які широко використовуються в теорії цивільного судочинства [8, с. 168]. Такі поняття, як «справедливий судовий розгляд», «розумні строки», «процесуальна економія», «ефективність судового захисту», мають багатовимірний і значною мірою оцінний характер. Їх трансформація у вимірювані індикатори потребує значних методологічних припущень, що неминуче впливає на результати дослідження та ускладнює їх подальшу верифікацію. Унаслідок цього перевірка наукових положень часто зводиться не до емпіричного підтвердження, а до аргументативного обґрунтування обраної системи критеріїв.

Не менш суттєвою є проблема фрагментарності та обмеженості емпіричних даних судової практики. Попри формальну відкритість судових рішень, доступні масиви практики часто є неповними, нерівномірними за регіональними, часовими та інституційними параметрами. Крім того, оприлюднені судові рішення не завжди відображають повний процесуальний контекст справи, що унеможливує комплексний аналіз причин і механізмів прийняття процесуальних рішень [9, с. 8–10]. У таких умовах верифікація наукових результатів набуває вибіркового характеру і значною мірою залежить від репрезентативності сформованої дослідником емпіричної вибірки.

Окремої уваги заслуговує проблема методологічного суб'єктивізму та пов'язані з нею *ризик нормативного редуціонізму* [10], які полягають у застосуванні систематизованої сукупності дій та (або) методичних прийомів, спрямованих на надмірне спрощення здійснення судочинства з метою трансформації його у більш привабливу, зручну та зрозумілу форму захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Таке спрощення, однак, за відсутності належних запобіжників може призводити до виходу за межі, що гарантують збереження змістової складової правосуддя, та зумовлювати прояви догматизму, спотворення правової реальності й нездатність судової системи забезпечити належний баланс між ефективністю та справедливістю судочинства.

У процесуально-правових дослідженнях існує спокуса зводити перевірку наукових висновків до констатації їх відповідності чинному законодавству або панівним доктринальним підходам. Такий підхід, з одного боку, спрощує процедуру верифікації, а з іншого – звужує її науковий зміст, підміняючи аналіз фактичної дії норм їх формальною інтерпретацією. У підсумку наукові результати можуть виглядати внутрішньо узгодженими, проте зали-

шатися недостатньо перевіреними в контексті реального функціонування цивільного судочинства.

Суттєвою перешкодою наукової верифікації є також розрив між *de jure* та *de facto* у цивільному процесі. Нормативні приписи, що формально визначають порядок і стандарти судового розгляду, не завжди адекватно відображають практику їх застосування [11]. Верифікація наукових висновків, побудованих лише на аналізі нормативних джерел, у такому разі виявляється неповною, тоді як залучення емпіричних даних часто ускладнюється відсутністю стабільних і порівнюваних показників. Подолання цього розриву потребує комплексних методологічних підходів, здатних поєднати нормативний аналіз із системним дослідженням судової практики.

Узагальнюючи, слід зазначити, що основні проблеми наукової верифікації результатів у цивільному судочинстві мають не випадковий, а структурний характер і відображають загальні межі пізнання в процесуально-правовій науці. Їх усвідомлення є необхідною передумовою формування більш гнучких і методологічно виважених моделей верифікації, орієнтованих на реальні умови функціонування судової системи.

Методологічні підходи до підвищення верифікованості наукових результатів

Підвищення рівня верифікованості наукових результатів у сфері цивільного судочинства потребує переосмислення традиційних методологічних підходів та подолання моністичних уявлень про наукове пізнання в процесуально-правових дослідженнях. В умовах складної нормативно-практичної природи цивільного процесу особливої ваги набуває поєднання різних дослідницьких стратегій, здатних забезпечити багатовимірний аналіз об'єкта та взаємне підтвердження отриманих висновків.

Важливим методологічним орієнтиром у цьому контексті є *принцип методологічного плюралізму*. Як зазначено в науковій літературі, сучасний плюралізм праворозуміння створює реальні можливості для адекватного відображення правової реальності. Аналіз державно-правових явищ є основою для подальшого формування правової теорії та розвитку законодавства. Саме за таких умов звернення до наукової спадщини представників різних правових шкіл створює якісну картину світу, стимулює переоцінку багатьох правових явищ, дає можливість по-новому сприймати взаємовплив права, суспільства і держави, їхню деяку спорідненість і взаємовизначеність. Усі наявні в науці концепції праворозуміння цінні для дослідника [12, с. 203–204; 13, с. 27]. Вказану позицію яскраво віддзеркалено в дослідженнях німецьких науковців Б. Тернера та М. Вібера, які зазначають, що правовий плюралізм, когнітивна

справедливість і правове знання не лише функціонують як абстрактні епістемологічні конструкції, а й об'єктивуються та репрезентуються у множинних формах соціальної реальності – наративах і колективних історіях, матеріальних носіях і культурних артефактах, а також у технологічних і наукових практиках. У своїй сукупності ці форми конституують *плюриверсум* правових порядків – багатовимірний простір співіснування та взаємодії різних способів правового упорядкування світу, кожен з яких ґрунтується на власних епістемологічних засадах і нормативних уявленнях [14, с. 474].

Необов'язково дотримуватися лише однієї якоїсь методології, пише М. Костицький, можна використовувати методи з різних методологій, тобто методика конкретного теоретичного дослідження може мати вигляд *мозаїки методів* [15, с. 14].

На думку П. М. Рабіновича, методологічний плюралізм ґрунтується на трьох основних правилах: 1) об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом; 2) необхідність встановлення єдиної істини, імовірність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв; 3) спроможність дослідницького методу розкривати соціальну сутність явищ, що досліджуються [16, с. 619].

Значення принципу методологічного плюралізму в дослідженні цивільного судочинства полягає у визнанні неможливості вичерпного пізнання процесуальних явищ за допомогою одного універсального методу. Формально-юридичний аналіз, зосереджений на логіці нормативних конструкцій, має бути доповнений системним, функціональним, порівняльно-правовим та емпіричним підходами. Такий плюралізм не лише розширює пізнавальні можливості дослідника, а й створює передумови для більш надійної верифікації результатів шляхом їх перевірки в різних аналітичних вимірах.

Водночас окремі науковці висловлюють застереження щодо того, що в умовах сучасної плюралізації суспільствознавчих підходів і методів виникають прояви методологічного «хаосу» та еkleктизму (методологічних аномалій). Такі явища зумовлюються, зокрема, застосуванням загальнонаукових та інших методів дослідження поза межами їх належної застосовності, що є наслідком абсолютизації та перебільшення їх евристичного потенціалу, а також ігнорування об'єктивної залежності між предметом і методом дослідження [17, с. 140].

Особливу роль у підвищенні верифікованості наукових висновків відіграють *емпіричні методи дослідження цивільного судочинства*. Контент-аналіз судових рішень дає змогу виявляти типові аргументаційні моделі, повторювані процесуальні помилки та усталені підходи до тлумачення норм процесу-

ального права. Статистичний аналіз масивів судової практики забезпечує кількісну перевірку гіпотез щодо ефективності процесуальних механізмів, динаміки судового навантаження чи стабільності судових рішень. Соціологічні інструменти, зокрема опитування суддів, адвокатів і учасників процесу, доповнюють формально-правовий аналіз даними про реальне сприйняття та функціонування процесуальних інститутів. Сукупне використання цих методів істотно розширює емпіричну базу верифікації та знижує ризик односторонніх висновків.

Ключовим інтегративним інструментом підвищення верифікованості виступає *методологічна тріангуляція*, що передбачає поєднання різних джерел даних, методів і теоретичних підходів із метою взаємної перевірки отриманих результатів. У процесуально-правових дослідженнях тріангуляція дає можливість зіставляти нормативні моделі цивільного процесу з емпіричними проявами їх реалізації в судовій практиці та з оцінками суб'єктів правозастосування [18]. У разі конвергенції результатів, отриманих у межах різних аналітичних вимірів, підвищується рівень довіри до наукових висновків, тоді як виявлені розбіжності стимулюють подальший теоретичний пошук і уточнення дослідницьких гіпотез.

Важливим елементом методологічного забезпечення верифікації є також чітке визначення критеріїв наукової обґрунтованості та внутрішньої узгодженості результатів. До таких критеріїв слід віднести логічну несуперечливість теоретичних положень, прозорість дослідницьких процедур, обґрунтованість вибору методів і емпіричних даних, а також здатність результатів пояснювати та інтерпретувати різні прояви судової практики. У цивільному судочинстві, де повна відтворюваність досліджень є обмеженою, саме внутрішня узгодженість і пояснювальна спроможність наукових моделей виступають ключовими індикаторами їх верифікованості.

Отже, підвищення верифікованості наукових результатів у теорії цивільного судочинства можливе за умови системного поєднання методологічного плюралізму, розвинених емпіричних методів та інструментів тріангуляції. Такий підхід дає змогу не лише мінімізувати методологічні ризики, а й забезпечити більш глибоке та надійне наукове осмислення процесуальних явищ.

Перспективи розвитку інституту наукової верифікації в теорії цивільного судочинства

Подальший розвиток інституту наукової верифікації в теорії цивільного судочинства пов'язаний із необхідністю адаптації процесуально-правової науки до сучасних трансформацій судової системи, зростання ролі емпіричних досліджень та цифровізації правозастосування. Верифікація поступово

набуває значення не лише методологічного інструменту, а й системоутворювального чинника, що визначає якість та практичну релевантність наукових результатів.

Одним із ключових перспективних напрямів є формування *стандартизованих підходів* до емпіричної перевірки процесуально-правових досліджень. Ідеться про вироблення єдиних вимог до добору судової практики, визначення критеріїв репрезентативності емпіричних вибірок, прозорості дослідницьких процедур та фіксації методологічних обмежень. Запровадження таких стандартів сприятиме підвищенню порівнюваності результатів різних досліджень, зниженню рівня методологічного суб'єктивізму та формуванню кумулятивного наукового знання у сфері цивільного судочинства.

У науковій літературі сформульовано систему базових принципів, якими доцільно керуватися під час конструювання та застосування методик емпіричної перевірки результатів процесуально-правових досліджень [19, с. 23–24]. По-перше, універсальність передбачає орієнтацію методики на вимірювання загальних, сутнісних індикаторів процесуально-правових явищ, що забезпечує можливість її використання в різних видах емпіричних досліджень судової практики та процесуального регулювання. По-друге, інтегральність полягає в науково обґрунтованому зведенні результатів вимірювання окремих характеристик процесуальних інститутів або практик до узагальненого показника, що створює передумови для порівняльного аналізу, типологізації та виявлення рівнів ефективності чи відповідності стандартам. По-третє, якісність методики означає її забезпечення перевірюваними показниками надійності та валідності, що є необхідною умовою наукової коректності емпіричної верифікації процесуально-правових висновків. По-четверте, стандартизованість передбачає встановлення нормативних або еталонних значень вимірюваних параметрів, які уможливають співвіднесення результатів конкретних досліджень із уніфікованими критеріями оцінювання та забезпечують відтворюваність емпіричної перевірки. По-п'яте, компактність методики спрямована на оптимізацію її обсягу з метою практичного застосування без перевантаження основного інструментарію дослідження. По-шосте, латентність мети вимірювання мінімізує ризики цілеспрямованого впливу на результати та сприяє підвищенню об'єктивності отриманих даних. Сукупна реалізація зазначених принципів створює методологічні передумови для формування стандартизованих емпіричних інструментів, здатних забезпечити достовірну та порівнювану перевірку наукових результатів у сфері процесуального права.

Важливою передумовою розвитку наукової верифікації є *інтеграція цифрових інструментів аналізу судової практики*. Використання спеціалізованих

баз судових рішень, алгоритмів пошуку, класифікації та кількісного аналізу процесуальних даних відкриває нові можливості для масштабних емпіричних досліджень. Цифрові технології дозволяють виявляти приховані закономірності правозастосування, відстежувати динаміку судової практики та підвищувати точність перевірки наукових гіпотез, що суттєво розширює інструментарій верифікації у процесуально-правовій науці.

Важливо згадати Висновок Консультативної Ради Європейських Суддів (КРЕС) № 26 (2023) «Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві» (*Moving forward: the use of assistive technology in the judiciary*) [20], що містить низку пунктів, які надають роз'яснення, як технології можуть впливати на ключові аспекти роботи судової системи та забезпечення узгодженості судової практики: на базовому рівні засоби опрацювання даних включають мовний переклад, послуги голосового диктування та транскрипції, цифровий запис судових нотаток, рішень і наказів; вони також можуть сприяти підготовці документів, включаючи аналітичні матеріали; автоматизоване ведення справ щодо масових позовів може сприяти узгодженості судової практики, оскільки це зменшує ризик того, що однакові або подібні фактичні чи правові питання будуть вирішені різними судьями по-різному.

Суддя Верховного Суду Ян Берназюк слушно зазначає, що слід чітко розмежовувати функції, які становлять сутність здійснення правосуддя (оцінка доказів, тлумачення норм, формування правової позиції), та функції допоміжного характеру (опрацювання даних, шаблонізація рутинних процесів, зокрема із застосуванням нейромережових моделей у вузькоспеціалізованих адміністративних процесах). Лише останні можуть бути частково автоматизовані із застосуванням інструментів ШІ – за умови дотримання вимог інформаційної безпеки, прозорості та контролю з боку людини [21].

Розвиток інституту наукової верифікації безпосередньо впливає на якість доктринальних висновків і правозастосування. Верифіковані наукові результати мають вищий рівень аргументативної переконливості, оскільки ґрунтуються не лише на логіко-нормативному аналізі, а й на системно перевірених емпіричних даних. Це сприяє формуванню більш стабільних доктринальних позицій, зменшує ризик абстрактних або декларативних висновків та підвищує здатність науки цивільного процесу впливати на практику тлумачення і застосування норм процесуального права.

Особливе значення верифіковані наукові результати мають для правотворчості та судової практики. У сфері нормотворчої діяльності вони можуть слугувати надійною основою для обґрунтування змін до цивільного процесу-

ального законодавства, оцінки ефективності чинних процесуальних механізмів та прогнозування наслідків законодавчих новацій. Для судової практики такі результати є джерелом узагальнених, науково перевірених орієнтирів, що сприяють підвищенню єдності правозастосування та зміцненню довіри до судової системи загалом.

Отже, інститут наукової верифікації в теорії цивільного судочинства має значний потенціал подальшого розвитку і здатен відігравати ключову роль у модернізації процесуально-правової науки. Його еволюція в напрямі стандартизації, цифровізації та інтеграції з судовою практикою створює підґрунтя для підвищення якості наукових досліджень і їх реального впливу на функціонування цивільного судочинства.

Висновки

У результаті проведеного дослідження узагальнено основні теоретико-методологічні положення щодо верифікації як складника сучасної теорії цивільного судочинства. Обґрунтовано, що верифікація у процесуально-правовій науці має специфічний характер, зумовлений нормативною природою цивільного процесу, поєднанням доктринальних конструкцій із судовою практикою та обмеженими можливостями прямої емпіричної перевірки наукових тверджень. У зв'язку з цим класичні критерії верифікації, сформовані в межах філософії науки, не можуть бути механічно перенесені у сферу цивільного судочинства без їх методологічної адаптації.

Сформульовано авторські висновки щодо природи й меж верифікації в теорії цивільного судочинства. Верифікацію розглянуто як комплексну методологічну процедуру, що поєднує логіко-нормативний аналіз, співвіднесення теоретичних моделей із судовою практикою та використання емпіричних методів дослідження. Її межі визначено варіативністю правозастосування, наявністю суддівської дискреції та унікальністю процесуальних ситуацій, що зумовлює відносний характер перевірюваності наукових результатів. За таких умов визначальними є внутрішня узгодженість теоретичних положень, їх пояснювальна спроможність і здатність стабільно інтерпретувати різні прояви судової практики.

Доведено, що підвищення верифікованості наукових результатів у цивільному судочинстві можливе за умови впровадження методологічного плюралізму, активного використання емпіричних методів аналізу судової практики та застосування методологічної тріангуляції як інструменту взаємної перевірки результатів. Особливе значення у цьому контексті має розвиток стандартизованих підходів до емпіричної перевірки процесуально-правових досліджень та інтеграція цифрових інструментів аналізу судових рішень.

Визначено напрями подальших наукових досліджень, до яких належать: розроблення критеріїв репрезентативності емпіричних вибірок у процесуально-правових дослідженнях; формування моделей оцінювання ефективності судової практики з урахуванням верифікаційних вимог; дослідження впливу цифровізації судочинства на методи наукової перевірки правових висновків; а також поглиблений аналіз взаємодії між верифікованими доктринальними положеннями, правотворчістю та судовою практикою. Реалізація цих напрямів сприятиме подальшому розвитку теорії цивільного судочинства та підвищенню наукової достовірності процесуально-правових досліджень.

Список використаних джерел

- [1] Бехруз Х. Методологічні розробки А. В. Сурілова та проблема вдосконалення методології юридичної науки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 113–118.
- [2] Юрченко Л. І., Мухіна М. М. Фальсифікація і верифікація в наукових дослідженнях : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 трав. 2019 р.). URL: <http://reposit.sc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/9963> (дата звернення: 05.03.2026).
- [3] Балинська О. М., Яценко В. А. Методологія сучасного правознавства : посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
- [4] Поппер К. Логіка наукового відкриття. *Актуальні проблеми духовності*. 2021. Вип. 22. С. 170–191.
- [5] Webley L. Qualitative approaches to empirical legal research. *The Oxford handbook of empirical legal research*. New York : Oxford University Press, 2010. P. 533.
- [6] Ланде Д. В. Основи інформаційного та соціально-правового моделювання : навч. посіб. Київ : НТУУ «КПІ», 2014. 220 с.
- [7] Ковач Я. В. Окрема думка судді як елемент суддівської дискреції: порівняльно-аналітичне дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87. Ч. 1. С. 60–64. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.8>.
- [8] Кучер Т. М. Оціночні критерії при розгляді справ у порядку цивільного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 167–170. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/37>.
- [9] Васильєв С. В. Цивільне судочинство крізь призму судової практики. Київ : Алерта, 2022. 304 с.
- [10] Кірін Р. С., Деревянко Б. С., Краснова Ю. А., Петруненко Я. В. Правові виклики на шляху спрощення умов ведення господарської діяльності. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 14. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17003945>.
- [11] Tsuvina T., Serhieieva A. Judicial independence de jure and de facto: lessons for Ukraine from case law of the ECtHR. *International Comparative Jurisprudence*. 2024. Vol. 10, issue 1. P. 50–60. <https://doi.org/10.13165/j.icj.2024.06.004>.
- [12] Подковенко Т., Фігун Н. Концепція «живого права» Євгена Ерліха. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 203–207.
- [13] Слабко С., Ломоносова Л. Функціонування права в сучасному суспільстві: плюралізм підходів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 25–27.

- [14] Turner B., Wiber M. Legal Pluralism and Science and Technology Studies: Exploring Sources of the Legal Pluriverse. *Science, Technology, & Human Values*. 2022. Vol. 48, issue 3. P. 457–474. <https://doi.org/10.1177/01622439211069659>.
- [15] Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1(25). С. 9–17. <https://doi.org/10.33270/01232502.9>.
- [16] Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія : в 6 т. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3: К–М. С. 618–619.
- [17] Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 138–141.
- [18] Васильєв С. В. Емпірично-триангуляційна модель ефективності судової практики. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 180–206. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356431>.
- [19] Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності / за наук. ред. Є. Головахи та С. Дембіцького. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 405 с.
- [20] Moving forward: the use of assistive technology in the judiciary 26(2023). URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynuu_pereklad.pdf (last accessed: 03.01.2026).
- [21] Берназюк Я. Ера III й роль верховних судів у цифровій трансформації правосуддя. *Юридична газета*. 2025. № 4(792). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/era-shi-y-rol-verhovnih-sudiv-u-cifroviy-transformaciyi-pravosuddya.html> (дата звернення: 01.03.2026)

References

- [1] Bekhruz H. (2012). Methodological Researches of Oleksiy V. Surilov and the Methodology of Jurespudence Improvement Problem. *Current Problems of State and Law*, 67, 113-118.
- [2] Yurchenko, L.I., & Mukhina, M.M. (2019). Falsification and verification in scientific research. : *materials of the int. scient. and pract. conf.* Kharkiv. Retrieved from <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/9963>.
- [3] Balynska, O.M. & Yashchenko, V.A. (2018). *Methodology of modern jurisprudence*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [4] Popper, K. (2021). The Logic of Scientific Discovery. *Current Problems of Spirituality*, 22, 170-191.
- [5] Webley, L. (2010). *Qualitative approaches to empirical legal research. The Oxford handbook of empirical legal research*. (pp. 533). New York: Oxford University Press.
- [6] Lande, D.V. (2014). *Fundamentals of information and socio-legal modeling*. Kyiv: NTUU "KPI".
- [7] Kovach, Ya.V. (2025). Separate opinion of a judge as an element of judicial discretion: a comparative and analytical study. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 87(1), 60-64. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.8>.
- [8] Kucher, T.M. (2023). Evaluative criteria for consideration of cases in civil proceedings. *Legal Scientific Electronic Journal*, 2, 167-170. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/37>.

- [9] Vasyliiev, S.V. (2022). Civil proceedings through the prism of judicial practice. Kyiv: Alerta.
- [10] Kirin, R., Derevyanko, B., Krasnova, Yu., & Petrunenko I. (2025). Legal challenges on the path to simplifying the conditions for conducting economic activity. *Ukrainian Political and Legal Discourse*, 14. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17003945>.
- [11] Tsvina, T., & Serhieieva, A. (2024). Judicial independence de jure and de facto: lessons for Ukraine from case law of the ECtHR. *International Comparative Jurisprudence*, 10(1), 50-60. <https://doi.org/10.13165/j.icj.2024.06.004>.
- [12] Podkovenko, T., & Figun, N. (2019). The concept of "living law" Eugen Ehrlich. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 1, 203-207.
- [13] Slabko, S., & Lomonosova, L. (2019). Functioning of law in modern society: pluralism of approaches. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 3, 25-27.
- [14] Turner, B., & Wiber, M. (2022). Legal Pluralism and Science and Technology Studies: Exploring Sources of the Legal Pluriverse. *Science, Technology, & Human Values*, 48(3), 457-474. <https://doi.org/10.1177/01622439211069659>.
- [15] Kostytskyi, M., & Kushakova-Kostytska, N. (2023). Methodology of Theoretical and Practical Knowledge in Jurisprudence as a Scientific and Practical Complex. *Philosophical and Methodological Problems of Law*, 1(25), 9-17. <https://doi.org/10.33270/01232502.9>.
- [16] Rabinovych, P.M. (2001). *Methodology of Legal Science. Legal Encyclopedia*. in 6 volumes. Kyiv: Publishing House "Ukrainian Encyclopedia" named after M.P. Bazhan, 1998-2004. (Vols. 1-6), Vol. 3: M-Y. (pp. 618-619). Kyiv.
- [17] Zharovska, I.M. (2015). On the problems of methodology of the theory of state and law. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Law*, 827, 138-141.
- [18] Vasiliev, S.V. (2026). Empirical-triangulation model of the effectiveness of judicial practice. *Problems of Legality*, 172, 180-206. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356431>.
- [19] Golovakha, E., & Dembitsky, S. (Eds.). (2022). Complex measuring instruments in sociological research: development, adaptation, substantiation of reliability. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine.
- [20] Moving forward: the use of assistive technology in the judiciary 26(2023). Retrieved from https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynyy_pereklad.pdf.
- [21] Bernazyuk, Ya. (2025). The era of AI and the role of supreme courts in the digital transformation of justice. *Yurydychna Gazeta*, 4(792). Retrieved from <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/era-shi-y-rol-verhovnih-sudiv-u-cifroviy-transformaciyi-pravosuddya.html>.

Сергій Володимирович Васильєв

кандидат юридичних наук, доцент
начальник відділу Юридичного департаменту
Харківська міська рада
61003, майдан Конституції, 7, Харків, Україна
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Sergii V. Vasyliiev

Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department
Kharkiv City Council
61003, 7, Constitution Square, Kharkiv, Ukraine
e-mail: sv.vasiliiev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Рекомендоване цитування: Васильєв С. В. Верифікація як методологічна проблема сучасної теорії цивільного судочинства. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 110–129. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.353413>.

Suggested Citation: Vasyliiev, S.V. (2026). Verification as a Methodological Problem of the Modern Theory of Civil Judicial Procedure. *Problems of Legality*, 173, 110-129. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.353413>.

Статтю подано / Submitted: 02.03.2026
Доопрацьовано / Revised: 05.04.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Деліктна і договірна відповідальність: (ре)демаркація, анклавів і «сірі» зони¹

Богдан Петрович Карнаух*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: b.p.karnauh@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність статті зумовлена тим, що розмежування деліктної та договірної відповідальності є одним із традиційних питань цивільного права. Питання набуває особливої гостроти з огляду на сформований українською судовою практикою підхід щодо розуміння належного способу захисту, який не визнає за особою право обирати між різними видами позовів. Через це кваліфікаційна помилка може призвести до відмови в задоволенні позову, навіть якщо очевидно мала місце протиправність, і особа зазнала шкоди. Актуальність проблеми посилюється євроінтеграційним контекстом та необхідністю адаптації українського законодавства до права ЄС. Метою статті є обґрунтування тези про те, що демаркаційна лінія між деліктною та договірною відповідальністю є структурно нестабільною і породжує щонайменше два типи складних правових ситуацій: «анклави» – коли інститут одного режиму функціонує в просторі іншого, та «сірі зони» – коли правова кваліфікація відповідальності залишається дискусійною. Методи аналізу включають: діалектичний – для розгляду обох видів відповідальності як взаємопов'язаних і динамічних правових явищ; формально-юридичний – для аналізу норм ЦК України та спеціального законодавства; порівняльно-правовий – для зіставлення підходів права Європейського Союзу, загального та континентального права; та метод аналізу судової практики – для верифікації теоретичних положень. У статті продемонстровано, що відповідальність за дефектну продукцію є прикладом «анклаву»: попри наявність договірного зв'язку між виробником і покупцем, відповідальність за шкоду, завдану дефектним товаром, підпорядковується нормам деліктного права. Обґрунтовано деліктну природу переддоговірної відповідальності (*culpa in contrahendo*), з якої випливає, що відшкодуванню

¹ Статтю підготовлено та опубліковано за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проєкту № 2025.07/0244 «Правове регулювання недоговірної відповідальності в умовах адаптації законодавства України до права ЄС» (державний реєстраційний номер 0126U002630). Проєкт виконується на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Зміст, висвітлений у цій статті, може не співпадати з поглядами Національного фонду досліджень України.

підлягають лише так звані негативні збитки. Досліджено делікт підбурювання до порушення договору, що засвідчує здатність деліктного права захищати відносні суб'єктивні права. Сформульовано висновок, що правильна кваліфікація шкоди як договірної або деліктної має бути результатом телеологічного аналізу, і не зводиться до механічного застосування формальних критеріїв.

Ключові слова: недоговірна відповідальність; деліктна відповідальність; договірна відповідальність; переддоговірна відповідальність; цивільна відповідальність; адаптація до права ЄС; конкуренція позовів; підбурювання до порушення договору; принцип non-cumul.

Tortious and Contractual Liability: (Re)Demarcation, Enclaves, and Grey Zones

Bohdan P. Karnaukh*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: b.p.karnauh@nlu.edu.ua

Abstract

*The relevance of this article stems from the fact that the delimitation of tortious and contractual liability is one of the longstanding questions of civil law. The issue takes on particular urgency in light of the approach developed by Ukrainian judicial practice regarding the proper remedy, which does not recognize a party's right to choose between different types of claims. As a result, a mischaracterization of the claim may lead to its dismissal even where wrongful conduct and harm are plainly established. The relevance of the problem is further reinforced by the European integration context and the need to adapt Ukrainian legislation to EU law. The aim of the article is to substantiate the thesis that the demarcation line between tortious and contractual liability is structurally unstable and gives rise to at least two types of complex legal situations: "enclaves" – where an institution belonging to one liability regime operates within the space of the other – and "grey zones" – where the legal characterization of liability remains contested. The methods of analysis include: the dialectical method – to examine both forms of liability as interrelated and dynamic legal phenomena; the formal-legal (dogmatic) method – to analyse the provisions of the Civil Code of Ukraine and special legislation; the comparative law method – to juxtapose the approaches of EU law, common law, and civil law jurisdictions; and the case law analysis method – to verify the theoretical propositions advanced. The results obtained are as follows. The article demonstrates that product liability constitutes an "enclave": notwithstanding the contractual relationship between the manufacturer and the buyer, liability for damage caused by a defective product is governed by tort law. The tortious nature of pre-contractual liability (*culpa in contrahendo*) is substantiated, with the consequence that only so-called negative damages (reliance interest) are recoverable. The tort of inducing breach of contract is examined, illustrating the capacity of tort law to protect relative subjective rights. It is concluded that the correct characterization of harm*

as contractual or tortious must be the outcome of a teleological analysis and cannot be reduced to the mechanical application of formal criteria.

Keywords: non-contractual liability; tortious liability; contractual liability; pre-contractual liability; civil liability; adaptation to EU law; concurrence of actions; inducing breach of contract; non-cumul principle.

Вступ

Приватне право традиційно поділяє випадки цивільно-правової відповідальності на дві категорії: відповідальність договірну і відповідальність деліктну (недоговірну) [1, с. 151–170]. На перший погляд, межа між ними видається самоочевидною: якщо шкоди завдано внаслідок порушення договору, маємо справу з договірною відповідальністю; якщо ж підставою відповідальності є не договір, а сам факт протиправного заподіяння шкоди – йдеться про деліктну відповідальність. Ця бінарна логіка вкорінена в більшості континентальних правових систем і, здавалося б, не потребує переосмислення. Однак за такою удаваною простотою приховується значно складніша правова реальність.

Договірна і деліктна відповідальність – це не два герметично ізольовані світи, а радше два сусідніх правових простори з рухомими кордонами, «спірними територіями» і взаємними «анклавами». Наприклад, відповідальність виробника за шкоду, завдану дефектною продукцією, – це царина деліктного права, навіть попри те, що між виробником і особою, яка постраждала від продукції, міг бути наявним договірний зв'язок. Інший приклад – переддоговірна відповідальність (*culpa in contrahendo*). З одного боку, у момент заподіяння шкоди договору ще немає, водночас логіка відносин між сторонами підпорядкована договірній меті. Складним є й питання про те, чи можна захищати відносно суб'єктивне право вимоги, що виникло із договору, за допомогою деліктного позову.

Суд справедливості ЄС виходить із того, що поняття деліктної відповідальності охоплює «всі позови, спрямовані на встановлення відповідальності особи, і які при цьому не пов'язані з “договором”» [2, § 45; 3, § 37; 4, § 32; 5, § 17; 6, § 16; 7, § 22; 8, § 21]. Ця дефініція через заперечення красномовно свідчить про те, що розмежування між двома видами відповідальності залишається радше орієнтиром, ніж чіткою нормативною межею. Навіть у межах єдиного правового простору ЄС кваліфікація конкретного зобов'язання як договірної або деліктної продовжує породжувати різночитання [9].

Актуальність проблеми розмежування для українського права визначається ще однією – і, мабуть, найбільш практично значущою – обставиною. Українське цивільне право забороняє конкуренцію позовів [10; 11] і вважає недо-

пустимим одночасне або альтернативне (на вибір позивача) пред'явлення договірної та деліктної позовів із тих самих підстав. Якщо між сторонами існує договір і шкоди завдано саме в контексті його виконання, потерпілий не може пред'являти деліктний позов – він пов'язаний договірним режимом відповідальності. Цей принцип, іменований у зарубіжній літературі як принцип *non-cumul*, сягає корінням французького права [12, с. 37–54; 13] і сприйнятий низкою континентальних правових систем. Він надає питанню розмежування договірної і деліктної відповідальності характеру не лише теоретичного, а й суто прикладного. Якщо межа між двома видами відповідальності нечітка, а принцип *non-cumul* зберігає свою дію, то кваліфікаційні помилки мають безпосередні процесуальні наслідки: неправильно обраний вид позову може призвести до відмови в його задоволенні – і це попри наявність очевидної шкоди та протиправності дій особи, що її завдала.

Мета цієї статті – показати, що демаркаційна лінія між деліктною і договірною відповідальністю є значно більш нюансною, ніж це може здатися на перший погляд. У статті буде обґрунтовано, що взаємодія цих двох правових режимів породжує принаймні два типи складних ситуацій: по-перше, це «анклави» – коли правовий інститут, що за своєю природою належить до одного режиму, функціонує в «просторі» іншого (як-от відповідальність виробника за дефектний продукт – *product liability*); по-друге, «сірі зони» – ситуації, щодо правової кваліфікації яких у доктрині та практиці немає усталеного консенсусу (наприклад, переддоговірна відповідальність). Зрештою, це спричиняє проблему (ре)демаркації – необхідність переосмислення самих критеріїв, за якими здійснюється розмежування, з огляду на еволюцію правового регулювання та нові виклики, що їх ставить перед правом сучасна економічна і технологічна реальність.

Матеріали та методи

У статті використано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, зумовлений складністю проблеми розмежування договірної та деліктної відповідальності, яка перебуває на перетині двох базових інститутів приватного права. Аналіз передбачає послідовний перехід від формування теоретичної рамки до аналізу конкретних правових ситуацій, що ілюструють «анклави» та «сірі зони» між двома видами відповідальності.

Діалектичний метод дав змогу розглянути договірну й деліктну відповідальність не як ізольовані та статичні категорії, а як взаємопов'язані правові явища з рухомими межами. На цій основі показано, що традиційна бінарна модель розмежування є спрощеною і не відображає всієї складності правової реальності, зокрема в частині існування прикордонних ситуацій, де кваліфі-

кація відповідальності є дискусійною. Використання системно-структурного методу забезпечило розгляд договірної та деліктної відповідальності як елементів єдиної структури приватного права, що взаємодіють між собою та впливають одна на одну.

Ключове значення в дослідженні мав формально-юридичний (догматичний) метод, який застосовувався для аналізу чинного законодавства України, зокрема положень Цивільного кодексу України та спеціального законодавства про відповідальність за шкоду, завдану дефектом у продукції. Завдяки цьому методу було з'ясовано зміст правових норм, що регулюють відповідальність у відповідних сферах, а також виявлено їхню внутрішню логіку та взаємозв'язок. Окрему увагу приділено аналізу принципу недопустимості конкуренції позовів (*non-cumul*), який має принципове значення для українського права та безпосередньо впливає на практичну вагу правильної кваліфікації відповідальності.

Поряд із цим широко застосовано порівняльно-правовий метод, що дозволив зіставити підходи до розмежування договірної та деліктної відповідальності у різних правових системах. У межах дослідження враховано підходи, сформовані в праві Європейського Союзу, зокрема у практиці Суду справедливості ЄС, а також у юриспруденції країн загального права, що відображено через аналіз класичних прецедентів. Це дало змогу виявити як спільні засадничі риси, так і відмінності у підходах до кваліфікації відповідальності, особливо в суміжних випадках.

Аналіз судової практики в дослідженні є засобом перевірки теоретичних положень погляду їх практичної застосовності. У дослідженні використано приклади із національної судової практики, що демонструють труднощі кваліфікації шкоди як договірної або деліктної. Крім того, проаналізовано знакові справи Суду справедливості ЄС та іноземних судів, які ілюструють розвиток підходів до відповідальності, зокрема у сфері відповідальності за дефектну продукцію та підбурювання до порушення договору. Відбір таких прикладів здійснювався з огляду на їхню здатність репрезентувати типові проблеми розмежування та демонструвати різні підходи до їх вирішення.

Метод узагальнення та систематизації було використано для виокремлення типових груп складних випадків, що виникають на межі договірної та деліктної відповідальності. Це дало змогу обґрунтувати поділ таких ситуацій на «анклави», коли інститути одного виду відповідальності функціонують у сфері іншого, та «сірі зони», де правова природа відповідальності залишається невизначеною або дискусійною. Така типологізація ґрунтується безпосередньо на аналізі наведених у дослідженні прикладів, зокрема від-

повідальності за шкоду, завдану дефектом у продукції, підбурювання до порушення договору та переддоговірної відповідальності.

Емпіричну основу дослідження становлять нормативно-правові акти, судова практика та доктринальні підходи, відображені у відповідних джерелах. Спеціальної вибірки у кількісному розумінні не формувалося, оскільки дослідження має теоретико-аналітичний характер; натомість відбір матеріалів здійснювався за критеріями їхньої релевантності до теми, здатності ілюструвати проблемні аспекти розмежування та значущості для формування правових підходів.

Застосування зазначених методів у їх сукупності забезпечило можливість комплексного аналізу проблеми розмежування договірної та деліктної відповідальності, виявлення її ключових аспектів та формулювання обґрунтованих висновків щодо природи та меж взаємодії відповідних правових режимів.

Результати та обговорення

Проблема кваліфікації

Демаркаційна лінія між деліктами і договорами на перший погляд видається досить чіткою: якщо шкода є наслідком того, що боржник не виконав чи неналежно виконав обов'язки, які він узяв на себе за договором із потерпілим, то така шкода є договірною, і відповідальність за неї регулюється нормами договірного права; натомість, коли завдана шкода не пов'язана із порушенням договору між заподіювачем шкоди і потерпілим, така шкода є недоговірною і відповідальність за неї регулюється нормами деліктного права.

Трапляються такі випадки, коли досить непросто визначити, яка перед нами шкода – договірна чи деліктна. Наприклад, в українській судовій практиці є справи, коли споживачі електроенергії підключаються до електропроводки поза приладом обліку, тобто «в обхід» лічильника. Отже, їм вдається споживати електроенергію, не сплачуючи за неї. Коли згодом Обленерго це виявляє, то пред'являє до таких людей позови про сплату вартості спожитої поза приладом обліку електроенергії. Вартість спожитої поза обліком електроенергії в такому разі є шкодою, якої зазнала компанія-позивач.

Нерідко, однак, буває, що людей вимушує до таких дій їхнє скрутне матеріальне становище. Тому відповідачі в таких справах часто просять про застосування ч. 4 ст. 1193 ЦК України, відповідно до якої «суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням кримінального правопорушення».

Та річ у тім, що ст. 1193 розміщена в гл. 82 ЦК України, а це означає, що вона належить до норм деліктного права і підлягає застосуванню тільки за умови, що шкода, про відшкодування якої ідеться у справі, є недоговорною.

Тож ключове питання, чи є шкода, завдана Обленерго, договірною чи недоговорною? Здається, аргументи можна навести на користь як однієї, так і іншої відповіді.

Так, цілком можна сказати, що «позаоблікове» споживання – це «позадоговірне» споживання (маючи на увазі, що під договірне регулювання підпадає тільки таке споживання електроенергії, яке відбувалося в порядку, визначеному договором, і з додержанням відповідних технологічних вимог), а отже, шкода завдана таким споживанням, не пов'язана із договором. Можна б сказати – це так само, як коли б замовник за договором поставки лісу-кругляка прибув на склад постачальника, але крім належного йому до відвантаження лісу «прихопив» також пару генераторів, які «погано лежали». Хоча договір в обох випадках між сторонами є, але завдана шкода цього договору не стосується.

З іншого боку, можна обстоювати і протилежну позицію. Відомо, що між сторонами у справі є договір на постачання електричної енергії [14]. Згідно з умовами цього договору, з урахуванням Закону України «Про ринок електричної енергії», споживач зобов'язується «не здійснювати несанкціонований відбір електричної енергії»². Тобто безпосередньо в тексті договору визначено, що споживати електроенергію поза лічильником заборонено. Цього не скажеш про наведений вище приклад із крадіжкою генераторів – у договорах поставки неіає умови про те, що замовник зобов'язується не красти нічого під час завантаження належних йому партій товару. Ще одна відмінність між цими справами полягає в тому, що у випадку з електроенергією і предмет договору, і предмет «крадіжки» – збігаються (це електроенергія), а у випадку із крадіжкою генераторів – ні.

Тому Верховний Суд, як видається, доходить слушного висновку, коли зазначає, що «оскільки відносини щодо необлікового використання електричної енергії не є деліктними, а полягають у порушенні укладеного між сторонами договору про користування електричною енергією, то правила ст. 1193 ЦК України щодо можливості зменшення розміру відшкодування шкоди на них не поширюються» [15; 16].

Наведені справи виразно ілюструють, що навіть коли між сторонами є договірні відносини, це, однак, ще не означає, що будь-яка шкода, яку одна зі

² Див.: пункт 6.2 Типового договору про постачання електричної енергії постачальником «останньої надії». Додаток 7 до Правил роздрібного ринку електричної енергії [14].

сторін завдає іншій, обов'язково вважатиметься договірною. Порухеним має бути право, що виникає із договору (чи щонайменше – охороняється ним), а шкідлива дія має бути такою, що входить до кола правовідносин, урегульованих договором. Тільки за таких умов можна говорити про достатній зв'язок між договором і порушенням. Якщо ж оцінка протиправності шкідливої дії може бути здійснена безвідносно до умов договору між сторонами, то, ймовірно, йдеться про недоговірну (деліктну) відповідальність.

Шкода від дефектної продукції (product liability)

Незважаючи на кордон, що пролягає між договірною та недоговірною відповідальністю, на «суверенній території» договорів розташовується досить своєрідний «анклав» деліктного права – це так звана *product liability* (див.: [17–20]), або в українській версії – відповідальність за шкоду, завдану дефектом у продукції. Цей унікальний інститут передбачає, що шкода, яка завдана покупцеві через дефект у придбаному товарі (тобто, по суті, шкода завдана через порушення умов договору купівлі-продажу), відшкодовується згідно з нормами *деліктного* права.

Як це можливо? Чи не руйнує це цілковито сам принцип розмежування договірної і недоговірної відповідальності? І який у цьому сенс?

По-перше, слід сказати, що *product liability* виникає тільки за умови, що внаслідок дефекту в продукції постраждало *щось інше, окрім самої цієї продукції*, тобто життя, здоров'я людини або інші речі (відмінні від продукції) [21, ст. 6; 22, п. 6 ст. 1].

Тобто, якщо особа придбала телевізор, а коли прийшла додому й увімкнула його, в ньому згоріла внутрішня плата – це не *product liability*, оскільки єдина річ, яка постраждала – це власне сам придбаний покупцем телевізор. Відповідно, в такому разі вимоги до продавця мають ґрунтуватися на нормах договірного права і на законодавстві про захист прав споживачів.

Натомість, якщо придбаний дефектний телевізор після ввімкнення зайнявся, чим спричинив пожежу, що пошкодила помешкання і знищила речі покупця (і не дай боже, завдала шкоди здоров'ю мешканців цієї оселі) – ось це вже випадок, що вимагає застосування *product liability*, або норм про відповідальність за шкоду, завдану дефектом у продукції.

Якби не *product liability*, то сторони в договорі могли б обмежити свою відповідальність наперед. Тобто в другій ситуації, коли спалахнув телевізор, договором могло бути передбачено, що за виявлений дефект у продукції продавець сплачує виключну неустойку в розмірі 1000 грн, і ця сума була б єдиним, на що постраждала сторона могла би претендувати. І хоча договірне

обмеження відповідальності – це в цілому допустиме і нормальне явище, за описаних умов (коли шкода стосується інших речей, або ще гірше – життя чи здоров'я людини, які згідно з Конституцією є найвищою соціальною цінністю (ст. 3)), обмеження відповідальності договором видається недопустимим. Саме тому законодавці різних країн упровадили такий своєрідний інститут, як *product liability*.

У такому, широкому, розумінні ідею *product liability* (що коли, дефектний товар завдає шкоду іншим речам, життю чи здоров'ю, то слід керуватися нормою деліктного права про повне відшкодування) поділяють країни як загального, так і континентального права, зокрема й Україна.

Однак, якщо заглибитися в деталі, то можна виявити чимало відмінностей. Наприклад, порівнюючи нову європейську директиву про відповідальність за дефектну продукцію з українським законодавством, побачимо низку різних підходів, що впливають на діапазон застосовності *product liability*.

Зокрема, відповідно до українського закону шкода – це «завдані внаслідок дефекту в продукції каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть особи, пошкодження або знищення будь-якого об'єкта права власності, за винятком самої продукції, що має дефект» (п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції»). Отже, окрім життя та здоров'я, в українському законі згадано лише шкоду, завдану власності у найбільш точному розумінні цього слова, тобто речам, які належать особі на підставі найбільш повного речового титулу, – титулу власності.

Натомість у Директиві ЄС 2024/2853 додано іще одну категорію шкоди, а саме – «знищення або пошкодження даних, які не використовуються в професійних цілях» (ст. 6(1)(с)). Очевидно, таке доповнення продиктоване дедалі зростаючою роллю інформації в сучасному суспільстві й економіці, а також виникненням нових інформаційних прав людини.

Окрім того, у Директиві ЄС 2024/2853 під продукцією розуміються виключно рухомі речі³. І хоча український закон визначає продукцію в цілому аналогічним чином – як рухомі речі – однак у гл. 82 ЦК України є § 3 «Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг)». І в цьому параграфі ідеться про нерухоме майно, роботи і послуги.

З огляду на це постає питання, чи поширюється в Україні режим *product liability* на нерухомі речі, роботи і послуги. Відповідь на це запитання не

³ «Продукт» означає всі рухомі речі, навіть якщо вони інтегровані в іншу рухому річ або нерухоме майно або пов'язані з ними; це включає електроенергію, цифрові виробничі файли, сировину та програмне забезпечення (див.: ст. 4(1) Директиви ЄС 2024/2853 [21]).

до кінця зрозуміла. Адже, якщо вважати, що § 3 гл. 82 ЦК України ніяк не пов'язаний із Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» (в якому дається визначення шкоди), то тоді не ясно, як норми цього параграфу співвідносяться із нормами договірної права – про договори підряду і договори про надання послуг. Якщо ж вважати, що визначення шкоди із Закону має використовуватись і для цілей застосування § 3 гл. 82 ЦК України, то тоді постає питання, чи не порушуватиме такий підхід у перспективі вступу України до ЄС норму ст. 3 Директиви, відповідно до якої «Держави-члени не повинні зберігати або вводити у своєму національному законодавстві положення, що відхиляються від положень, встановлених у цій Директиві, включаючи більш суворі або менш суворі положення, з метою досягнення іншого рівня захисту споживачів та інших фізичних осіб, якщо інше не передбачено цією Директивою».

Зрештою, є відмінності й у тому, хто може бути постраждалою особою. Так, відповідно до Директиви ЄС 2024/2853, її режим поширюється лише на фізичних осіб. Більш того, Директива не застосовується до майна, яке фізична особа використовує винятково із професійною метою (ст. 6(1)(b) (iii)). На противагу цьому український закон визначає, що «потерпілим» може бути «споживач або користувач», при цьому користувач – це «фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує продукцію для провадження підприємницької діяльності або виконання обов'язків найманого працівника, чи юридична особа, яка придбаває, замовляє, використовує продукцію». Таким чином, український закон не лише передбачає можливість відшкодування шкоди, завданої майну, що використовується фізичною особою для професійних цілей, а й поширює свою дію на юридичних осіб.

Повертаючись, однак, до спільних для різних юрисдикцій засадничих положень, варто зауважити на ще одній ключовій характеристиці *product liability*, а саме – на суб'єктах, що беруть участь у відносинах такої відповідальності з обох сторін.

Що стосується потерпілого, то тут унікальність *product liability* полягає в тому, що пред'явити позов про відшкодування шкоди, завданої дефектним товаром, може не тільки той, хто його придбав (той, стосовно якого в продавця чи виробника був договірний обов'язок забезпечити якість товару), а будь-хто, хто постраждав від цього товару.

Цю проблему чудово ілюструє хрестоматійна англійська справа *Donoghue v Stevenson* [23]. У цій справі жінка випила пляшку імбирного пива, купленого для неї другом. Як виявилось, у тій пляшці містилися розкладені останки равлика, яких жінка не помітила одразу, аж поки не допила всю пляшку.

Через це жінка зазнала шоку та тяжкого гастроентериту. На цій підставі вона звернулася із позовом до виробника цього пива про відшкодування завданої шкоди.

Однак під час розгляду справи постало питання про те, чи може пред'являти вимогу, засновану на дефекті товару, особа, яка не була покупцем цього товару, а отже, не має договірного зв'язку (*privity of contract*) із виробником, до якого пред'являється вимога.

Чинні на той час прецеденти давали заперечну відповідь на це питання. Напрочуд характерними є слова Лорда Ешера (Lord Esher) зі справи *Le Lievre v Gould*: «Який обов'язок може бути, якщо між сторонами немає договірних відносин? Людина має право бути настільки недбалою, наскільки їй заманеться, стосовно всього світу, якщо вона не має перед ним жодних зобов'язань» [24].

Однак справа *Donoghue v Stevenson* змінила цей підхід. Лорд Бакмастер (Lord Buckmaster) зауважив, що попередні прецеденти мають бути «поховані так надійно, щоб їхні бентежні душі більше не турбували право». Отже, має визнаватися, що «виробник або ремонтник будь-якого виробу, цілком незалежно від договору, має обов'язок перед будь-якою особою, яка законно використовує цей виріб, переконатися, що він був виготовлений із належною ретельністю [...] Принцип деліктного права знаходиться поза межами таких міркувань [стосовно наявності чи відсутності договірних обов'язків], і обов'язок, якщо він існує, має поширюватися на кожну особу, яка законно використовує виготовлений виріб» [23].

Отже, будь-яка особа, яка зазнала шкоди від дефектної продукції, має право вимагати від її виробника відшкодування, незалежно від того, чи перебувала така особа в договірних відносинах із виробником. Цей принцип є засадничим для концепції *product liability*. В Україні він дістав відображення у ст. 4 відповідного закону.

Що стосується особи, відповідальної за завдану шкоду, то за загальним правилом такою особою є виробник продукції. Однак буває, що виробником є іноземна компанія, що не підпадає під юрисдикцію країни, в якій проживає потерпілий. У такому випадку український закон передбачає можливість пред'явити позов до імпортера, який ввіз продукцію на митну територію України. А якщо виробника чи імпортера неможливо встановити – позов може бути пред'явлено до продавця (ст. 7 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції»). Схожі правила містить і Директива ЄС 2024/2853 (див.: ст. 8 [21]).

Підбурювання до порушення договору

Складну взаємодію договірної і деліктної права містить у собі ще один незвичайний інститут – відшкодування шкоди, завданої через підбурювання до порушення договору [25–27]. Цей особливий делікт «кидає виклик» одразу двом усталеним аксіомам: перша – що деліктне право охороняє тільки абсолютні права, друга – що порушити договір може тільки той, хто є його стороною.

Знаковою в цьому контексті є англійська справа *Lumley v Gye* 1853 р. [28]. У цій справі Бенджамін Ламлі, менеджер Театру Її Величності, уклав ексклюзивний договір з оперною співачкою Йоганною Вагнер, за яким остання зобов'язалася протягом театрального сезону виступати тільки в його театрі. Проте керівник конкуруючого театру Ковент-Гарден, Фредерік Гай переконав міс Вагнер порушити її ексклюзивний контракт із Ламлі, пообіцявши їй вищу плату. Співачка піддалася впливу Гая і як наслідок Ламлі зазнав збитків у вигляді упущеної вигоди. Суд ухвалив рішення на користь Ламлі, постановивши, що Гай має нести відповідальність за збитки, завдані зловмисним втручанням у виконання договору.

Виходить, що в описаній справі *відносно*, *договірне* право, тобто право, яке виникло із договору й існує *щодо* конкретної особи – боржниці за цим договором, було порушене за участю третьої особи (не-сторони договору) і було захищене засобами *деліктного* права, так, наче це абсолютне право, яке захищається від посягань із боку всіх і кожного. Такий підхід ґрунтується на визнанні того, що права, засновані на договорі, є економічним активом, отже, підлягають юридичному захисту.

Проте, якщо б такий захист був всеосяжним, то це б становило загрозу економічній конкуренції, на якій побудована ринкова економіка. Адже чесна перемога в конкурентній боротьбі тягне за собою шкоду, для того, хто в цій боротьбі виявився переможеним. Карати переможця – означало б руйнувати стимули до розвитку конкурентних переваг і прогресу.

Тому сфера застосування цього унікального делікту є обмеженою. Насамперед вона обмежується через вимогу *умисної форми вини* – шкода підлягає відшкодуванню, тільки якщо третя особа діяла умисно, тобто із наміром спричинити невиконання договору боржником. Якщо третя особа викликала порушення договору боржником через необережність, або просто, постфактум отримала вигоду від того, що боржник порушив договір із кредитором – відповідальність для такої третьої особи не настає.

Так, автори Проєкту загальної системи підходів (DCFR), фантазуючи на тему справи *Lumley v Gye*, зауважують, що якби Гай запросив оперну спі-

вачку на зимові канікули до гірськолижного курорту і вона б там зламала ногу, і через це не змогла б виступати в театрі Ламлі, – то Гай не мусив би за це нести відповідальність, навіть якби знав, що контракт оперної співачки забороняє їй такі види відпочинку під час театрального сезону [29, с. 1361].

Додатковим запобіжником проти згубного впливу широкої відповідальності за цих умов є також право третьої особи заперечувати проти позову, посиляючись на те, що вона мала свій законний інтерес. Така можливість передбачена з огляду на необхідність захисту економічної конкуренції. Проте інші законні економічні інтереси також можуть мати значення.

У DCFR як ілюстрація наводиться випадок, коли літня жінка перед смертю дарує ту саму земельну ділянку послідовно двом особам. Проте другий обдарований (договір із яким було укладено пізніше) зареєстрував своє право власності першим. У такому разі другий обдарований не нестиме відповідальності за підбурювання до порушення договору, за умови, що він не знав про існування першого обдарованого – оскільки він мав власний законний інтерес [29, с. 1364].

Зрештою, слід також зауважити, що деліктна відповідальність за підбурювання до порушення договору тісно пов'язана із проблемою чистих економічних втрат (*pure economic loss*) [30; 31], адже шкода в такому випадку найчастіше полягає у фінансових втратах у вигляді упущеної вигоди, не пов'язаної при цьому зі шкодою життю, здоров'ю чи матеріальним речам, що є власністю потерпілого. Відповідно, питання про відшкодовність збитків, завданих унаслідок підбурювання до порушення договору, може також залежати від того, чи визнаються в межах відповідної юрисдикції відшкодовними чисті економічні втрати.

Переддоговірна відповідальність

Між договірною і недоговірною відповідальністю є «сіра зона». Це переддоговірна відповідальність. Про неї говорять тоді, коли під час переговорів, які не завершилися досягненням згоди, одна зі сторін поводить себе недобросовісно і через це завдає іншій стороні шкоди. На позначення цього феномену Рудольф фон Ієринг запровадив у науковий обіг термін *culpa in contrahendo*, що в перекладі означає «вина при укладенні договору» [32; 33].

Наприклад, коли хтось вступає в переговори і вдає, що заінтересований у придбанні певного об'єкта нерухомості, але насправді не має наміру купувати, а має натомість єдину мету – не дати, аби ласий актив придбав конкурент. Для цього така особа може про людське око пропонувати вищу ціну і кращі умови, аж доки конкурент не втратить інтерес до придбання

речі, і щойно це стається, перша особа теж раптово зриває переговори. Тож продавець залишається ні з чим, а «удаваний покупець» досягає своєї мети – віднайти від придбання речі свого конкурента.

Відповідно до ст. 2.5.1 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, сторона вільна вести переговори і не несе відповідальності за недосягнення згоди. Однак сторона, яка веде переговори або розриває переговори недобросовісно, несе відповідальність за збитки, заподіяні іншій стороні. Недобросовісним, зокрема, є вступ у переговори або їх продовження, без наміру досягнути згоди з іншою стороною.

Як кваліфікувати відповідальність у цьому випадку? З одного боку, вона не схожа на договірну, адже договору між сторонами так і не було укладено. З іншого боку – ця ситуація не зовсім типова і для деліктної відповідальності, адже, як уже зазначалося, деліктна відповідальність у класичному розумінні виникає у разі порушення абсолютних прав, тобто прав, які потерпіла сторона має щодо всіх і кожного. Натомість в описаній ситуації порушення виникає із відносин, що існують між двома визначеними сторонами переговорів.

Питання про правову природу переддоговірної відповідальності досліджував Суд справедливості ЄС у справі *Fonderie Officine Meccaniche Tacconi SpA v Heinrich Wagner Sinto Maschinenfabrik GmbH* (HWS) (C-334/00) [34].

У цій справі для того, аби визначити, який суд має юрисдикцію у транскордонному спорі відповідно до Брюсельської конвенції, слід було визначитися із тим, чи є спір про переддоговірну відповідальність таким, що стосується договору, чи належить до деліктів.

Компанія *Tacconi* зауважувала, що в цьому разі «відповідальність ґрунтується не на зобов'язаннях, добровільно прийнятих відповідачем перед позивачем, а на обов'язках щодо поведінки, з більшим або меншим ступенем конкретності встановлених джерелом, що є зовнішнім стосовно сторін, залучених до переддоговірних відносин» [34, §15].

Опоненти у справі – компанія HWS, зі свого боку наводила контраргументи про те, що «переддоговірна відповідальність має інший характер, ніж відповідальність за делікт, правопорушення або квазіделікт. Остання застосовується до будь-якої особи, яка порушує загальне правило про заборону заподіяння шкоди іншим і посягає на «абсолютні» права. Натомість переддоговірна відповідальність може бути покладена лише на особу, яка має особливі взаємини з особою, якій завдано шкоди, а саме такі, що впливають із переговорів щодо укладення договору. Отже, на відміну від принципів,

що застосовуються до питань, пов'язаних із деліктом, правопорушенням або квазіделіктом, переддоговірна відповідальність може бути оцінена лише з урахуванням змісту переговорів» [34, § 16–17].

Суд погодився із позицією *Tassoni*. Він зробив наголос на тому, що в цьому разі спір не стосується зобов'язань, які б сторони добровільно брали на себе у відносинах щодо одна одної, проте, стосується порушення норми, що поширюється на всіх і вимагає поводитися добросовісно під час переговорів [34, § 27].

Кваліфікація переддоговірної відповідальності як недоговірної дістала відображення і в Регламенті № 864/2007 про право, застосовне до недоговірних зобов'язань (Рим II). Відповідно до ст. 2 Регламенту Рим II «для цілей цього Регламенту шкода включає будь-які наслідки, що випливають з делікту, безпідставного збагачення, управління чужими справами або *culpa in contrahendo*» [35].

Утім, прикметно, що за загальним правилом до таких правовідносин застосовується право, яке б застосовувалося до договору у разі, якби він був укладений (див. ст. 12 Регламенту Рим II [35]).

Загалом у різних країнах ставлення до цієї проблеми різне. В одних юрисдикціях переддоговірну відповідальність вважають деліктною, в інших – договірною, а ще в інших – відповідальністю особливого роду (*sui generis*) [36, с. 449–488]. Однак навіть в останньому випадку, за умови визнання окремішньої правової природи цього феномену, наукова полеміка розгалужується залежно від того, чи вважають переддоговірну відповідальність ближчою до договірної чи деліктної.

Ця проблема не є суто теоретичною, адже від її вирішення напряму залежить розмір відшкодування, на який може претендувати потерпіла сторона.

Продовжимо наведену вище ілюстрацію про недобросовісні переговори, додавши кілька деталей. Уявімо, що ідеться про придбання об'єкта комерційної нерухомості. І реальний покупець пропонує за нього 12 млн грн. Однак недобросовісний підприємець робить вигляд, що готовий купити за 15 млн грн. Реальний покупець не готовий «перебити» цю ставку і виходить із переговорів. Щойно це відбувається, недобросовісна сторона теж перериває переговори. Після цього продавцю вдається продати об'єкт третій особі тільки за 10 млн грн (Ілюстрація заснована на: [36, с. 21]).

Від того, як ми кваліфікуємо переддоговірну відповідальність, залежить, чи повинна недобросовісна особа відшкодувати продавцеві 5 млн чи тільки 2. Мета договірної відповідальності – поставити потерпілу сторону в те ста-

новище, у якому вона була б, якби договір був належно виконаний. За наведених обставин ця сума становила б 5 млн грн (15 млн, які обіцяв правопорушник, мінус 10 млн, які в остаточному підсумку отримав продавець).

Натомість мета деліктної відповідальності – поставити потерпілу сторону в те становище, в якому вона була б, якби не протиправні дії деліквента. Тобто, якби деліквент не скоював того, що скоїв. З точки зору такої мети, належна сума відшкодування становить 2 млн, бо саме 2 млн відрізняють те становище, у якому зараз перебуває потерпіла сторона, від того, у якому вона би перебувала, якби у хід подій не втрутився деліквент.

У наведеному прикладі 2 млн – це так звані негативні збитки, або збитки довіри (negative interest або reliance interest); а 5 млн – це позитивні збитки, або збитки очікування (positive interest або expectation interest). Більшість європейських правопорядків виходять із того, що у разі переддоговірної відповідальності відшкодуванню підлягають тільки перші, тобто негативні збитки [33, с. 402; 36, с. 449–488; 37, с. 15]. Чи не єдиною юрисдикцією, що уможливорює відшкодування позитивних збитків, є Нідерланди [36, с. 449–488].

Підхід більшості видається виправданим, адже відшкодування позитивних збитків, означало б по суті повноцінний захист інтересу, який мав би «народитися» тільки із договору. Тож захищати такий інтерес до того, як відбувся договір, видається передчасним, адже в такому разі виходить, що особа без укладення договору може претендувати на ту вигоду, яку мав би приносити тільки договір.

Тому все ж таки «спірна територія» переддоговірної відповідальності, як видається, по праву має належати до деліктів.

Висновки

Межа між договірною і деліктною відповідальністю в теорії хоч і видається виразною, та на практиці вона більш нюансна. Причём ця нюансність – не артефакт недосконалої законодавчої техніки і не спорадичний недолік, що його може усунути більш ретельна кодифікація. Вона є структурною рисою самого приватного права, яке змушене реагувати на нескінченне різноманіття форм людської взаємодії, що не завжди вкладаються у заздалегідь задані категоріальні рамки.

Розмежування деліктної та договірної відповідальності залишається вкрай актуальним в українському праві з огляду на те, що сповідуваний судовою практикою принцип недопустимості конкуренції позовів (проблема належного способу захисту) не залишає потерпілій стороні свободи маневру

у виборі виду позову, через що кваліфікаційна помилка може згубити позов, котрий інакше мав би бути задоволений.

Product liability і відповідальність за підбурювання до порушення договору ілюструють два різних способи, в які деліктне й договірне право взаємодіють у супереч власним кордонам. У першому випадку законодавець свідомо вилучає певний клас шкоди з-під дії договірного режиму – саме тому, що договірна свобода, зокрема свобода обмежувати відповідальність, є неприйнятною, коли на кону стоять життя, здоров'я або власність поза «орбітою» договору. У другому – деліктне право «заходить» на територію договірних відносин, щоби захистити кредитора від умисного втручання третіх осіб, визнаючи тим самим, що договірне право є економічним активом, що заслуговує на охорону *erga omnes*.

Переддоговірна відповідальність – класична «сіра зона» між договорами й деліктами. Проте функціональний аналіз свідчить на користь її деліктної природи: підстава відповідальності тут – не порушення добровільно прийнятого зобов'язання, а порушення загального обов'язку добросовісності, що поширюється на будь-яких учасників переговорів. З цієї кваліфікації прямо випливає і практично значущий висновок щодо обсягу відшкодування: підлягають відшкодуванню негативні збитки (*reliance interest*), а не позитивні (*expectation interest*). Відшкодувати позитивні збитки (*expectation interest*) тут означало б захищати вигоду, яка мала б народитися тільки з договору. Це був би не захист права, а його передчасне конструювання.

Кваліфікація шкоди як договірної чи деліктної – це не механічне застосування заздалегідь заданих категорій, а щоразу результат телеологічного аналізу, що враховує природу порушеного права, функцію правового режиму, який претендує на застосування, і характер зв'язку між шкодою та договором. Саме цей аналіз, а не формальна наявність чи відсутність договору між сторонами, має визначати правову долю спору. Тож у певному розумінні демаркаційна лінія між деліктним і договірним правом – це не межа, чітко нанесена на карту, а динамічна лінія фронту, що формується під впливом викликів юридичної практики.

Список використаних джерел

- [1] Спасибо-Фатеева І. В., Баранова Л. М., Беляєв О. О. та ін. Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2025. 816 с.
- [2] Case C-359/14 and C-475/14 "ERGO Insurance" SE v "If P&C Insurance" AS and "Gjensidige Baltic" AAS v "PZU Lietuva" UAB DK [2016] ECLI:EU:C:2016:40.
- [3] Case C-191/15 Verein für Konsumenteninformation v Amazon EU Sarl [2016] ECLI:EU:C:2016:612.

- [4] Case C-147/12 *ЦФАВ, Östergötlands Fastigheter AB v Frank Koot and Evergreen Investments BV* [2013] ECLI:EU:C:2013:490.
- [5] Case 189/87 *Athanasios Kalfelis v Bankhaus Schröder, Münchmeyer, Hengst and Co. and others* [1988] ECLI:EU:C:1988:459.
- [6] Case C-261/90 *Mario Reichert, Hans-Heinz Reichert and Ingeborg Kockler v Dresdner Bank AG* [1992] ECLI:EU:C:1992:149.
- [7] Case C-51/97 *Réunion européenne SA and Others v Spliethoff's Bevrachtungskantoor BV and the Master of the vessel Alblasgracht V002* [1998] ECLI:EU:C:1998:509.
- [8] Case C-334/00 *Fonderie Officine Meccaniche Tacconi SpA v Heinrich Wagner Sinto Maschinenfabrik GmbH (HWS)* [2002] ECLI:EU:C:2002:499.
- [9] Von Bar C., Drobnig U. *The Interaction of Contract Law and Tort and Property Law in Europe. A Comparative Study*. Munich : Sellier. European Law Publishers, 2004. 541 p.
- [10] Деледивка С. Г. Конкуренція позовів та належний спосіб захисту цивільного права. *Право і суспільство*. 2025. Т. 1. № 3. С. 83–89. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.1.11>.
- [11] Ус М. В. Конкуренція позовів (постановка проблеми). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. № 4(11). С. 241–252. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eb2a2d38-ab20-43de-94a2-adbc30d40327/content> (дата звернення: 02.03.2026).
- [12] Borghetti J-S., Whittaker S. (Eds.). *French Civil Liability in Comparative Perspective*. Oxford : Hart Publishing, 2019. 522 p.
- [13] Zammit D. E. Does the 'non cumul' Rule Exist in our Civil Law? *Id-Dritt Law Journal*. 2002. Vol. 18. P. 49–66.
- [14] Про затвердження Правил роздрібного ринку електричної енергії : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 р. № 312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [15] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 29.04.2020 р. у справі № 336/1806/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89107397> (дата звернення: 02.03.2026).
- [16] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.07.2020 р. у справі № 336/5035/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591177> (дата звернення: 02.03.2026).
- [17] Fairgrieve D., Goldberg R. *Product Liability*. Oxford : Oxford University Press, 2020. 928 p.
- [18] Owen D. G. *Products Liability Law*. 4th ed. St. Paul : West Academic Publishing, 2022. 1293 p.
- [19] Machnikowski P. (Ed.). *European Product Liability: An Analysis of the State of the Art in the Era of New Technologies*. Cambridge : Intersentia, 2016. 705 p.
- [20] Rimkutė D. The New EU Product Liability Directive: Doctrinal Analysis. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2025. Vol. 8 (Spec). P. 74–97. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-8.S-c000160>.
- [21] Directive (EU) 2024/2853 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on liability for defective products and repealing Council Directive

- 85/374/EEC. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=O-J:L_202402853.
- [22] Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції : Закон України від 19.05.2011 р. № 3390-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3390-17#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [23] *Donoghue v Stevenson* [1932] AC 562 (HL). URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1932/100.html>. (last accessed: 02.03.2026).
- [24] *Le Lievre v Gould* [1893] 1 QB 491 (CA).
- [25] Payne D. J. The Tort of Interference with Contract. *Current Legal Problems*. 1954. Vol. 7, issue 1. P. 94–113. <https://doi.org/10.1093/clp/7.1.94>.
- [26] Simester A. P., Chan W. Inducing Breach of Contract: One Tort or Two? *The Cambridge Law Journal*. 2004. Vol. 63. No. 1. P. 132–165.
- [27] Barnett K. Inducing Breach of Contract. *Economic Torts and Economic Wrongs* / Eldridge J., Douglas M., Carr C. (Eds.). Oxford : Hart Publishing, 2021. P. 85–106.
- [28] *Lumley v Gye* [1853] 2 E & B 216.
- [29] Study Group on a European Civil Code & Research Group on EC Private Law (Acquis Group). Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference. Munich : Sellier. European Law Publishers, 2009. 1604 p.
- [30] Bussani M., Palmer V. V. (Eds.). *Pure Economic Loss in Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 589 p.
- [31] Banakas E. K. (Ed.). *Civil Liability for Pure Economic Loss*. Boston : Kluwer Law International, 1996. 208 p.
- [32] Jhering R. von. Culpa in contrahendo oder Schadensersatz bei nichtigen oder nicht zur Perfection gelangten Verträgen. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*. 1861. Bd. 4. S. 1–112.
- [33] Kessler F., Fine E. Culpa in contrahendo, bargaining in good faith, and freedom of contract: A comparative study. *Harvard Law Review*. 1964. Vol. 77. No. 3. P. 401–449.
- [34] Case C-334/00 *Fonderie Officine Meccaniche Tacconi SpA v Heinrich Wagner Sinto Maschinenfabrik GmbH (HWS)* [2002] ECLI:EU:C:2002:499 (European Court of Justice, 17 September 2002).
- [35] Regulation (EC) No. 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). *Official Journal of the European Union*. L 199. 31.07.2007. P. 40–49.
- [36] Cartwright J., Hesselink M. W. (Eds.). Precontractual Liability in European Private Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 509 p.
- [37] Vandenberghe A.-S., Kovac M. Illuminating the development of precontractual liability: A comparative law and economics analysis. *European Journal of Comparative Law and Governance*. 2021. Vol. 8. No. 1. P. 1–20. <https://doi.org/10.1163/22134514-BJA10013>.

References

- [1] Spasybo-Fatieieva, I.V., Baranova, L.M., & Beliaiev, O.O. (2025). *The doctrine of civil liability*. Kharkiv: ECUS.
- [2] *ERGO Insurance SE v If P&C Insurance AS and Gjensidige Baltic AAS v PZU Lietuwa UAB DK*, Cases C-359/14 and C-475/14, ECLI:EU:C:2016:40 (Court of Justice of the European Union). (January 21, 2016).

- [3] *Verein für Konsumenteninformation v Amazon EU Sarl*, Case C-191/15, ECLI:EU:C:2016:612 (Court of Justice of the European Union). (July 28, 2016).
- [4] *IIFAB, Östergötlands Fastigheter AB v Frank Koot and Evergreen Investments BV*, Case C-147/12, ECLI:EU:C:2013:490 (Court of Justice of the European Union). (July 18, 2013).
- [5] *Athanasios Kalfelis v Bankhaus Schröder, Münchmeyer, Hengst and Co. and others*, Case 189/87, ECLI:EU:C:1988:459 (Court of Justice of the European Union). (September 27, 1988).
- [6] *Mario Reichert, Hans-Heinz Reichert and Ingeborg Kockler v Dresdner Bank AG*, Case C-261/90, ECLI:EU:C:1992:149 (Court of Justice of the European Union). (March 26, 1992).
- [7] *Réunion européenne SA and Others v Spliethoff's Bevrachtingskantoor BV and the Master of the vessel Alblasgracht V002*, Case C-51/97, ECLI:EU:C:1998:509 (Court of Justice of the European Union). (October 27, 1998).
- [8] *Fonderie Officine Meccaniche Tacconi SpA v Heinrich Wagner Sinto Maschinenfabrik GmbH (HWS)*, Case C-334/00, ECLI:EU:C:2002:499 (Court of Justice of the European Union). (September 17, 2002).
- [9] Von Bar, C., & Drobnig, U. (2004). *The interaction of contract law and tort and property law in Europe: A comparative study*. Munich: Sellier European Law Publishers.
- [10] Deledevka, S.H. (2025). Claim competition and an inappropriate remedy for the protection of civil rights. *Law and Society*, 1(3), 83-89. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.1.11>.
- [11] Us, M.V. (2012). Competition of claims. *Bulletin of National University "Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine". Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4(11), 241-252. Retrieved from <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eb2a2d38-ab20-43de-94a2-adbc30d40327/content>.
- [12] Borghetti, J.-S., & Whittaker, S. (Eds.). (2019). *French civil liability in comparative perspective*. Oxford: Hart Publishing.
- [13] Zammit, D.E. (2002). Does the 'non cumul' rule exist in our civil law? *Id-Dritt Law Journal*, 18, 49-66.
- [14] Resolution National Commission for State Regulation in Energy and Utilities No. 312 "Approval of the Rules of the retail electricity market". (March 14, 2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18#Text>.
- [15] Supreme Court of Ukraine, First Judicial Chamber of the Civil Cassation Court. (April 29, 2020). Judgment in case No. 336/1806/17. (April 29, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89107397>.
- [16] Supreme Court of Ukraine, Third Judicial Chamber of the Civil Cassation Court. Judgment in case No. 336/5035/16-c. (July 15, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591177>.
- [16] Supreme Court of Ukraine, Third Judicial Chamber of the Civil Cassation Court. Judgment in case No. 336/5035/16-c. (July 15, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591177>.
- [17] Fairgrieve, D., & Goldberg, R. (2020). *Product liability*. Oxford: Oxford University Press.
- [18] Owen, D.G. (2022). *Products liability law* (4th ed.). St. Paul: West Academic Publishing.

- [19] Machnikowski, P. (Ed.). (2016). *European product liability: An analysis of the state of the art in the era of new technologies*. Cambridge: Intersentia.
- [20] Rimkutė, D. (2025). The new EU product liability directive: Doctrinal analysis. *Access to Justice in Eastern Europe*, 8(Spec), 74-97. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-8.S-c000160>.
- [21] European Parliament & Council of the European Union. (2024). *Directive (EU) 2024/2853 on liability for defective products and repealing Council Directive 85/374/EEC*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202402853.
- [22] Law of Ukraine No. 3390-VI "On liability for damage caused by a defect in a product". (May 19, 2011). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3390-17#Text>.
- [23] *Donoghue v Stevenson*, [1932] AC 562 (HL). Retrieved from <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1932/100.html>.
- [24] *Le Lievre v Gould*, [1893] 1 QB 491 (CA).
- [25] Payne, D.J. (1954). The tort of interference with contract. *Current Legal Problems*, 7(1), 94-113. <https://doi.org/10.1093/clp/7.1.94>.
- [26] Simester, A. P., & Chan, W. (2004). Inducing breach of contract: One tort or two? *The Cambridge Law Journal*, 63(1), 132-165.
- [27] Barnett, K. (2021). Inducing breach of contract. In J. Eldridge, M. Douglas, & C. Carr (Eds.). *Economic torts and economic wrongs* (pp. 85-106). Oxford: Hart Publishing.
- [28] *Lumley v Gye*, [1853] 2 E & B 216.
- [29] Study Group on a European Civil Code & Research Group on EC Private Law (Acquis Group). (2009). *Principles, definitions and model rules of European private law: Draft common frame of reference*. Munich: Sellier European Law Publishers.
- [30] Bussani, M., & Palmer, V.V. (Eds.). (2003). *Pure economic loss in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [31] Banakas, E.K. (Ed.). (1996). *Civil liability for pure economic loss*. Boston: Kluwer Law International.
- [32] Jhering, R. von. (1861). Culpa in contrahendo oder Schadensersatz bei nichtigen oder nicht zur Perfection gelangten Verträgen. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, 4, 1-112.
- [33] Kessler, F., & Fine, E. (1964). Culpa in contrahendo, bargaining in good faith, and freedom of contract: A comparative study. *Harvard Law Review*, 77(3), 401-449.
- [34] *Fonderie Officine Meccaniche Tacconi SpA v Heinrich Wagner Sinto Maschinenfabrik GmbH (HWS)*, Case C-334/00, ECLI:EU:C:2002:499 (Court of Justice of the European Union). (September 17, 2002).
- [35] European Parliament & Council of the European Union. (2007). *Regulation (EC) No. 864/2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II)*. *Official Journal of the European Union*, L 199, 40-49.
- [36] Cartwright, J., & Hesselink, M.W. (Eds.). (2008). *Precontractual liability in European private law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [37] Vandenberghe, A.-S., & Kovac, M. (2021). Illuminating the development of precontractual liability: A comparative law and economics analysis. *European Journal of Comparative Law and Governance*, 8(1), 1-20. <https://doi.org/10.1163/22134514-BJA10013>.

Богдан Петрович Карнаух

доктор юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: b.p.karnauh@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1968-3051

Bohdan P. Karnaukh

Doctor of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Civil Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: b.p.karnauh@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1968-3051

Рекомендоване цитування: Карнаух Б. П. Деліктна і договірна відповідальність: (ре)демаркація, анклавів і «сірі» зони. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 130–151. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.356738>.

Suggested Citation: Karnaukh, B.P. (2026). Tortious and Contractual Liability: (Re)Demarcation, Enclaves, and Grey Zones. *Problems of Legality*, 173, 130-151. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.356738>.

Статтю подано / Submitted: 05.03.2026
Доопрацьовано / Revised: 05.04.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Судовий збір як національний інструмент доступу до правосуддя в Україні: процесуальний бар'єр чи вимушена необхідність

Сергій Олександрович Кравцов*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: s.o.kravtsov@nlu.edu.ua

Оксана Іванівна Угриновська

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів, Україна

Анотація

Актуальність дослідження зумовлено необхідністю пошуку справедливого балансу між фіскальною функцією судового збору та конституційним правом на доступ до правосуддя в умовах реформування судової системи України та її гармонізації з європейськими стандартами. Судовий збір виступає ключовим інструментом регулювання доступу до правосуддя, однак його розмір і механізми застосування можуть створювати непропорційні процесуальні бар'єри. Мета дослідження полягає у визначенні правової природи судового збору та оцінці його впливу на реалізацію права на доступ до суду в Україні. Використано формально-юридичний, системний, порівняльно-правовий методи, а також аналіз судової практики національних судів і Європейського суду з прав людини. Встановлено, що судовий збір має подвійний характер: як фіскальний інструмент фінансування судової системи та як процесуальний фільтр запобігання зловживанню правом на звернення до суду. Доведено, що надмірний розмір збору або відсутність гнучких механізмів звільнення і зменшення порушує принцип пропорційності та обмежує доступ до правосуддя. Обґрунтовано необхідність диференціації ставок залежно від категорії справ, інстанційності та фінансового стану особи. Запропоновано вдосконалення механізмів повернення, відстрочення та розстрочення сплати збору, а також розширення підстав для надання пільг. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням моделей оптимального балансу між фінансуванням судової системи та гарантіями ефективного доступу до правосуддя з урахуванням європейських стандартів.

Ключові слова: судовий збір; звільнення від сплати судового збору; доступ до правосуддя; повернення судового збору; розстрочення та відстрочення сплати судового збору.

Court Fees as a National Instrument for Access to Justice in Ukraine: a Procedural Barrier or a Forced Necessity

Serhii O. Kravtsov*

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

**e-mail: s.o.kravtsov@nlu.edu.ua*

Oksana I. Uhrynovska

*Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine*

Abstract

The relevance of the study is determined by the need to find a fair balance between the fiscal function of court fees and the constitutional right of access to justice in the context of the ongoing reform of the Ukrainian judicial system and its harmonisation with European standards. Court fees constitute a key instrument for regulating access to justice; however, their amount and application mechanisms may create disproportionate procedural barriers. Purpose. The study aims to determine the legal nature of court fees and assess their impact on the right of access to a court in Ukraine. The research is based on formal legal, systemic and comparative legal methods, as well as the analysis of national case law and the case law of the European Court of Human Rights. It is established that court fees have a dual nature: as a fiscal instrument for financing the judiciary and as a procedural filter preventing abusive litigation. It is demonstrated that excessive fees or the absence of flexible exemption and reduction mechanisms violate the principle of proportionality and restrict access to justice. The necessity of differentiating court fees depending on the type of case, level of jurisdiction and financial capacity of the claimant is substantiated. Proposals are developed to improve mechanisms for refund, deferral and instalment of court fees, as well as to expand the grounds for exemptions. Further research prospects lie in developing models for achieving an optimal balance between judicial financing and guarantees of effective access to justice in line with European standards.

Keywords: court fees; exemption from court fees; access to justice; refund of court fees; instalment plans and deferrals of court fees.

Вступ

Судовий збір є невід'ємним складником механізму функціонування судової системи України, який виконує низку важливих функцій, зокрема компенсує витрати, пов'язані зі здійсненням судочинства, та сприяє раціоналізації судового навантаження шляхом стримування безпідставних звернень до суду. Водночас виникає питання про баланс між доцільністю встановлення

такого збору та забезпеченням фундаментального права кожного на доступ до правосуддя.

У демократичній правовій державі право на доступ до правосуддя розглядається як одна з ключових конституційних гарантій, без реалізації якої неможливо забезпечити ефективний захист прав і свобод людини. Однак фінансовий аспект цього доступу, зокрема обов'язок сплачувати судовий збір, може стати суттєвою перешкодою для значної частини громадян, особливо в умовах економічної нестабільності та соціальної вразливості окремих верств населення.

Судовий збір, хоча й виконує функцію часткового покриття витрат Державного бюджету України на забезпечення діяльності судової влади, водночас може перетворюватися на бар'єр для реалізації права особи на судовий захист. Особливо це актуально у справах публічно-правового характеру, де особа змушена обстоювати свої права у відносинах із державою. Отже, обов'язок сплачувати судовий збір фактично заходить у суперечність із принципом доступності правосуддя, що потребує належної оцінки та, за потреби, перегляду підходів до регулювання цієї сфери.

На наявність проблеми обмеженого доступу до правосуддя внаслідок фінансових бар'єрів вказано, зокрема, у Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженій Указом Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021. У документі визнано, що однією з ключових проблем у сфері правосуддя є наявність перешкод у доступі до суду, для подолання яких, зокрема, передбачено вдосконалення методики визначення ставок судового збору з урахуванням особливостей окремих категорій справ із метою забезпечення реального доступу до судового захисту [1].

Знаходження справедливого балансу між цими «конкуруючими» гарантіями є не тільки завданням законодавця, на якого покладається, зокрема встановлення обґрунтованого розміру ставки судового збору, визначення підстав звільнення від його сплати або зменшення такої ставки, а й суду, оскільки до повноважень останнього віднесено ухвалення рішень про задоволення клопотань щодо звільнення від сплати судового збору, надання відстрочення або розстрочення у його сплаті тощо.

Під час вирішення судом питань, пов'язаних зі сплатою судового збору, виникає низка проблем практичного характеру, а саме: розрахунок суми судового збору (особливо, за фізичної відсутності, на етапі розгляду питання відкриття відповідного провадження, матеріалів справи в судах апеляційної та касаційної інстанцій); розмежування майнових і немайнових вимог;

мотивування звільнення (зменшення) або відмови у звільненні (зменшення) від сплати судового збору (дослідження відповідних доказів поза межами судового процесу), а також застосування критерію «надмірний» або «нерозумний» розмір судового збору; мотивування поновлення або непоновлення пропущеного суб'єктом владних повноважень процесуального строку, зумовленого відсутністю коштів на сплату судового збору (принцип належного урядування); перевірка зарахування суми судового збору до спеціального фонду Державного бюджету України; звільнення особи від сплати судового збору з огляду на невідповідність закону критерію якості (тлумачення закону на користь особи); контроль питання стягнення судового збору у випадку відстрочення або розстрочення його сплати; відсутність стимулювання до примирення або медіації через незначний розмір судового збору; наявність зловживань із боку сторін щодо сплати судового збору.

Варто зазначити, що з питанням судового збору певним чином пов'язані такі інститути, як виконавчий збір, відшкодування витрат, пов'язаних із розглядом справи, а також безоплатна правнича допомога.

Так, необхідність вирішення правової проблеми щодо визначення поняття та значення судового збору, знаходження справедливого балансу між обов'язком особи сплачувати судовий збір, правом на доступ до суду та ефективністю судового захисту, а також неурегульованість деяких питань, пов'язаних зі сплатою судового збору, зумовлюють актуальність теми, порушеної у цьому дослідженні.

На взаємозв'язку понять судового збору та доступу до правосуддя наголошує й Конституційний Суд України, який в своєму рішенні від 28.11.2013 р. № 12-рп/2013 зазначив таке: «Гарантією реалізації права на судовий захист в аспекті доступу до правосуддя є встановлення законом помірною судового збору для осіб, які звертаються до суду. Отже, сплата судового збору за подання заяв, скарг до суду, а також за видачу судами документів є складовою доступу до правосуддя, який є елементом права особи на судовий захист, гарантованого ст. 55 Конституції України» [2].

Законодавство України про судовий збір регулюється насамперед Законом України «Про судовий збір» [3]. Цей нормативний акт визначає розміри збору, категорії осіб, звільнених від його сплати, а також порядок його відстрочення, розстрочення або звільнення від його сплати. Судова практика демонструє неоднозначність підходів до питань звільнення від сплати судового збору: іноді суди виявляють лояльність до малозабезпечених осіб, а іноді пільговий статус учасників справи ігнорується. Це підкреслює важливість подальшого вдосконалення законодавства та забезпечення єдності судової практики.

У свою чергу, доступ до правосуддя є невід'ємним складником судової системи кожної демократичної держави, в яких дотримання прав людини та верховенство права є пріоритетним завданням. Доктринальні підходи, практика національних судів і Європейського суду з прав людини щодо правової природи доступу до правосуддя та співвідношення із верховенством права є дискусійними і багатовекторними.

Дискутуючи про цінність доступу до правосуддя, вважаємо за доцільне виокремити його критерії або виміри. Перший критерій полягає в потенційній можливості особи на адекватні та ефективні способи захисту шляхом подання позову або скарги. Суть другого критерію концепції доступу до правосуддя пов'язана з механізмом здійснення правосуддя, зосереджуючись на наданні сторонам процесуальних механізмів, які роблять судовий процес справедливим, таких як: «гарантії нейтрального судового розгляду, чи мають сторони зі слабкою позицією достатні процесуальні повноваження для ведення судового процесу проти сильних сторін, наскільки ефективним є процес у цілому з погляду винесення судового рішення та його виконання в розумні строки, а також наявні засоби оскарження та судового перегляду». І нарешті третій критерій стосується реалізації доступу до правосуддя для тих верств населення, які мають дуже обмежені фінансові ресурси. Йдеться про доступ до отримання належної та кваліфікованої правничої допомоги, виокремлення особливої процедури розв'язання дрібних спорів та необхідність сплати судового збору [4].

Отже, на підставі наведених вище поглядів можна зробити висновки про те, що доступ до правосуддя як невід'ємний складник верховенства права має ґрунтуватися не лише на потребах визначення правових передумов доступу до правосуддя, а й відображати сучасні економічні та соціальні реалії тієї чи іншої країни.

Метою статті є визначення правової природи судового збору, його співвідношення з принципом доступу до правосуддя, а також обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення процесуального законодавства України про судовий збір з урахуванням стандартів Європейського суду з прав людини. Для досягнення поставленої мети дослідження передбачено виконання таких завдань: 1) розкрити поняття та функціональне призначення судового збору як правового інституту; 2) проаналізувати практику Європейського суду з прав людини щодо співвідношення судового збору та права на доступ до суду; 3) дослідити позиції Конституційного Суду України та Верховного Суду стосовно сплати, повернення, відстрочення (розстрочення) та звільнення від сплати судового збору; 4) виявити процесуальні проблеми, пов'язані з диференціацією ставок судового збору, звільненням від його сплати

та поверненням, зокрема у випадках застосування медіації та врегулювання спору за участю судді; 5) сформулювати пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства про судовий збір з урахуванням європейських стандартів і потреб забезпечення реального доступу до правосуддя.

Огляд літератури

Проблематика співвідношення судового збору та доступу до правосуддя є предметом активного наукового аналізу у вітчизняній і зарубіжній доктрині. У більшості досліджень судовий збір розглядається не лише як фіскальний інструмент, а й як процесуальний механізм, що впливає на реальність реалізації права на судовий захист.

У зарубіжній науці значна увага приділяється соціальному виміру доступу до правосуддя. Зокрема, Л. Фрідман обґрунтовує, що доступ до суду залежить не тільки від формально-правових гарантій, а й від економічної спроможності особи реалізувати своє право [5]. Схожу позицію висловлює Н. Барбер, який підкреслює необхідність врахування соціального аспекту верховенства права, складником якого є ефективний доступ до правосуддя [6].

Економічний аналіз судових витрат демонструє їх безпосередній вплив на поведінку учасників процесу. Так, Н. Рікман і Д. Тзавера доводять, що розмір судового збору має бути збалансованим, щоб одночасно запобігати зловживанню правом на звернення до суду та не створювати надмірних бар'єрів для доступу до правосуддя [7]. Аналогічні висновки містяться у роботах В. Фона, Ф. Парізі та Б. Депортера, які пов'язують рівень судових витрат із кількістю судових спорів та ефективністю правозастосування [8].

У контексті фінансування судової системи Б. Магер розглядає судовий збір як елемент компенсації державних витрат, наголошуючи, що його надмірний розмір може обмежувати доступ до правосуддя для соціально вразливих осіб [9]. У свою чергу, К. Крістман і М. Комб звертають увагу на ризик переключення фінансового навантаження на сторони процесу, що може негативно впливати на доступність судового захисту [10].

У національній доктрині судовий збір традиційно розглядається як інструмент балансування між фінансуванням судової системи та забезпеченням доступу до правосуддя. Водночас науковці наголошують на ризику його трансформації у процесуальний бар'єр, що зумовлює необхідність удосконалення механізмів диференціації ставок і надання пільг.

Отже, наукові підходи свідчать про необхідність забезпечення балансу між фіскальною функцією судового збору та гарантіями доступу до правосуддя, що залишається ключовим викликом сучасної правової політики.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, застосування яких зумовлене складністю предмета дослідження, що охоплює як нормативний, так і практичний вимір функціонування інституту судового збору в контексті забезпечення доступу до правосуддя. Вибір відповідних методів зумовлений необхідністю всебічного аналізу правової природи судового збору, його функціонального призначення, а також оцінки його впливу на реалізацію права на судовий захист.

На першому етапі дослідження було здійснено формування теоретико-методологічної бази шляхом аналізу наукових джерел, присвячених проблематиці доступу до правосуддя, судових витрат та фінансування судової системи. Застосування методу аналізу та синтезу дало змогу узагальнити наукові підходи до розуміння правової природи судового збору та визначити основні доктринальні концепції у цій сфері.

Ключовим методом дослідження виступив формально-юридичний метод, який використовувався для аналізу чинного законодавства України, зокрема положень Закону України «Про судовий збір», Цивільного процесуального кодексу України, Бюджетного кодексу України, а також відповідних підзаконних актів. Застосування цього методу дало можливість визначити зміст правових норм, що регулюють порядок встановлення, сплати, повернення та звільнення від сплати судового збору, а також виявити прогалини та суперечності у правовому регулюванні.

Метод системного аналізу був використаний для дослідження судового збору як елементу більш широкої системи судових витрат та механізму доступу до правосуддя. Завдяки цьому підходу вдалося розглянути взаємозв'язок судового збору з іншими правовими інститутами, зокрема безоплатною правничою допомогою, виконавчим збором та витратами, пов'язаними із розглядом справи.

Особливе значення в дослідженні мав метод аналізу судової практики. Було проаналізовано рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду, а також практика Європейського суду з прав людини, зокрема у справах *Perdigão v. Portugal*, *Stoenescu v. Romania* та *Jedamski and Jedamska v. Poland*. Застосування цього методу допомогло у виявленні підходів до тлумачення принципу пропорційності судового збору, критеріїв оцінювання його розміру, а також меж допустимого втручання держави у право на доступ до суду.

Крім того, в дослідженні використано метод правового моделювання, що дав змогу сформулювати пропозиції щодо вдосконалення механізмів правового

регулювання судового збору в Україні. Зокрема, було запропоновано підходи до диференціації ставок судового збору, розширення переліку підстав для звільнення від його сплати та вдосконалення процедур повернення судового збору.

Емпіричну базу дослідження становлять нормативно-правові акти України, практика національних судів, статистичні дані щодо фінансування судової системи, а також аналітичні матеріали міжнародних організацій. Формування вибірки судових рішень здійснювалося за критерієм релевантності до предмета дослідження, зокрема враховувалися справи, що стосуються визначення розміру судового збору, звільнення від його сплати та доступу до правосуддя.

Отже, застосування комплексного методологічного підходу забезпечило можливість усебічного дослідження інституту судового збору як правового явища, оцінки його впливу на доступ до правосуддя та формулювання обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України.

Результати та обговорення

Загальні підходи щодо правової природи судового збору

Про правову природу судового збору в законодавстві України неодноразово наголошував Верховний Суд – найвищий суд у системі судоустрою. Так, у постанові Верховного Суду від 09.02.2023 р. у справі № 120/3532/21-а був сформульований правовий висновок, відповідно до якого судовий збір (court fees) – це обов’язковий грошовий платіж на користь суду за розгляд справи в суді або за окремі процесуальні дії, вчинені судом; метою запровадження судового збору є, зокрема, встановлення законодавчо обмежувального заходу для регулювання доступу до суду, а також захист суду від перенавантаження у зв’язку із поданням необґрунтованих або безпідставних позовів та апеляційних і касаційних скарг [11].

Відповідно до норм Бюджетного кодексу України саме судовий збір є джерелом формування спеціального фонду Державного бюджету України в частині доходів, що спрямовується на забезпечення здійснення судочинства та функціонування органів судової влади (ч. 3 ст. 29 та ч. 4 ст. 30) [12].

Накладання фінансового тягаря у вигляді встановлення відповідних розмірів судового збору на особу, яка має намір звернутися до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, має бути співмірним як до предмета позову, так і до рівня життя в цілому в конкретній країні.

На сьогодні всі європейські країни на законодавчому рівні встановлюють плату задля отримання доступу до правосуддя як для фізичних, так і для

юридичних осіб. За даними Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (СЕРЕJ 2016), у 2014 р. судові збори, з різними правовими конфігураціями та податковим навантаженням, існували в усіх країнах, що брали участь у процесі оцінки Комісії, за винятком Люксембургу та Франції [13].

У всіх країнах, в яких передбачається сплата судового збору, його розмір регламентується спеціальним законодавством та варіюється залежно від спеціалізації суду, інстанційності розгляду справи та відповідної категорії справи. Більшість країн використовують тарифну систему, яка базується або на визначеному фіксованому відсотку від ціни позову (окремо або разом з іншим фіксованим збором, можливо, з тарифом, що застосовується до справ, ціна яких перевищує певну суму), або на детальному тарифі, який визначає певні діапазони ставок або відсотків для справ із різною вартістю позову. Судовий збір у країнах, де запроваджена тарифна система оплати, ставки судового збору зменшуються в міру зростання важливості справи. У країнах із тарифною системою зазвичай існують фіксовані ставки для розгляду немайнових спорів і для деяких конкретних справ.

Коло країн, у законодавстві яких регламентовано фіксовані ставки, можна поділити умовно на дві групи: країни, де запроваджено фіксовані ставки для певних типів справ або видів діяльності (наприклад, Китай, Швейцарія та Швеція) або для всіх справ (наприклад, Австралія, Бельгія, Фінляндія, Гонконг, Норвегія, Шотландія, Сінгапур та Сполучені Штати Америки).

Окремі науковці стверджують, що покриття витрат, пов'язаних із судовим процесом, що є неминучою частиною переходу до повного відшкодування витрат, є частиною доступу до правосуддя. Простіше кажучи, будь-яке збільшення витрат для потенційного учасника судового розгляду матиме вплив на тих сторін, які можуть дозволити собі ці витрати, якими б вони не були; а подібно до економічної концепції цінової еластичності, збільшення розміру судового збору до вищого рівня (в кінцевому підсумку) вплине на кількість осіб, які зможуть або побажають платити цей збір [10, с. 52].

Судовий збір як елемент доступу до правосуддя у практиці Європейського суду з прав людини

Особливе значення щодо розуміння правової природи «судового збору» в контексті європейських стандартів та принципів судочинства відіграє правозастосовна практика Європейського суду з прав людини.

Так, у рішенні Європейського суду з прав людини *у справі Perdigo v. Portugal* Велика Палата вважає за потрібне підтвердити рішення Комісії про те, що судові збори слід розглядати як «внески» у значенні абз. 2 ст. 1

Протоколу № 1. Дійсно, стягнення судових зборів зі сторін має різні цілі, зокрема, фінансування судової системи та збільшення державних доходів. І хоча стягнення цих зборів у Португалії не є функцією податкових органів, обов'язок їх сплати, безумовно, має фіскальний характер. Отже, обов'язок сплачувати судові збори – і відповідні правила – охоплюються п. 2 ст. 1 Протоколу № 1, оскільки збори є «внесками» у розумінні цього положення. В обставинах цієї справи виникає питання, чи можна вважати, що наказ про сплату судового збору є втручанням у право заявників на мирне володіння своїм майном, оскільки гроші, які заявники мали сплатити як судовий збір, повністю поглинули компенсацію, присуджену за експропріацію, яка становила «майно» у розумінні ст. 1 Протоколу № 1. У світлі викладеного вище Велика Палата вважає, що скарга заявників має розглядатися за ст. 1 Протоколу № 1 в цілому, особливо, з огляду на те, що ситуації, передбачені другим реченням першого абзацу та другим абзацом, є лише окремими випадками втручання у право на мирне володіння майном, гарантоване загальним правилом, викладеним у першому реченні. Однак цей підхід, необхідний з огляду на конкретні обставини справи, не змінює того факту, що судовий збір є «внеском» у розумінні абз. 2 ст. 1 Протоколу № 1. Також Суд враховує цю різницю, коли класифікує судовий збір як «внесок» у значенні абз. 2 ст. 1 Протоколу № 1, однак він зазначає, що у цій справі заявники були сторонами у судовому провадженні проти держави щодо встановлення компенсації за експропріацію, здійснену державою при виконанні нею своїх функцій публічної влади. Суд вважає, що при розгляді питання пропорційності цю справу слід відрізнити від справ, у яких судовий збір стягується у приватноправових спорах. За конкретних обставин цієї справи може здатися парадоксальним, що держава повинна забирати однією рукою – у вигляді судового збору – більше, ніж вона присудила іншою [14].

В іншій справі, *Stoenescu v. Romania*, Європейський суд з прав людини зауважує, що законодавчу вимогу сплати судового збору під час подання позовів у цивільних справах не можна вважати несумісною із п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Також Суд слушно зауважує, що визначення розмірів судового збору залежно від ціни позову є нічим іншим, як проявом свободи розсуду держави регулювати і встановлювати свою систему судового витрат, хоча така система має бути доволі гнучкою, щоб сторона спору мала можливість скористатися правом повного або часткового звільнення від сплати судового збору або зменшення його розміру [15].

У цій справі заявник скаржився не на сам факт оплати судового збору, а на відмову суду в задоволенні його клопотання про зменшення розміру його оплати за відсутності на це підстав. Аналізуючи це рішення, можна зробити

досить логічний висновок, що, встановлюючи на законодавчому рівні розміри судових зборів за подання позовів у цивільних справах, *держава має забезпечити дієвий механізм отримання пільг щодо сплати судового збору для певних категорій сторін спору або щодо окремих категорій справ.*

Заслуговує на увагу рішення ЄСПЛ у справі *Jedamski and Jedamska v. Poland*, в якій заявниця скаржилася на надмірну суму судових витрат, яку вона мала заплатити під час подання позову (а саме: в 50 разів перевищувала середньомісячну заробітну плату в Польщі) і саме через цю надмірність вона була змушена відмовитися від позову. Ухвалюючи рішення по цій справі, ЄСПЛ нагадав, що п. 1 ст. 6 Конвенції закріплює «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ до суду, тобто право порушувати провадження в суді у цивільних справах. Однак це право не є абсолютним і може бути обмежене. Суд постановив, що, гарантуючи сторонам у справі ефективне право на доступ до суду для визначення їхніх «цивільних прав та обов'язків», п. 1 ст. 6 Конвенції залишає за державою вільний вибір засобів, які слід використовувати з цією метою, але, хоча Договірні держави користуються певною свободою розсуду щодо цього, остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Судом. Крім того, Суд підкреслює, що обмеження не буде сумісним зі ст. 6 § 1, якщо воно не має законної мети і не існує розумного співвідношення пропорційності між використаними засобами і законною метою, якої намагаються досягти.

Беручи до уваги зазначений вище виклад принципів, установлених його практикою, Суд повторює, *що розмір зборів*, визначений у світлі конкретних обставин цієї справи, включаючи здатність заявників їх сплатити, та стадія провадження, на якій було накладено це обмеження, є *чинниками, які є суттєвими при визначенні того, чи скористалася особа своїм правом на доступ та чи мала вона «право на розгляд справи судом».* Так, констатуючи порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, Суд установив обмеження права заявника на доступ до суду [16].

Отже, ЄСПЛ неодноразово зауважував про те, що держава, встановлюючи розміри судового збору, має враховувати не лише потреби держави, а й пропорційно відображати потенційну можливість населення сплатити даний судовий збір. Ці висновки повною мірою відбивають основні ідеї здійснення судочинства в демократичному суспільстві.

Інститут судового збору як невід'ємний елемент доступу до української судової системи: ілюзорність чи законодавче надбання

Однією з нещодавніх позитивних змін стало визнання неконституційним окремого припису Закону України «Про судовий збір», який обмежував

доступ особи до Верховного Суду як суду касаційної інстанції у цивільних справах.

20.01.2025 р. Другий сенат Конституційного Суду України розглянув справу за конституційною скаргою громадянина Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України підп. 7 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір». Заявник вважав, що ця норма порушує його право на судовий захист, створюючи надмірне фінансове навантаження при зверненні до суду.

В оспорюваній конституційній нормі йшлося про те, що *ставка судового збору за подання до суду касаційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до касаційної скарги на рішення суду встановлюється у розмірі 200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги в розмірі оспорюваної суми.*

Важливою для розуміння є аргументація Конституційним Судом України постановленого ним рішення. Він виходив із того, що згідно з приписами Основного Закону України, юридичними позиціями Суду, що є співвідносними з приписами Конвенції та практикою Європейського суду з прав людини, право на судовий захист, зокрема в аспекті доступу до суду касаційної інстанції, не є абсолютним.

Сплата судового збору як одна з вимог доступу до суду не суперечить суті права на судовий захист, гарантованого ч. 1 ст. 55 Основного Закону України. Приписами закону може бути встановлений обов'язок зі сплати судового збору. Тому Суд вказав, що оспорюваний припис є чітким і зрозумілим та відповідає вимозі юридичної визначеності, а мета встановлення цим приписом ставки судового збору за подання касаційної скарги є правомірною.

При цьому в Рішенні Суд наголосив, що в державі, керованій правовладдям, реалізація права на доступ до суду має залежати насамперед від суті спору та інших значущих обставин, що пов'язані з питаннями права у цій справі, й не має залежати першочергово або винятково від фінансових можливостей сторони юридичного спору.

Саме в законі має бути встановлений порядок визначення ставки судового збору, розмір якої забезпечить досягнення в конкретній цивільній справі справедливого балансу між публічним інтересом в отриманні судового збору для фінансування здійснення правосуддя та приватним – у сплаті домірного розміру судового збору.

Зважаючи на роль, місце та повноваження Верховного Суду як суду касаційної інстанції в цивільних справах, український законодавець має встановити на рівні закону такий порядок визначення ставки судового збору, на підставі якого встановлюється саме домірний його розмір за подання касаційної скарги стороною цивільної справи.

У разі якщо на підставі закону буде встановлено *нерозумно високий розмір судового збору* за подання стороною цивільної справи касаційної скарги, можливість реалізації права на касаційне оскарження рішення суду, гарантованого приписами ч. 1 ст. 55, п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, *буде теоретичною та ілюзорною*.

Суб'єкт права на конституційну скаргу за подання до суду касаційної скарги мав сплатити судовий збір, що становив велику частину його річного доходу та значну частку розміру прожиткового мінімуму, визначеного законом, що унеможливило для нього реалізацію в його цивільній справі права, гарантованого ч. 1 ст. 55, п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України.

Ураховуючи наведене, Конституційний Суд вважає, що окремий припис підп. 7 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону *не відповідає принципу домірності*, оскільки обмежує доступ особи до Верховного Суду як суду касаційної інстанції у цивільних справах виняткового з фінансового міркування [17].

Законодавче регулювання щодо сплати судового збору має ґрунтуватися на принципі пропорційності заявленим позовним вимогам, одночасно не обмежуючи право на доступ до правосуддя, зокрема для вразливих верств населення.

Для досягнення цієї мети доцільно розширити перелік справ, за якими певні категорії громадян зможуть користуватися пільгами або бути звільненими від сплати судового збору. Крім того, встановлення диференційованих ставок судового збору залежно від інстанційності та суб'єкта звернення, особливо у цивільному судочинстві, створює перешкоди для реалізації права на судовий захист.

На нашу думку, такий підхід є доцільним з точки зору завдань судочинства – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 2 ЦПК України).

Так, відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судовий збір» у разі укладення мирової угоди до прийняття рішення у справі судом першої інстанції, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем до початку роз-

гляду справи по суті суд у відповідній ухвалі чи рішенні в порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення позивачу з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову, а в разі якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації – 60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову. Ця норма впливає із ч. 7 ст. 49 ЦПК України, яка зазначає, що сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу.

Диференціація розміру повернення судового збору має бути пропорційною, залежно від стадії, на якій сторони спору приходять до висновку про відмову від позову, визнання позову, укладення мирової угоди за результатами врегулювання спору за участю судді або укладання мирової угоди за результатами медіації. Тим паче процесуальний закон (ст. 142 ЦПК України) пов'язує повернення судового збору, який сплачений у розмірі 60 відсотків, у разі, якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації.

Таку законодавчу конструкцію можна тлумачити по-різному. Відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону України «Про медіацію» в угоді за результатами медіації сторони медіації можуть вийти за межі предмета конфлікту (спору), зазначеного в договорі про проведення медіації, або за межі предмета позову (заяви), якщо медіація проводиться під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу. Угода за результатами медіації не повинна містити положень, що порушують права та інтереси інших осіб, інтереси держави або суспільні інтереси.

У свою чергу, ст. 206 ЦПК України встановлює, що якщо визнання відповідачем позову суперечить закону або порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє ухвалу про відмову у прийнятті визнання відповідачем позову і продовжує судовий розгляд. Суд не приймає відмову позивача від позову, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє. У ч. 1 ст. 207 ЦПК України регламентовано, що в мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб (див. табл.).

Порівняльна характеристика медіації та врегулювання спору
за участю судді у цивільному судочинстві України

Критерій	Медіація	Врегулювання спору за участю судді
Характер	Позасудова процедура	Судова процедура
Місце в судовому процесі	Можлива на будь-якій стадії	Лише до початку розгляду справи по суті
Учасники процедури	Сторони спору та незалежний медіатор	Сторони спору та суддя
Роль посередника	Медіатор – нейтральний, не дає порад, не вирішує спір	Суддя може роз'яснювати, пропонувати варіанти, але не консультує
Можливість вибору посередника	Є, сторони обирають за згодою між собою	Немає, проводиться суддею, який призначений Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою
Можливість залучення третіх осіб	Можуть залучатися	Не допускається, якщо вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмету спору
Спеціальна підготовка посередника	Повинен бути в реєстрі медіаторів; статус підтверджується сертифікатом	Не вимагається спеціальної підготовки судді
Структура процедури	Структурована (премедіація, переговори, постмедіація)	Формалізована, але менш структурована
Тривалість процедури	До 90 днів (згідно з ЦПК України)	До 30 днів (згідно з ЦПК України)
Можливість повторного проведення	Можлива неодноразово	Неможлива
Конфіденційність	Повна конфіденційність	Забезпечується конфіденційність
Форма спілкування	Вільна, не протоколюється	Вільна, не протоколюється. Здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад
Регулювання на законодавчому рівні	Закріплено в Законі України «Про медіацію»	Закріплено в гл. 4 розд. III ЦПК України

Критерій	Медіація	Врегулювання спору за участю судді
Розміри повернутого судового збору у випадку успішних медіації та врегулювання спору	Якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації, позивачу повертається 60 відсотків судового збору	У разі укладення мирової угоди до прийняття рішення у справі судом першої інстанції, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем до початку розгляду справи по суті, позивачу повертається 50 відсотків судового збору
Процесуальні документи за результатами проведення	Медіативна угода, яка не є виконавчим документом	Ухвала про припинення врегулювання спору за участю судді

Ще одним проблемним питанням у цивільному процесуальному законодавстві є *повернення судового збору у разі залишення позовної заяви без розгляду*, як це передбачено в п. 4 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судовий збір», відповідно до якого сплачена сума судового збору *повертається за клопотанням* особи, яка його сплатила за ухвалою суду в разі *повернення заяви, скарги, залишення заяви або скарги без розгляду* (крім випадків, якщо такі заяви або скарги залишені без розгляду у зв'язку з повторним неприбуттям або залишенням позивачем судового засідання без поважних причин та неподання заяви про розгляд справи за його відсутності, або неподання позивачем витребуваних судом матеріалів, або за його заявою (клопотанням)). Незважаючи на вичерпний перелік обставин, передбачених ст. 7, за які судовий збір не повертається, законодавцем не враховано *ще однієї важливої підстави*, яка, на наш погляд, може слугувати превентивним заходом дотримання належної процесуальної поведінки сторонами під час провадження. У разі невиконання стороною спору ухвали про витребування доказів, зловживаючи своїми процесуальними правами та порушуючи принципи добросовісності та змагальності, *доцільним вбачається застосування такого процесуального заходу, як неповернення судового збору*, адже така поведінка учасника спору спричиняє необґрунтоване навантаження на судову систему, зтягує розгляд справи та в цілому може свідчити про формальне подання позову без реального наміру підтримувати обґрунтованість вимог. *Тож обґрунтованим вбачається застосування такої процесуальної санкції, як неповернення судового збору в подібних випадках, оскільки зберігатиме баланс*

інтересів та ефективності правосуддя, зобов'язуючи сторони до належного здійснення своїх процесуальних прав та обов'язків.

Українська судова правозастосовна практика з цього питання не може дати точну відповідь, хоча і констатує відсутність чіткої процесуальної регламентації. Так, у справі № 127/3026/23, намагаючись реалізувати своє право на апеляційний перегляд рішення суду, позивач звернувся з апеляційною скаргою до суду апеляційної інстанції. Суд апеляційної інстанції повернув апеляційну скаргу, мотивуючи це тим, що учасники справи зобов'язані виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу, адже в тексті апеляційної скарги скаржник використовує лексику, яка не притаманна для написання ділових документів (у тому числі апеляційних скарг), зокрема, він негативно висловлюється про розумові здібності судді першої інстанції. Окрім того, суд застосував штраф у розмірі 2684 грн як захід процесуального примусу. При цьому питання про повернення судового збору в ухвалі вирішене не було [18].

У подальшому Вінницький апеляційний суд ще раз повернув цю апеляційну скаргу після скасування його ухвали Верховним Судом. Врешті-решт апеляційний суд розглянув справу і відмовив у задоволенні скарги, а рішення суду першої інстанції залишив без змін.

Розглядаючи цю ситуацію, *вважаємо, що інститут судового збору має бути законодавчим фільтром, спрямованим на запобігання зловживанню процесуальними правами, зокрема подання заяв і скарг, певні висловлювання в яких підривають авторитет судової влади України.* Положення законодавства про судовий збір дисциплінують учасників процесу, стимулюючи їх до добросовісної реалізації власних диспозитивних процесуальних прав.

Висновки

За результатами проведеного дослідження визначено, що судовий збір за своєю правовою природою має дуальний характер. З одного боку, це фіскальний інструмент часткового відшкодування витрат держави на здійснення судочинства та джерело наповнення спеціального фонду Державного бюджету України, що спрямовується на забезпечення функціонування органів судової влади (ч. 3 ст. 29, ч. 4 ст. 30 Бюджетного кодексу України); з іншого – процесуальний фільтр, спрямований на запобігання зловживанню правом на звернення до суду шляхом подання необґрунтованих позовних та скаргових звернень. Така подвійна природа потребує обережного законодавчого балансування, аби фіскальна складова не нівелювала самого права на судовий захист.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини (рішення у справах *Perdigão v. Portugal, Stoenuescu v. Romania, Jedamski and Jedamska v. Poland*) дозволив виокремити такі ключові стандарти. По-перше, судовий збір кваліфікується як «внесок» у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. По-друге, обов'язок його сплати сам по собі не суперечить п. 1 ст. 6 Конвенції, проте не може набувати характеру непереборної перешкоди в реалізації права на доступ до суду. По-третє, розмір збору має співвідноситися як із предметом позову, так і з реальною платоспроможністю заявника на відповідній стадії провадження, а національна система – містити дієвий механізм звільнення (зменшення, відстрочення, розстрочення) сплати для окремих категорій сторін чи справ.

Дослідження позицій Конституційного Суду України та Верховного Суду засвідчило поступове утвердження принципу домірності в регулюванні судового збору. Знаковим у цьому контексті є рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 20.01.2025 р. у справі за конституційною скаргою П. Ф. Конторського, яким окремий припис підп. 7 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір» визнано таким, що не відповідає принципу домірності та обмежує доступ особи до Верховного Суду як суду касаційної інстанції у цивільних справах винятково з фінансових міркувань. Така позиція органу конституційної юрисдикції фактично закріплює вимогу про залежність розміру судового збору не лише від фіскальних потреб держави, а й від суті спору та реальної економічної спроможності особи, що корелює зі стандартами Європейського суду з прав людини.

У ході дослідження виявлено низку процесуальних проблем, що потребують законодавчого розв'язання: непослідовне застосування національними судами механізмів звільнення від сплати, відстрочення та розстрочення судового збору; необхідність більш чіткої диференціації розміру повернення збору залежно від стадії процесу та інструменту врегулювання спору (медіація – врегулювання за участю судді – мирова угода); відсутність у переліку підстав за ст. 7 Закону України «Про судовий збір» такої підстави для неповернення збору, як невиконання стороною ухвали про витребування доказів та інші форми зловживання процесуальними правами; невиправдано високі максимальні межі судового збору для юридичних осіб, що породжує ризики так званого «тіньового судочинства» передусім у господарській юрисдикції.

Із метою забезпечення реального, а не формального доступу до правосуддя обґрунтовано необхідність: а) запровадження більш гнучких диференційованих ставок судового збору з урахуванням категорії справи, інстанційності

розгляду та фінансової спроможності заявника; б) розширення переліку підстав для звільнення від сплати, а також для відстрочення і розстрочення збору, насамперед для соціально вразливих верств населення; в) удосконалення механізму повернення судового збору як процесуального стимулу до примирних процедур (медіації, врегулювання спору за участю судді, укладення мирової угоди); г) запровадження процесуальної санкції у вигляді неповернення судового збору в разі недобросовісної процесуальної поведінки сторони, у тому числі при невиконанні ухвали про витребування доказів. Реалізація запропонованих змін сприятиме гармонізації національного законодавства про судовий збір зі стандартами Європейського суду з прав людини та утвердженню принципу домірності у фінансовому регулюванні доступу до судового захисту.

Судовий збір виконує роль «фінансового мірила» доступу до правосуддя і потребує постійного балансування між фіскальною доцільністю та конституційним правом особи на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ, ст. 55 Конституції України). Перспективи подальших наукових пошуків пов'язані з розробленням комплексної моделі оптимального співвідношення між фінансуванням судової системи та гарантіями ефективного доступу до правосуддя з урахуванням європейських стандартів і потреб цифрової трансформації національного судочинства.

Список використаних джерел

- [1] Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [2] Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [3] Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [4] Karayanni M. M. The Extraterritorial Application of Access to Justice Rights: On The Availability of Israeli Courts to Palestinian Plaintiffs. *Private International Law and Global Governance* / H. M. Watt, D. P. Fernandez Arroyo (Eds). Oxford University Press, 2014. P. 217–218.
- [5] Lawrence M. Friedman. Access to Justice: Some Historical Comments. *Fordham Urban Law Journal*. 2010. Vol. 37, No. 1. P. 3–16. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/ulj/vol37/iss1/4> (last accessed: 02.03.2026).
- [6] Barber N. W. Must Legalistic Conceptions of the Rule of Law Have a Social Dimension? *Ratio Juris*. 2004. Vol. 17, No. 4. P. 474–488.
- [7] Rickman N., Tzavara D. Optimal pricing of court services. *European Journal of Law and Economics*. 2005. Vol. 20. P. 31–41.
- [8] Fon V., Parisi F., Depoorter B. Litigation, judicial path-dependence, and legal change. *European Journal of Law and Economics*. 2005. Vol. 20. P. 43–56.
- [9] Maher B. S. The civil judicial subsidy. *Indiana Law Journal*. 2010. Vol. 85. P. 1527–1556.

- [10] Christman, B., Combe M. Funding Civil Justice in Scotland: Full Cost Recovery, at What Cost to Justice? *Edinburgh Law Review*. 2020. Vol. 24, issue 1. P. 49–73. <https://doi.org/10.3366/elr.2020.0599>.
- [11] Постанова Верховного Суду від 09.02.2023 р. у справі № 120/3532/21-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108915325> (дата звернення: 02.03.2026).
- [12] Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [13] European Commission for the Efficiency of Justice CEPEJ (2016). *European judicial systems. Efficiency and quality of justice. Edition 2016 (2014 data)*. CEPEJ STUDIES No. 2.
- [14] European Court of Human Rights. *Perdigzo v. Portugal* (Application No. 24768/06). (November 16, 2010). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-101740> т (last accessed: 02.03.2026).
- [15] European Court of Human Rights. *Stoenescu v. Romania* (Application No. 14166/19). (February 28, 2023). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-223272> (last accessed: 02.03.2026).
- [16] European Court of Human Rights. *Jedamski and Jedamska v. Poland* (Application No. 73547/01). (July 26, 2005). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69898> (last accessed: 02.03.2026).
- [17] Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві) від 20.01.2025 р. у справі № 3-131/2023(242/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-25#Text> (дата звернення: 02.03.2026).
- [18] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20.09.2023 р. у справі № 127/3026/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113654555> (дата звернення: 02.03.2026).

References

- [1] Decree of the President of Ukraine No. 231/2021 "On the Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Judiciary for 2021-2023". (June 11, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>.
- [2] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [3] Law of Ukraine No. 3674-VI "On Court Fees". (July 8, 2011). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>.
- [4] Karayanni, M.M. (2014). The extraterritorial application of access to justice rights: On the availability of Israeli courts to Palestinian plaintiffs. In H. M. Watt & D. P. Fernandez Arroyo (Eds.). *Private international law and global governance* (pp. 217-218). Oxford University Press.
- [5] Friedman, L.M. (2010). Access to justice: Some historical comments. *Fordham Urban Law Journal*, 37(1), 3-16. Retrieved from <https://ir.lawnet.fordham.edu/ulj/vol37/iss1/4>.
- [6] Barber, N.W. (2004). Must legalistic conceptions of the rule of law have a social dimension? *Ratio Juris*, 17(4), 474-488.

- [7] Rickman, N., & Tzavara, D. (2005). Optimal pricing of court services. *European Journal of Law and Economics*, 20, 31-41.
- [8] Fon, V., Parisi, F., & Depoorter, B. (2005). Litigation, judicial path-dependence, and legal change. *European Journal of Law and Economics*, 20, 43-56.
- [9] Maher, B.S. (2010). The civil judicial subsidy. *Indiana Law Journal*, 85, 1527-1556.
- [10] Christman, B., & Combe, M. (2020). Funding civil justice in Scotland: Full cost recovery, at what cost to justice? *Edinburgh Law Review*, 24(1), 49-73. <https://doi.org/10.3366/elr.2020.0599>.
- [11] Resolution of the Supreme Court in case No. 120/3532/21-a. (February 9, 2023). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108915325>.
- [12] Law of Ukraine No. 2456-VI "Budget Code of Ukraine". (July 8, 2010). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
- [13] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). (2016). *European judicial systems: Efficiency and quality of justice (2014 data)*. CEPEJ Studies No. 2.
- [14] European Court of Human Rights. *Perdigzo v. Portugal* (Application No. 24768/06). (November 16, 2010). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-101740>.
- [15] European Court of Human Rights. *Stoenescu v. Romania* (Application No. 14166/19). (February 28, 2023). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-223272>.
- [16] European Court of Human Rights. *Jedamski and Jedamska v. Poland* (Application No. 73547/01). (July 26, 2005). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69898>.
- [17] Decision of the Second Senate on the constitutional complaint regarding the constitutionality of provisions of the Law of Ukraine "On Court Fees" in case No. 3-131/2023(242/23). (January 20, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-25#Text>.
- [18] Supreme Court of Ukraine (Civil Cassation Court) in case No. 127/3026/23. (September 20, 2023). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113654555>.

Сергій Олександрович Кравцов

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного судочинства, арбітражу
та міжнародного приватного права
докторант Люксембурзького центру європейського права
(Університет Люксембурга)
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: s.o.kravtsov@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8270-193X

Оксана Іванівна Угриновська

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету
Львівський національний університет імені Івана Франка
79000, вул. Січових Стрільців, 14, Львів, Україна
e-mail: oksana.ugrunovska@lnu.edu.ua
ORCID 0000-0002-3642-5903

Serhii I. Kravtsov

Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Civil Procedure, Arbitration
and Private International Law
Postdoctoral Researcher of Luxembourg Centre for European Law
(University of Luxembourg)
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: s.o.kravtsov@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8270-193X

Oksana I. Uhrynovska

Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Civil Law and Procedure
Faculty of Law
Ivan Franko National University of Lviv
79000, 14 Sichovykh Striltsiv Str., Lviv, Ukraine
e-mail: oksana.ugrunovska@lnu.edu.ua
ORCID 0000-0002-3642-5903

Рекомендоване цитування: Кравцов С. О., Угриновська О. І. Судовий збір як національний інструмент доступу до правосуддя в Україні: процесуальний бар'єр чи вимушена необхідність. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 152–173. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.354780>.

Suggested Citation: Kravtsov, S.O., & Uhrynovska, O.I. (2026). Court Fees as a National Instrument for Access to Justice in Ukraine: a Procedural Barrier or a Forced Necessity. *Problems of Legality*, 173, 152-173. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.354780>.

Статтю подано / Submitted: 19.03.2026
Доопрацьовано / Revised: 23.04.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Мобільний конфлікт у майнових відносинах подружжя: європейський підхід і національна судово практика

Владислав Володимирович Шипович

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Інеса Анатоліївна Шуміло*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: i.a.shumilo@nlu.edu.ua

Анотація

Статтю присвячено дослідженню феномену мобільного конфлікту у сфері майнових відносин подружжя в міжнародному приватному праві. Мобільний конфлікт виникає внаслідок переміщення подружжя між державами, що потенційно змінює колізійну прив'язку, яка визначає застосовне право до майнового режиму. Актуальність теми зумовлено зростанням міжнародної мобільності подружніх пар, поглибленням європейської інтеграції України та відсутністю в національному законодавстві спеціальних колізійних норм щодо майнових режимів подружжя з іноземним елементом, що породжує суперечливу судову практику. Мета статті полягає в дослідженні принципу стабільності майнового режиму подружжя у транскордонних відносинах крізь призму європейського підходу та національної судової практики, а також в обґрунтуванні необхідності чіткого розмежування речового і сімейного майнового статутів при вирішенні відповідних спорів. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки комплексному методологічному підходу, зокрема, використанню порівняльно-правового методу для зіставлення правового регулювання ЄС, Італії та України; формально-юридичного – для тлумачення колізійних норм і судових рішень; системного – для встановлення взаємозв'язку між речовим, сімейним і колізійним правом. Проаналізовано еволюцію доктринальних підходів від класичних моделей автоматичної мобільності до сучасного принципу стабільності, закріпленого в Регламенті ЄС № 2016/1103 про майнові режими подружжя. Особливу увагу приділено розмежуванню сімейного майнового і речового статутів: встановлено, що змішування цих правових рівнів є типовою помилкою судової практики. На матеріалах постанови Верховного Суду України від 28.01.2026 р. у справі № 554/4080/23 проведено аналіз підходів різних судових інстанцій до питання про правовий режим нерухомого майна, придбаного в Україні подружжям, яке уклало шлюб в Італії з обранням режиму роздільності майна. З'ясовано, що суд першої інстанції правильно застосував колізійну

норму про дієвість іноземного шлюбного договору, тоді як апеляційний суд притупився помилки, підмінивши сімейний майновий статут речовим. Верховний Суд сформулював висновок про те, що обраний під час укладення шлюбу режим роздільності є елементом сімейного правового статуту, який зберігає дію щодо майна, набутого під час шлюбу, незалежно від місця його знаходження. Наголошено на необхідності гармонізації українського підходу з принципом стабільності, закріпленим у праві ЄС.

Ключові слова: мобільний конфлікт; майновий режим подружжя; стабільність застосовного права; колізійне право; міжнародне приватне право; шлюбний договір.

The Mobile Conflict of Laws in Matrimonial Property Regimes: European Approaches and National Case Law

Vladyslav V. Shypovych

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Inesa A. Shumilo*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: i.a.shumilo@nlu.edu.ua

Abstract

This article examines the phenomenon of the mobile conflict in the law of matrimonial property regimes within the framework of private international law. A mobile conflict arises when spouses relocate between states, potentially altering the connecting factor that determines the applicable law governing their property regime. The relevance of the topic is driven by the growing international mobility of married couples, the deepening European integration of Ukraine, and the absence of specific conflict-of-laws rules on matrimonial property regimes involving a foreign element in national legislation, which gives rise to divergent case law. The aim of the article is to examine the principle of immutability of the matrimonial property regime in cross-border relations through the lens of the European approach and national case law, and to substantiate the need for a clear distinction between the property statute and the matrimonial property statute when adjudicating such disputes. The achievement of this aim was made possible through a comprehensive methodological approach, including the comparative legal method to contrast the legal regulation of the EU, Italy and Ukraine; the formal legal method to interpret conflict-of-laws rules and judicial decisions; and the systemic method to establish the interrelationship between property law, family law and private international law. The article traces the doctrinal evolution from classical models of automatic mutability to the modern principle of immutability, codified in EU Regulation No. 2016/1103 on the law applicable to matrimonial property regimes. Particular attention is devoted to the distinction between the matrimonial property statute and the property statute, the conflation of which is identified as a recurring error in judicial

practice. Through analysis of the Supreme Court of Ukraine judgment of 28 January 2026 in case No. 554/4080/23, the article examines the divergent approaches of successive court instances to the legal status of real property acquired in Ukraine by spouses who had contracted marriage in Italy under the separate property regime. It is concluded that the court of first instance correctly applied the conflict-of-laws rule recognising the foreign matrimonial agreement, whereas the appellate court erred by substituting the matrimonial property statute with the property statute. The Supreme Court held that the separation regime chosen at the time of marriage constitutes an element of the matrimonial property statute and continues to govern property acquired during marriage regardless of its location. The article argues for harmonisation of the Ukrainian approach with the immutability principle enshrined in EU law.

Keywords: mobile conflict of laws; matrimonial property regime; immutability of applicable law; separate property/private international law; matrimonial agreement.

Вступ

Транскордонні майнові відносини подружжя є однією з найскладніших сфер міжнародного приватного права, оскільки поєднують елементи сімейного, речового та колізійного регулювання. Зростання мобільності осіб, укладення шлюбів у одних державах та набуття майна, зокрема нерухомості, в інших актуалізує проблему визначення застосовного права та меж його дії. Особливо гостро ці питання постають у випадках, коли подружжя обрало певний майновий режим при укладенні шлюбу, але згодом набуває активи в юрисдикції з відмінною моделлю сімейного майнового права.

У таких ситуаціях центральним є співвідношення між *lex rei sitae* (законом держави місцезнаходження майна), що традиційно регулює виникнення, зміну та захист речових прав на нерухоме майно, та *правом, застосовним до майнового режиму подружжя*, яке визначає, чи виникає у другого з подружжя майнове право на відповідний об'єкт *ex lege*. У практиці судів ці два правові рівні часто ототожнюються, що призводить до помилкової кваліфікації правовідносин і, як наслідок, до фрагментації майнового режиму подружжя залежно від місця знаходження активу.

Проблема ускладнюється явищем так званого *мобільного конфлікту (mobile conflict of laws)* – зміни колізійної прив'язки внаслідок переміщення подружжя між державами. Класичні моделі міжнародного приватного права допускали автоматичну зміну застосовного права до майнового режиму подружжя залежно від нового доміцилію або тривалої резиденції. Проте сучасна європейська доктрина і законодавство дедалі більше відмовляються від такого підходу на користь політики *стабільності (immutability)* правового режиму, що розглядається як інструмент забезпечення правової визначеності та захисту очікувань сторін і третіх осіб [1, с. 316].

Цей підхід знайшов нормативне закріплення в Регламенті Ради (ЄС) 2016/1103 від 24.06.2016 р. про запровадження посиленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовного права, визнання та виконання рішень у питаннях режиму майна подружжя (далі – Регламент (ЄС) 2016/1103), який встановлює «якірні» колізійні прив'язки та допускає зміну застосовного права лише на підставі прямо вираженої волі подружжя [2]. Водночас у державах, що не є учасниками відповідних європейських регламентів, питання застосування іноземного майнового режиму подружжя продовжує вирішуватися судами з опорою на національні колізійні норми. Це породжує ризик відхилення від європейських підходів і відновлення логіки автоматичної мобільності застосовного права.

В українській судовій практиці у справах про поділ майна подружжя з іноземним елементом існують різні підходи до цієї проблеми. Зокрема, у спорах щодо нерухомого майна, розташованого на території України, суди інколи надають вирішального значення *lex rei sitae* та нормам національного сімейного законодавства, не здійснюючи належного аналізу права, застосовного до майнового режиму подружжя відповідно до колізійних норм. Такий підхід фактично ігнорує правовий статус, набутий подружжям за іноземним правом, і створює ситуацію, за якої той самий шлюбний режим оцінюється по-різному залежно від географії активів.

Показовою в цьому контексті є постанова Верховного Суду від 28.01.2026 р. у справі № 554/4080/23. Предметом спору стала нерухомість, набута в Україні подружжям, яке уклало шлюб в Італії з обранням режиму роздільності майна (*separazione dei beni*). Аналіз аргументації судів у цій справі дає можливість виявити типові помилки колізійної кваліфікації та окреслити межі дії *lex rei sitae* у транскордонних сімейних правовідносинах [3].

Метою цієї статті є дослідження принципу стабільності майнового режиму подружжя у транскордонних відносинах крізь призму європейського підходу та національної судової практики. Завданнями дослідження є: аналіз доктринальних підходів до проблеми мобільного конфлікту у сфері майнових режимів подружжя; зіставлення європейської моделі *immutability* з підходами, що застосовуються в українській судовій практиці; обґрунтування необхідності чіткого розмежування речового та сімейного майнового статутів при вирішенні відповідних спорів.

Огляд літератури

Проблематика мобільного конфлікту в майнових відносинах подружжя вивчається в рамках доктрини міжнародного приватного права починаючи з XIX ст., однак вона набула особливої актуальності у зв'язку з посилен-

ням міжнародної мобільності населення та уніфікацією колізійного права в межах ЄС. У сучасній науковій літературі можна виокремити кілька ключових напрямів дослідження.

Концептуальне осмислення мобільного конфлікту у сфері майнових режимів подружжя здійснювалося передусім у контексті дискусії між прихильниками принципу змінності (*mutability*) і принципу стабільності (*immutability*) застосовного права. Для розуміння самого феномену мобільного конфлікту потрібно звернутися до його загальнотеоретичних витоків у речовому праві. Фундаментальну переоцінку цієї доктрини нещодавно здійснив професор Люксембурзького університету Жиль Куніберті [4], який у праці, присвяченій правам *in rem*, поставив під сумнів усталену логіку *lex rei sitae* як вихідної прив'язки для рухомих активів. Автор показує, що саме нестабільність місця знаходження є корінною вадою цієї прив'язки: якщо актив може бути переміщений через кордон фізично – й нерідко цілеспрямовано, задля зміни застосовного права – то правова визначеність для третіх осіб руйнується. Ж. Куніберті пропонує альтернативну колізійну прив'язку – право держави центру основних інтересів (*COMI – Centre of Main Interests*) власника майна – яка є стабільнішою, ніж місце знаходження активу і краще захищає законні очікування учасників обороту. Ця ідея перегукується з логікою *immutability* в сімейному майновому праві: в обох контекстах обстоюється думка про те, що стабільна прив'язка (до особи, а не до речі) краще слугує правовій визначеності, ніж прив'язка, чутлива до фізичного переміщення.

У сфері сімейного майнового права дискусія між *mutability* і *immutability* набуває особливого виміру через наявність спеціального суб'єктного складу. Швейцарський дослідник Андре Бомі [5] у своїй аналітичній роботі, присвяченій Регламенту щодо майнових режимів подружжя, розкритикував підхід, за якого зміна місця проживання подружжя автоматично спричиняє зміну застосовного права, наголосивши на ризиках порушення правової визначеності та захисту прав третіх осіб. Вчений зазначає, що автоматична мобільність підриває захист тих, хто вступає у правовідносини з подружжям, спираючись на відомий їм майновий режим. Аналогічну позицію відстоює Патрік Вотле [6], який, аналізуючи ст. 22 Регламенту 2016/1103, ставить питання про межі автономії волі при виборі застосовного права та вказує, що автоматична мобільність підриває захист законних очікувань сторін, особливо коли йдеться про майно, придбане до зміни місця проживання. Примітно, що Ж. Куніберті і П. Вотле, підходячи до проблеми з різних кутів – речового та сімейного права відповідно – доходять спільного висновку: нестабільна колізійна прив'язка є загрозою для правового обороту.

Порівняльно-правовий аспект проблеми досліджувався відомим американським науковцем Симеоном Симеонідесом [7], який здійснив систематичний огляд підходів різних держав до регулювання майна подружжя в міжнародному приватному праві. Автор встановив, що переважна більшість сучасних кодифікацій або закріплюють незмінність застосовного права, обраного при укладенні шлюбу, або допускають його зміну виключно за угодою сторін, але не автоматично. Зокрема, С. Симеонідес звертає увагу на глибинний теоретичний розрив між двома моделями: система *immutability* забезпечує передбачуваність, але може призвести до застосування права держави, з якою подружжя більше не підтримує жодних зв'язків; натомість система *mutability* зберігає актуальність зв'язку, але створює небезпеку «прихованої» зміни режиму без ясно вираженої волі сторін. Професорка Рона Шуз [8] розглянула вибір права щодо майнових відносин подружжя крізь призму принципів автономії волі та захисту слабшої сторони, дійшовши висновку, що сучасне колізійне право тяжіє до обмеження автоматичної мобільності саме з метою захисту сторони, яка не брала участі у виборі застосовного права або не усвідомлювала наслідків зміни місця проживання для свого майнового статусу.

Вагомим є внесок у розуміння практичного виміру проблематики канадського дослідника Джефрі Талпіс [9], який дослідив проблеми поділу активів подружжя при розірванні шлюбу в умовах квебекського міжнародного приватного права, вказавши, що неузгодженість між *lex rei sitae* та правом, застосовним до майнового режиму, є одним із найбільш суперечливих питань практики. Зокрема, Дж. Талпіс розкрив парадокс, за якого те саме майно може набувати різного правового статусу залежно від того, яким судом і з застосуванням якого колізійного підходу розглядається справа. Марія Гук [10] пропонує засновану на основних принципах модель регулювання майна пар у колізійному праві, зосереджуючись на розмежуванні між правом власності та сімейним майновим правом. Суттєво, що М. Гук проводить системну відмінність між питаннями: «який режим права власності застосовується» (що вирішується сімейним майновим статутом) і «яким чином набувається та реєструється речове право» (що підпадає під *lex rei sitae*) – саме це розмежування є ключовим для правильного вирішення справ, аналогічних розглядуваних. Клаудія Рудольф [11], аналізуючи Регламент ЄС 2016/1103 та Регламент Ради (ЄС) 2016/1104 від 24.06.2016 р. про імплементацію посиленого співробітництва у сфері юрисдикції, застосовного права, визнання та виконання рішень у справах щодо майнових наслідків зареєстрованих партнерств (далі – Регламент ЄС 2016/1104) [12], виявила як сильні сторони нових інструментів (єдність застосовного права, принцип стабільності,

монізм у регулюванні), так і слабкі (зокрема, відсутність автономного визначення поняття «шлюб», що залишає простір для різноманітного тлумачення на рівні держав-членів). Елена Опреа [13] на основі порівняльного аналізу Регламенту 2016/1103, румунського Цивільного кодексу та Гаазької конвенції про право, що застосовується до режимів власності подружжя від 14.03.1978 р. [14] встановила, що обмежений вибір права, прив'язаний до звичайного місця проживання або громадянства подружжя, є не довільним обмеженням, а свідомим балансом між принципом автономії волі та вимогою достатнього зв'язку (*proximity*) між обраним правом і ситуацією сторін. Е. Опреа також ґрунтовно проаналізувала проблему зміни застосовного права та захисту третіх осіб при ретроактивному ефекті зміни, що є особливо актуальним у контексті справи, яка аналізується.

В українській правовій науці ця тематика залишається малодослідженою. Фундаментальний аналіз режимів майна подружжя в сучасному міжнародному сімейному праві здійснив А. Пашинський [15], приділивши окрему увагу особливостям імплементації Регламенту ЄС 2016/1103 у контексті асоціації України з ЄС. А. Пашинський та В. Калакура [16] дослідили зазначений регламент як приклад регіональної уніфікації колізійних норм щодо режимів майна подружжя, визначивши його як перспективний орієнтир для вдосконалення українського законодавства.

Незважаючи на доробок у цій царині, у доктрині є кілька прогалин, яким і присвячене запропоноване дослідження. По-перше, дискусія щодо *mutability* і *immutability* переважно ведеться в межах самого міжнародного сімейного права, без урахування ширшої теоретичної рамки мобільного конфлікту в речовому міжнародному приватному праві, розробленої, зокрема Ж. Куніберті [4]. Системне зіставлення аргументу про «*прив'язку до особи*» (характерного для Регламенту 2016/1103) з аргументом про «*прив'язку до СОМІ*» у речовому праві дозволяє краще обґрунтувати принцип стабільності не як суто технічне законодавче рішення, а як прояв глибшої колізійно-правової логіки. По-друге, поза увагою залишається питання про те, як суди держав – не членів ЄС, зокрема України, підходять до кваліфікації іноземних майнових режимів подружжя при вирішенні спорів щодо нерухомого майна; зокрема, чи коректно ними розмежовуються сімейний майновий статут та *lex rei sitae*. Судова практика Верховного Суду України, проаналізована нижче, є яскравим прикладом вирішення цього питання на рівні вищої судової інстанції держави, яка поки не є членом ЄС.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить поєднання порівняльно-правового, формально-юридичного та системного методів. Порівняльно-правовий

метод був застосований для зіставлення підходів до регулювання мобільного конфлікту в праві ЄС (передусім у Регламенті 2016/1103), у законодавстві Італії (Цивільний кодекс Італії [17], Закон Італії № 218 про Реформу про міжнародного приватного права від 31.05.1995 р. [18]) та в українському законодавстві (Закон України «Про міжнародне приватне право», Сімейний кодекс України). Формально-юридичний метод використано під час тлумачення норм зазначених актів, а також аналізу судових рішень. Крім того, дослідження спирається на функціональний підхід, що дає можливість порівняти правові рішення різних правопорядків з урахуванням їх практичної ролі в регулюванні майнових відносин подружжя.

Емпіричну базу дослідження становлять: постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 28.01. 2026 р. у справі № 554/4080/23 (провадження № 61-16141св24) [3]; рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 18.12.2023 р. у тій самій справі; постанова Полтавського апеляційного суду від 16.10.2024 р.; висновки щодо норм майнового права Італії, подані сторонами відповідно до ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право». Фактичні обставини справи такі. Громадянин Італії та громадянка України уклали шлюб 24.11.2014 р. у муніципалітеті Сан-Джованні Ротондо (Італія), обравши при цьому режим роздільного володіння майном (*separazione dei beni*), що зафіксовано у свідоцтві про шлюб. Перебуваючи у шлюбі, 11.11.2021 р., відповідалка придбала в м. Полтаві квартиру вартістю 938 160 грн (еквівалент 36 000 дол. США). У 2022 р. розпочалася процедура розлучення в Італії; шлюб розірвано 2023 р. рішенням суду м. Фоджа. У травні 2023 р. позивач звернувся до українського суду з вимогою визнати за ним право власності на 1/2 частину квартири як на спільне майно подружжя.

Важливим джерелом для аналізу стали висновки щодо норм італійського права, подані сторонами відповідно до ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право». Один із висновків надав роз'яснення щодо загального режиму майна подружжя в Італії, зокрема щодо спільності майна (ст. 159 ЦК Італії) та роздільності (ст. 215 ЦК Італії). Інший висновок зосереджувався на питанні застосовного права, стверджуючи, що оскільки подружжя постійно проживало в Італії та обрало режим роздільності при укладенні шлюбу в Італії, саме італійське право регулює майнові відносини сторін незалежно від місця розташування майна. У цьому висновку також наводились посилання на Регламент Ради (ЄС) № 1259/2010 від 20.12.2010 р. про запровадження посиленої співпраці у сфері застосовного права до розірвання шлюбу та судового розлучення (далі – Рим III) [19]; Регламент Ради (ЄС) 2016/1103 від 24.06.2016 р. про запровадження посилен-

ної співпраці у сфері юрисдикції, застосовного права, визнання та виконання рішень щодо режимів майна подружжя [2]; Регламент Ради (ЄС) 2016/1104 від 24.06.2016 р. про запровадження посиленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовного права, визнання та виконання рішень щодо майнових наслідків зареєстрованих партнерств для обґрунтування юрисдикції та застосовного права [12], що утворюють єдину систему Європейських правил власності подружжя.

Системний метод застосований для встановлення взаємозв'язку між нормами колізійного права, речового права та сімейного права при кваліфікації спірних правовідносин. Особливу увагу приділено проблемі кваліфікації, яка є ключовою у справах про майновий режим подружжя з іноземним елементом: суд повинен чітко визначити, чи є спір про речові права (що веде до застосування *lex rei sitae*), чи про сімейний майновий режим (що вимагає застосування права, обраного подружжям або визначеного за колізійними нормами).

При аналізі нормативних актів ЄС використовувалось телеологічне тлумачення, з урахуванням преамбул до Регламентів 2016/1103 та 2016/1104. Зокрема, ст. 18 Регламенту 2016/1103 уточнює, що поняття «майновий режим» охоплює не лише, власне, режим майна, а й усі відносини між подружжям, які регулюються національним законодавством, пов'язані зі шлюбом, а також відносини щодо третіх осіб.

Результати та обговорення

Мобільний конфлікт та принцип стабільності у праві ЄС

Мобільний конфлікт є фундаментальною проблемою міжнародного приватного права, що виникає в ситуаціях, коли колізійна прив'язка – фактична обставина, що визначає застосовне право – змінюється після виникнення правовідносин. У сфері майнових режимів подружжя ця проблема є особливо гострою, оскільки шлюб є тривалими правовідносинами, а сімейне колізійне право традиційно послуговується «рухливими» прив'язками: доміцилієм або звичайним місцем проживання подружжя.

До уніфікації колізійного права ЄС більшість держав-членів або допускали автоматичну зміну застосовного права при зміні доміцилію подружжя (мутабільний підхід), або встановлювали принцип незмінності застосовного права, визначеного на момент укладення шлюбу (іммутабільний підхід). Регламент ЄС № 2016/1103, який набув чинності 29.01.2019 р., однозначно обрав другий шлях [2], відповідно до ст. 26 Регламенту, за відсутності угоди сторін про вибір права, застосовним є право держави звичайного місця проживання

подружжя після укладення шлюбу, причому ця прив'язка є *стабільною*: наступна зміна місця проживання не змінює застосовного права. Регламент допускає зміну застосовного права лише на підставі прямо вираженої угоди сторін – так званої *professio iuris*, яка, однак, обмежена правом держав, з якими подружжя має тісний зв'язок (ст. 22) [13].

Ця модель забезпечує два ключові ефекти. По-перше, вона захищає правову визначеність: подружжя, і треті особи (кредитори, нотаріуси) можуть покластися на те, що майновий режим не зміниться внаслідок переїзду. По-друге, вона вирішує проблему дроблення майнового режиму залежно від місця розташування активів: той самий правовий режим застосовується до всього майна подружжя, де б воно не знаходилося – так зване моністичне рішення (ст. 21 Регламенту). Цей монізм вигідно вирізняє Регламент від Гаазької конвенції 1978 р., яка допускала *dûpezege* (роздільне регулювання для нерухомості за *lex rei sitae*). З теоретичного погляду обраний підхід узгоджується з аналізом Ж. Suniberti [4], який показав, що прив'язка до особи (чи то місце проживання, чи *COMI*) є структурно стабільнішою, ніж прив'язка до речі, оскільки не зазнає зміни через просте фізичне переміщення активу. В контексті сімейного майнового права це означає, що режим, обраний при укладенні шлюбу (або визначений за звичайним місцем проживання одразу після нього), слід розуміти як прив'язаний до подружжя як суб'єктів, а не до майна як об'єкта – і саме в такому ключі Верховний Суд вирішив справу № 554/4080/23.

Водночас потрібно враховувати, що Регламент 2016/1103 наразі не застосовується в Україні як нормативно-правовий акт. Однак він є важливим орієнтиром при тлумаченні колізійних норм українського права, особливо в контексті зближення правових систем у рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Крім того, якщо застосовним є право держави – члена ЄС (наприклад, Італії), українські суди зобов'язані встановити та застосувати це право, включаючи його колізійний компонент (ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

Розмежування сімейного майнового статуту та lex rei sitae

Центральним теоретичним питанням у справах про поділ майна подружжя з іноземним елементом є розмежування двох статутів: сімейного майнового (статут шлюбного договору / майнового режиму) та речового (*lex rei sitae*). Ці статути виконують різні функції та відповідають на різні правові питання.

Сімейний майновий статут відповідає на питання про те, яким є правовий режим майна, набутого подружжям під час шлюбу: чи є воно спільним, чи роздільним; чи виникає в кожного з подружжя право на частку в майні,

набутому іншим, тощо. Це питання вирішується за правом, що регулює майновий режим подружжя – як правило, правом держави, де подружжя має звичайне місце проживання (або правом, обраним подружжям).

Речовий статут (*lex rei sitae*) відповідає на питання про те, яким чином виникає, змінюється та припиняється право власності на конкретний об'єкт; які форми права власності визнаються; які вимоги висуваються до реєстрації прав на нерухомість тощо. Ця прив'язка є загальновизнаною та закріплена у ст. 38 Закону України «Про міжнародне приватне право». Для нерухомого майна *lex rei sitae* є абсолютно стабільною прив'язкою, оскільки нерухомість фізично переміщена бути не може. Тому щодо нерухомості проблема мобільного конфлікту – в тому розумінні, яке досліджував Ж. Куніберті [4] стосовно рухомих активів, – не виникає на рівні речового статуту. Однак, як демонструє аналізована справа, мобільний конфлікт виникає на рівні сімейного майнового статуту: переїзд подружжя між державами може потенційно вплинути на колізійну прив'язку, що визначає, чи є майно спільним. Саме тому принцип стабільності в Регламенті 2016/1103 прямо блокує цей вид мобільного конфлікту.

Ключова помилка, якої припускаються суди, полягає у підміні першого статуту другим: вирішуючи питання про те, чи є майно спільним, вони апелюють до *lex rei sitae*, тоді як ця прив'язка визначає лише порядок набуття та реєстрації речових прав, але не питання про те, кому вони належать у контексті подружнього майнового права. Як влучно зазначила М. Гук [10], речове право визначає «як» виникає право власності (форма, реєстрація), тоді як сімейне майнове право визначає – «кому» це право належить у подружньому вимірі.

Аналіз судової справи: позиції сторін та судів

Справа № 554/4080/23 [3] є наочним прикладом конфлікту між сімейним майновим статутом та *lex rei sitae*. Фабула справи є відносно простою: подружжя уклало шлюб в Італії, обравши режим роздільності майна; дружина придбала квартиру в Україні; після розлучення чоловік заявив вимогу про визнання права на 1/2 квартири. Однак юридичні питання, що виникли, є складними.

Позиція позивача (громадянина Італії) будувалась на тому, що, оскільки квартира придбана за його кошти, а в Україні діє презумпція спільності майна подружжя (ст. 60 СК України), він має право на частку в ній. Адвокат позивача посилався на ч. ст. 38 Закону України «Про міжнародне приватне право», яка прямо встановлює, що право власності та інші речові права на нерухоме та рухоме майно визначаються правом держави, у якій це майно

знаходиться, якщо інше не передбачено законом, тобто надається пріоритет формулі *lex rei sitae*.

Позиція відповідачки (громадянки України) ґрунтувалась на тому, що подружжя обрало режим роздільності майна, що виключає виникнення спільного майна. Відповідно до наданого нею висновку щодо норм італійського права, режим роздільного майна (ст. 215 ЦК Італії) означає, що кожен з подружжя зберігає виключне право власності на майно, набуте ним під час шлюбу; що оскільки обидва є громадянами з постійним місцем проживання в Італії, застосовним є саме італійське право; та що юрисдикція Суду міста Фоджа є пріоритетною.

Суд першої інстанції (Октябрський районний суд м. Полтави) рішенням від 18.12.2023 р. відмовив у задоволенні позову. Суд встановив, що подружжя при укладенні шлюбу обрало режим роздільного майна відповідно до права Італії, де вони постійно проживали, а тому відсутні підстави для застосування презумпції спільності майна. Це рішення, на нашу думку, є правильним з погляду колізійного права: суд коректно кваліфікував правовідносини як такі, що регулюються сімейним майновим статутом, а не *lex rei sitae*, та визнав дійсність іноземної угоди про майновий режим.

Полтавський апеляційний суд постановою від 16.10.2024 р. скасував рішення суду першої інстанції і задовольнив позов. Апеляційний суд дійшов висновку, що суд першої інстанції «помилково не застосував норми законодавства України, які передбачають презумпцію спільності майна подружжя» (ст. 38 Закону «Про міжнародне приватне право»). Це рішення, на нашу думку, є прикладом типової помилки: апеляційний суд застосував *lex rei sitae* для вирішення питання про майновий режим, ігноруючи сімейний майновий статут. Посилання на ст. 38 Закону в цьому контексті є некоректним, оскільки ця норма регулює питання речових прав (порядок набуття, форма реєстрації), але не питання про те, чи є майно спільним подружнім.

Крім того, апеляційний суд помилково кваліфікував угоду про роздільне проживання від 04.07.2022 р. та рішення суду м. Фоджа, адже висновок про «відмову відповідачки від фінансових претензій» стосувався аліментних зобов'язань, а не майнового розподілу активів. Змішування цих двох аспектів є ще однією помилкою кваліфікації.

Верховний Суд у постанові від 28.01.2026 р. скасував рішення апеляційного суду і залишив у силі рішення суду першої інстанції. Суд сформулював низку важливих правових позицій. По-перше, шлюб, укладений за кордоном відповідно до іноземного права, є дійсним в Україні (ст. 58 Закону «Про міжнародне приватне право»). По-друге, заява подружжя про обрання режиму

роздільності майна, зафіксована у свідоцтві про шлюб, є правочином щодо майнового режиму і аналогом шлюбного договору у праві України. По-третє, відсутність відомостей про визнання цього правочину недійсним або його зміну означає, що він зберігав чинність на момент придбання квартири. По-четверте, і це є ключовим, обраний режим роздільності є елементом сімейного правового статусу подружжя та виконує ту саму функцію, що й шлюбний договір за українським правом. Відмінність у юридичній конструкції не змінює ідентичності правових наслідків.

Постанова Верховного Суду у справі № 554/4080/23 є важливим прецедентом у кількох вимірах. По-перше, вона чітко розмежовує сімейний майновий статут та *lex rei sitae*, фіксуючи, що ст. 38 Закону України «Про міжнародне приватне право» не є підставою для ігнорування іноземного майнового режиму подружжя. Це узгоджується з позицією, що панує в доктрині та праві ЄС: *lex rei sitae* визначає речово-правовий режим (форму реєстрації, порядок набуття), але не сімейно-правовий режим подружжя.

По-друге, суд фактично закріпив принцип стабільності майнового режиму, обраний при укладенні шлюбу режим роздільності зберігає дію щодо майна, набутого в будь-якій юрисдикції. Це є першим кроком до сприйняття логіки Регламенту 2016/1103 в українській судовій практиці, хоча сам Регламент безпосередньо не застосовується.

По-третє, суд вказав на важливе правило про встановлення змісту іноземного права: в контексті ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» висновки фахівців у галузі іноземного права, подані сторонами, є належним засобом доказування змісту іноземного права, а суд може визнати наявну інформацію достатньою і без додаткового запиту.

Висновки

Мобільний конфлікт у сфері майнових режимів подружжя є самостійною та недостатньо дослідженою проблемою в українській науці міжнародного приватного права. Доктрина мобільного конфлікту, розроблена в контексті речових прав на рухоме майно, має глибший загальнотеоретичний вимір: як продемонстрував Ж. Куніберті [4], будь-яка прив'язка, яка може змінитися через просте фізичне переміщення або зміну поведінки сторін, є структурно нестабільною і загрожує правовій визначеності третіх осіб. Сучасне право ЄС у сфері майнових режимів подружжя вирішує цю проблему через принцип *immutability*, а саме, застосовне право до майнового режиму визначається лише раз і не змінюється автоматично зі зміною місця проживання подружжя (Регламент 2016/1103), що є проявом тієї самої логіки – стабільна «персональна» прив'язка переважає нестабільну «речову».

Критичним у справах про поділ майна подружжя з іноземним елементом є розмежування сімейного майнового статуту та речового статуту. *Lex rei sitae* визначає порядок виникнення та реєстрації речових прав, але не вирішує питання про те, чи є майно спільним у контексті подружнього права. Ігнорування цього розмежування є типовою помилкою, що може призвести до незаконного застосування презумпції спільності майна всупереч іноземному майновому режиму подружжя.

Постанова Верховного Суду від 28.01.2026 р. у справі № 554/4080/23 [3] є важливим прецедентом, суд визнав, що обраний при укладенні шлюбу в іноземній державі режим роздільності майна є елементом сімейного правового статусу подружжя та зберігає дію щодо майна, набутого під час шлюбу в будь-якій юрисдикції. Ця позиція відповідає принципу стабільності, закріпленому в праві ЄС, та є кроком до гармонізації українського підходу з європейськими стандартами.

Перспективним напрямом розвитку законодавства є внесення до Закону України «Про міжнародне приватне право» спеціальних колізійних норм про майнові режими подружжя, які б чітко відмежовували сімейний майновий статут від речового та закріплювали принцип стабільності застосовного права, що узгоджувалося б із зобов'язаннями в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Список використаних джерел

- [1] Damascelli D. Determining the Applicable Law in Matrimonial Property Regimes: On the Interpretation of Article 26 Regulation (EU) No. 2016/1103 in the Absence of Choice-of-law and Common Habitual Residence. *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht (RabelsZ)*. 2024. Vol. 88, No. 2. P. 307–324. <https://doi.org/10.1628/rabelsz-2024-0032>.
- [2] Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes. *Official Journal of the European Union*. L 183, 8.7.2016, P. 1–29. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1103/oj/eng> (last accessed: 02.03.2026).
- [3] Постанова Верховного Суду від 28.01.2026 р. у справі № 554/4080/23. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=133782588> (дата звернення: 02.03.2026).
- [4] Cuniberti G. Rethinking conflict mobile: Applying the law of COMI to rights in rem. *Private International Law on Rights in rem in the European Union* / ed. by M. Font-Mas. Madrid: Marcial Pons, 2024. P. 477–490. URL: <https://orbilu.uni.lu/bitstream/10993/62204/1/405-capitulo-20.pdf> (last accessed: 02.03.2026).
- [5] Bonomi A. The Proposal for a Regulation on Matrimonial Property: A Critique of the Proposed Rule on the Immutability of the Applicable Law. In: Boele-Woelki K, Dethloff N, Gephart W, eds. *Family Law and Culture in Europe: Developments, Challenges and Opportunities*. Intersentia, 2014. P. 231–248.

- [6] Wautelet P. What's Wrong with Article 22? The Unsolved Mysteries of Choice of Law for Matrimonial Property. *SSRN*, 2018. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3266879>.
- [7] Symeonides S. C. Property, Marital Property, and Successions. In: Choice of Law. New York: Oxford Academic, 2016. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190496722.003.0015>.
- [8] Schuz R. Choice of law in relation to matrimonial property in the 21st century. *Journal of Private International Law*. 2019. Vol. 15, No. 1. P. 1–49. <https://doi.org/10.1080/17441048.2019.1599769>.
- [9] Talpis J. Pervasive problems in the division of assets on the breakdown of marriage under Québec private international law. *Trusts & Trustees*. 2019. Vol. 25, No. 1. P. 160–170. <https://doi.org/10.1093/tandt/ttz002>.
- [10] Hook M. A first principles approach to couples' property in the conflict of laws. *Journal of Private International Law*. 2019. Vol. 15, No. 2. P. 257–287. <https://doi.org/10.1080/17441048.2019.1647990>.
- [11] Rudolf C. European Property Regimes Regulations – Choice of Law and the Applicable Law in the Absence of Choice by the Parties. *Lexonomica*. 2019. Vol. 11, No. 2. P. 127–150. <https://doi.org/10.18690/lexonomica.11.2.127-150.2019>.
- [12] Council Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships. *Official Journal of the European Union*. L 183, 8.7.2016. P. 30–56. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1104/oj/eng> (last accessed: 02.03.2026).
- [13] Oprea E. A. Party Autonomy and the Law Applicable to the Matrimonial Property Regimes in Europe. *Cuadernos de Derecho Transnacional*. 2018. Vol. 10, No. 2. P. 579–596. <https://doi.org/10.20318/cdt.2018.4390>.
- [14] Convention of 14 March 1978 on the Law Applicable to Matrimonial Property Regimes. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=87> (last accessed: 02.03.2026).
- [15] Пашинський А. П. Правові режими майна подружжя та парних союзів сімейного типу в сучасному міжнародному сімейному праві : монографія. Київ : БО «Благодійний фонд пам'яті Василя Кисіля», 2024. 176 с.
- [16] Пашинський А. П., Калакура В. Я. Регламент ЄС № 2016/1103 як приклад регіональної уніфікації колізійних норм щодо режимів майна подружжя. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 86–90. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.18>.
- [17] Civil Code of Italy. Book 1: Family law: marriage, adoption. URL: <https://bookpremiumfree.com/downloads/ItalianCivilCodeInEnglish/> (last accessed: 02.03.2026).
- [18] The Reform of the Italian System of International Private Law : Decree of May 31, 1995 Number 218. URL: <https://docenti.unimc.it/f1.marongiubuonaiuti/teaching/2023/28206/files/main-legal-instruments/law-of-31-may-1995-no.-218-providing-for-the-reform-of-the-italian-system-of-private-international-law> (last accessed: 02.03.2026).
- [19] Council Regulation (EU) No. 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. *Official Journal of the European Union*. L 343, 29.12.2010. P. 10–16. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj/eng> (last accessed: 02.03.2026).

References

- [1] Damascelli, D. (2024). Determining the applicable law in matrimonial property regimes: On the interpretation of Article 26 Regulation (EU) No. 2016/1103 in the absence of choice-of-law and common habitual residence. *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, 88(2), 307-324. <https://doi.org/10.1628/rabelsz-2024-0032>
- [2] Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes. Official Journal of the European Union*, 183, 1-29. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1103/oj/eng>.
- [3] Supreme Court of Ukraine, First Judicial Chamber of the Civil Cassation Court Case No. 554/4080/23. (January 28, 2026). Retrieved from <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=133782588>.
- [4] Cuniberti, G. (2024). Rethinking conflict mobile: Applying the law of COMI to rights in rem. In M. Font-Mas (Ed.). *Private international law on rights in rem in the European Union* (pp. 477-490). Madrid: Marcial Pons. Retrieved from <https://orbilu.uni.lu/bitstream/10993/62204/1/405-capitulo-20.pdf>.
- [5] Bonomi, A. (2014). The proposal for a regulation on matrimonial property: A critique of the proposed rule on the immutability of the applicable law. In K. Boele-Woelki, N. Dethloff, & W. Gephart (Eds.). *Family law and culture in Europe: Developments, challenges and opportunities* (pp. 231-248). Intersentia.
- [6] Wautelet, P. (2018). What's wrong with Article 22? The unsolved mysteries of choice of law for matrimonial property. *SSRN*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3266879>.
- [7] Symeonides, S.C. (2016). Property, marital property, and successions. In *Choice of law*. Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190496722.003.0015>.
- [8] Schuz, R. (2019). Choice of law in relation to matrimonial property in the 21st century. *Journal of Private International Law*, 15(1), 1-49. <https://doi.org/10.1080/17441048.2019.1599769>
- [9] Talpis, J. (2019). Pervasive problems in the division of assets on the breakdown of marriage under Québec private international law. *Trusts & Trustees*, 25(1), 160-170. <https://doi.org/10.1093/tandt/ttz002>.
- [10] Hook, M. (2019). A first principles approach to couples' property in the conflict of laws. *Journal of Private International Law*, 15(2), 257-287. <https://doi.org/10.1080/17441048.2019.1647990>.
- [11] Rudolf, C. (2019). European property regimes regulations – Choice of law and the applicable law in the absence of choice by the parties. *Lexonomica*, 11(2), 127-150. <https://doi.org/10.18690/lexonomica.11.2.127-150.2019>.
- [12] Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships. Official Journal of the European Union*, 183, 30-56. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1104/oj/eng>.
- [13] Oprea, E.A. (2018). Party autonomy and the law applicable to the matrimonial property regimes in Europe. *Cuadernos de Derecho Transnacional*, 10(2), 579-596. <https://doi.org/10.20318/cdt.2018.4390>.

- [14] Hague Conference on Private International Law. (1978). *Convention of 14 March 1978 on the law applicable to matrimonial property regimes*. Retrieved from <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=87>.
- [15] Pashynskiy, A.P. (2024). *Legal regimes of matrimonial property and family-type couple unions in contemporary international family law*. Charity Foundation in Memory of Vasyl Kysil.
- [16] Pashynskiy, A.P., & Kalakura, V.Ya. (2023). EU Regulation No. 2016/1103 as an example of regional unification of conflict-of-laws rules on matrimonial property regimes. *Journal of Kyiv University of Law*, 1, 86-90. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.18>.
- [17] *Civil Code of Italy: Book 1: Family law: Marriage, adoption* (n.d.). Retrieved from <https://bookpremiumfree.com/downloads/ItalianCivilCodeInEnglish/>.
- [18] *Decree No. 218 "Reform of the Italian system of private international law"*. (May 31, 1995). Retrieved from <https://docenti.unimc.it/f1.marongiubuonaiuti/teaching/2023/28206/files/main-legal-instruments/law-of-31-may-1995-no.-218-providing-for-the-reform-of-the-italian-system-of-private-international-law>.
- [19] Council of the European Union. (2010). *Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. Official Journal of the European Union*, 343, 10-16. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj/eng>.

Владислав Володимирович Шипович

суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду
аспірант кафедри цивільного судочинства,
арбітражу та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: v.v.shypovych@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0002-8047-6246

Інеса Анатоліївна Шуміло

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри цивільного судочинства,
арбітражу та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: i.a.shumilo@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2123-7272

Vladyslav V. Shypovych

Judge of the Civil Cassation Court Within the Supreme Court
Ph.D. Student of the Department of Civil Procedure,
Arbitration and Private International Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: v.v.shypovych@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0002-8047-6246

Inesa A. Shumilo

Ph.D. in Law, Associate Professor at the Department of Civil Procedure,
Arbitration and Private International Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: i.a.shumilo@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2123-7272

Рекомендоване цитування: Шипович В. В., Шуміло І. А. Мобільний конфлікт у майнових відносинах подружжя: європейський підхід і національна судова практика. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 174–191. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.356875>.

Suggested Citation: Shypovych, V.V., & Shumilo, I.A. (2026). The Mobile Conflict of Laws in Matrimonial Property Regimes: European Approaches and National Case Law. *Problems of Legality*, 173, 174-191. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.356875>.

Статтю подано / Submitted: 07.04.2026

Доопрацьовано / Revised: 07.05.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026

Опубліковано / Published: 29.05.2026

Цифровізація митної справи і зовнішньоекономічної діяльності в міжнародному праві та митному законодавстві ЄС: верховенство права в цифровій парадигмі

Ірина Миколаївна Коросташова*

Університет митної справи та фінансів,
Дніпро, Україна

*e-mail: irynakorostashova@ukr.net

Анотація

Актуальність теми зумовлена необхідністю розширення доктринальних поглядів на правову природу цифровізації й цифрової трансформації у сфері митної справи та зовнішньоекономічної діяльності на теренах ЄС у контексті цифрової парадигми верховенства права (правовладдя). Мета статті полягає в дослідженні організаційно-правових засад і стану правового забезпечення цифровізації й цифрової трансформації процесів реалізації основних завдань митних органів у міжнародному митному праві та митному законодавстві ЄС, пошуку шляхів подолання викликів верховенству права (правовладдю), що виникають у цифровій парадигмі. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексного підходу до застосування таких методів наукового пізнання: діалектичного, історико-правового, формально-юридичного, порівняльно-правового, системного, системного аналізу та формально-логічного методів тощо. Проведено комплексний аналіз міжнародних стандартів та митного законодавства ЄС щодо гармонізації й спрощення митних процедур, питань митної безпеки, цифровізації, цифрової трансформації діяльності митних органів. Описано процес цифровізації та цифрової трансформації митних органів ЄС і визначено його етапи. Висвітлено правову природу цифровізації митних органів ЄС на тлі глобалізації транскордонної торгівлі та розвитку науково-технічного прогресу. Виявлено загальні тенденції цифровізації та цифрової трансформації в міжнародному митному праві й митному законодавстві ЄС щодо реалізації проекту «електронна митниця» і створення безпаперового митного середовища, переходу від перевірки на основі транзакцій до постійного спостереження на підставі даних, спираючись на інтегровані цифрові платформи, єдині бази даних та інноваційні інструменти управління ризиками, створення наднаціонального митного органу, для забезпечення централізованого функціонування «електронної митниці ЄС». Окреслено шляхи подолання викликів верховенству права та перспективні напрями подальших наукових розвідок у контексті цифрової парадигми правовладдя.

Ключові слова: цифровізація; верховенство права (правовладдя); міжнародне митне право; митне законодавство ЄС; митні органи; митний контроль.

Digitalization of Customs and Foreign Economic Activities in International Law and EU Customs Legislation: Rule of Law in the Digital Paradigm

Iryna M. Korostashova*

*University of Customs and Finance,
Dnipro, Ukraine*

**e-mail: irynakorostashova@ukr.net*

Abstract

The relevance of this topic is determined by the need to expand doctrinal perspectives on the legal nature of digitalization and digital transformation within the fields of customs and foreign economic activity in the European Union, specifically through the prism of the digital paradigm of the rule of law. The article aims to examine the organizational and legal foundations, as well as the current state of legal framework governing the digitalization and digital transformation of the activities of customs authorities within international customs law and EU customs legislation and finding the ways to rule of law challenges emerging within the digital paradigm. The achievement of the specified objective was made possible through an integrated approach to the application of scientific methods, specifically: the dialectical method; the historical-legal method; the formal-legal method; the comparative-legal method; the systems approach; the formal-legal method as well as the method of systems analysis and the formal-logical method, among others. A comprehensive analysis of international standards and EU customs legislation regarding the harmonization and simplification of customs procedures, customs security issues, digitalization, and the digital transformation of customs authorities has been conducted. The process of digitalization and digital transformation of EU customs authorities is described, and its stages are identified. The legal nature of the digitalization of EU customs authorities is elucidated against the backdrop of globalized cross-border trade and scientific and technological progress. General trends in digitalization and digital transformation within international customs law and EU customs legislation are identified, specifically concerning the implementation of the "e-Customs" project and the creation of a paperless customs environment and the transition from transaction-based checks to continuous data-driven surveillance, relying on integrated digital platforms, unified databases, and innovative risk management tools, as well as the establishment of a supranational customs authority to ensure the centralized functioning of the "EU electronic customs". The ways to overcome challenges to the rule of law are outlined, along with promising directions for further scientific research within the context of the digital paradigm of the rule of law.

Keywords: digitalization; rule of law; international customs law; EU customs legislation; customs authorities; customs control.

Вступ

Стрімкий розвиток міжнародної торгівлі в глобалізованому світі стимулював зміни підходів до реалізації митними органами заходів контролю стосовно товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митні кордони, у бік спрощення і лібералізації. Розвиток науково-технічного прогресу і цифрових технологій, що супроводжує процес глобалізації міжнародної торгівлі, сприяв модернізації процесів митного контролю та оформлення товарів шляхом інтеграції інформаційних технологій у повсякденну діяльність митних служб різних країн світу.

Сьогодні впровадження інформаційних технологій є загальним трендом у всьому цивілізованому світі. «Цифровізація є однією з визначальних тенденцій розвитку публічно-управлінської діяльності. У сучасному світі цифровізація дає можливість створювати й удосконалювати механізми публічного управління, сприяє розширенню доступу громадян до різних сфер суспільної діяльності, підвищує якість та охоплення сервісного обслуговування фізичних та юридичних осіб й надання публічних послуг» [1, с. 251]. Поступове впровадження міжнародних стандартів з гармонізації і спрощення митних процедур митними адміністраціями країн – членів Всесвітньої митної організації (далі – ВМО) та розвиток інформаційних технологій у роботі митних органів прискорили проходження митного контролю та оформлення товарів, що сприяло лібералізації міжнародної торгівлі.

«Лібералізація торгівлі не означає, що роль митниці зменшується... митна служба повинна захищати суспільство від імпорту небезпечних та шкідливих вантажів... Митниця є центральною частиною процесу глобалізації та каталізатором конкурентоспроможності країн і компаній. Митниця вже не тільки збирає державні доходи на кордоні, а й відповідає за управління міжнародною торгівлею та забезпечення безпеки економіки та суспільства щодо транскордонного руху товарів» [2, с. 51].

Цифровізація, диджиталізація та цифрова трансформація в митній сфері сьогодні є основним інструментом досягнення високих результатів у виконанні митними органами стратегічних завдань, зокрема зі сприяння законній міжнародній торгівлі, шляхом спрощення і гармонізації митних процедур й оптимізації митних формальностей, зберігаючи результативність митного контролю для захисту національних інтересів країн та митних союзів.

Впровадження інформаційних цифрових технологій (далі – ІЦТ) також забезпечує формування прозорого, безконтактного та безпаперового митного простору. Це сприяє нівелюванню корупційних чинників та забезпечує ефективну дистанційну комунікацію суб'єктів митних правовідносин.

Поряд із перевагами впровадження та використання митними службами ІТТ, зокрема й інноваційних, існують ризики і загрози, що можуть поставати викликом верховенству права. Актуальність цієї проблематики зростає з такою ж швидкістю, з якою останніми роками розвиваються інформаційні та інноваційні цифрові технології (технології штучного інтелекту (ШІ)). Ця проблематика стала предметом дослідження зарубіжних та українських вчених. Зокрема, Ф. Пане-Міку зазначає таке: «Хоча використання штучного інтелекту в державному секторі пропонує численні переваги, існує кілька проблем, з якими можуть зіткнутися організації...» [3, с. 398]. Досліджуючи роль права та верховенства права в еру цифровізації, Ю. Разметаєва зауважує, що загрози для верховенства права «...виникають внаслідок набуття цифровими платформами нормативної та управлінської ролі, а також внаслідок тонкого або прямого підризу прав людини, невідповідності високого темпу розвитку технологій і суспільних процесів повільній реакції демократичних інститутів, що не дозволяє їм повною мірою застосовувати запобіжники певним загрозам» [4, с. 111].

Наведені вище проблеми стосуються усіх сфер діяльності публічної влади, де сьогодні використовуються ІТТ та ШІ. На відміну від інших суб'єктів владних повноважень, що виконують певні завдання в публічному секторі, митні органи в силу специфіки сфери та виконуваних завдань вже багато років використовують інформаційні технології, що останнім часом стрімко розвиваються. І хоча процеси цифровізації в публічному секторі та в митній справі викликають у науковців різних спеціальностей неабиякий інтерес, саме правові аспекти цифровізації, диджиталізації і цифрової трансформації митних органів досі залишаються малодослідженими.

Метою статті є дослідження організаційно-правових засад і стану правового забезпечення цифровізації, диджиталізації та цифрової трансформації процесів реалізації основних завдань митних органів у міжнародному митному праві й митному законодавстві ЄС та пошуку шляхів подолання викликів верховенству права (правовладдю), що виникають у цифровій парадигмі.

Досягнення мети дослідження передбачає вирішення таких завдань: 1) провести аналіз міжнародних та європейських стандартів організаційно-правового забезпечення цифровізації та цифрової трансформації митних органів; 2) описати процес цифровізації та цифрової трансформації митних органів ЄС в умовах глобалізації міжнародної торгівлі, гармонізації і спрощення митних процедур, оптимізації митних формальностей, висвітлити правову природу цього процесу та визначити його основні етапи; 3) виявити загальні

тенденції і проблеми організаційно-правового забезпечення цифрової трансформації митних органів ЄС та визначити шляхи подолання викликів у контексті цифрової парадигми верховенства права.

Для цього необхідним є проведення аналізу: міжнародних і регіональних (європейських) стандартів цифровізації, диджиталізації та цифрової трансформації митних органів ЄС, монографічної літератури іноземних та українських вчених, що досліджують окреслену проблематику.

Огляд літератури

Аналіз останніх наукових публікацій свідчить про значний інтерес закордонної наукової правничої, економічної, управлінської та ІТ-спільноти до проблематики цифровізації, диджиталізації та цифрової трансформації митниці, адже остання знаходиться на стику наук і має міждисциплінарний характер. Водночас більшість дослідників у своїх наукових доробках звертаються до питань правового регулювання впровадження та застосування ІЦТ у сферах митної справи та зовнішньоекономічній діяльності (ЗЕД). Зокрема, колективом казахстанських вчених С. Мамировою, Г. Алібаєвою, К. Аділовою, А. Кусаїною, С. Тинибеким досліджено правові засади митних органів, «...встановлено, що законодавчі бази різних країн – членів ВМО та Казахстану мають кілька схожих положень, що регулюють використання цифрових технологій для підвищення ефективності митних органів» [5, с. 1]. Науковці з Балканського регіону: М. Марчетич, Б. Кочич та М. Стоїлкович зосередились на дослідженні правової бази, якою вноормується цифровізація митних процедур в ЄС, спрощення торгівлі та забезпечення ефективного митного контролю й безпеки [6].

Предметом наукової розвідки колективу болгарських науковців, серед яких М. Антоу, Б. Пейчева, С. Костова та З. Желев, постало правове регулювання цифровізації митниці за законодавством ЄС та країн – членів ЄС і проблеми цифрової трансформації за нормами нового (модернізованого) Митного кодексу Союзу (далі – МК Союзу) [7]. Експерт з питань спрощення адміністративних процедур, впровадження цифрових послуг та електронного урядування в ЄС Р. Арендсен дослідив законодавчі ініціативи Європейської Комісії (далі – ЄК) щодо нової реформи Митного союзу ЄС, що має розпочатися найближчим часом [8]. Індійські вчені Дж. Піус та С. Муруган провели аналіз цифровізації митниці в контексті спрощення та гармонізації митних процедур та з огляду на необхідність удосконалення в Індії нормативно-правового регулювання статусу митних брокерів, зокрема, їх «...нормативної інтеграції... у сучасну систему торговельного адміністрування» [9, с. 65], та інші науковці.

Доктринальні аспекти парадигми верховенства права на сучасному етапі розвитку ЄС досліджено нами [10]. Принцип верховенства права в епоху цифровізації став предметом дослідження О. Балацької. Парадигму верховенства права та прав людини в епоху цифровізації дослідили О. Петришин та О. Гиляка [11]; проблематику цифрового конституціоналізму – В. Бесчастний, М. Костицький, Н. Кушакова-Костицька [12]. Переваги і виклики правам людини та верховенству права в епоху цифровізації публічного сектору досліджувались також іноземними вченими, серед яких Ф. Пане-Міку [1] Дж. Де Грегоріо, Е. Селесте, А. Чірчіумаруеу, Дж. Кокколі, Р. Браунсворд, Е. Скотфорд, К. Юнг та ін.

Наведене свідчить як про актуальність окресленої тематики, так і про те, що правові аспекти цифровізації, диджиталізації та цифрової трансформації в митній сфері мають ключове значення для легітимізації цих процесів на міжнародному, європейському та національному рівнях. Однак фрагментарний характер дослідження правових аспектів окресленої проблематики й, зокрема, відсутність наукових розвідок стосовно викликів верховенству права, пов'язаних із проблемами правового забезпечення цифрової трансформації сфери публічного управління в цілому та митних органів зокрема, спонукає до проведення досліджень цієї проблематики.

Матеріали та методи

З огляду на окреслений предмет дослідження, нами було обрано комплексний підхід до застосування методів наукового пізнання. У процесі дослідження використовувалися загальнонаукові (теоретичні та емпіричні) та спеціально-правові методи дослідження. Методологічною основою дослідження є діалектичний метод, застосування якого дозволило всебічно розкрити цифровізацію, диджиталізацію та цифрову трансформацію у сфері митної справи та ЗЕД, з одного боку, як публічно-правове, а з іншого, – як техніко-економічне явище, що сприятиме законній транскордонній торгівлі та захищеності інтересів Митного союзу ЄС.

Дослідження етапів правового забезпечення гармонізації та спрощення митних процедур за допомогою застосування ІЦТ та інноваційних цифрових продуктів на міжнародному й регіональному рівнях також відбувалося з використанням методів дедукції, індукції та узагальнення. Порівняльно-правовий метод було використано для аналізу підходів ВМО та ЄК щодо розроблення міжнародних, регіональних стандартів діяльності митних адміністрацій країн-учасниць та країн – членів ЄС і митних правил, реалізація яких, з одного боку, сприятиме законній міжнародній торгівлі, а з іншого – дозволять митним органам не знижувати якість митного контролю та

ефективно вирішувати безпекові завдання. Стан правового регулювання цифровізації та цифрової трансформації в чинному митному законодавстві ЄС визначено за допомогою застосування системного підходу.

Серед спеціально-юридичних методів провідне місце займає формально-юридичний, що використовувався для поглибленого аналізу норм митного законодавства ЄС, щодо гармонізації та спрощення митних процедур та створення безпаперового митного середовища, за допомогою розширення організаційно-правової бази використання ІЦТ. Для опису і визначення етапів цифровізації митних органів ЄС використовувався історико-правовий метод.

Для визначення ступеня впливу міжнародного митного права у сфері цифровізації на формування митного права ЄС використовувався порівняльно-правовий метод наукового дослідження. Метод системного аналізу та формально-логічний метод допомогли під час виявлення недоліків правового регулювання цифрової трансформації митниці та викликів верховенству права.

Матеріальною базою дослідження є міжнародні стандарти щодо гармонізації та спрощення митних процедур, цифровізації діяльності митних органів та митне законодавство ЄС, зокрема, Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (далі – Кіотська конвенція) [13], Рамкові стандарти безпеки та полегшення міжнародної торгівлі (далі – Рамкові стандарти) [14], МК Союзу [15] та інші нормативно-правові акти ЄС у сфері цифровізації публічного управління та митної справи. Також авторкою проведено аналіз наукових розвідок іноземних та українських науковців з окресленої тематики.

Результати та обговорення

Статус і повноваження митних органів за міжнародними стандартами та митним законодавством ЄС

На міжнародному рівні статус та повноваження митних служб (митних органів) визначено у нормах Кіотської конвенції. Зокрема, згідно з п. Е6 F10 розд. 2 «Визначення понять» Кіотської конвенції: «"митна служба" – державна служба, на яку покладене застосування митного законодавства та стягнення мит та податків, а також застосування інших законів та правил, що стосуються ввозу, вивозу, переміщення або зберігання товарів» [13]. Тож, за міжнародними стандартами митна служба (митні органи) є органом державної виконавчої влади, тобто суб'єктом владних повноважень, уповноваженим на правозастосування та виконання фіскальної функції у сфері

міжнародної торгівлі товарами. Конкретні завдання митних адміністрацій врегульовано низкою норм згадуваної Конвенції, зокрема розділами 3, 6 та ін.

Згідно з п. 1 ст. 5 «Терміни та означення» Митного кодексу Союзу, «"митні органи" означає митні адміністрації держав-членів, відповідальні за застосування митного законодавства, та будь-які інші органи, уповноважені відповідно до національного законодавства застосовувати визначене митне законодавство» [15]. Згідно зі ст. 3 МК Союзу, «митні органи передусім несуть відповідальність за нагляд за міжнародною торгівлею Союзу, таким чином сприяючи добросовісній і відкритій торгівлі, виконанню зовнішніх аспектів внутрішнього ринку, спільної торговельної політики та інших спільних політик Союзу, що мають вплив на торгівлю, а також загальній безпеці ланцюга постачання. Митні органи повинні вживати заходів, що спрямовані, зокрема, на таке: (а) захист фінансових інтересів Союзу та його держав-членів; (б) захист Союзу від недобросовісної та незаконної торгівлі і водночас підтримка законної комерційної діяльності; (с) забезпечення захисту та безпеки Союзу та його резидентів, а також охорона довкілля, якщо необхідно – у тісній співпраці з іншими органами; та (d) підтримання належного балансу між митним контролем і сприянням законній торгівлі» [15]. Зазначене вище свідчить про розширення кола повноважень митних органів у сфері безпеки, зокрема і не виключно в ЄС.

У цьому контексті Європейська Комісія наголошує, що «митниця – це динамічна сфера політики, яка стикається зі швидкозмінним ІТ-середовищем та еволюцією потреб бізнесу на висококонкурентному світовому ринку. Ці виклики підвищують попит на підтримку митних органів держав-членів інноваційними ІТ-рішеннями для посилення співпраці та обміну інформацією» [16].

Отже, в умовах інтенсивної глобалізації транскордонної торгівлі, що супроводжується ризиками при переміщенні товарів і транспортних засобів через митний кордон, роль митних органів як ключових регуляторів зовнішньоекономічної діяльності істотно посилюється, оскільки питання митної безпеки, що полягають у захисті комплексу національних інтересів держав, які мають бути забезпечені на митних кордонах, набувають дедалі більшої актуальності на міжнародному, регіональному та національному рівнях.

Міжнародні стандарти цифровізації митної справи та зовнішньоекономічної діяльності

Правове забезпечення впровадження та використання ІЦТ у діяльності митних служб (митних органів) на міжнародному рівні бере початок від

70-х років минулого століття. «З метою прискорення міжнародної торгівлі на міжнародному та національних рівнях більшістю країн світу вжито низку заходів, що сприяли усуненню перешкод міжнародній торгівлі та її лібералізації. Одним з основних таких заходів є гармонізація та спрощення митних процедур та оптимізація митних формальностей, впровадження яких започатковано в нормах Міжнародної конвенції про гармонізацію та спрощення митних процедур...» [17, с. 37]. Норми Кіотської конвенції, що адмініструється ВМО, зобов'язують країн-учасниць: «усунути розбіжності у митних правилах і процедурах, завдяки впровадженню сучасних методів роботи, таких як система аналізу ризиків й методу контролю, який базується на аудиті, та здійснювати максимальне практичне використання інформаційних технологій» (див. текст «Преамбули») [13].

Застосування інформаційних технологій врегульовано розд. 7 Кіотської конвенції: «для забезпечення митних операцій митна служба застосовує інформаційні технології у випадку, якщо вони є економічно вигідними та ефективними для митних служб та для торгівлі. Митна служба визначає умови їхнього застосування» (Стандартне правило 7.1) [13]. Тобто за цим міжнародним стандартом митним службам надається певна свобода розсуду, зокрема у визначенні умов застосування інформаційних технологій. «При впровадженні комп'ютерних систем митна служба застосовує відповідні міжнародні стандарти» (Стандартне правило 7.2) [13]. Натомість Кіотська конвенція не містить норм, що зобов'язують митні служби країн-учасниць додержуватись міжнародних стандартів під час (у процесі) експлуатації комп'ютерних систем, а також не наводить визначення низки понять, що в ній використовуються, зокрема, «комп'ютерні системи» та «інформаційні технології», що також дає певну свободу розсуду учасникам Конвенції у тлумаченні наведених вище термінів.

Щодо цього важливою є норма Кіотської конвенції, що хоча й не визначає стандарти законодавчого регулювання використання інформаційних технологій та комп'ютерних систем, як таких, однак дає можливість учасникам транскордонного торгового обігу використовувати альтернативні можливості підтвердження міжнародних транзакцій, а також зберігати відповідну інформацію та обмінюватися нею. Так, Стандартним правилом 7.4 Конвенції передбачено, що «нові чи змінені норми національного законодавства повинні передбачати: електронні способи обміну інформацією як альтернативу вимозі представлення письмових документів; поєднання електронних та документарних методів посвідчення дійсності та ідентичності; право митної служби залишати в себе інформацію для використання у митних цілях та, у разі потреби, обмінюватися такою інформацією з іншими митними служ-

бами та з усіма іншими користувачами, якщо це допускається законом, за допомогою електронних способів обміну інформацією» [13]. З огляду на те, що Кіотська конвенція приймалася на початку 70-х років минулого століття, коли цифрові технології тільки починали розвиватися і використовуватися в публічному секторі, вищевказана норма стала гарантією недискримінації учасників митних правовідносин із боку митних служб країн, які на той час вже розширювали практику використання інформаційних технологій.

В умовах глобалізації міжнародної торгівлі та міжнародного розподілу праці, тобто, відмови більшості країн світу від охоплення внутрішніми виробниками всіх або більшості сфер виробництва товарів, необхідних для внутрішнього ринку – розширення використання країнами-учасницями інформаційних технологій та комп'ютерних систем, зазначене вище ознаменувало початок цифровізації в сфері митної справи та ЗЕД.

Наступним етапом цифровізації та переходу на нові принципи безпечної міжнародної торгівлі стала розробка та впровадження Рамкових стандартів [14], в яких передбачено нові підходи до діяльності митних адміністрацій, побудови взаємовідносин із суб'єктами ЗЕД та нові стандарти зі спрощення митного контролю й визначення його форм та обсягу на підставі і завдяки застосуванню системи управління ризиками на основі інноваційних інформаційних технологій та ін. Тому, поряд із питаннями щодо необхідності гармонізації і спрощення митних процедур, перед ВМО та митними службами країн – учасниць Кіотської конвенції цілком закономірно постало питання щодо розробки та впровадження інструментів, які мали забезпечити якість та ефективність митного контролю з одночасним скороченням часу і ресурсів на його виконання.

Вказане вище активізувало роботу профільних міжнародних організацій у спільному пошуку інструментів, щоб забезпечити впровадження та реалізацію на національних рівнях норм Рамкових стандартів для підвищення безпеки міжнародної торгівлі. У 2005 р. Європейською економічною комісією Центру Організації Об'єднаних Націй (UN/CEFACT) видано Рекомендацію та Керівні принципи щодо створення єдиного вікна для підвищення ефективності обміну інформацією між торговельними організаціями та урядом (Recommendation 33, ECE/TRADE/352) [18], що була запропонована як інструмент електронної комерції, метою якої є спрощення міжнародної торгівлі, завдяки поданню учасниками ЗЕД стандартизованої інформації та документів до єдиної точки входу для виконання всіх нормативних вимог, пов'язаних із переміщенням товарів через митний кордон. Однак, з огляду на те, що одностайного розуміння «єдиного вікна» на той час не було, згодом

ВМО була розроблена «Концепція єдиного вікна» (далі – Концепція ЄВ), що «покладає на органи влади обов'язок керувати єдиним вікном та забезпечувати, щоб органи або установи, що беруть участь, отримували доступ до інформації або фактично отримували інформацію від керуючого органу. Це усуває необхідність для торговця або перевізника подавати ті самі дані кільком різним прикордонним органам або установам..» [19].

Слід сказати, що в цій Концепції ВМО містилися такі застереження: «впровадження єдиного вікна не обов'язково означає впровадження та використання високотехнологічних інформаційно-комунікаційних технологій. Концепцію єдиного вікна можна впровадити в ручному режимі роботи за умов співпраці всіх прикордонних органів» [19], що на початкових етапах впровадження практикувалось митними органами країн – учасниць ВМО, й, зокрема, митними органами України, за відсутності для цього необхідної матеріально-технічної бази та інформаційних-комунікаційних технологій (далі – ІКТ). Тобто 20 років тому, в контексті Керівних принципів, впровадження і використання високотехнологічних ІКТ розглядалось, як альтернативний більш ефективний інструмент виконання завдань митних служб, тому це було питанням розсуду керівництва країн – учасниць ВМО і розглядалося лише як можливість «повніше скористатися перевагами єдиного вікна, використовуючи стандарти ІКТ та наборів даних, які загальноприйняті відповідними державними та приватними зацікавленими сторонами. Зокрема, важливе використання міжнародно визнаних стандартів, таких як Гармонізована система опису та кодування товарів, модель даних ВМО та унікальний реєстраційний номер вантажу» [19].

Варто зауважити, що в той самий період ВМО паралельно почала роботу над одним із ключових інструментів цифровізації митних служб, що мала назву «Модель даних ВМО» (WCO Data Model) (далі – МД ВМО). «Модель даних ВМО (МД ВМО) є основою даних для глобальної торговельної сумісності вже понад два десятиліття. Вона була розроблена для забезпечення універсальної мови транскордонного обміну даними, що дозволяє впроваджувати системи єдиного вікна та сприяє аналітиці даних» [20].

Тож, МД ВМО є ефективним інструментом стандартизації і уніфікації елементів даних, що дає змогу запроваджувати в практичну діяльність митниці основні засади інформаційного забезпечення митного контролю та оформлення товарів, що передбачені нормами Кіотської конвенції та Рамковими стандартами.

У 2007 р. ВМО видала другу версію Керівних принципів «Модель даних ВМО, Гармонізація даних для єдиного вікна» (WCO Data model Single

Window Data Harmonisation) [21]. Попри те, зазначені вище Керівні принципи мають лише рекомендацій характер, вони є стандартом цифровізації в управлінні митною справою для країн – членів ВМО. У вступі до Керівних принципів наголошено: «Середовище "єдиного вікна", безумовно, є складним технічним питанням, проте воно не зможе функціонувати без попереднього розгляду політичних та інших нетехнічних аспектів. Будь ласка, обов'язково проаналізуйте та впорядкуйте політичну, правову та адміністративну бази, перш ніж розглядати технічні варіанти» [21]. Тобто встановлено пріоритети у вирішенні питань, що стосуються впровадження ІКТ. Зокрема, за Керівними принципами першочергово мають вирішуватися політико-правові питання (погодження питань щодо впровадження ІКТ між уповноваженими суб'єктами та юридичне оформлення впровадження та використання ІКТ), тоді як вирішення технічних питань цифровізації має другорядний характер.

Цілком зрозуміло, що ефективність реалізації митними адміністраціями їх основних завдань сьогодні залежить від модернізації та розбудови потенціалу, одним із ключових напрямів якої є масштабування використання ЦТ, цифровізація процесу регулювання ЗЕД шляхом здійснення митного контролю та оформлення товарів, що переміщуються через митний кордон, та впровадження інноваційних цифрових технологій (далі – інноваційних ЦТ) в процесі управління митною справою.

Зазначені вище тенденції підхопила публічна влада різних країн світу, що сприяло спрощенню й гармонізації митних процедур та створенню сервісного середовища для учасників митних правовідносин. Зокрема, науковці з Індії Дж. Піус та С. Муруган, звертають увагу на те, «...цифровізація митниці спростила процеси оформлення для митних брокерів... завдяки електронному декларуванню, скороченню документообігу, оцінці ризиків та частковій інтеграції системи SWIFT... Результати свідчать про значне скорочення фізичного втручання, спрощення документальних процедур і підвищення прозорості...» [9, с. 78, 79].

На тлі зміни трендів у підходах до взаємовідносин публічної влади і суспільства / громадянина й трансформації філософії цих стосунків від так званих «жорстких» – влади і підпорядкування, до адміністративного договору, в якому важливе місце відводиться створенню сервісного середовища, а в деяких випадках встановлення партнерських стосунків між суб'єктом владних повноважень (митним органом) і бізнесом (наприклад, з підприємствами-резидентами, що набули статусу авторизованого економічного оператора (АЕО)) – загострилася потреба у впровадженні інноваційних ЦТ, що в міжнародній практиці також називають «проривними технологіями»,

які останніми роками розвиваються шаленими темпами. Впровадження таких технологій в умовах спрощення та гармонізації митних процедур дають можливість митним службам ефективно виконувати заходи митного контролю за принципом вибірковості, скоротити час, засоби та ресурси на його здійснення, не знижуючи ефективність та задовольняючи запит на забезпечення вимог безпеки.

Наведене узгоджується з висновками групи авторів, серед яких науковці з Угорщини та України, які констатують, що «...диджиталізація митних процедур є невід'ємною складовою сучасної реформи митниці і глобального порядку денного спрощення торгівлі. Впровадження інформаційних технологій радикально змінює методи роботи митних органів, переводячи взаємодію з бізнесом та іншими державними структурами в електронний формат. Унаслідок цього зростає швидкість і прозорість митного контролю, зменшуються витрати часу та коштів для сумлінних учасників зовнішньоекономічної діяльності, водночас підвищується результативність виявлення правопорушень за рахунок аналітики даних» [22].

Задля удосконалення митного контролю в умовах глобалізації та пошуку ефективних інноваційних інструментів для сприяння торгівлі у грудні 2023 р. ВМО офіційно розпочала активну роботу над Проєктом «Розумна митниця» (WCO Smart Customs Project) (далі – Проєкт). «Цілі Проєкту: визначити потреби країн-членів та стан впровадження технологій; поділитися знаннями про технології та інноваційні рішення, що застосовуються в митній справі; краще зрозуміти технології, доступні для митниці; дослідити проблеми, пов'язані з привласненням технологій» [23]. Реалізація цілей Проєкту спрямована на сприяння торгівлі та зосереджена на безпекових питаннях, зокрема, безпеки глобальних ланцюгів постачання через використання інноваційних технологій. Крім того, Проєкт має на меті проведення досліджень про використання «проривних технологій» у митній справі, йдеться про використання митними адміністраціями країн – членів ВМО: «блокчейну, штучного інтелекту та машинного навчання, інтернету речей, дронів / роботів, біометрії, а також віртуальної, доповненої та змішаної реальності» [23].

З огляду на темпи цифровізації та цифрової трансформації в публічному секторі, зокрема у митній сфері, а також розвиток інноваційних ЦТ (технологій III) та їх застосування, з метою митного контролю за транскордонним переміщенням товарів Радою Європи у 2024 р. підготовлено «Рамкову конвенцію про штучний інтелект, права людини, демократію і верховенство права» [24], в якій визначено загальні засади регулювання використання III

та мінімізації ризиків, пов'язаних з його застосуванням у контексті дотримання прав людини, поваги до демократичних стандартів і верховенства права.

Усе це спонукає країни – учасниці ВМО до оновлення митного законодавства, реформи митних служб країн та їх трансформації в «електронну митницю».

Організаційно-правові засади цифровізації та цифрової трансформації митних органів ЄС

Заснування в середині минулого століття Європейського економічного співтовариства, що в подальшому трансформувалося в ЄС, від самого початку базувалося на прагненнях країн-членів досягнення економічного розвитку та процвітання. Згідно зі ст. 2 Договору про заснування Європейської Спільноти (далі – Договір): «Завданням Спільноти є, запроваджуючи спільний ринок, економічний та валютний союз, а також виконуючи спільні політики та діяльність... поширювати в межах усієї Спільноти гармонійний, збалансований і стабільний розвиток економічної діяльності...» [25].

Одним із напрямів політики ЄС є вільне пересування товарів, що задекларований у розд. І частини третьої Договору й реалізується в межах Митного союзу, створеного на теренах ЄС. «Митний союз – це справжня історія успіху європейської інтеграції та процвітання. ЄС отримує значні переваги від зв'язку з рештою світу через міжнародну торгівлю, яку сприяє та уможливорює Митна служба ЄС... Здатність митниці контролювати та забезпечувати дотримання правил щодо товарів, які ввозяться та вивозяться з Митного союзу ЄС, має стратегічне значення для економіки, процвітання, безпеки та захисту ЄС» [26].

Отже, в умовах глобалізації торгівлі перед публічною владою Спільноти гостро постало питання щодо створення нової концепції управління в митній сфері. «Митниця прагне збалансувати контроль зі сприянням законній торгівлі, оскільки міжнародна торгівля є життєво важливою для успіху ЄС. Для досягнення правильного балансу між цими вимогами необхідно модернізувати митні процедури та методи контролю, а також посилити співпрацю між різними службами» [27].

Прагнення збалансувати контроль зі сприянням законній торгівлі в ЄС спонукало ЄК до пошуку шляхів досягнення такого балансу. Тому в умовах зростання обсягу міжнародної торгівлі та пошуку балансу між митним контролем за переміщенням товарів і створенням сприятливих умов для міжнародної торгівлі наприкінці 80-х років минулого століття розпоча-

лася цифровізація митних органів ЄС. Першим кроком до загальноєвропейського електронного обміну митними деклараціями стало прийняття «Конвенції про процедуру спільного транзиту» від 20.05.1987 р. (далі – Конвенція). Згідно з ч. 2 ст. 1 цієї Конвенції «товари, що переміщуються територією Співтовариства, вважаються поміщеними під процедуру транзиту Союзом» [28].

Створення у 90-х роках минулого століття комп'ютеризованої транзитної системи (NCTS) на основі транзитної системи Спільноти, суттєво спростила переміщення товарів у її межах. Створення системи спільного транзиту між 36 країнами (державами – членами ЄС, країнами Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ/ЕФТА), а також країнами – кандидатами до вступу в ЄС) дозволило переміщувати товари за однією транзитною декларацією від митниці відправлення до митниці призначення в межах Митного союзу ЄС, якою сьогодні користуються також деякі треті країни, зокрема й Україна.

Наступний етап цифровізації митних органів ЄС розпочався у січні 2008 р. із прийняттям Європарламентом рішення № 70/2008/ЄС «Про безпаперове середовище для митниці і торгівлі» [29]. Частиною 1 ст. 1 зазначеного вище рішення передбачено, що «Комісія та держави-члени створюють безпечні, інтегровані, сумісні та доступні електронні митні системи для обміну даними, що містяться в митних деклараціях, документах, що супроводжують митні декларації та сертифікати, та обміну іншою відповідною інформацією» [29]. Тобто в цьому рішенні Європарламент зобов'язав ЄК та держави – члени ЄС створити «Електронну митницю, шляхом забезпечення інфраструктури та засобів для функціонування відповідних ІТ-митних систем у спільній та національній сферах. До цілей створення електронних митних систем Європарламентом віднесено: «(а) спрощувати процедури імпорту та експорту; (б) зменшити витрати на дотримання вимог та адміністративні витрати, а також скоротити час оформлення документів; (с) узгодити спільний підхід до контролю товарів; (е) забезпечити швидке надання та отримання відповідної інформації щодо міжнародного ланцюга поставок; (ф) забезпечити безперебійний потік даних між адміністраціями країн-експортерів та імпортерів, а також між митними органами та економічними операторами, що дозволить повторно використовувати дані, внесені до системи» (ст. 2) [29].

Варто наголосити, що цифрова трансформація в діяльності митних адміністрацій країн – членів ЄС закладена у Митному кодексі Союзу (Регламент (ЄС) № 952/2013) [15], що набрав чинності 1 травня 2016 р. Зокрема, згідно

з ч. 1 ст. 16 МК Союзу «Електронні системи»: «Держави-члени повинні співпрацювати з Комісією для розроблення, підтримання в справності та використання електронних систем для обміну інформацією між митними органами та з Комісією, а також для зберігання такої інформації відповідно до Кодексу» [15]. Аналіз свідчить, що МК Союзу сьогодні не містить чіткого визначення поняття «електронні системи», також у ньому відсутні норми, що містили б повний перелік функціонального призначення цих систем, окрім згадування функції обміну інформацією. Однак це внормовано згадуваним вище рішенням Європарламенту № 70/2008/ЄС «Про безпаперове середовище для митниці і торгівлі».

З огляду на те, що чинний МК Союзу приймався значно пізніше, ніж вказане вище рішення Європарламенту, можна говорити про те, що в митному законодавстві ЄС щодо цього існує певна правова невизначеність, що, на думку авторки, дає країнам – членам ЄС певну свободу розсуду в цій царині, яка не сприяє злагодженій роботі митних органів країн – членів ЄС та однаковому застосуванню норм МК Союзу.

Водночас розділом IX МК Союзу «Електронні системи, спрощення, делегування повноважень, процедура Комітету і Прикінцеві положення» [15] врегульовано питання розробки електронних систем та визначено пріоритети програми їх розробки і упровадження. Серед пріоритетів цієї програми: «(а) гармонізований обмін інформацією на основі прийнятих на міжнародному рівні моделей даних і форматів повідомлень; (b) реорганізація митних і пов'язаних із ними процесів для підвищення їхньої ефективності, дієвості та їх однакового застосування і для зниження витрат на дотримання вимог; (c) надання економічним операторам електронних митних послуг широкого спектра, завдяки яким вони зможуть однаково взаємодіяти з митними органами будь-якої держави-члена» [15, ч. 2 ст. 280]. Аналіз вищевказаної норми дає підстави вважати, що термін «електронні системи» містить широкий спектр функцій, хоча їх опис не є, ані повним, ані точним.

Група дослідників із Болгарії зазначають, що «на сьогодні на європейському та національному рівнях функціонує понад 111 митних інформаційних систем (МІС), що характеризує митний контроль у ЄС як складну та гетерогенну систему. З моменту набрання чинності Митним кодексом Союзу кожна держава-член вдосконалює та розробляє власні МІС для забезпечення прийняття, обробки та обміну даними в електронному вигляді, сумісних із європейськими системами, такими як NCTS, Автоматизована система експорту (AES) та Система контролю імпорту (ICS). Однак цих розробок виявилось недостатньо з огляду на зростаючий обсяг митних декларацій

(єдиний адміністративний документ, ЄАД), що є результатом змін у міжнародних ланцюгах постачання та перш за все стрімкого розвитку електронної комерції» [7, с. 50].

Крім того, на певному етапі цифрової трансформації митниці ЄС, з різних об'єктивних та суб'єктивних причин власні митні інформаційні системи (далі – МІС) країн – членів ЄС розвивалися не рівномірно, що стало однією з ключових перешкод синхронізованому розвитку та функціонуванню Митного союзу ЄС. Дослідники констатують, що «...спільного європейського митного законодавства, політики та стратегій розвитку недостатньо для створення й функціонування єдиної європейської МІС» [7, с. 51].

Рішення про створення «електронної митниці», а також зазначені вище норми Митного кодексу Союзу забезпечили правову основу для складання Багаторічного стратегічного плану ЄС для митної служби (Electronic Customs Multi-Annual Strategic Plan for Customs – 2019 Revision MASP-C Rev. 2019 Version 1.1) [16] (далі – План), що визначає політику цифровізації процесів, даних, відносин із клієнтами та планування у сфері митної та податкової політики. Цей План став основним стратегічним та операційним інструментом ЄК в управлінні цифровою трансформацією Митного союзу та періодично переглядається ЄК (нині діє версія Плану 2023 р.).

У 2020 р. ЄК звернулася до Європарламенту, Ради та Європейського економіко-соціального комітету з повідомленням «Виведення Митного союзу на новий рівень: план дій» (СOM/2020/581)¹⁸. У цьому зверненні зазначено: «...робота з модернізації та розвитку електронних систем, спрямованих на перетворення Митного союзу на сучасне, взаємопов'язане та повністю безпаперове середовище, має бути завершена по всьому ЄС не пізніше кінця 2025 року» [30]. Згодом ці терміни перенесли на кінець 2027 р.

На тлі цифрової трансформації в публічному секторі, й зокрема у сфері митної діяльності та ЗЕД, що намітилися в ЄС на початку 2020-х, гостро постало питання врегулювання цифрових правовідносин, що на той час майже залишалися поза межами права. У січні 2023 р. Європарламент, Рада та ЄК урочисто проголосили спільну «Декларацію про цифрові права та принципи для цифрового десятиліття» [31] (далі – Декларація), що нині стала правовою рамкою цифрових відносин в ЄС.

У преамбулі Декларації наголошується: «Європейський Союз (ЄС) – це «союз цінностей», як закріплено у статті 2 Договору про Європейський Союз, заснований на повазі до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та повазі до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин... (1). Цифрова трансформація впливає на кожен

аспект життя людей. Вона пропонує значні можливості для кращої якості життя, економічного зростання та сталого розвитку (2). Цифрова трансформація також створює виклики для наших демократичних суспільств, наших економік та для окремих осіб (3)» [31].

Для вирішення окреслених проблем у досліджуваній сфері в ЄС розгортають нову митну реформу, що фокусується на цифровій трансформації митниці й спрямована на забезпечення функціонування митниці в межах Митного союзу ЄС як цілісної системи. Тож цьогогоріч до Європарламенту на розгляд скеровано новий модернізований МК Союзу, в якому, серед іншого, передбачено створення централізованої інформаційної митниці ЄС з наднаціональним статусом, підвищення ефективності митного контролю завдяки застосуванню інноваційних ЦТ, а також розширення контрольних повноважень митних органів країн – членів ЄС завдяки розширенню електронного доступу до первинних цифрових документів учасників митних відносин – учасників міжнародних транзакцій та ін. За оцінками європейських науковців, зокрема: М. Антова, З. Желева, С. Костова та ін., «...нова реформа митної служби ЄС являє собою значну трансформацію в концептуальній та операційній системі митного контролю та, зокрема, у функціонуванні постмитного контролю як центрального компонента європейської митної системи... реформа не лише змінить існуючі процедури, але й переосмислить логіку самого контролю, переходячи від перевірки на основі транзакцій до постійного спостереження на основі даних, яке спирається на інтегровані цифрові платформи, єдині бази даних та інтелектуальні інструменти управління ризиками» [32, с. 18].

З іншого боку, крім правового забезпечення доступу до цифрових документів, що стосуються транскордонних транзакцій бізнес-структур, зокрема АЕО, для забезпечення сумісності програмних продуктів у перехідному періоді, після схвалення нового Митного кодексу Союзу також мають бути впроваджені й спільні технічні рішення влади і бізнесу. Досліджуючи зазначену вище проблематику, вчені з Греції З. Константініду та Е. Кехріс вказують на те, що «організаціям необхідно вирішувати проблеми сумісності під час інтеграції блокчейнів у свої системи, починаючи з конкретних областей, таких як прозорість сертифікації» [33, с. 8].

Маємо сказати, що останнім часом у сфері інформаційних технологій досить стрімко розвивається технологія ІІІ. Впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології ІІІ, є невід'ємним складником розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової, митної та інших видів діяльності у сферах загальнодержавного значення, що зумовлює

необхідність правового регулювання відносин, які виникають у зв'язку зі застосуванням технологій ШІ. Тому важливим етапом у правовому забезпеченні використання ШІ є схвалення Європарламентом і Радою ЄС у грудні 2023 р. Закону «Про штучний інтелект» [34], що набув чинності влітку 2024 р.

Парадигма верховенства права (правовладдя) в епоху цифровізації

У міжнародному контексті верховенство права доволі давно з правової доктрини трансформувалось у базовий принцип, що лежить в основі функціонування демократичних держав. «Демократія, права людини та верховенство права є взаємозв'язаними цінностями та базовими принципами, на яких ЄС побудовано та функціонує. Триєдність цих базових цінностей і принципів, їх взаємозв'язаність і взаємозалежність складає механізм реалізації прав і свобод громадян ЄС. Тому в найширшому сенсі верховенство права являє собою соціополітико-правовий конструкт, на якому побудовано та функціонує ЄС» [10, с. 70]. Тож, верховенство права разом із демократією і правами людини називають центральною опорою, навколо якої об'єдналась Спільнота.

На думку вітчизняних науковців, «в системі європейських цінностей верховенство права, будучи невід'ємною складовою цієї системи, відіграє особливу роль, оскільки є одночасно і однією з цінностей, що становлять основу європейської ліберальної демократії, і одним із основоположних принципів, правовий механізм реалізації якого є універсальним ключовим засобом (інструментом) захисту всієї системи цінностей європейської ліберальної демократії» [35, с. 69].

«Особливістю засад правового регулювання верховенства права в ЄС є нормативне закріплення політико-соціального змісту верховенства права в засновницьких договорах ЄС» [10, с.70], чим встановлено правові рамки функціонування ЄС.

Гнучкість («парасольковий» або «розтяжний» характер) концепції верховенства права дозволяє адаптувати її до суспільних змін, зокрема в епоху цифровізації, зберігаючи при цьому фундаментальне значення правовладдя. Водночас динаміка розвитку ІТ випереджає процеси інституціоналізації та правового забезпечення цифровізації публічного сектору. Як наслідок, правотворча діяльність не повною мірою корелює з актуальними потребами впровадження інноваційних рішень, здатних якісно оптимізувати діяльність суб'єктів владних повноважень з виконання функцій держави.

Досліджуючи цю проблематику, група авторів – прихильників теорії цифрового конституціоналізму, серед яких М. Костицький, В. Бесчастний,

Н. Кушакова-Костицька, вважають, що «у світі, ключовою ознакою якого є глобальні потоки інформації та цифровий гіперзв'язок, глобальний конституціоналізм стає також цифровим за формою та змістом. З глобального конституціоналістичного погляду цифровізація спричиняє конституціоналізацію цифрових прав і відносин як у самому цифровому середовищі у вигляді етичних кодексів, біллей про інтернет-права, хартій свободи в Інтернеті, цифрових конституцій, так і на рівні національного та міжнародного законодавства, сталих демократичних процедур, дотримання верховенства права, судового нагляду тощо» [12, с. 21]. Тобто йдеться про необхідність належного організаційно-правового регулювання правовідносин як на рівні Основного Закону держави, так і на рівні профільних законів, що регулюють правовідносини, які виникають у тій чи іншій публічно-правовій сфері, що стануть гарантією захисту прав учасників цифрових відносин і забезпечать функціонування механізму верховенства права.

Висвітлюючи проблематику прав людини в цифрову епоху, О. Петришин та О. Гиляка звертають увагу на таке: «Ера цифрових технологій дає нові, ширші можливості реалізації прав і свобод людини та громадянина, водночас вона створює нові виклики та загрози для забезпечення цих прав і свобод...» [11, с. 30]. З огляду на це, науковці стверджують, що «на сьогодні вже не виникає сумнівів, що ефективний механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина неможливий без ефективного інформаційного наповнення... Повсюдне використання цифрових технологій не тільки забезпечує реалізацію прав і свобод людини і громадянина, а й часом безпосередньо зачіпає фундаментальні права людини, в багатьох випадках порушуючи їх» [11, с. 30]. Зазначене вище перегукується з висновками Ю. Разметаєвої, яка наголошує: «...в цифрову епоху може настати безпрецедентна криза фундаментальних основ суспільства та співіснування, й потрібно буде знайти правильний баланс між старим і новим, щоб інновації зростали, а поле верховенства права не звужувалося» [4, с. 111].

З огляду на виклики верховенству права і ризики порушення прав людини, пов'язані з використанням інноваційних ЦТ (ШІ), Комітет Міністрів ЄС у лютому 2019 р. видав «Декларацію про маніпулятивні можливості алгоритмічних процесів» Decl (13/02/2019)¹ [36] (далі – Декларація), що є визнанням публічною владою ЄС ризиків, пов'язаних із використанням ШІ в публічному секторі. Зокрема, у п. 8 вказаної вище Декларації міститься застереження про небезпеки для демократичного суспільства, що впливають із значного потенціалу маніпулювання під час використання сучасних інструментів машинного навчання, у тому числі у публічному секторі: «...особливу увагу слід приділити значній владі, яку технологічний прогрес

надає тим – чи то державним органам, чи приватним суб'єктам – хто може використовувати такі алгоритмічні інструменти без належного демократичного нагляду чи контролю» [36].

Попри всі переваги цифровізації суспільного життя, зокрема використання ІІІ в публічному секторі, існують ризики порушення прав людини, що є викликом верховенству права. У цьому контексті Ю. Разметаєва зазначає: «Незалежно від того, наскільки успішно ми вимірюємо та зважуємо верховенство права, у ньому є щось, що важко кількісно оцінити, іншими словами, дух права. Збереження цього духу права перед обличчям непередбачуваних загроз цифрової епохи є спільним завданням науковців, юристів та філософів права, законотворців та законодавців» [4, с. 115].

Тож верховенство права сьогодні знаходиться в парадигмі цифровізації та цифрової трансформації, зокрема й у сфері митної справи та ЗЕД. Тому на міжнародному, регіональному та національному рівнях мають бути встановлені правові рамки у відносинах публічної влади та суспільства, що дадуть змогу не лише підвищити ефективність діяльності суб'єктів владних повноважень з виконання ними завдань у різних сферах діяльності держави (Спільноти), зокрема у митній сфері та ЗЕД, а й забезпечити реалізацію та захистити права людини відповідно до вимог (принципів, концептуальних складових) верховенства права, серед яких в ЄС основними визнаються: «1) законність, що передбачає прозорий, підзвітний, демократичний і плюралістичний процес прийняття законів; 2) правова визначеність; 3) заборона свавільного здійснення виконавчої влади; 4) ефективний судовий захист незалежними та неупередженими судами, ефективний судовий перегляд, включаючи повагу до основоположних прав; 5) поділ влади; 6) рівність перед законом» [37, с. 78].

У контексті цифровізації публічного сектору ЄС, зокрема, цифрової трансформації у сферах митної справи та ЗЕД, першим кроком до подолання викликів верховенству права (правовладдя) і збереження «духу права» є встановлення стандартів забезпечення прав людини та верховенства права в міжнародному праві й законодавстві ЄС із врегулювання цифрових відносин у митному законодавстві ЄС правовими нормами, які відповідають вимогам і «духу» верховенства права, а також політична воля у забезпеченні публічною владою ЄС та країн – членів ЄС вимог (принципів / концептуальних складників) правовладдя.

Висновки

Однією з ключових тенденцій і основних вимог реформування митниці на міжнародному, європейському й національному рівнях сьогодні постає її

цифрова трансформація. Вона дозволяє створити прозорий, безпаперовий митний простір для бізнесу та громадян, спростити митні процедури, усунути корупційні ризики завдяки ефективній дистанційній комунікації. Використання в роботі митних органів інноваційних цифрових рішень сприяє виконанню основних завдань і захисту національних інтересів з одночасною економією часу та ресурсів під час проведення заходів митного контролю.

Процес цифровізації митних органів країн – членів ЄС тісно пов'язаний із появою низки міжнародних стандартів, що зумовили еволюцію цієї сфери та її подальшу цифрову трансформацію на тлі глобалізації торгівлі й розвитку міжнародного митного права та законодавства ЄС. Тому процес цифровізації та подальшої цифрової трансформації митних органів країн – членів ЄС можна умовно поділити на три основні етапи: початковий; перехідний та новітній (період цифрової трансформації).

Початковий період стартував в ЄС у першій половині 70-х років ХХ ст. із прийняттям та приєднанням країн – членів ЄС до Кіотської конвенції і тривав до 2005 р.

Перехідний період розпочався у 2005 р. із прийняттям цілої низки міжнародних стандартів, зокрема, Рамкових стандартів, Рекомендації та Керівних принципів щодо створення єдиного вікна для підвищення ефективності обміну інформацією між торговельними організаціями та урядом; Концепції ЄВ, і тривав до 2019 р.

Новітній період (період цифрової трансформації) розпочався у 2019–2020 рр. із прийняттям рішення про масштабну реформу митної служби в ЄС і початком розробки нового модернізованого МК Союзу, укладанням Багаторічного стратегічного плану ЄС для митної служби, що визначає політику цифровізації процесів, даних, відносин із клієнтами, планування у сфері митної та податкової політики і спрямований на перетворення митних органів країн – членів ЄС в «електронну митницю» ЄС з єдиним інформаційним центром, що набуде наднаціонального статусу. Рішення про цифрову трансформацію митних органів країн – членів ЄС зумовлено світовими тенденціями цифрової трансформації в митній сфері і сфері ЗЕД, стрімким розвитком ЦТ та інноваційних ЦТ (ШІ), формуванням організаційно-правових засад для реалізації цифрової політики ЄС у публічному секторі та в митній сфері зокрема.

Визначення в міжнародному митному праві та законодавстві ЄС правових рамок (стандартів) використання ЦТ та ШІ зумовило перехід до процесу цифрової трансформації митниці ЄС. Це свідчить не лише про техніко-економічні підвалини цифрової еволюції, а й про необхідність правового

забезпечення відносин, що виникають у процесі цифровізації, насамперед тих, що пов'язані з цифровізацією в публічному секторі, для їх подальшого переходу на новий, більш високий рівень. Наведене вказує на правову природу цих зрушень, адже в демократичному суспільстві, де є повага до прав людини та верховенства права, реформи і трансформації публічного сектору, без їх організаційно-правового забезпечення, заходять у суперечність із принципами і цінностями (демократія, права людини, верховенство права), що об'єднали Спільноту, а також підривають фундамент, на якому побудовано ЄС. Водночас цифрові правовідносини, що виникають у митній сфері, з огляду на їх специфіку та в контексті започаткованої масштабної цифрової реформи митниці ЄС, окрім загального законодавства, також мають бути чітко врегульовані в первинному митному законодавстві ЄС, зокрема, в нормах нового модернізованого МК Союзу. Правова визначеність у цифрових взаєминах митниці та бізнесу сприятиме зміцненню довіри та партнерства. Це допоможе в подальшому перевести їхні відносини на новий рівень – від «партнерства» до «відкритих кордонів», що є однією зі стратегічних цілей нової митної реформи ЄС.

У цьому контексті верховенство права (правовладдя), що нині знаходиться в парадигмі цифровізації, слід розглядати як соціополітико-правовий конструкт, який є центральною опорою, навколо якої об'єдналася Спільнота. Попри величезні переваги, що досягаються в процесі цифровізації та цифрової трансформації публічного сектору, зокрема у сфері митної справи, паралельно існують неефемерні ризики порушення прав людини та загрози верховенству права. У цьому зв'язку основна дилема полягає в пошуку балансу між ефективністю діяльності митних органів з виконання ними основних завдань, зокрема, зі здійснення митного контролю без зниження його ефективності (в тому числі за допомогою аналізу ризиків, пост-контролю тощо) і прискорення міжнародного товарообігу за рахунок спрощення митних процедур, оптимізації митних формальностей, скорочення часу на проведення заходів митного контролю та оформлення тощо, з одного боку, та додержанням прав інших учасників митних правовідносин – з іншого. Окреслена проблематика становить інтерес для подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел

- [1] Коросташова І. М. *Цифровізація у сфері зовнішньоекономічної діяльності та митної справи в Євроінтеграційному процесі України як ефективний інструмент державної управлінської діяльності та комунікації. Публічне управління в Україні: історичний досвід та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 18 лют. 2025 р.). Київ : ННПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2025. С. 251–253. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2166/files/5416ed7e-336d-415b-92eb-60fa32af8003.pdf> (дата звернення 14.04.2026).

- [2] Gordhan P. Customs in the 21st century. *World Customs Journal*. 2007. Vol. 1. No. 1. P. 49–54. URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/key-issues/customs-inthe-21st-century/customs_in_the_21st_century.pdf (last accessed: 01.04.2026).
- [3] Pană-Micu F. Artificial Intelligence in the Public Sector challenges, Opportunities and Best Practices. *Journal of Public Administration, Finance and Law*. 2024. Issue 32. P. 393–399. <https://doi.org/10.47743/jopafl-2024-32-29>.
- [4] Razmetaeva Y. The Role of Law and the Rule of Law in the Digital Age. *Нове українське право*. 2022. № 3. С. 111–115. <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.3.16>.
- [5] Mamurova S., Alibayeva G., Adilova K., Kussainova A., Tynybekov S. Comparative analysis of digital technologies and legal frameworks in customs operations: A focus on violation detection. *Journal of Transportation Security*. 2025. Vol. 18. P. 1–23. <https://doi.org/10.1007/s12198-025-00316-9>.
- [6] Marcetic M., Kocic B., Stojiljkovic M. Digitalisation of customs procedures in EU. *Conference Proceedings INSCOSES: XVII International scien.-conf. on Service sector INSCOSES*. (Ohrid, 26-27 September 2024). P. 262–271. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14980234>.
- [7] Antov M., Peycheva B., Kostova S., Zhelev Z. Digital Aspects of Customs Control in the New European Customs Reform Initiative. *World Customs Journal*. 2026. Vol. 20(1). P. 44–66. <https://doi.org/10.55596/001c.156039>.
- [8] Arendsen R. Towards Digital Transformation of EU-Customs? *Global Trade and Customs Journal*. 2024. Vol. 19, issue 6. P. 403–412. <https://doi.org/10.54648/gtcj2024047>.
- [9] Pius J., Murugan S. Critical Analysis of Customs Digitalization-Customs Broker Perspective. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2025. Vol. 12, No. 2. P. 65–79. <https://doi.org/10.15330/jpnu.12.2.65-79>.
- [10] Коросташова І. М. Правові засади верховенства права в засновницьких договорах Європейського Союзу та міжнародному праві : політико-правовий та соціальний аспекти. *Слово Національної школи суддів*. 2024. № 3(48). С. 62–73. [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3\(48\)-5](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3(48)-5).
- [11] Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини у цифрову епоху : виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 1. С. 17–35. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2021-28-1-17>.
- [12] Костицький М. В., Бесчастний В. М., Кушакова-Костицька Н. В. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 9–26. <https://doi.org/10.33270/02222402.9>.
- [13] Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Київська конвенція) від 18.05.1973 р. (зі змін. та допов.) : ратифік. Законом України від 05.10.2006 р. № 227-V (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#Text (дата звернення: 16.04.2026).
- [14] SAFE Framework of Standards to Secure and Facilitate Global Trade: SAFE Framework, June 2005 the WCO Council adopted. URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/safe-package/safe-framework-2025_en.pdf?la=en (last accessed: 20.04.2026).
- [15] Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) про встановлення Митного кодексу Союзу від 09.10.2013 р. № 952/2013 (нова редакція). URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text) (дата звернення: 20.04.2026).

- [16] Electronic Customs Multi-Annual Strategic Plan for Customs 2023 Revision MASP-C Rev. 2023 v1.0. EUROPEAN COMMISSION DIRECTORATE-GENERAL TAXATION AND CUSTOMS UNION. taxud.b.1 Brussels, 28.11.2023. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2023-12/000.%20MASP-C_Rev.%202023_Main%20Body_v1.0.pdf (last accessed: 20.04.2026).
- [17] Коросташова І. М. Інституційна спроможність Дежмитслужби з державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності та адміністративної підтримки в умовах спрощення митних формальностей і процедур. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2024. № 2. С. 36–44. <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2024-2.5>.
- [18] Recommendation and Guidelines on establishing a Single Window to enhance the efficient exchange of information between trade and government Recommendation: ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE United Nations Centre for Trade Facilitation and Electronic Business (UN/CEFACT) UNITED NATIONS. 2005. No. 33. New York and Geneva. URL: https://unece.org/DAM/cefact/recommendations/rec33/rec33_trd352e.pdf. (last accessed: 26.04.2026).
- [19] The Single Window Concept the World Customs Organization's Perspective. World Customs Organization. URL: <https://www.wcoomd.org/~media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/activities-and-programmes/tf-negotiations/wco-docs/info-sheets-on-tf-measures/single-window-concept.pdf> (last accessed: 26.04.2026).
- [20] WCO Data Model. WCO. URL: <https://www.wcoomd.org/DataModel> (last accessed: 26.04.2026).
- [21] WCO Data model Single Window Data Harmonisation, Version 2, February 2007. WCO. URL: <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/single-window/single-window-data-harmonisation.pdf> (last accessed: 26.04.2026).
- [22] Kovalov B., Garmash Ye., Bakai K. Digitalization of Customs Control and Clearance Procedures. *Problems of Modern Transformations. Series: Law, Public Management and Administration*. 2026. No. 19. P. 1–13. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2026-19-01-07>.
- [23] WCO Smart Customs Project Empowering Customs through disruptive technologies. URL: <https://www.wcoomd.org/SmartCustoms.aspx> (last accessed: 26.04.2026)
- [24] Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. Final draft. Council of Europe. Vilnius, 05.09.2024. URL: <https://rm.coe.int/1680afae3c> (last accessed: 30.04.2026).
- [25] Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) Договір, Міжнародний документ. Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), Європейське співтовариство (ЄС) 25.03.1957 р. (консолідована версія станом на 01.01.2005 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 20.04.2026).
- [26] European Commission. Questions and Answers: EU Customs Reform. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_23_2644 (last accessed: 26.04.2026).
- [27] European Commission. EU Customs strategy: About the EU Customs Union. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/customs/eu-customs-strategy_en (last accessed: 26.04.2026).

- Ukraine: historical experience and development prospects: materials of the All-Ukrain. scient. and pract. conf.* (pp. 251-253). Kyiv: NNIPUDS of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Retrieved from <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2166/files/5416ed7e-336d-415b-92eb-60fa32af8003.pdf>.
- [2] Gordhan, P. (2007). Customs in the 21st century. *World Customs Journal*, 1(1), 49-54. Retrieved from https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/key-issues/customs-in-the-21st-century/customs_in_the_21st_century.pdf.
- [3] Pană-Micu, F. (2024). Artificial Intelligence in the Public Sector challenges, Opportunities and Best Practices. *Journal of Public Administration, Finance and Law*, 32, 393-399. <https://doi.org/10.47743/jopafll-2024-32-29>.
- [4] Razmetaeva, Y. (2022). *The Role of Law and the Rule of Law in the Digital Age. New Ukrainian Law*, 3, 111-115. <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.3.16>.
- [5] Mamyrova, S., Alibayeva, G., Adilova, K., Kussainova, A., & Tynybekov, S. (2025). Comparative analysis of digital technologies and legal frameworks in customs operations: A focus on violation detection. *Journal of Transportation Security*, 18, 1-23. <https://doi.org/10.1007/s12198-025-00316-9>.
- [6] Marcetic, M., Kocic, B., & Stojiljkovic, M. (September 26-27, 2024). Digitalisation of customs procedures in EU. In *Conference Proceedings INSCOSES: XVII International scient.-conf. on Service sector INSCOSES* (pp. 262-271). Ohrid. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14980234>.
- [7] Antov, M., Peycheva, B., Kostova, S., & Zhelev, Z. (2026). Digital Aspects of Customs Control in the New European Customs Reform Initiative. *World Customs Journal*, 20(1), 44-66. <https://doi.org/10.55596/001c.156039>.
- [8] Arendsen, R. (2024) Towards Digital Transformation of EU-Customs? *Global Trade and Customs Journal*, 19(6), 403-412. <https://doi.org/10.54648/gtcj2024047>.
- [9] Pius, J., & Murugan, S. (2025). Critical Analysis of Customs Digitalization-Customs Broker Perspective. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 12(2), 65-79. <https://doi.org/10.15330/jpnu.12.2.65-79>.
- [10] Korostashova, I. (2024). Legal foundations of the Rule of Law in the founding agreements of the European Union and international law: political, legal and social aspects. *Slovo of the National School of Judges of Ukraine*, 3(48), 62-73. [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3\(48\)-5](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3(48)-5).
- [11] Petryshyn, O.V., & Hyliaka, O.S. (2021). Human rights in the digital age: Challenges, threats and prospects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 17-35. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2021-28-1-17>.
- [12] Kostytskyi, M., Beschastnyi, V., & Kushakova-Kostytska, N. (2022). Digital Constitutionalism: a New Paradigm and Prospects for Development in Ukraine. *Philosophical and Methodological Problems of Law*, 2, 9-26. <https://doi.org/10.33270/02222402.9>.
- [13] International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures (May 18, 1973). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#Text.
- [14] World Customs Organization. (2025). SAFE Framework of Standards to Secure and Facilitate Global Trade. Retrieved from https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/safe-package/safe-framework-2025_en.pdf?la=en.

- [15] Regulation (EU) No. 952/2013 of the European Parliament and of the Council laying down the Union Customs Code (recast). (October 9, 2013). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text.
- [16] European Commission, Directorate-General for Taxation and Customs Union. (2023). Electronic Customs Multi-Annual Strategic Plan for Customs 2023 (MASP-C Rev. 2023 v1.0). Retrieved from https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2023-12/000.%20MASP-C_Rev.%202023_Main%20Body_v1.0.pdf
- [17] Korostashova, I. (2024). Institutional capacity of the state customs service for state regulation of foreign economic activities and administrative support in the conditions of simplifying customs formalities and procedures. *Public Administration and Customs Administration*, 2, 36-44. <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2024-2.5>.
- [18] United Nations Centre for Trade Facilitation and Electronic Business (UN/CEFACT). (2005). Recommendation and guidelines on establishing a Single Window to enhance the efficient exchange of information between trade and government (Recommendation No. 33). United Nations Economic Commission for Europe. Retrieved from https://unece.org/DAM/cefact/recommendations/rec33/rec33_trd352e.pdf.
- [19] World Customs Organization. (n.d.). The Single Window concept: The World Customs Organization's perspective. Retrieved from <https://www.wcoomd.org/~media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/activities-and-programmes/tf-negotiations/wco-docs/info-sheets-on-tf-measures/single-window-concept.pdf>.
- [20] World Customs Organization. (n.d.). WCO Data Model. Retrieved from <https://www.wcoomd.org/DataModel>.
- [21] World Customs Organization. (2007). WCO Data model Single Window data harmonisation (Version 2). Retrieved from <https://www.wcoomd.org/~media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/single-window/single-window-data-harmonisation.pdf>.
- [22] Kovalov, B., Garmash, Ye., & Bakai, K. (2026). Digitalization of Customs Control and Clearance Procedures. *Problems of Modern Transformations. Series: Law, Public Management and Administration*, 19, 1-13. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2026-19-01-07>.
- [23] World Customs Organization (n.d.). WCO smart customs project: Empowering customs through disruptive technologies. Retrieved from <https://www.wcoomd.org/SmartCustoms.aspx>.
- [24] Council of Europe. (September 5, 2024). Framework convention on artificial intelligence and human rights, democracy and the rule of law (Final draft). Retrieved from <https://rm.coe.int/1680afae3c>.
- [25] Treaty establishing the European Economic Community (March 25, 1957). (Consolidated version as of January 1, 2005). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text.
- [26] European Commission. (May 17, 2023). Questions and answers: EU customs reform. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_23_2644.
- [27] European Commission (n.d.). About the EU customs union. Retrieved from https://taxation-customs.ec.europa.eu/customs/eu-customs-strategy_en.
- [28] Convention on a Common Transit Procedure (October 20, 1987). International Document (EFTA/EEC). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-87#Text.

- [29] European Parliament & Council of the European Union. (2008). Decision No 70/2008/EC of 15 January 2008 on a paperless environment for customs and trade. *Official Journal of the European Union*, L 23. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008D0070%2801%29&qid=1777743266187>.
- [30] European Commission. (2020). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and the European Economic and Social Committee: Taking the Customs Union to the next level: A plan for action (COM/2020/581 final). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0581>.
- [31] European Parliament, Council of the European Union, & European Commission. (January 23, 2023). European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023/C 23/01). *Official Journal of the European Union*, C 23/1. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:JOC_2023_023_R_0001PUB/2023/89.
- [32] Antov, M., Zhelev, Z., Kostova, S., & Zheleva, A. (2026) Digital Transformation and Administrative Harmonization Under the New EU Customs Reform: The Case of Post-Clearance Control in Bulgaria. *Administrative Sciences*, 16(3), 127. <https://doi.org/10.3390/admsci16030127>.
- [33] Konstantinidou, Z., Kehris, E. Modernizing. (2024). Customs Procedures with Distributed Ledger Technology: Requirements for Issuing the Certificate of Origin. *Proceedings*, 111(1), 1-9. <https://doi.org/10.3390/proceedings2024111001>.
- [34] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). (June 13, 2024). *Official Journal of the European Union*, L 2024/1689. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>.
- [35] Korostashova, I., & Makushev, P. (2024). The Rule of Law, Founding Values, Legal and Constitutional Traditions of the European Union and Eu Member States and European Integration: History and Present. *Legal Scientific Electronic Journal*, 12, 64-69. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/12>.
- [36] Committee of Ministers. (February 13, 2019). Declaration on the manipulative capabilities of algorithmic processes (Decl(13/02/2019)1). Council of Europe. Retrieved from [https://search.coe.int/cm/#%22CoEIdentifier%22:\[%22090000168092dd4b%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22}\]](https://search.coe.int/cm/#%22CoEIdentifier%22:[%22090000168092dd4b%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22}]).
- [37] Korostashova, I. (2025). The concept of the rule of law and the principles stemming from the rule of law in European Union legislation and international law. *Slovo of the National School of Judges of Ukraine*, 4(53), 72-83. [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2025-4\(53\)-6](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2025-4(53)-6).

Ірина Миколаївна Коросташова

кандидатка юридичних наук, доцентка

доцентка кафедри публічного управління та митного адміністрування

Університет митної справи та фінансів

49000, вул. Володимира Вернадського 2/4, Дніпро, Україна

e-mail: irynakorostashova@ukr.net

ORCID 0000-0003-4024-802X

Iryna M. Korostashova

Ph.D. in Law, Associate Professor

Associate Professor at the Department of Public Administration and Customs Administration

University of Customs and Finance

49000, 2/4 Volodymyr Vernadsky Str., Dnipro, Ukraine

e-mail: irynakorostashova@ukr.net

ORCID 0000-0003-4024-802X

Рекомендоване цитування: Коросташова І. М. Цифровізація митної справи і зовнішньоекономічної діяльності в міжнародному праві та митному законодавстві ЄС: верховенство права в цифровій парадигмі. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 192–221. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361429>.

Suggested Citation: Korostashova, I.M. (2026). Digitalization of Customs and Foreign Economic Activities in International Law and Eu Customs Legislation: Rule of Law in the Digital Paradigm. *Problems of Legality*, 173, 192-221. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361429>.

Статтю подано / Submitted: 12.03.2026

Доопрацьовано / Revised: 15.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026

Опубліковано / Published: 29.05.2026

Актуальні питання забезпечення права громадян на справедливий суд в умовах дії правового режиму воєнного стану

Олександр Іванович Коренцов*

адвокат

Харків, Україна

*e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

Анотація

Тематика дослідження є актуальною, враховуючи, що в Україні 12 років триває війна, але навіть в умовах воєнного стану держава повинна забезпечувати право громадян на справедливий суд, встановлені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, Конституцією і законами України. На жаль, в Україні було проведено обмаль ґрунтовних досліджень щодо забезпечення державою прав громадян на судовий захист, зокрема процесуальних прав, під час дії правового режиму воєнного стану. Метою статті є системний аналіз прийнятих нормативно-правових актів в аспекті їх ефективності для забезпечення реалізації права громадян на справедливий суд під час війни, зокрема внесених змін до статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і розпоряджень голови Верховного Суду України та рішень Вищої ради правосуддя щодо зміни територіальної підсудності справ і відновлення роботи судів. У роботі було використано як спеціальні, так і загальнонаукові методи наукового пізнання, зокрема: діалектичний, догматичний, системного аналізу, формально-логічний. У ході проведеного дослідження сформульовано висновок, що в разі передачі судових справ із судів, що знаходились в зоні бойових дій, до судів, які розташовано в більш безпечних умовах, усі ці справи за місцем нової дислокації можуть розглядатися лише за наявності письмової згоди позивача (заявника, скаржника) як ініціатора судового процесу. Доведено, що територіальна підсудність справ визначається особою позивачем (заявником, скаржником) при зверненні до суду згідно з правилами підсудності, встановленими відповідним процесуальним законом, та з урахуванням його статусу, місця проживання, предмета позову, інших обставин, а тому територіальна підсудність справи не може бути змінена органом судової влади. Сформульовано висновок, що особи, які внаслідок збройної агресії РФ проти України вимушені були виїхати за межі України і які були сторонами у справі або до яких пред'явлено позов під час війни, повинні мати право на обов'язкове зупинення судом провадження у справі за їх клопотанням, враховуючи, що вони виїхали за кордон поза своєю волею, а внаслідок обставин непереборної сили (війни), і запропоновано внести відповідні зміни до процесуальних законів щодо обов'язку суду зупинити провадження у справі.

Ключові слова: воєнний стан; правовий режим воєнного стану; права і свободи; судовий захист; забезпечення прав, підсудність справ.

Current Issues of Ensuring Citizens' Right to a Fair Trial under the Legal Regime of Martial Law

Oleksandr I. Korentsov*

Lawyer

Kharkiv, Ukraine

*e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

Abstract

The subject matter of this study is highly relevant, given that Ukraine has been living under conditions of war for twelve years. Nevertheless, even under the legal regime of martial law, the state is obliged to ensure citizens' right to a fair trial as guaranteed by the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Constitution of Ukraine, and the laws of Ukraine. Unfortunately, only a limited number of comprehensive studies have been conducted in Ukraine concerning the state's obligation to ensure citizens' right to judicial protection, particularly procedural rights, during the operation of the legal regime of martial law. The purpose of this article is to provide a systematic analysis of the adopted normative legal acts in terms of their effectiveness in ensuring the implementation of citizens' right to a fair trial during wartime, in particular the amendments introduced to Article 147 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges", as well as the orders of the Head of the Supreme Court of Ukraine and the decisions of the High Council of Justice concerning changes in territorial jurisdiction and the restoration of court operations. The study employed both special and general scientific methods of legal cognition, including the dialectical, dogmatic, systems analysis, and formal-logical methods. The research concludes that where court cases are transferred from courts located in active combat zones to courts functioning under safer conditions, such cases at the new place of jurisdiction may be considered only upon the written consent of the claimant (applicant or complainant) as the initiator of the judicial proceedings. It has been demonstrated that territorial jurisdiction is determined personally by the claimant (applicant or complainant) when applying to the court in accordance with the rules of jurisdiction established by the relevant procedural legislation and taking into account the individual's status, place of residence, subject matter of the claim, and other relevant circumstances. Therefore, the territorial jurisdiction of a case cannot be altered by judicial authorities. It has also been concluded that persons who, as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, were forced to leave the territory of Ukraine and who were parties to judicial proceedings or against whom claims were filed during the war, should have the right to mandatory suspension of court proceedings upon their motion. This is justified by the fact that such persons left the country not voluntarily, but due to force majeure circumstances caused by the war. Accordingly, it is proposed to introduce appropriate amendments to procedural legislation establishing the court's obligation to suspend proceedings in such cases.

Keywords: martial law; legal regime of martial law; rights and freedoms; judicial protection; protection of rights; territorial jurisdiction of cases.

Вступ

Вже понад чотири роки триває повномасштабне вторгнення військ російської федерації (далі – рф) в Україну і в перший же день війни, 24.02.2022 р. Указом Президента України № 64 [1] на всій території країни було введено воєнний стан на підставі Закону України № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон № 389-VIII), який регулює правовідносини в Україні під час воєнного стану [2]. Згідно зі ст. 64 Конституції України, під час дії воєнного стану можуть встановлюватись окремі обмеження прав і свобод громадян, але в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права, передбачені статтями, згідно з переліком, наведеним у ч. 2 цієї статті, зокрема і ст. 55 Конституції, якою встановлено, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом» [3]. Відповідно до ст. 1 Основного Закону, Україна є демократичною, правовою державою, тому обов'язком держави є забезпечення прав людини і громадянина в умовах як мирного життя, так і війни [3].

Статтею 3 Конституції України визначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [3]. Отже, Конституцією було встановлено пріоритет гарантування і забезпечення прав людини над інтересами держави.

С. О. Кузніченко у монографії, присвяченій дослідженню адміністративно-правового режиму воєнного стану, зазначає, що «важливою умовою розбудови суверенної, незалежної демократичної і правової держави є вдосконалення й подальший розвиток законодавства, направлено на забезпечення прав і свобод людини. Реалізація громадянами в повному обсязі прав, які їм належать, можлива лише за наявності відповідного законодавства та діючих гарантій його реалізації. Водночас фундаментальні права і свободи людини мають дотримуватися в будь-якій ситуації, також і під час війни або правового режиму воєнного стану» [4, с. 208].

Д. Д. Луспенник, секретар Пленуму Верховного Суду, виступаючи на VI Харківському міжнародному юридичному форумі, зауважив таке: «Законодавець, на жаль, ще не врегулював проблемні питання щодо відправлення правосуддя в умовах воєнного стану. Незважаючи на відсутність змін до ЦПК України, які б відповідали умовам воєнного стану, суди повинні вміти

приспосовувати чинні процесуальні норми для дієвого здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. Але при цьому: 1) не порушувати вимоги ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо справедливого суду; 2) враховувати, що скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється» [5, с. 4].

Погоджуємося з І. В. Фроловою, яка у своїй статті, присвяченій функціонуванню судів в умовах воєнного стану, зазначає: «Розгляд цивільних справ в умовах воєнного стану потребує від судів гнучкості, пристосування до надзвичайних обставин та застосування новаторських методів, що гарантують доступність та ефективність правосуддя. Забезпечення балансу між швидкістю та дотриманням прав учасників процесу є основним завданням судової гілки влади в цей важливий період» [6, с. 244].

Отже, науковці наголошують на необхідності адаптації чинного законодавства до екстремальних умов війни і воєнного стану та необхідності внесення змін до процесуальних законів із метою забезпечення прав громадян на судовий захист і справедливий суд в умовах воєнного стану й реалізації ними своїх процесуальних прав як учасників судового процесу.

Метою дослідження є всебічний аналіз ефективності нормативно-правових актів, прийнятих із метою адаптації роботи судів до умов воєнного стану, зокрема, змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон № 1402-VIII), інших законів, а також розпоряджень голови Верховного Суду (далі – ВС), рішень Вищої ради правосуддя щодо зміни територіальної підсудності справ, які були передані з судів, що знаходились у зоні бойових дій, та щодо відновлення роботи судів, визначення шляхів вирішення проблеми правового забезпечення здійснення правосуддя в умовах дії правового режиму воєнного стану і надання пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правових актів із метою забезпечення процесуальних прав громадян як учасників судового провадження.

Огляд літератури

Забезпечення прав людини в умовах правового режиму воєнного стану, гарантування реалізації прав людиною під час війни, зокрема забезпечення права людини на справедливий суд, гарантоване європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, є актуальним питанням для України й інших демократичних держав. Питанню правового режиму воєнного стану, окремим його аспектам, зокрема і забезпеченню прав громадян в умовах дії воєнного стану, включаючи право на судовий захист, присвятили свої праці чимало науковців, таких як І. В. Андронов, О. М. Бойко, О. М. Буханевич, А. Й. Герич, А. В. Завидняк, Ю. Б. Ірха, В. О. Коверз-

нев, С. О. Кузніченко, Д. Д. Луспенник, Д. М. Моїсеєнко, О. А. Руденко Н. Ю. Сакара, О. М. Скрябін, М. І. Смокович, О. С. Сотула, О. А. Терех, Г. М. Устінова-Бойченко, Т. В. Федоренко, І. В. Фролова, О. С. Шеремет.

Науковці зосередились на загальних питаннях правового режиму воєнного стану, проблемах функціонування судів, здійснення судочинства в умовах дії правового режиму воєнного стану, зокрема, на питанні забезпечення роботи судів в умовах війни шляхом застосування інформаційних технологій для сповіщення учасників судового процесу про судові засідання, про судові рішення у справі, саме через застосунок «Дія», електронний кабінет учасника справи, проведенні судових засідань в режимі відеоконференції. Наведені питання було ґрунтовно досліджено І. В. Фроловою [6, с. 242].

Утім науковцями не було приділено достатньо уваги питанню впливу прийнятих за час війни нормативно-правових актів, спрямованих на пристосування роботи судів до умов війни, на право громадян, територіальну підсудність справ яких було змінено, на судовий захист і реалізацію ними своїх процесуальних прав у судовому процесі.

На наш погляд, державою в умовах дії правового режиму воєнного стану не було забезпечено право громадян на справедливий суд, територіальну підсудність справ яких було змінено розпорядженнями Голови ВС і в подальшому рішеннями Вищої ради правосуддя, не було забезпечено їхні процесуальні права і після відновлення роботи судів, що призвело до суттєвого обмеження процесуальних прав десятків тисяч громадян як учасників судового процесу. Поза увагою науковців залишилося також питання забезпечення прав громадян на справедливий суд, які внаслідок збройної агресії були вимушені виїхати за межі України, та прав внутрішньо переміщених осіб.

Матеріали і методи

У проведеному дослідженні було використано спеціальні й загальнонаукові методи наукових досліджень. Формально-логічний метод було задіяно при проведенні аналізу положень Конституції України, законів № 1402-VIII [7] та № 389-VIII [2], інших нормативно-правових актів, зокрема щодо введення воєнного стану, здійснення правосуддя, в умовах воєнного стану. Метод системного аналізу дав змогу виявити особливості застосування норм Конституції України, законів № 1402-VIII та № 389-VIII, і їх вплив на забезпечення права громадян на справедливий суд в умовах правового режиму воєнного стану. За допомогою діалектичного методу було досліджено розвиток і необхідність правового регулювання правовідносин у країні під час воєнного стану, зокрема правовідносин, пов'язаних із реалізацією громадянами права на справедливий суд. Метод аналізу і синтезу дозволив про-

аналізувати визначення воєнного стану, норми щодо здійснення правосуддя під час воєнного стану. Догматичний метод дав можливість сформулювати висновки дослідження і підготувати пропозиції щодо вдосконалення текстів законів № 389-VIII і № 1402-VIII та інших нормативно-правових актів із метою забезпечення основоположних прав і свобод громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану, зокрема, права громадян на судовий захист, справедливий суд, які встановлені європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Конституцією України.

Результати та обговорення

Проблемні питання забезпечення права громадян на справедливий суд

Статтею 8 Конституції України встановлено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права», а ст. 55 Конституції визначено, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом» [3]. Отже, Основним Законом закріплено право кожного громадянина на судовий захист його прав судом. Статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), яка була ратифікована Україною, встановлено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом» і на виконання цього положення у ст. 7 Закону № 1402-VIII було фактично продубльовано цю норму Конвенції, а в ст. 2 було закріплено норму, згідно з якою «суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України», і ці норми є обов'язковими для всіх судів незалежно від їх спеціалізації, територіальності та інстанційності, а тому держава повинна забезпечити розгляд і вирішення справ за позовами (заявами, скаргами) осіб, права, свободи чи інтереси яких було порушено, не визнано або оспорювано.

У ст. 64 Основного Закону вказано, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі положення прав і свобод» [3], але право на судовий захист, на справедливий суд, згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції, не може бути обмежено навіть в умовах війни або воєнного стану, тож держава, незважаючи на введений Президентом України 24.02.2022 р. воєнний стан та бойові дії в певних регіонах України, повинна забезпечити діяльність судів на підконтрольній території для гарантування громадянам доступу до суду і вирішення їхніх справ із метою відновлення їх порушених прав, свобод та інтересів.

А. В. Завидняк у своїй статті щодо доступу до адміністративного судочинства в умовах воєнного стану слушно зазначає, що «із запровадженням воєн-

ного стану право на судовий захист не може бути обмеженим. Навпаки – на державі лежить позитивний обов'язок забезпечити якомога ширші можливості доступу до правосуддя» [8, с. 221].

Ю. Б. Ірха, підсумовуючи результати проведеного дослідження, робить висновок: «Забезпечення верховенства права та прав і свобод людини є постійним конституційним обов'язком нашої держави, від якого вона не може відмовитися, навіть під час війни. Здійснюючи відсіч російській збройній агресії, кожен має усвідомлювати, що війна не дає карт-бланш для порушення верховенства права, прав і свобод людини та інших демократичних цінностей» [9, с. 52].

В. О. Коверзнев та О. С. Шеремет у статті, присвяченій проблемним питанням судочинства в умовах воєнного стану, зауважують, що «процесуальне законодавство України, яке визначає процедуру розгляду судами справ у порядку господарського, адміністративного та цивільного судочинства, має недоліки, що не забезпечують можливість здійснення правосуддя в умовах воєнного стану загальними судами, які опинилися в зоні воєнного конфлікту, в окупації або в оточенні. Зазначене свідчить про необхідність його удосконалення та введення додаткових норм» [10, с. 28].

О. М. Бойко погоджується з висновками В. О. Коверзнева та О. С. Шеремета та додає, що «вирішення зазначених питань має стати пріоритетним напрямом законотворчої роботи», і що «функціонування судочинства в умовах правового режиму воєнного стану має свої особливості, які зумовлені багатьма чинниками, які пов'язані зі збройною агресією проти України» [11, с. 819].

Д. М. Моїсеєнко зазначає, що «судова система України в умовах військової агресії зберегла свою функціональність, однак, це сталося не завдяки, радше, попри чинне на той момент процесуальне законодавство, яке виявилось не пристосованим до випробування воєнним станом, а тому слід вдосконалювати процесуальне законодавство шляхом доповнення процесуальних кодексів окремим розділом, що регулює порядок здійснення правосуддя в умовах воєнного стану чи надзвичайного стану» [12, с. 369].

Із цим твердженням погоджуються чимало науковців. Зокрема, Т. В. Федоренко зауважує таке: «...на жаль, на сьогодні жоден процесуальний кодекс України не містить ані окремого розділу, ані спеціальних норм, які б регулювали порядок здійснення судочинства в умовах воєнного стану, тому судді вимушені пристосовувати чинне законодавство до нових реалій» [13, с. 50].

Зауважимо, що попри приписи ст. 64 Конституції України, державою під час воєнного стану не було забезпечено право громадян на судовий захист, підсудність справ яких було змінено розпорядженнями Голови ВС та рішеннями Вищої ради правосуддя, не було забезпечено їхні процесуальні права і після відновлення роботи судів, що в цілому призвело до обмеження процесуальних прав громадян як учасників судового провадження.

У зв'язку з зазначеним вважаємо слушним висновок Ю. Запорожченко, Ю. Легези, Ю. Волкова, О. Пушкіна, М. Коваль стосовно того, що «в умовах воєнного стану захист прав людини є особливо складним, обмеження прав мають бути обґрунтованими, обмеженими в часі та ресурсах, вони мають використовуватися відповідно до принципів демократії та верховенства права із метою захисту інтересів суспільства, а також прав і свобод громадян» [14, с. 250].

Підтримуємо О. М. Буханевича, А. М. Мерник, О. О. Петришина, які в своїй статті зазначають, що «при обмеженні прав і свобод людини і громадянина необхідно дотримуватись таких правових принципів, як баланс інтересів особи, суспільства і держави, верховенство права, законність, пропорційність, гуманізм і при цьому визначити, які права можуть бути обмежені, а які ні, яка належна процедура такого обмеження і як реалізувати встановлені обмеження прав людини і громадянина» [15, с. 74].

Статтею 26 Закону № 389-VIII встановлено, що «правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється», тож судочинство на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється судами відповідно до їх спеціалізації, територіальності та інстанційності згідно з процесуальним законом (кодексом) у разі, якщо суди не знаходяться в зоні бойових дій.

На початку повномасштабної війни наприкінці лютого 2022 р. унаслідок збройної агресії військ РФ проти України частина судів на сході і півдні України опинилася в зоні бойових дій і з метою недопущення захоплення підрозділами РФ матеріалів судових справ, серверів і обладнання судів необхідно було оперативно вирішувати питання про вивезення судових справ і обладнання судів у більш безпечні регіони України. На час початку повномасштабного вторгнення з метою припинення роботи судів за екстремальних умов діяла норма ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII, якою було встановлено, що «у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами робота суду може бути припинена за рішенням Вищої ради правосуддя,

що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду» [7], але на той час Вища рада правосуддя не мала повноважень для ухвалення рішень у зв'язку з відсутністю кворуму в її складі для ухвалення рішень, що передбачено ст. 131 Конституції України.

Верховною Радою України 03.03.2022 р. було прийнято Закон «Про внесення змін до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус судів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» № 2112-IX [16], який надавав право змінювати підсудність судових справ за екстремальних обставин, розпорядженням Голови ВС у разі неможливості здійснення своїх повноважень Вищою радою правосуддя, а саме ч. 7 ст. 147 Закону було викладено в новій редакції: «у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється». Ця норма Закону діє до цього часу.

Критичні зауваження щодо змісту нової редакції ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII та щодо проблемних питань, пов'язаних із застосуванням цієї норми, тобто зі зміною територіальної підсудності справ в умовах воєнного стану, були висловлені такими науковцями, як І. М. Смокович, О. А. Руденко, С. О. Короєд та Д. М. Моїсеєнко. Зокрема, О. А. Руденко у своїй статті, присвяченій зміні територіальної підсудності справ, зазначає, що «правове регулювання порядку зміни територіальної підсудності справ містить ряд недоліків, в тому числі термінологічного характеру» і додає: «законодавець зміну територіальної підсудності справ розуміє як її передачу з одного суду до іншого, і з таким підходом погодитись не можна» [17, с. 44].

Згідно з ч. 3 ст. 26 Закону № 389-VIII «у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються у цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів». Отже, на цей час існують норми різ-

них законів, зокрема, ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII і ч. 3 ст. 26 Закону № 389-VIII, які по-різному трактують порядок зміни територіальної підсудності справ в умовах дії воєнного стану: першою нормою встановлено, що територіальна підсудність справ може бути змінена за рішенням Вищої ради правосуддя (або розпорядженням Голови ВС), а іншою – встановлено, що територіальна підсудність справ може бути змінена виключно законами України. При цьому звертаємо увагу, що в другій нормі йдеться не про зміну порядку (процедури) зміни підсудності справ законами України, а саме про зміну законами територіальної підсудності справ. Але при внесенні 03.03.2022 р. змін до ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII не було змінено ч. 3 ст. 26 Закону № 389-VIII щодо заміни порядку зміни територіальної підсудності справ, незважаючи на те, що в умовах війни доцільнішою є зміна підсудності справ саме за рішенням Вищої ради правосуддя, і попри те, що в 2022 р. Д. М. Моїсеєнко та О. А. Руденко звертали на це увагу, до цього часу існує колізія норм, які регулюють порядок зміни територіальної підсудності справ в умовах дії воєнного стану.

Але зміни до ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII щодо зміни територіальної підсудності справ в умовах дії воєнного стану ґрунтуються на більш ранніх законах, які було ухвалено після початку агресії РФ проти України в 2014 р., після того, як було тимчасово втрачено Крим і частину Луганської і Донецької областей та оголошено про проведення антитерористичної операції на Донбасі. Уперше про зміну територіальної підсудності справ було зазначено у Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII, а згодом, 12.08.2014 р., у Законі України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» № 1632-VII, якими було встановлено, що у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя судами, розташованими в районі проведення антитерористичної операції (на тимчасово окупованих територіях) змінити територіальну підсудність судових справ, підсудних таким судам, та забезпечити розгляд цивільних, адміністративних, господарських справ і кримінальних проваджень місцевими та апеляційними судами, що визначаються Головою ВС. Суди згідно з визначеною відповідно до цього Закону підсудністю й вимог процесуального законодавства здійснюють розгляд справ та вирішують процесуальні питання, які виникають після ухвалення судового рішення. Місцеві та апеляційні суди, які розпочали розгляд справ, після видання Головою ВС розпорядження про відновлення роботи судів, продовжують розгляд таких справ, і ці закони є чинними на цей час.

І. В. Андронов, аналізуючи у статті питання підсудності цивільних справ в умовах воєнного стану, зокрема, розглядаючи вищезазначені закони, якими передбачено зміну територіальної підсудності справ, констатує, що «судовий розгляд справ, переданих до іншого суду у зв'язку з тимчасовим припиненням роботи суду, повинен бути завершений судом, до якого їх було передано. У контексті вищезазначеного виникають два проблемних питання: 1) чи потрібно розпочинати розгляд переданих за зміненою підсудністю справ спочатку; 2) чи підлягає передана до іншого суду справа поверненню, якщо роботу суду було відновлено до завершення її розгляду» і надає свою аргументацію щодо вирішення зазначених питань [18, с. 28].

Погоджуємося з тим, що поставлені питання є важливими, але, на наш погляд, у вирішенні питання щодо зміни територіальної підсудності справ в умовах воєнного стану і відновлення роботи судів після усунення обставин, які стали підставою для припинення їх діяльності, є ще інші проблеми, які потребують вирішення і стосуються правомірності норм щодо зміни територіальної підсудності справ і подальшого розгляду справ судами, до яких їх було передано за екстремальних обставин, зокрема, внаслідок знаходження суду в зоні бойових дій, при цьому ці питання стосуються як форми, так і змісту зазначених норм, а саме: 1) чи можливо взагалі змінити територіальну підсудність певної справи, яка була визначена позивачем (заявником, скаржником) під час подання позову (заяви, скарги); 2) чи є правомірною зміна органом судової влади територіальної підсудності справи певної особи, яка є ініціатором подання позову і, відповідно, судового процесу та якою було визначено підсудність її справи з урахуванням правил (визначення) підсудності справи, встановлених процесуальним законом, без згоди на це самої особи; 3) чому розгляд справи, яка була передана іншому суду за екстремальних обставин, має бути завершений судом, до якого її було передано у разі відновлення роботи суду, справа в якому розглядалась до її передачі іншому суду, враховуючи завдання суду, встановлене ст. 2 Закону № 1402-VIII та завдання судочинства викладені у відповідному процесуальному законі; 4) чому передана до іншого суду справа не підлягає поверненню до суду, з якого її було передано, якщо позивач у справі не заперечує проти цього; 5) чому позивач у справі, який є ініціатором судового процесу, після передачі справи внаслідок екстремальних обставин до іншого суду, не може вирішувати продовжувати розгляд справи у цьому суді чи зупинити її розгляд на певний час чи до усунення екстремальних обставин, які стали підставою для передачі справи?

Вважаємо, що державою під час воєнного стану не було забезпечено право громадян на справедливий суд, підсудність справ яких було змінено рішен-

нями Вищої ради правосуддя або розпорядженнями Голови ВС, не було забезпечено їхні процесуальні права, встановлені процесуальними кодексами України, і після відновлення роботи судів їхні справи не було повернуто до суду за визначеною при поданні позову територіальною підсудністю, що в цілому призвело до обмеження процесуальних прав десятків тисяч громадян як учасників судового провадження.

Позивач (заявник, скаржник) має особливий статус серед учасників судового процесу, це особа, яка звертається до суду за захистом своїх порушених, невизнаних, або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, тобто є *ініціатором судового процесу*, а тому тільки він володіє спеціальними правами, пов'язаними з предметом позову, а саме він може відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог, має право змінити предмет або підстави позову, і *саме він визначає територіальну підсудність своєї справи*, тобто визначає суд, який буде розглядати його справу відповідно до правил (визначення) підсудності, встановлених відповідним процесуальним законом (кодексом) та з урахуванням його статусу, місця проживання, предмета позову, можливості визначати територіальну підсудність за своїм вибором та інших обставин. Отже, позивач (заявник, скаржник) визначає суд, в якому розглядатиметься його позов (заява, скарга) і в якому він зможе брати участь у судових засіданнях і користуватись усіма процесуальними правами, встановленими процесуальним законом для учасників справи і сторін у справі, зокрема, подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, брати участь у дослідженні доказів, ставити питання учасникам справи. Також позивачем, згідно з вимогами Закону України «Про судовий збір», сплачується судовий збір за подання позову саме на рахунок суду, який було визначено ним, як суд, у якому буде розглядатись його справа, тобто на рахунок суду згідно з визначеною позивачем територіальною підсудністю справи.

Тому, враховуючи, що визначення територіальної підсудності справи здійснюється позивачем (заявником, скаржником) при поданні позову (заяви, скарги) до суду (тобто один раз, якщо не було порушено правила підсудності), що визначення підсудності здійснюється відповідно до правил підсудності, встановлених відповідним процесуальним законом, з урахуванням його статусу, місця проживання, предмета позову та інших обставин, *судовим органом не може бути змінена територіальна підсудність справ* навіть в умовах дії правового режиму воєнного стану (війни), у цьому випадку необхідно говорити про припинення роботи суду і передачу справ з одного суду до іншого за наявності небезпеки здійснення судочинства судом, про що зазна-

чено в ч. 5 ст. 31 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК), ч. 2 ст. 29 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), ч. 5 ст. 31 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК).

Зміна територіальної підсудності під час війни є можливою у зв'язку з неможливістю здійснення правосуддя судами, які знаходились на території, тимчасово окупованої ворогом, або в зоні бойових дій, не щодо справ, які вже розглядаються, а щодо справ, за позовами, які можуть бути подані до суду громадянами, які проживали у зоні юрисдикції зазначених судів і які виїхали у більш безпечні регіони України, з метою забезпечення їх права на судовий захист.

О. А. Руденко зазначає, що вперше зміну підсудності було передбачено у ч. 1 ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. № 1207-VII, а саме: «законодавець змінив територіальну підсудність судових справ, підсудних судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, та забезпечив розгляд цивільних справ, підсудних цим судам, – місцевими загальними судами міста Києва, що визначаються Апеляційним судом міста Києва, а цивільних справ, підсудних загальним апеляційним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, – Апеляційним судом міста Києва» [17, с. 43]. Проте, чи є це положення закону правильним? Якщо б усі жителі з окупованого Криму переїхали тільки до Києва, то воно було б слушним, але враховуючи, що жителі з окупованого Криму переїхали не тільки до Києва, а й до всіх областей України, то вважаємо, що ця норма створює проблеми для тих жителів Криму, які, як внутрішньо переміщені особи, проживають в інших регіонах України. Зокрема, ці особи не мають можливості брати безпосередню участь у судовому засіданні, викликати свідків у судове засідання, подавати заяви і клопотання, направляти свого представника для участі у судовому засіданні, а участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції є досить проблематичною, тому що, як зазначив Д. Д. Луспенник, «у багатьох споживачів суддівських послуг немає базових умов для такого процесу: підключення до інтернету, безпека даних, доступ до комп'ютерів, камер/вебкамер, мікрофонів, екранів, WI-FI тощо» [5, с. 4].

Тому з метою реалізації громадянами України, які проживали на територіях, які зараз тимчасово окуповані ворогом або які знаходяться в зоні бойових дій, права на судовий захист вважаємо за доцільне надати їм право на звернення з позовом (заявою, скаргою) до місцевих судів, окружних адміністра-

тивних судів, апеляційних судів за місцем їх нової реєстрації або за місцем їх реєстрації, як внутрішньо переміщених осіб.

І. В. Андронов вважає, що «відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи, тобто правила загальної і альтернативної підсудності можуть визначатись відповідно до місця проживання внутрішньо переміщеної особи, зазначеної у вказаній вище довідці» [18, с. 30].

О. А. Руденко зазначає, що «у науковій літературі усталеним є підхід до розуміння поняття «підсудність», відповідно до якого під нею слід розуміти властивість справи бути розглянутою лише певним судом» і наводить своє визначення підсудності: «підсудність – це залежність між справою і судом, відповідно до якої справа може розглядатися лише певним судом, до повноважень якого віднесено її вирішення» [17, с. 44].

Г. М. Устінова-Бойченко, О. М. Скрябін у своїй статті наводять інше визначення підсудності: «підсудність (територіальна юрисдикція) – це «повноваження місцевого суду щодо здійснення правосуддя у цивільних справах на певній території. Визначити підсудність справи суду означає встановити, який конкретно місцевий суд має розглядати цивільну справу по суті як суд першої інстанції» [19, с. 232].

Вважаємо, що ці визначення є недостатньо повними, а тому пропонуємо таке визначення підсудності: територіальна підсудність – визначення суду, який розглядатиме справу, відповідно до правил підсудності, встановлених процесуальним законом, з метою розподілу справ між судами одного рівня залежно від території, на яку поширюється їх юрисдикція, та з урахуванням статусу позивача (заявника, скаржника), місця його проживання (знаходження), предмета позову, можливості визначити територіальну підсудність за своїм вибором та інших обставин. Це визначення узгоджується з положеннями статей 26–30 ЦПК, статей 26–28 КАСУ, статей 27–30 ГПК, якими встановлено, що підсудність саме *визначається* позивачем або, в окремих випадках, відповідним судом.

Деякі науковці, зокрема А. В. Завидняк, зазначають, про можливість переміщення (передислокації) судів з окупованих територій і з зони бойових дій у більш безпечні регіони України [8, с. 222], а ч. 3 ст. 26 Закону № 389-VIII встановлено, що «у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, в установленому законом порядку може бути змінено місцезнаходження судів». Вважаємо недоцільним переміщення судів, адже вся територія України поділена між судами, відповідно до юрисдикції судів, а тому розміщення

передислокованих судів на території, підсудній іншим судам, створить багато проблем, окрім того, суди неможливо переміщувати, як заклад вищої освіти, до якого студенти або курсанти можуть приїхати і навчатись за новим місцем дислокації закладу. Робота судів, які дислокувалися на територіях, які тимчасово окуповані ворогом або знаходяться в зоні бойових дій, має бути припинена, після звільнення окупованої території або покращення безпекової ситуації в районах, які знаходились у зоні бойових дій, потрібно відновлювати роботу цих судів.

Практичні аспекти визначення територіальної підсудності справ під час дії воєнного стану

Після внесення 03.03.2022 р. змін до ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII, враховуючи, що Вища рада правосуддя на час повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України не мала повноважень, Головою ВС з 06.03.2022 р. було видано 37 розпоряджень щодо *зміни територіальної підсудності судових справ* в умовах воєнного стану та відновлення роботи судів Донецької, Луганської, Запорізької, Харківської, Миколаївської, Київської, Херсонської, Житомирської областей. Зокрема територіальну підсудність судових справ шести з дев'яти судів м. Харкова було змінено та визначено судам м. Полтави, таким чином, судові справи з понад ста визначених судів були передані до інших судів не на зберігання, а для продовження розгляду. Від 20.04.2023 р. до 30.12.2025 р. Вищою радою правосуддя було ухвалено 37 рішень щодо *зміни територіальної підсудності* судових справ та відновлення роботи судів. Також під час проведення антитерористичної операції на території Луганської і Донецької областей Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ з 02.09.2014 р. до 31.03.2016 р. було видано 13 розпоряджень про визначення (зміну) територіальної підсудності справ та відновлення роботи судів.

Отже, під час дії воєнного стану було змінено територіальну підсудність судових справ, орієнтовно, зі ста п'ятдесяти судів, тобто понад сто тисяч судових справ розглядались судами не за місцем їх підсудності, яка визначалась при поданні позову (заяви, скарги), і за невеликим винятком, без участі позивача, інших учасників справи та їх представників, які не мали можливості брати безпосередню участь у судових засіданнях, враховуючи, що справи було передано до судів, які знаходились на відстані 100–300 км від місця проживання (знаходження) позивача (заявника, скаржника). Тому вважаємо помилковими розпорядження Голови ВС, рішення Вищої ради правосуддя про зміну територіальної підсудності справ під час дії воєнного стану, на підставі яких було продовжено розгляд судових справ визначеними

у рішеннях судами, яке призвело до порушення процесуальних прав десятків тисяч громадян як учасників судового процесу. На наш погляд, рішення про передачу (вивезення) судових справ із судів, які знаходились у зоні бойових дій, до судів, які розташовані у більш безпечних регіонах України, є безумовно правильним і узгоджується з ч. 5 ст. 31 ЦПК, ч. 3 ст. 29 КАСУ, ч. 5 ст. 31 ГПК, але це не означає, що передані до цих судів справи повинні розглядатись цими судами без згоди на це учасників справи, зокрема позивача (заявника, скаржника), як ініціатора судового процесу, яким було визначено підсудність своєї справи з тим, щоб мати можливість брати безпосередню участь у судових засіданнях, викликати свідків для дачі пояснень, подавати заяви і клопотання, а в разі порушення суддею норм процесуального кодексу заявляти йому відвід.

Зазначений висновок узгоджується з рекомендаціями Ради суддів України від 02.03.2022 р. щодо роботи суддів в умовах воєнного стану [20] та рекомендаціями ВС від 04.03.2022 р. щодо особливостей здійснення правосуддя на території, на якій введено воєнний стан [21], зокрема, з такими рекомендаціями: 1) роз'яснювати громадянам можливість відкладення розгляду справ у зв'язку з воєнними діями та можливість розгляду справ у режимі відеоконференції; 2) по можливості відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх із розгляду, зважати на те, що велика кількість учасників судових процесів не завжди мають змогу подати заяву про відкладення розгляду справи; 3) *справи, які не є невідкладними, розглядати лише за наявності письмової згоди на це усіх учасників судового провадження*; 4) виважено підходити до питань, пов'язаних із поверненням різного роду процесуальних документів, залишенням їх без руху, встановленням різного роду строків, по можливості продовжувати їх щонайменше до закінчення воєнного стану.

Виходячи із судової практики, зокрема, зі справ, у яких автор представляв інтереси учасників справи, судді часто не виконували рекомендації Ради суддів України від 02.03.2022 р. та рекомендації ВС від 04.03.2022 р., унаслідок чого без участі учасників справи в судовому засіданні, без обговорення заяв по суті справи і заяв і клопотань із процесуальних питань, без урахування клопотань про відкладення розгляду справи з поважних підстав суддями замість відкладення розгляду справи *на власний розсуд* були постановлені тисячі ухвал про залишення позовів без розгляду, про закриття провадження у справах, ухвалювались масово заочні рішення, чим було порушено процесуальні права учасників розгляду справи, насамперед позивачів, як ініціаторів судового процесу, які вимушені були оскаржувати ці рішення суддів (а більшість не змогли їх оскаржити у зв'язку з пропусченням строків на їх

оскарження з вини суду і відсутністю коштів на оплату фахових юристів під час двох перших років війни).

Розпорядженням Голови ВС 08.03.2022 р. № 2/0/9-22 було змінено територіальну підсудність судових справ, які знаходились у провадженні Салтівського (Московського) і Немишлянського (Фрунзенського) районних судів м. Харкова і визначено територіальну підсудність цих справ Шевченківському (Октябрському) районному суду м. Полтави, тобто з двох зазначених судів м. Харкова до Октябрського районного суду м. Полтави було передано, вочевидь, близько двадцяти тисяч судових справ. 04.11.2022 р. суддею І. О. Блажко було ухвалою суду прийнято до свого провадження цивільну справу № 643/8712/17, яка до цього розглядалась Московським районним судом м. Харкова і в якій автор представляв інтереси відповідача, та одночасно було задоволено клопотання потенційного правонаступника позивача про заміну позивача на правонаступника без надання «правонаступником» доказів існування у нього права вимоги до відповідача, які були витребувані у нього ухвалою Московського районного суду від 01.11.2021 р. та без обговорення клопотання в судовому засіданні й заслуховування думки сторін. Без повідомлення про час і дату проведення судового засідання 24.01.2023 р. суддею було ухвалено заочне рішення у справі, яким було задоволено вимоги «правонаступника» позивача у справі, незважаючи на те, що не існувало жодної з умов, за яких може ухвалюватися заочне рішення, встановлені ст. 280 ЦПК (нами подавався відзив на позов, ми не були повідомлені належним чином про дату, час і місце судового засідання, не було згоди позивача на ухвалення заочного рішення), і це заочне рішення було мені, як представнику відповідача, направлено тільки 30.05.2023 р., тобто через чотири місяці після його ухвалення. І тільки після подання нами до суду аргументованої заяви про перегляд заочного рішення з клопотанням про поновлення строку на подання заяви, воно було скасовано тією ж суддею ухвалою суду від 13.07.2023 р., але більшість заочних рішень у інших справах так і не були переглянуті й набрали законної сили, зокрема, заочне рішення у справі № 645/2335/21 від 01.11.2023 р. (передану до Шевченківського (Октябрського) районного суду м. Полтави з Немишлянського (Фрунзенського) районного суду м. Харкова), вочевидь тому, що їх не надсилали у строк, встановлений ЦПК, чим було порушено процесуальні права учасників справи.

10.11.2023 р. на сайті Октябрського районного суду було виявлено на перших же сторінках десятки ухвал про залишення позовів без розгляду у справах, територіальну підсудність яких було змінено розпорядженням Голови ВС і які були передані з судів м. Харкова, зокрема, було залишено

без розгляду позови ухвалами суду: від 18.10.2023 р. у справі № 643/359/21, від 24.10.2023 р. у справі № 643/14704/21, від 26.10.2023 р. у справі № 643/20583/20, від 30.10.2023 р. у справі № 642/610/18, від 31.10.2023 р. у справі № 643/5456/21, від 01.11.2023 р. у справі № 643/18697/21, від 02.11.2023 р. у справі № 643/14701/21 і тільки одну з них було оскаржено представником банку, отже, щодня судьями Октябрського районного суду м. Полтави залишались без розгляду позови у справах, переданих із судів м. Харкова.

Також 10.11.2023 р. було виявлено на сайті Октябрського районного суду ухвали суду про закриття провадження у справах, які було передано до суду з судів м. Харкова, зокрема було закрито провадження ухвалами суду від 01.11.2023 р. у справі № 643/15712/20, від 01.11.2023 р. у справі № 643/6383/21, що також свідчить про порушення процесуальних прав учасників справи, зокрема їх, вочевидь, не було повідомлено про дату, час і місце розгляду справи.

Враховуючи зазначене, з метою приведення положення ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII у відповідність з нормами процесуальних законів, а саме ч. 5 ст. 31 ЦПК, ч. 3 ст. 29 КАСУ, ч. 5 ст. 31 ГПК, пропонуємо внести зміни до ч. 7 ст. 147, а саме викласти її в такій редакції: «У разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути припинена робота цього суду за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, робота якого припиняється, передаються до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду».

Задля врегулювання розбіжностей між ч. 3 ст. 26 Закону № 389-VIII і положенням ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII та ч. 5 ст. 31 ЦПК, ч. 3 ст. 29 КАСУ, ч. 5 ст. 31 ГПК пропонуємо ч. 3 ст. 26 Закону № 389-VIII викласти в такій редакції: «У разі неможливості здійснення правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, може бути припинена робота цих судів за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду».

Розпорядженнями Голови Верховного Суду починаючи з 21.04.2022 р. було відновлено територіальну підсудність судових справ окремих судів України, зокрема розпорядженням Голови ВС було відновлено територіальну підсудність судових справ окремих судів м. Харкова, зокрема Салтівського (Московського) районного суду із 23.11.2022 р. і визначено Київському, Ленінському, Октябрському районним судам м. Полтави забезпечити розгляд справ (проваджень), які до 22.11.2022 р. включно надійшли на розгляд цих судів відповідно до розпоряджень Голови ВС від 08.03.2022 р. № 2/0/9-22. Так, згідно з розпорядженням Голови ВС було зобов'язано суди, до яких було передано судові справи, продовжити розгляд усіх справ, які їм було передано. Аналогічні норми містяться в усіх розпорядженнях Голови ВС про відновлення роботи судів та у всіх рішеннях Вищої ради правосуддя про відновлення роботи судів, і ці норми ґрунтуються на більш ранніх нормативно-правових актах, зокрема нормі Закону № 1632-VII від 12.08.2014 р., ч. 3 ст. 3 якої встановлено, що «місцеві та апеляційні суди, які розпочали розгляд справ відповідно до частин 1, 2 ст. 1 цього Закону, після видання Головою ВС розпорядження про відновлення роботи відповідних судів, продовжують розгляд таких справ».

Вважаємо, що застосування цієї норми є помилковим і призводить до порушення процесуальних прав громадян як учасників судового процесу, зокрема, права громадян брати безпосередню участь у розгляді своєї справи, надавати суду пояснення і доводи в суді, викликати свідків, подавати заяви і клопотання, тому що всі процесуальні права можливо реалізувати при розгляді справи тільки в суді, який знаходиться в населеному пункті проживання учасника справи або на невеликій відстані, а не за 100–300 км, тому потрібно скасувати цю норму в Законі № 1632-VII від 12.08.2014 р. (ч. 3 ст. 3) і аналогічні норми в інших нормативно-правових актах, зокрема, у розпорядженнях Голови ВС про відновлення роботи судів та аналогічних рішеннях Вищої ради правосуддя. Також вважаємо, що при ухваленні рішення Вищою радою правосуддя (Головою ВС) про відновлення роботи судів, судові справи яких було у зв'язку воєнними діями передано до іншого суду, всі передані до іншого суду судові справи мають бути повернуті до суду, роботу якого було відновлено.

Зважаючи на зазначене вище і приклади розгляду переданих справ, за розпорядженням Голови ВС про зміну територіальної підсудності справ, зокрема Шевченківським (Октябрським) районним судом м. Полтави, можемо визначити рекомендації дій судової влади у разі розташування суду в зоні бойових дій: 1) усі судові справи (матеріали справ) з суду, який знаходиться в зоні бойових дій, мають бути передані (вивезені) до іншого найближчого суду,

або до іншого суду, визначеного рішенням Вищої ради правосуддя; 2) без письмової згоди позивача, як ініціатора судового процесу, його справа не може розглядатись судом, до якого його справу було передано (виняток – наявність у справі заяви про розгляд справи за його відсутності); 3) у разі якщо позивач не надав своєї письмової згоди на розгляд його справи, ця справа зберігається в архіві суду, до якого її було передано, до усунення екстремальних обставин, які були підставою для передачі судових справ, і відновлення роботи суду, який розпочав розгляд справи; 4) позивач у разі втрати житла або неможливості користуватись ним на території, яка була тимчасово окупована ворогом чи в зоні бойових дій, має право подати заяву про передачу його справи до суду за адресою його нової реєстрації, або за адресою його реєстрації, як внутрішньо переміщеної особи, яка має бути задоволена судом; 5) сторони у справі, у разі надання позивачем письмової згоди на розгляд справи новим судом, мають право подати до суду, до якого було передано справу, клопотання про зупинення провадження у справі на певний строк чи до кінця дії воєнного стану (війни), а суд вирішує це клопотання з урахуванням обставин справи, але якщо позивач чи відповідач тимчасово, внаслідок збройної агресії, виїхав за територію України, суд має задовольнити клопотання; 6) у разі усунення екстремальних обставин, які були підставою для передачі судових справ з одного суду до іншого, судові справи (матеріали справ) повертаються до суду, в якому було розпочато розгляд цих справ, якщо позивач не заперечує проти повернення своєї судової справи до суду, який розпочав розгляд справи.

Ще однією проблемою здійснення судочинства в умовах правового режиму воєнного стану є захист громадян, які внаслідок збройної агресії були вимушені разом із дітьми виїхати за межі території України. Наприклад, жінки, які зараз перебувають за кордоном у Чехії і Польщі, є відповідачами у справі, причому до однієї з них було пред'явлено позов « правонаступником » кредитора через три роки після початку війни, коли вона вже три роки жила за кордоном, і сума позову становить 11 тис. грн. Тобто для того, щоб приїхати з Чехії у судові засідання, призначене судом у м. Харкові, вона повинна витратити більше коштів ніж становить сума позову, чим і користуються фінансові компанії. Жінками було подано до судів заяви про зупинення провадження у справі у зв'язку з тим, що вони перебувають за кордоном, але їм було відмовлено в задоволенні їх клопотання, і судді зазначили, що сам факт проживання за кордоном не є умовою, за якою може бути зупинено провадження у справі, тому що статтями 251, 252 ЦПК не передбачена така підстава для зупинення провадження у справі, як довгострокове перебування за кордоном внаслідок збройної агресії. Проте згідно

з п. 3 ч. 1 ст. 252 ЦПК визначено таку підставу для зупинення провадження у справі, як «перебування учасника справи у довгостроковому службовому відрядженні», при цьому відрядження не обов'язково повинно бути закордонним. Але ці жінки виїхали за кордон не по своїй волі, а внаслідок обставин непереборної сили (війни). Виникає питання, чому за чотири роки війни державою не було вирішено питання про захист громадян, які вимушені були виїхати за кордон внаслідок збройної агресії військ рф проти України, зокрема судовий захист, забезпечення права на справедливий суд? Тому пропонуємо внести зміни до ст. 251 ЦПК, ст. 236 КАСУ щодо обов'язку суду зупинити провадження у справі, включивши до ч. 1 ст. 251 ЦПК, ч. 1 ст. 236 КАСУ п. 7 «довгострокове перебування за межами території України внаслідок збройної агресії проти України».

Підсумовуючи результати дослідження, погоджуємось з В. М. Парасюком, О. М. Шумик, які зазначають, що «незважаючи на складну безпекову ситуацію, держава зобов'язана гарантувати доступ до правосуддя, забезпечення справедливого судового розгляду та можливість перегляду судових рішень – як невід'ємних складників права на справедливий суд, закріпленого у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [22, с. 382].

Висновки

Проведено ґрунтовне дослідження щодо забезпечення державою прав громадян на справедливий суд, зокрема процесуальних прав, під час дії воєнного стану. Проаналізовано прийняті під час воєнного стану нормативно-правові акти в аспекті їх ефективності для забезпечення реалізації права громадян на справедливий суд під час війни, зокрема внесених змін до ст. 147 Закону № 1402-VIII, розпоряджень голови ВС та рішень Вищої ради правосуддя щодо зміни територіальної підсудності справ і відновлення роботи судів.

Доведено, що територіальна підсудність справ визначається особисто позивачем (заявником, скаржником) при зверненні до суду згідно з правилами підсудності, встановленими відповідним процесуальним законом, та з урахуванням його статусу, місця проживання, предмета позову й інших обставин, тому територіальна підсудність справи не може бути змінена органом судової влади. У разі передачі судових справ із судів, які знаходились у зоні бойових дій, до судів, які розташовані у більш безпечних умовах, всі передані справи за місцем нової дислокації можуть розглядатись лише за наявності письмової згоди позивача (заявника, скаржника) як ініціатора судового процесу.

Досліджено такий правовий феномен, як територіальна підсудність (справ), проаналізовано визначення територіальної підсудності, яке пропонується

науковцями, і вказано чинники, що впливають на визначення територіальної підсудності справ, запропоновано авторське визначення територіальної підсудності.

Вважаємо, що особи, які внаслідок збройної агресії РФ проти України вимушені були виїхати за межі України і які були сторонами у справі або до яких пред'явлено позов уже під час війни, повинні мати право на обов'язкове зупинення судом провадження у справі за їх клопотанням, враховуючи, що вони виїхали за кордон унаслідок обставин непереборної сили (війни), тому запропоновано внести відповідні зміни до процесуальних законів щодо обов'язку суду зупинити провадження у справі.

Рекомендації

Норми Закону № 389-VIII підлягають кардинальному перегляду з метою забезпечення прав громадян, зокрема, права на справедливий суд, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану. Запропоновано внести зміни до ч. 3 ст. 26 Закону № 389-VIII з метою узгодження його норм із положеннями ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII та з положеннями процесуальних законів, зокрема з ч. 5 ст. 31 ЦПК, ч. 3 ст. 29 КАСУ, ч. 5 ст. 31 ГПК.

Запропоновано внести зміни до ч. 7 ст. 147 Закону № 1402-VIII, а також до процесуальних законів, зокрема, до ст. 251 ЦПК, ст. 236 КАСУ, щодо обов'язку суду зупинити провадження у справі, включивши до ч. 1 ст. 251 ЦПК і ч. 1 ст. 236 КАСУ пункт 7 «довгострокове перебування за межами території України внаслідок збройної агресії проти України».

Список використаних джерел

- [1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 22.04.2026).
- [2] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 22.05.2026).
- [3] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 22.05.2026).
- [4] Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану : монографія. Харків : Право, 2014. 232 с.
- [5] Луспенник Д. Цивільний процес в умовах воєнного стану : презентація, VI Харків. міжнар. юрид. форум 4 жовт. 2022. Харків / Верхов. Суд. 2022. 41 сл. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Lyспенник_Civ_procес.pdf (дата звернення: 22.05.2026).
- [6] Фролова І. В. Сучасні виклики в рамках функціонування судів у цивільному судочинстві в умовах воєнного конфлікту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32, № 3. С. 239–249. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-239>.

- [7] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 22.05.2026).
- [8] Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 218–222. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.41>.
- [9] Ірха Ю. Б. Дотримання верховенства права та прав і свобод людини в умовах війни: проблеми теорії та практики. *Інформація і право*. 2023. № 3(46). С. 42–54. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287088](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287088).
- [10] Коверзнев В. О., Шеремет О. С. Проблеми судового захисту прав осіб в умовах воєнного стану. *Економіка та право*. 2022. № 2. С. 25–30. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.02.025>.
- [11] Бойко О. М. Судочинство в умовах воєнного стану: виклики та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 817–819. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/199>.
- [12] Моїсеєнко Д. М. Цивільне судочинство : доступ в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. С. 366–370. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.62>.
- [13] Федоренко Т. В. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. *Сучасний науковий журнал*. 2023. Вип. № 1. С. 46–51. <https://doi.org/10.36994/2786-9008-2023-1-6>.
- [14] Zaporozhchenko Yu., Leheza Yu., Volkova Yu., Pushkina O., Koval M. Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*. 2023. Vol. 5, No. 3. P. 245–252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.
- [15] Буханевич О. М., Мерник А. М., Петришин О. О. Підходи до розуміння категорії «особливі правові режими». *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 28(1). С. 71–78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [16] Про внесення змін до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ : Закон України від 03.03.2022 р. № 2112-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text> (дата звернення: 22.05.2026).
- [17] Руденко О. А. Зміна територіальної підсудності справ як підстава для їх передачі іншому суду у цивільному судочинстві. *Право та державне управління*. 2022. № 4. С. 42–49. <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.4.6>.
- [18] Андронов І. В. Підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 1(42). С. 27–32. [https://doi.org/10.32837/ruuv.v1i1\(22\).986](https://doi.org/10.32837/ruuv.v1i1(22).986).
- [19] Устінова-Бойченко Г. М., Скрябін О. М. Особливості визначення територіальної юрисдикції (підсудності) справ під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 231–233. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/55>.
- [20] Особливості здійснення правосуддя на території, на якій введено воєнний стан. *Судова влада України*. URL: <https://sUpreme.coUrt.gov.Ua/sUpreme/pres-centr/news/1261727/> (дата звернення: 22.05.2026).
- [21] Усім судам України! РСУ опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. 02.03.2022 р. *Рада суддів України*. URL: <http://rsU.gov.Ua/>

Ua/news/Usim-sUdam-Ukraini-rsU-opUblikUvala-rekomendacii-sodo-rootisUdiv-v-Umovah-voennogo-stanU (дата звернення: 22.05.2026).

- [22] Парасюк В. М. Шумик О. М. Цивільне судочинство в умовах війни: трансформація інституту перегляду судових рішень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 4. Ч. 1. С. 381–386. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.59>.

References

- [1] Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine". (February 24, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
- [2] Law of Ukraine No. 389-VIII "On the legal regime of martial law". (May 12, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [3] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [4] Kuznichenko, S.O. (2014). *Administrative and legal regime of martial law*. Kharkiv: Pravo.
- [5] Luspenyk, D. (2022). Civil process under martial law: presentation, VI Kharkiv International Legal Forum, October 4, Kharkiv. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Lyspenik_Civ_proces.pdf.
- [6] Frolova, I.V. (2025). Current Challenges in The Functioning of Courts in Civil Proceedings in The Context of Military Conflict. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(3), 239-249. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-239>.
- [7] Law of Ukraine No. 1402-VIII "On the judicial system and the status of judges". (June 2, 2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
- [8] Zavydnyak, A.V. (2022). Access to administrative justice in martial law. *Analytical and Comparative Law*, 1, 218-222. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.41>.
- [9] Irkha, Yu.B. (2023). Compliance with the rule of law and human rights and freedoms in wartime: problems of theory and practice. *Information and Law*, 3(46), 42-54. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287088](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287088).
- [10] Koverznev, V.O., Sheremet, O.S. (2022). Problems of judicial protection of the rights of persons in conditions of maritime. *Economics and Law*, 2, 25-30. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.02.025>.
- [11] Boyko, O.M. (2023). Judiciary under martial state: challenges and prospects. *Legal Scientific Electronic Journal*, 11, 817-819. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/199>.
- [12] Moiseyenko, D.M. (2022). Civil justice: access under martial law. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Law*, 71, 366-370. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.62>.
- [13] Fedorenko, T.V. (2023). Peculiarities of court proceedings under martial law. *Modern Scientific Journal*, 1, 46-51. <https://doi.org/10.36994/2786-9008-2023-1-6>.
- [14] Zaporozhchenko, Yu., Leheza, Yu., Volkova, Yu., Pushkina, O., & Koval, M. (2023). Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*, 5(3), 245-252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.
- [15] Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., & Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28, 71-78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).

- [16] Law of Ukraine No. 2112-IX "On Amendments to Part Seven of Article 1 of the Law of Ukraine "On the Judicial System and the Status of Judges" Regarding the Determination of Territorial Jurisdiction of Court Cases". (March 3, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>.
- [17] Rudenko, O.A. (2022). Changing the territorial jurisdiction of cases as a basis for their transfer to another court in civil proceedings. *Law and State Administration*, 4, 42-49. <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.4.6>.
- [18] Andronov, I.V. (2022). Jurisdiction of civil cases under martial law. *Subcarpathian Law Herald*, 1(42), 27-32. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i1\(22\).986](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i1(22).986).
- [19] Ustinova-Boichenko, H.M., Skriabin. O.M. (2023). Features of the determination of territorial jurisdiction (justice) of cases during the state of martial. *Legal Scientific Electronic Journal*, 4, 231-233. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/55>.
- [20] Specific Features of the Administration of Justice in Territories under Martial Law. Judiciary of Ukraine. Retrieved from: <https://sUpreme.coUrt.gov.Ua/sUpreme/pres-centr/news/1261727/>.
- [21] To all courts of Ukraine! The RSU has published recommendations on the work of courts under martial law: 03/02/2022. Retrieved from <http://rsU.gov.Ua/Ua/news/Usim-sUdam-Ukraini-rsU-opUblikUvala-rekomendacii-sodo-rootisUdiv-v-Umovah-voennogo-stanU>.
- [22] Parasyuk, V.M., & Shumyk, O.M. (2025). Civil proceedings in wartime: transformation of the institution of review of judicial decisions. *Analytical and Comparative Law*, 4(1). <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.59>.

Олександр Іванович Коренцов

адвокат

61038, вул. Івана Камишева 28/10, кв. 6, Харків, Україна

e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

ORCID 0000-0001-6850-1774

Oleksandr I. Korentsov

Lawyer

61038, 28/10 Ivan Kamysheva Str., apt. 6, Kharkiv, Ukraine

e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

ORCID 0000-0001-6850-1774

Рекомендоване цитування: Коренцов О. І. Актуальні питання забезпечення права громадян на справедливий суд в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 222–246. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.362143>.

Suggested Citation: Korentsov, O.I. (2026). Current Issues of Ensuring Citizens' Right to a Fair Trial under the Legal Regime of Martial Law. *Problems of Legality*, 173, 222-246. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.362143>.

Статтю подано / Submitted: 03.04.2026

Доопрацьовано / Revised: 12.05.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026

Опубліковано / Published: 29.05.2026

Становлення та розвиток адміністративно-правового регулювання дитячого спорту в Україні (XIX – початок XXI століття)

Андрій Андрійович Пономарьов*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua

Анотація

Статтю присвячено аналізу становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання дитячого спорту в Україні в історичній ретроспективі. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю цілісного нормативного визначення правового статусу дитини-спортсмена та фрагментарністю правового регулювання у цій сфері, що формує передумови для її правової вразливості. Метою дослідження є виявлення закономірностей еволюції адміністративно-правового регулювання дитячого спорту та визначення трансформації правового статусу дитини у спортивних правовідносинах. Методологічну основу становлять історико-правовий, формально-правовий, функціонально-структурний методи та ретроспективний аналіз, що дало змогу дослідити розвиток правових моделей у їх динаміці. Виокремлено три основні історичні етапи. У межах імперського періоду зафіксовано відсутність інституційно оформленої системи дитячого спорту та невизнання дитини як суб'єкта спортивних правовідносин. Радянський період охарактеризовано формуванням централізованої адміністративно-командної моделі, у межах якої дитячий спорт набув інституційного оформлення, однак дитина розглядалася як об'єкт державної політики та елемент системи підготовки спортивного резерву. На сучасному етапі відбувається трансформація цієї моделі, що супроводжується формальним визнанням дитини учасником спортивних правовідносин, проте без належної конкретизації її адміністративно-правового статусу. Обґрунтовано, що сучасний стан правового регулювання дитячого спорту має перехідний характер і поєднує елементи різних історичних моделей. Наукова новизна дослідження полягає у формуванні цілісної моделі еволюції правосуб'єктності дитини у сфері спорту, яка відображає перехід від її відсутності до декларативного визнання та потребує подальшого нормативного розвитку.

Ключові слова: дитячий спорт; адміністративно-правове регулювання; правосуб'єктність дитини; спортивне право; правовий статус дитини-спортсмена; публічне управління спортом.

The Formation and Development of Administrative and Legal Regulation of Children's Sports in Ukraine (19th – Early 21st Century)

Andrii A. Ponomarov*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua

Abstract

The article is devoted to the analysis of the formation and development of administrative and legal regulation of children's sports in Ukraine in historical retrospect. The relevance of the study is driven by the absence of a comprehensive regulatory definition of the legal status of a child athlete and the fragmentary nature of legal regulation in this area, which creates the preconditions for their legal vulnerability. The aim of the study is to identify the patterns in the evolution of administrative and legal regulation of children's sports and to determine the transformation of the child's legal status in sports legal relations. The methodological foundation comprises historical-legal, formal-legal, functional-structural methods, and retrospective analysis, which allowed the study of the development of legal models in their dynamics. Three main historical stages are distinguished. Within the imperial period, the absence of an institutionally established system of children's sports and the non-recognition of the child as a subject of sports legal relations are recorded. The Soviet period is characterised by the formation of a centralised administrative-command model, within which children's sports gained institutional form, yet the child was regarded as an object of state policy and an element of the sports reserve training system. At the current stage, a transformation of this model is taking place, accompanied by the formal recognition of the child as a participant in sports legal relations, but without an adequate specification of their administrative and legal status. It is substantiated that the current state of legal regulation of children's sports has a transitional nature, combining elements of different historical models. The scientific novelty of the study lies in the formation of a comprehensive model of the evolution of the child's legal personality in the field of sports, which reflects the transition from its absence to declarative recognition and requires further normative development.

Keywords: children's sports; administrative and legal regulation; legal personality of the child; sports law; legal status of a child athlete; public management of sports.

Вступ

Дитячий спорт є масовим соціальним явищем: значна частка дітей в Україні віком до 18 років у позашкільний час залучена до спортивної діяльності. Попри те, що в певний період чисельність дітей та молоді віком від 6 до 18 років скоротилася майже вдвічі – з 8,5 млн осіб у 1991 р. до 4,1 млн осіб у 2016 р. – протягом останніх років відсоток дітей та молоді, які навчаються в дитячо-юнацьких спортивних школах, залишається стабільним. Так,

у 2016 р. він становив 28 %, у 2020 р. – 27,5 %, а у 2024 р. – майже 30 % від загальної кількості осіб, які займаються у закладах позашкільної освіти. Водночас це становить приблизно 12–13 % від загальної кількості дітей віком від 6 до 18 років [1–5].

Утім правове регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері дитячого спорту, має фрагментарний характер. Воно стосується переважно окремих видів діяльності або певних аспектів функціонування спортивної системи, тоді як на нормативному рівні не закріплено чіткого визначення правового статусу дитини, яка систематично займається спортом та бере участь у спортивних змаганнях.

На сучасному етапі в Україні не існує чіткого визначення моменту, коли дитина набуває статусу спортсмена. У нормативних документах, що регулюють правовідносини в дитячому спорті, не визначені критерії та не міститься нормативно закріпленого визначення дитячої спортивної діяльності за такими параметрами, як: масовий, змагальний, спорт вищих досягнень або професійний спорт. Все це створює передумови для правової вразливості дитини, яка займається спортивною діяльністю, у спортивних, трудових, освітніх правовідносинах.

Метою дослідження є історико-правовий порівняльний аналіз еволюції правового регулювання дитячого спорту та правовідносин у цій сфері, а також правового статусу дитини як спортсмена в різні історичні періоди Української держави – від XIX ст. і дотепер.

Досягнення мети дослідження передбачає вирішення кількох завдань:

- 1) виявити та систематизувати історичні етапи правових моделей дитячого спорту в Україні в різних історичних періодах існування Української держави;
- 2) дослідити генезу сучасних проблем у правовому регулюванні у сфері дитячого спорту, виокремивши історичні моделі та підходи, чії елементи продовжують існувати в нормативно-правовій базі та впливати на нинішні правовідносини;
- 3) стати науковою базою та підґрунтям для рекомендацій щодо формування ефективних законодавчих пропозицій та ініціатив, спрямованих на подолання виявлених перешкод і формування ефективної моделі в сучасному дитячому спорті.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить діалектичний метод, що забезпечує вивчення правовідносин у сфері спорту в їхньому розвитку та взаємозв'язку.

Для аналізу суспільних відносин у спортивній сфері застосовано функціонально-структурний підхід, що дав змогу визначити: норми, які регулювали ці відносини; соціальні інститути, які здійснювали контроль у цій сфері, та механізми нормативного впливу.

Із метою визначення та розуміння сучасного стану об'єкта дослідження, а також виявлення суперечностей, що існують, використано історико-правовий метод. За допомогою ретроспективного аналізу простежено еволюцію від зародження суспільних відносин до сучасного етапу, виокремивши етапи розвитку правового регулювання у спортивній сфері.

Із застосуванням формально-правового методу вивчено нормативно-правові акти, що регулювали суспільні відносини у спортивній сфері.

У дослідженні використано наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених у галузі права, державного управління, педагогіки та спорту, результати досліджень і матеріали з питань спорту та дитячого спорту, а також акти міжнародного права й законодавства України. Ці джерела стали науковим основою для обґрунтування результатів дослідження історії правового регулювання суспільних відносин у сфері дитячого спорту.

Результати та обговорення

Розвиток дитячого спорту в Україні в XIX на початку XX ст. Імперський період

У XIX – на початку XX ст. територія сучасної України входила до складу двох держав – Російської імперії та Австро-Угорської монархії (1867–1918). У цей період на розвиток спорту впливали два головні чинники.

Зовнішній – становлення європейського спортивного руху, що ознаменувалося заснуванням спортивних клубів, національних та міжнародних федерацій, а також розвитком олімпійського руху. Важливою віхою стало подання П'єром де Кубертеном у 1894 р. на Міжнародному атлетичному конгресі програмного документа, де було сформульовано цілі Міжнародного олімпійського комітету, а згодом – публікація у 1908 р. брошури, що стала прообразом Олімпійської хартії.

Внутрішній – реформи 1860–1870-х рр. у Російській імперії, які активізували розвиток громадянського суспільства. У цей час виникають громадські організації, товариства, союзи та політичні партії. Як слушно зазначає В. Вербицький, «розвиток спорту в пореформеній царській Росії відбувався в нових економічних та соціально-політичних умовах, які були породжені буржуазним суспільством. Швидкий розвиток капіталізму, будівництво заво-

дів та фабрик, залізних доріг, портів та торгівля зумовили притоки у країну іноземних фахівців, які поряд зі спеціальними знаннями привозили з собою знання в галузі фізичної культури та спорту» [6, с. 69].

Так, у другій половині XIX ст. в Російській імперії виникають нові види громадських організацій у сфері спорту та фізичної культури – фізкультурно-спортивні товариства та студентські спортивні гуртки. Дослідники розділили фізкультурно-спортивні товариства на три групи за видами їх основної діяльності: 1) позашкільне виховання, розвиток та дозвілля дітей; 2) організація заняття фізичними вправами за різними методиками; 3) товариства суто спортивної спрямованості [6, с. 70].

У Російській імперії першим нормативно-правовим актом, який регулював правовідносини стосовно громадянських товариств та об'єднань у спортивній галузі, був «Статут Благочиння, або Поліцейський» Катерини II від 8 квітня 1782 р. [7, с. 461–488].

Статтею 65 Розділу Д «Статуту Благочиння, або Поліцейський» визначено, що «Управа Благочиння в місті законом не затверджене спільнота, товариство, братство та інше подібне зібрання (під якою б назвою не складалося) не визнає за дійсне...» [7, с. 467].

У ст. 67 Розділу Д «Статуту Благочиння, або Поліцейський» вказано: «Управа Благочиння 1. Ігри, засновані на силі та сприйнятті тілесному. 2. Ігри, засновані на дозволеному мистецтві та випадку; і 3. Ігри домашні та ігрища, бо в них не входить беззаконня, або неприємне узаконення, не забороняє. У забороненій грі дивиться на намір, з яким грали, і обставини...» [7, с. 467, 468].

Згідно з доктриною держави, поліцейська діяльність неминуче ставала стосовно населення у становище опікуна, ініціативна людина або група в такій державі розглядалася ні як помічник або опора держави, а як загроза [8, с. 12–15]. Тому за «Статутом Благочиння, або Поліцейський» заборонялось створювати товариства без згоди уряду або забороняло ті, що погрожували суспільним інтересам, тобто головна мета була у визначенні протизаконного товариства або об'єднання. Громадські товариства та об'єднання діяли на підставі своїх статутів, які санкціонувалися рішенням урядових установ або імператором.

Розвиток правового регулювання в діяльності громадських товариств та об'єднання в Російській імперії досліджували В. О. Доценко, О. М. Лоцихін, зокрема, у праці «Правове регулювання діяльності громадських об'єднань у Російській імперії у XIX – на початку XX століття» [9], Ю. І. Магась-Де-

мидас та В. О. Магась – «Правове регулювання діяльності громадських об'єднань в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX століття» [10]. Автори дослідили, що правові основи діяльності товариств та об'єднань на початку XIX ст. діяли на підставі заборонних норм. Основними нормативно-правовими актами, які регулювали діяльність об'єднань, були такі: рескрипт «Про знищення Масонських лож та всяких таємних товариств» від 1 серпня 1822 р.; розпорядження «Про вимогу від чиновників зобов'язань про неперебування в таємних товариствах» від 21 квітня 1826 р.; «Наказ чинам та служителям земської поліції» від 3 червня 1837 р., в якому містилися норми, що зобов'язували земську поліцію протидіяти діяльності таємним, забороненим законом зібранням, товариствам, братствам, масонській ложі тощо.

Норми з вищевикладених державних актів увійшли до «Статуту про попередження та припинення злочинів» – це законодавчий акт Російської імперії, що входив до Зводу законів (т. XIV), регулював діяльність поліції щодо запобігання злочинам, підтримання громадського порядку та безпеки. Він визначав функції поліцейських органів, заходи протидії злочинності та адміністративні повноваження до судового розгляду. Як зазначав А. І. Єлістратов, «заходи безпеки щодо людей ставилися в поліцейській державі на одну площину із заходами безпеки щодо тварин та стихійних сил природи. До заходів безпеки щодо людей поліцейсти зараховували заходи проти «збіжжя і скупчення», заходи проти пияків, іноземців та мандрівників, лихварів, божевільних; заходи проти літераторів, художників, винахідників, промисловців і засновників. Обиватель, що виявляє самодіяльність, розглядався не як помічник, не як опора державної влади, але як небезпечний противник» [8, с. 14].

Реформи 1860–1870-х рр. стали переломним етапом для Російської імперії, охопивши всі сфери суспільних відносин і започаткувавши подальші трансформації. Зокрема, в адміністративно-правовому регулюванні діяльності громадських об'єднань та товариств відбулися ключові зміни, що знайшли вияв у двох основних напрямках:

1) удосконалення законодавчої бази: прийняття нових та внесення змін до чинних нормативно-правових актів, що визначили правовий статус і порядок діяльності громадських об'єднань. Зокрема, ухвалення Думки Державної Ради «Про протизаконні товариства» від 27 березня 1867 р. (містила оновлений перелік ознак протизаконних товариств), внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів: до «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (щодо певного пом'якшення санкцій за участь у про-

тизаконних товариствах) та до Думки Державної Ради «Про покарання за створення протизаконних товариств та участь у них» від 4 червня 1874 р. [10, с. 278]. Ця система законодавчих норм була чинною до 1905 р.;

2) реорганізація компетенції та повноважень урядових установ щодо нагляду, контролю та видачі дозвільних адміністративних актів для громадських організацій. Реформи 1860–1870-х рр. призвели до демократизації та самоорганізації суспільства, що вплинуло на збільшення кількості громадських об'єднань і товариств, унаслідок чого чинний дозвільний механізм виявився неефективним. Відповіддю стало реформування адміністративної системи. Ключовим кроком є імператорський указ від 12 січня 1862 р. «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затверджувати статuti товариств для взаємодопомоги або з іншою благодійною і загальнокорисною метою». Цим актом Міністерству внутрішніх справ було надано повноваження щодо реєстрації, здійснення нагляду за діяльністю, складом засновників і джерелами фінансування товариств. Міністерство мало право здійснювати загальний нагляд та на законодавчому рівні регламентувати їхню діяльність [9, с. 6].

Наступним кроком стало Найвище затверджене положення Комітету Міністрів від 3 січня 1869 р. «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затвердження статутів громадських та приватних благодійних закладів» [11, с. 53–54]. Цим актом право затвердження громадських і благодійних закладів було передано від імператора до Міністерства внутрішніх справ. Крім того, відбулося розмежування контрольно-наглядових функцій між галузевими міністерствами, які мали розглядати та візувати статuti профільних громадських об'єднань, а також звітувати Міністерству внутрішніх справ про мету їхньої діяльності та склад засновників. Із 1890-х рр. уряд розпочав процес перереєстрації громадських об'єднань і товариств, причому реєстрація об'єднань певної сфери діяльності відбувалася на підставі зразкових статутів [9, с. 7].

Створення спортивних об'єднань і товариств у Російській імперії набуло розвитку завдяки імператорському Маніфесту «Про вдосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 р., який проголосив свободу слова, зборів та організацій [12, с. 754–755]. Важливу роль відіграло також видання циркуляра Міністерства внутрішніх справ від 26 квітня 1905 р., який надав губернській владі право дозволяти створення товариств із загальнокорисною метою: громадських зборів та клубів, художніх товариств і гуртків, товариств тверезості, спортивних товариств, людино- та дітолюбних товариств, товариств заступництва тваринам, ветеринарних і бібліотечних товариств – за умови дотримання правил, визначених цим циркуляром.

Указ імператора від 4 березня 1906 р., що затвердив «Тимчасові правила про товариства та об'єднання» [13, с. 201–207], став продовженням положень Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Вони регламентували діяльність об'єднань громадян, на підставі цих правил здійснювалося правове регулювання відкриття та закриття товариств і об'єднань. «Тимчасові правила про товариства та об'єднання» діяли до лютого 1917 р. – часу завершення існування Російської імперії [6, с. 281].

Розвитку студентських спортивних об'єднань сприяв також Указ імператора від 27 серпня 1905 р., який запроваджував тимчасові правила управління вищими навчальними закладами та надавав університетам автономію. Завдяки цьому було створено нормативні підстави для заснування студентських товариств, зокрема спортивних [12, с. 658–659].

Відповідно до ст. 7 «Тимчасових правил про товариства та об'єднання» заборонялося засновувати об'єднання та брати в них участь неповнолітнім (віком до 18 років), а також учням нижчих і середніх навчальних закладів. Натомість учням вищих навчальних закладів дозволялося створювати об'єднання або товариства, які діяли при вищих навчальних закладах на підставі статутів, затверджених у цих закладах [13, с. 201].

Розвитку фізичної культури та спорту на західних територіях України, що були у складі Австро-Угорщини, присвячено праці таких вчених, як А. Нагірняк «До історії створення та діяльності спортивного товариства «Сокіл» у Львові (кінець XIX – початок XX ст.)» [14] та О. Вацеба «Kultura fizyczna ludnosci ukrainskiej (1868–1939) – як відображення унікальності спортивно-гімнастичного руху в Галичині початку XX століття» [15]. Науковці зосередилися на розвитку фізкультурно-спортивного руху на території Львова. Перше спортивне товариство «Сокіл» було засновано у 1866 р.; згодом спортивні гуртки та об'єднання трансформувалися в організації скаутського типу, які дістали назву «Пласт» [15, с. 118]. Офіційною датою заснування «Пласту» вважається 12 квітня 1912 р.

У середині XIX ст. в Австрійській державі відбулася конституційна реформа, що завершилася прийняттям нової Конституції Австро-Угорщини від 21 грудня 1867 р. На хвилі цих реформ було ухвалено новий «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 р., який замінив імператорський патент від 26 листопада 1852 р. У ст. 12 Основного Закону було закріплено право на свободу зборів та утворення політичних і громадських асоціацій (товариств, об'єднань) [16].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Російської імперії відбулися реформи, що сприяли розвитку громадянського суспільства та інституціоналізації громадських об'єднань, зокрема спортивних товариств.

Правове регулювання діяльності таких організацій здійснювалося за допомогою законодавства про громадські об'єднання, яке встановлювало вікові обмеження для їх членства. У зв'язку з цим особи віком до 18 років фактично не могли бути повноцінними учасниками спортивних товариств, що зумовлювало відсутність інституційно оформленої системи дитячого спорту. Подальший розвиток цієї моделі був перерваний унаслідок кардинальних політичних змін початку ХХ ст.

Попри те, що імперська модель правового регулювання спортивної сфери не набула завершеного інституційного оформлення, вона відображала загальноєвропейську тенденцію розвитку клубної системи, у межах якої спортивна діяльність формувалася як сфера приватної ініціативи та самоорганізації (зокрема, на територіях сучасних європейських держав, як-от Естонія, Норвегія, Німеччина, Франція, Австрія тощо).

Водночас відсутність правового визнання дитини як повноцінного учасника спортивних правовідносин зумовлювала відкладений характер формування спеціального правового регулювання дитячого спорту. Це підтверджується досвідом Норвегії, де лише після Другої світової війни масове залучення дітей до тренувальної та змагальної діяльності спричинило необхідність нормативного врегулювання відповідних суспільних відносин. Спочатку це регулювання мало переважно функціональний характер (через встановлення спортивних стандартів і вимог), однак згодом трансформувалося у формування спеціальних правових норм, спрямованих на визначення умов участі дітей у спорті [17].

Отже, звернення до імперського періоду є методологічно виправданим, адже саме на цьому етапі закладено базові інституційні та правові передумови, що дають змогу простежити еволюцію від відсутності правосуб'єктності дитини до її поступового нормативного визнання у сфері спортивних правовідносин.

Вважаємо за доцільне виокремити основні етапи розвитку адміністративно-правового регулювання діяльності спортивних об'єднань та товариств в імперський період.

Перший етап пов'язаний із централізацією повноважень у сфері нагляду за діяльністю спортивних товариств, що було закріплено імператорським указом від 12 січня 1862 р. «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затверджувати статuti товариств для взаємодопомоги або з іншою благодійною і загальнокорисною метою». Цим актом Міністерству внутрішніх справ було передано повноваження здійснювати загальний нагляд та на законодавчому рівні регламентувати діяльність товариств, але розгляд та затвердження статутів залишалися за імператором.

Другий етап характеризується інституційною диференціацією адміністративного апарату та розподілом повноважень між органами державної влади. Відповідно до положення від 3 січня 1869 р. «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затвердження статутів громадських та приватних благодійних закладів» відбулося розширення компетенції Міністерства внутрішніх справ та формування більш структурованої системи адміністративного контролю.

Третій етап пов'язаний із трансформацією дозвільного механізму в напрямі спрощення процедур створення спортивних товариств та розширення повноважень місцевих органів влади. Імператорський Маніфест «Про вдосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 р. та циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 26 квітня 1905 р. заклали підґрунтя для формування адміністративних процедур погоджувального характеру, що передбачали можливість створення товариств із загальнокорисною метою за рішенням губернської влади.

Розвиток дитячого спорту в Україні в «радянський період»

У період існування Української Народної Республіки (1917–1921) в умовах революційних потрясінь, постійної зміни урядів та широкомасштабної громадянської війни створити сталу систему фізичного виховання та спорту було практично неможливо. Політична та соціальна нестабільність цього періоду не сприяла, а навпаки, перешкождала будь-яким поступальним ініціативам у сфері фізичної культури та спорту.

Якщо в імперський період розвиток фізичної культури мав лінійно-еволюційний характер, то для розуміння радянського періоду (з 1918) необхідний комплексний аналіз. Це зумовлено тим, що молода держава опинилася перед необхідністю одночасного розв'язання військових, ідеологічних та соціальних завдань, які безпосередньо впливали на політику щодо дитячого спорту.

Аналіз розвитку дитячого спорту в західноєвропейських державах (на прикладі Норвегії та Естонії) засвідчує, що він є похідним від рівня розвитку суспільних відносин у спортивній галузі [18]. На противагу цьому, в радянський період дитячий спорт виступав лише інституцією, сформованою державою. Дитячо-юнацька спортивна школа постає унікальним феноменом, що став результатом цілеспрямованої державної політики. Насамперед це розвиток сфери позашкільної освіти, в межах якої почав розвиватися дитячий спорт. Політика держави у сфері позашкільної освіти сприяла поширенню роботи з дітьми широких кіл громадськості та долучання дітей до різних сфер суспільного життя.

Перша світова та громадянська війни призвели до катастрофічних соціальних наслідків в Україні: станом на 1921 р. 95 % дітей не мали змоги відвідувати навчальні заклади, а кількість безпритульних сягнула 1,5 мільйона, що, своєю чергою, спричинило сплеск дитячої злочинності [19, с. 25]. Водночас перед новою владою постало важливе ідеологічне завдання. З метою впровадження домінантної ідеології пролетаріату та розв'язання проблем із дитячою безпритульністю та злочинністю було використано систему освіти, внаслідок чого дитина повністю підпадала під вплив як шкільної, так і позашкільної виховної системи.

У 20-х рр. ХХ ст. відбувався розвиток системи позашкільної освіти та сфери спорту.

Першими важливими нормативними актами російської радянської влади стосовно освіти були Положення ВЦВК «Про єдину трудову школу РСФРР» [20, с. 1026–1030] та «Декларація про єдину трудову школу» (1918). Значна увага в цих документах надавалася фізичному розвитку та естетичному вихованню дітей.

У 1920 р. Народний комісаріат освіти України ухвалив низку документів, що визначали розвиток позашкільної освіти, – «Декларацію про соціальне виховання дітей» та постанову «Про дитячі будинки». Їх головною метою було проголошено «захист дитинства». Основними завданнями стали: облік усіх дітей до 15 років; забезпечення їхніх прав на утримання, освіту та охорону здоров'я; боротьба з безпритульністю шляхом вилучення дітей з вулиці та направлення до виховних закладів; а також соціальний захист дітей, які потребували допомоги, навіть проживаючи в сім'ях [21, с. 168–169].

Президія ВУЦВК 2 листопада 1922 р. затвердила «Кодекс законів про народну освіту в УСРР», в якому всі проблеми та завдання, що були оголошені в «Декларації про соціальне виховання дітей», набули статусу юридичної норми.

У першій половині 1920-х рр. в Україні створювалися різноманітні заклади соціального виховання: денні та відкриті дитячі будинки, притулки, дитячі майданчики, літні колонії, школи-клуби. Водночас виникли нові типи позашкільних установ – дитячі театри, екскурсійні бюро та станції, агробіостанції, технічні та сільськогосподарські станції, республіканська екскурсійно-туристична станція, агробази.

Від початку 1930-х рр. позашкільна робота стала невіддільною частиною комуністичного виховання, а поняття «позашкільна освіта» поступилося місцем позашкільному вихованню. Було затверджено новий план розвитку

мережі позашкільних закладів на другу п'ятирічку, що спричинило масове відкриття установ по всій країні. З'явилися перші комплексні заклади – палаци та будинки піонерів і жовтенят. Серед нових типів установ функціонували: дитячі кімнати при житлокооперативах (початкова ланка культурного дозвілля); дитячі клуби; технічні, екскурсійно-туристські та водні станції; дитячі стадіони, фізкультурні та оздоровчі майданчики, лижні станції, дитячі парки; театри юного глядача, лялькові театри, музичні школи, кінотеатри; дитячі бібліотеки; палаци культури як комплекси, що об'єднували клуби, театри, бібліотеки, лабораторії та екскурсійні бази; будинки комуністичного дитячого руху. У цей період зароджувався рух червоних слідопитів та тимурівців, проводилися воєнізовані походи й оборонно-спортивні ігри. У гуртках оборонно-спортивного спрямування учні опановували військові спеціальності [19, с. 25–26].

У 1923 р. у радянській Росії в спортивній сфері відбулася значна подія, що остаточно завершила імперські досягнення у сфері спорту та стала новим етапом в радянській державі на багато десятиліть – постановою ВЦВК РСФРР від 27 червня «Про утворення Вищої та місцевих рад фізичної культури робітників РСФРР» була заснована для здійснення державного керівництва подальшим розвитком фізичної культури і спорту в країні Вища рада фізичної культури. Одночасно відбулися розпуск та ліквідація спортивних товариств, союзів, федерацій і ліг, що залишилися ще від імперського періоду. А 4 жовтня 1923 р. Постановою РНК УСРР «Про вищу й місцеві ради фізичної культури трудівників УСРР» заснована Вища Рада фізичної культури України [22, с. 94].

Наприкінці 20-х рр. на початку 30-х рр. ХХ ст. у спортивній сфері радянської держави існувала значна проблема, пов'язана з обмеженням прав при застосуванні правового регулювання діяльності організацій та структур у сфері фізичної культури та спорту. На той час не існувала єдиного уніфікованого стандарту, методів та змісту розвитку спортивного руху. Для розв'язання цих проблем була прийнята Постанова ЦК ВКП (б) «Про фізкультурний рух» від 23 вересня 1929 р., в якій були поставлені завдання: створення єдиного стандарту в фізкультурній роботі та планування, збільшення обсягу, масштабу роботи та охоплення населення в фізкультурній сфері, збільшення впливу державного управління у фізкультурному русі [23, с. 1], а 3 квітня 1930 р. Президія ЦК СРСР прийняла рішення заснувати Всесоюзну Раду фізичної культури [23, с. 2–6.]. На Раду поклалися завдання державного керівництва роботою у сфері фізичної культури.

В Україні ВУЦВК і РНК УСРР для створення єдиного стандарту в розвитку й регулюванні фізичної культури, розширення сфери діяльності та охо-

плення населення була прийнята постанова від 3 серпня 1930 «Про дальші шляхи розвитку фізичної культури в УСРР і Уставу про Всеукраїнську, міські та районів ради фізичної культури УСРР» [24].

Важливим кроком у розвитку фізичної культури та спорту в СРСР стало запровадження 11 березня 1931 р. Всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці та оборони СРСР». З 1934 р. до його структури увійшов дитячий ступінь – «Будь готовий до праці та оборони СРСР» для учнів загальноосвітніх закладів [25, с. 182–183]. Саме цей комплекс визначав зміст навчальних програм і занять з фізичної культури серед школярів.

Через три роки після ухвалення постанови ЦК ВКП(б) «Про фізкультурний рух» (1929) та запровадження Всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці та оборони СРСР» (1931) вийшла нова постанова – «Про роботу піонерської організації» від 21 квітня 1932 р. [26, с. 5–11]. У ній було підбито підсумки десятиріччя піонерського руху (створеного 1922) та визначено завдання на майбутнє, зокрема щодо посилення виховання й боротьби з дитячою безпритульністю. ЦК ВКП(б) визнав виконання попередніх рішень, зокрема постанови «Про фізкультурний рух», організаціями, відповідальними за оздоровлення дітей, незадовільним. Тому було поставлено завдання забезпечити масове охоплення дітей різними формами фізичного виховання, військово-фізкультурною та спортивною роботою. Саме ця постанова створила передумови для зародження мережі дитячих спортивних шкіл (ДСШ). Унаслідок її реалізації розширилася мережа піонерських таборів та дитячих майданчиків. Хоча ДСШ перебували у віданні відділів народної освіти та не мали у власному розпорядженні потужної спортивної інфраструктури профспілкових добровільних спортивних товариств (які налічували сотні стадіонів та залів), на практиці ця проблема вирішувалася через систему шефства. Школи прикріплювалися до добровільних спортивних товариств (ДСТ), які надавали свої споруди для занять дітей та допомагали організовувати спортивну роботу [27, с. 127–128].

У 1936 р. відбулася ліквідація Вищої ради фізичної культури при Центральному Виконавчому Комітеті УСРР. Замість неї було створено Комітет у справах фізкультури і спорту при Раді Народних Комісарів УСРР, який повністю успадкував усі функції та повноваження попередньої структури [28].

У навчальному посібнику вказано, що «у липні 1938 р. уперше проводяться Всесоюзні змагання школярів. Вирішальна роль успішної організації змагань належала ДСШ, яких у рік проведення перших всесоюзних змагань школярів налічувалося понад 140, із загальною кількістю учнів до 23 тис., а з початку 1941 р. – 240, що охоплювали понад 46 тис. учнів» [27, с. 132].

У 1940 р. в Україні понад 620 000 школярів відвідували різноманітні секції фізичної культури та спорту. Працювало 49 ДСШ, в яких займалося понад 6000 спортсменів шкільного віку. Станом на 1 січня 1941 р. в Україні функціонувало 193 стадіони, 1398 спортивних майданчиків та 1430 спортивних залів [29, с. 265–266].

Відновлення спортивної сфери в Україні розпочалося вже в ході війни. Відповідно до рішення ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 7 грудня 1943 р. відновив свою діяльність Комітет у справах фізичної культури і спорту. Ключовим програмним документом стала постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР № 1592 від 20 листопада 1944 р. «Про заходи щодо поліпшення масової фізкультурної та спортивної роботи в УРСР» [29, с. 266]. Основні положення постанови передбачали: відновлення зруйнованих війною спортивних споруд, стадіонів, гімнастичних залів тощо; повернення спортивних об'єктів, що використовувалися не за призначенням; залучення дітей та підлітків до систематичних занять фізичною культурою і спортом; розширення мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл (ДЮСШ) та створення умов для їх роботи; підготовку та перепідготовку фізкультурних кадрів, зокрема тренерів і викладачів.

У 1950-х рр. структура державного управління фізичною культурою і спортом в УРСР неодноразово змінювалася. У 1953 р. Комітет у справах фізкультури і спорту було ліквідовано, а замість нього створено Головне управління з фізичної культури і спорту в складі Міністерства охорони здоров'я УРСР. Проте вже наступного року це рішення скасували, заснувавши Комітет фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР. У 1959 р. цей комітет знову ліквідували, утворивши на його базі Союз спортивних товариств і організацій УРСР [29, с. 267]. Попри те, що такі постійні реорганізації ускладнювали післявоєнне відновлення галузі, саме в ці роки спостерігався значний прогрес у розвитку державного управління в підгалузі дитячого спорту.

«У 1952 р. Міністерство освіти РРФСР спільно з ЦК ВЛКСМ провели першу повоєнну Всеросійську нараду з питань позакласної та позашкільної роботи з дітьми, що узагальнило позитивний досвід діяльності позашкільних установ» [27, с. 148]. У результаті цієї наради Рада Міністрів СРСР розробила та затвердила постанову від 30 квітня 1952 р. № 2140 «Про впорядкування мережі та затвердження типових штатів і посадових окладів працівників позашкільних установ міністерств освіти союзних республік» [30], Секретаріатом Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) 11 червня 1953 р. Постановою № 269 було затверджено Положення «Про

дитячу спортивну школу добровільних спортивних товариств профспілок», що діяло до 1959 р. [31], ці документи визначили форми, зміст та методи роботи ДСШ.

Особливе значення для розвитку спорту та дитячого спорту в країні має Постанова Секретаріату ВЦРПС від 4 грудня 1959 р. «Про затвердження Положення про дитячу спортивну школу добровільних спортивних товариств профспілок» [32]. У розд. I цього Положення визначено статус, мету та основні завдання дитячої спортивної школи: «Дитяча спортивна школа добровільних спортивних товариств профспілок є позашкільною установою з фізичного виховання дітей та підлітків і ставить собі такі основні завдання: надання всебічної допомоги загальноосвітній школі та батькам у вихованні дітей всебічно розвиненими активними будівниками комуністичного суспільства; **підготовка кваліфікованих спортсменів**, готових до праці та оборони соціалістичної Батьківщини; підготовка громадського фізкультурного активу – організаторів спортивно-масової роботи, інструкторів та суддів з видів спорту для фізкультурних колективів» [32].

Створення Союзу спортивних товариств і організацій УРСР та затвердження в 1959 р. Положення «Про дитячу спортивну школу добровільних спортивних товариств профспілок» мали суперечливі наслідки. З одного боку, головним органом, що регулював правовідносини у фізкультурно-спортивній сфері, стала громадська організація. З іншого боку, сама фізкультурно-спортивна сфера набувала ознак самостійної галузі. Особливе значення мав п. 3 розд. I Положення, який уперше на нормативному рівні закріпив завдання підготовки кваліфікованих спортсменів. Це стало свідченням зміни парадигми: від масового спорту та фізичного виховання держава переходила до системної професійної підготовки дітей, орієнтованої на спорт вищих досягнень.

У 1968 р. Постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР «Про поліпшення керівництва фізичною культурою і спортом в Українській РСР» було ліквідовано Раду Союзу спортивних товариств і організацій УРСР. Замість неї створено союзно-республіканський Комітет з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР [33]. Причиною реорганізації стала неспроможність попередньої структури ефективно здійснювати управління галуззю через брак необхідних правових повноважень.

Постановою Комітету з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР від 23 квітня 1969 р. було затверджене «Положення про дитячо-юнацьку спортивну школу» [34]. Суттєвою відмінністю від попереднього типового Положення від 4 грудня 1959 р. стала більш виражена орієнтація дитячого

спорту на підготовку спортивного резерву та досягнення вищих спортивних результатів. Якщо в Положенні 1959 р. підготовка дітей у спортивних школах була зорієнтована на фізичне виховання, масовість і оздоровлення, і лише починалася трансформація в бік підготовки спортивного резерву, то типово Положення 1969 р. містило значні зміни. Зокрема, акцент зміщується з дітей молодшого та середнього віку на підлітків від 15 років. Відповідно виникають нові завдання і засоби їх вирішення: запроваджено систему поетапної спортивної підготовки, посилено увагу до відбору та підготовки спортивного резерву для спорту вищих досягнень, посилено централізоване управління. Сформовано нову модель підготовки: початкова підготовка, навчально-тренувальні групи, групи спортивного вдосконалення. Сама назва «дитячо-юнацька» підкреслювала безперервність підготовки та зв'язок зі спортом вищих досягнень.

Відповідно до затвердженої Постанови від 8 квітня 1974 р. (протокол № 4) Комітет з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР затвердив номенклатуру спортивних шкіл та Постанови «Про номенклатуру позашкільних закладів», затвердженою наказом Міністерства освіти СРСР від 12 січня 1976 р. № 10, дитячо-юнацькі спортивні школи поділялися на дві категорії: дитячо-юнацькі спортивні школи (ДЮСШ) та спеціалізовані дитячо-юнацькі школи олімпійського резерву (СДЮШОР) [34]. Перед СДЮШОР ставилося конкретне завдання, яке відрізняло їх від звичайних ДЮСШ: підготовка висококваліфікованих спортсменів для поповнення збірних команд (країни, республіки, ДСТ, відомства). Саме це визначалося як основний показник ефективності їхньої роботи.

Комітет з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР 3 жовтня 1977 р. затвердив Положення «Про дитячо-юнацьку спортивну школу» та Положення «Про спеціалізовані класи з видів спорту з подовженим днем навчання й поглибленим навчально-тренувальним процесом у позанавчальний час» (протокол № 10) [34]. Продовжуючи попередній вектор розвитку дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спрямований на підвищення результатів у спорті вищих досягнень, окрім вдосконалення організаційних, методичних і матеріальних заходів, з'явилися нові форми роботи. Зокрема, було створено спеціалізовані класи з видів спорту з подовженим днем навчання та поглибленим тренувальним процесом. Якщо раніше ДЮСШ функціонували як окремі установи, то тепер відбулася їх інтеграція із загальноосвітніми школами, що сприяло формуванню єдиної системи підготовки юних спортсменів.

На початку 80-х рр. відбулася зміна парадигми в спортивній сфері: політику держави переорієнтовано зі спорту вищих досягнень на масовий, оздоровчий

та аматорський спорт. Із цією метою затверджено Постанову ЦК КПУ й Ради Міністрів УРСР «Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту в Українській РСР» [35].

У другій половині 80-х рр. відбулася реструктуризація органів управління фізичною культурою і спортом на підставі Постанови Ради Міністрів Української РСР від 22 квітня 1986 р. «Про перетворення Комітету по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР у Державний комітет УРСР по фізичній культурі і спорту» [36]. Відповідно до цієї постанови державний орган управління фізичною культурою і спортом отримав повноваження створювати, реорганізовувати та ліквідовувати установи, організації й заклади в межах республіки, а також затверджувати їхні статuti.

Зміна парадигми спортивної підготовки позначилася на дитячому спорті. 9 квітня 1987 р. набули чинності Положення «Про дитячо-юнацьку спортивну школу (ДЮСШ), спеціалізовану дитячо-юнацьку школу олімпійського резерву (СДЮШОР)» та Положення «Про спеціалізовані класи з видів спорту з подовженим днем навчання та поглибленим навчально-тренувальним процесом у загальноосвітніх школах» [37]. Значні зміни в державній політиці щодо дитячого спорту 1987 р. проявилися в таких аспектах:

- 1) мета та завдання – перехід від поетапної підготовки дітей-спортсменів і жорсткого відбору до збірних команд СРСР до розвитку особистості та загальної освіти;
- 2) права учнів спортивних шкіл – трансформація статусу дитини з об'єкта навчально-тренувального процесу, чия цінність визначалася виключно спортивними досягненнями, до суб'єкта, наділеного правами на безпеку, охорону здоров'я, спорт і освіту, які набувають рівнозначного значення;
- 3) навчально-тренувальний процес – відхід від жорсткої поетапної системи підготовки з фіксованими нормативно-оцінювальними критеріями на користь гнучкої, адаптивної системи, що допускає варіативні плани в навчально-тренувальному процесі та посилює медичний контроль.

Постановою Ради Міністрів Української РСР «Питання Державного комітету УРСР у справах молоді, фізичної культури та спорту» від 13 вересня 1990 р. № 251 було ліквідовано Державний Комітет фізичної культури і спорту УРСР та створено Державний комітет УРСР у справах молоді, фізичної культури і спорту [38].

Радянський період розвитку дитячого спорту в Українській РСР слід розглядати як етап формування адміністративно-командної моделі публічного

управління у сфері фізичної культури та спорту. Дитячий спорт був інтегрований у систему державного планування та виступав елементом реалізації публічної функції держави щодо мобілізаційної підготовки населення та формування спортивного резерву.

Організаційно-правова конструкція дитячо-юнацьких спортивних шкіл (ДЮСШ) та спеціалізованих шкіл олімпійського резерву (СДЮШОР) будувалася за принципами жорсткої централізації, адміністративної підпорядкованості та імперативного методу правового регулювання. Правовідносини у сфері дитячого спорту мали виразний вертикальний характер: суб'єкт владних повноважень (державні органи управління фізичною культурою і спортом) – керований об'єкт (спортивна школа та дитина як учасник підготовки). Правовий статус дитини-спортсмена у цій системі характеризувався: відсутністю автономної диспозитивності; включенням у регламентовану систему планових показників і розрядних нормативів; підпорядкуванням режиму тренувального процесу, визначеному адміністративними актами; домінуванням державного інтересу над індивідуальним.

Отже, дитина виступала не самостійним суб'єктом спортивних правовідносин, а елементом об'єкта адміністративного впливу в межах реалізації державної спортивної політики. Навіть пізніші нормативні акти 1980-х рр., що містили ознаки гуманізації та розширення гарантій охорони здоров'я, не змінили базової адміністративно-правової природи цих відносин.

Тому радянський період слід кваліфікувати як стадію інституціоналізації об'єктної моделі правового статусу дитини у сфері спорту, що ґрунтувалася на імперативному методі регулювання, централізованому управлінні та пріоритеті державного інтересу.

Сучасний період Української держави (з 1991 р. і дотепер)

Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. в Україні розпочалися демократичні реформи, що докорінно змінили державний устрій та започаткували трансформацію правової системи й державного управління. Відбувся перехід від державоцентристської моделі до людиноцентристської, від адміністративно-командної системи управління до публічно-адміністративної. Владу було поділено на три незалежні гілки – законодавчу, виконавчу та судову, що відповідало демократичним стандартам.

Ці зміни безпосередньо вплинули й на сферу фізичної культури та спорту. Почалося формування нової національної спортивної політики, перегляд застарілих радянських норм і створення власного законодавства. Для дитячого спорту це означало потребу в переосмисленні мети, завдань і методів

роботи, оновленні нормативно-правового забезпечення та чіткого визначення правового статусу дитини-спортсмена.

Важливим програмним актом у сфері державної політики розвитку спорту після здобуття незалежності та прийняття першого Закону України «Про фізичну культуру та спорт» від 1993 р. [39] став Указ Президента України «Про державну підтримку розвитку фізичної культури і спорту в Україні» від 22 червня 1994 р. № 334/94 [40]. Указ визначив основні напрями державної підтримки розвитку фізичної культури і спорту, зокрема передбачив заходи щодо збереження та розвитку мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл. Прийняття цього документа сприяло збереженню та подальшому функціонуванню, вдосконаленню системи підготовки спортивного резерву, сформованої у попередній історичний період.

Основоположні засади у сфері спорту та дитячого спорту визначено Конституцією України та міжнародними нормативно-правовими актами, зокрема: Конвенцією про права дитини від 20 листопада 1989 р. (ратифікація від 27 лютого 1991 р.) [41], Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (ратифікація від 17 липня 1997 р.) [42], Міжнародною хартією фізичного виховання, фізичної активності та спорту від 21 листопада 1978 р. [43], Переглянутою Європейською спортивною хартією від 13 жовтня 2021 р. [44], Міжнародною конвенцією про боротьбу з допінгом у спорті від 18 листопада 2005 р. (ратифікація від 3 серпня 2006 р.) [45].

Також важливе значення в регулюванні національного спорту мають документи міжнародних спортивних федерацій. Хоча вони не є частиною національного законодавства України, їхні норми стають обов'язковими для національних федерацій і, відповідно, для спортсменів (зокрема юніорів), які беруть участь у міжнародних змаганнях. Ідеться, наприклад, про статuti та регламенти ФІФА, УЄФА, FINA, FIE, IJF тощо.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює спортивну сферу в Україні, є Закон України «Про фізичну культуру і спорт» [39], прийнятий Верховною Радою України 24 грудня 1993 р. Нова редакція цього Закону була ухвалена 17 листопада 2009 р. та набрала чинності 1 січня 2011 р. Хоча концептуальних змін закон не зазнав, було суттєво оновлено його структуру, а також уточнено термінологічний апарат. Загалом із часу прийняття в 1993 р. до закону 39 разів вносилися зміни.

Особливістю правового регулювання дитячого спорту є його міжвідомчий характер. ДЮСШ як основний осередок підготовки юних спортсменів, з одного боку, належать до системи фізичної культури і спорту (підпорядкування Міністерству молоді та спорту), а з іншого – функціонують як заклади

позашкільної освіти (підпорядкування Міністерству освіти і науки). Це зумовлює застосування до сфери дитячого спорту, окрім профільного, також норм Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. [46] та Закону України «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р. [47], які визначають засади діяльності, права та обов'язки учасників освітнього процесу, зокрема й у спортивних школах.

Як було зазначено вище, основним державним органом, що здійснює публічне адміністрування у сфері дитячого спорту, є Міністерству молоді та спорту України, яке було створено за Указом Президента України від 24 липня 2013 р. № 390/2013 [48], а також було схвалено постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 220 Положення «Про Міністерство молоді та спорту України» [49]. Варто зауважити, що в період від проголошення незалежності до 2013 р. центральний орган виконавчої влади, відповідальний за формування та реалізацію державної політики у сфері спорту, неодноразово ліквідовувався та реорганізовувався.

Перший етап розвитку органу виконавчої влади у сфері спорту тривав з 1991 р. по 2005 р. Він розпочався із заснування Міністерства України у справах молоді і спорту, що діяло на підставі положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 1991 р. № 242 [50]. Однак 8 червня 1992 р. було прийнято нове Положення про це Міністерство (постанова Кабінету Міністрів України № 312 [51]). Та в 1996 р. міністерство ліквідували, створивши на його базі Державний комітет України з фізичної культури і спорту, затверджений Указом Президента України від 14 листопада 1996 р. № 1078/96 [52].

Наступні зміни в центральних органах виконавчої влади відбулися у 2000 р., коли було ліквідовано Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Державний комітет України з фізичної культури і спорту та Державний комітет України по туризму. Натомість на підставі Указу Президента України від 31 травня 2000 р. № 740/2000 створено Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, положення про яке було затверджено цим же Указом [53].

Однак вже 22 листопада 2001 р. Указом Президента № 1132/2001 цей Комітет було реорганізовано і на його базі були створені три окремі структури: Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Державний комітет України з питань фізичної культури і спорту та Державну туристичну адміністрацію України [54].

Другий етап удосконалення системи публічного адміністрування фізичною культурою і спортом розпочався у 2005 р. у межах адміністративної реформи,

що ознаменувалася поверненням до міністерської моделі управління. Згідно з Указом Президента України від 26 лютого 2005 р. № 381/2005, шляхом реорганізації Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді та Державного комітету України з питань фізичної культури і спорту було створено Міністерство України у справах молоді та спорту [55].

Уже 18 серпня 2005 р. цей орган було перейменовано на Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, а його Положення затверджено Указом Президента України № 1176/2005 [56].

Третій етап реорганізації органів виконавчої влади у сфері спорту відбувся у 2010–2011 рр. у межах адміністративної реформи 2010 р. На цьому етапі функції молодіжної та спортивної політики було інтегровано в систему освіти. Згідно з Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010, шляхом реорганізації Міністерства освіти і науки України та Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту було утворено Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, а також Державну службу молоді та спорту України як центральний орган виконавчої влади [57]. Положення про новостворене Міністерство було затверджено Указом Президента від 8 квітня 2011 р. № 410/2011 [58].

Подальший розвиток системи управління ознаменувався виданням Указу Президента від 31 травня 2011 р. № 636/2011, яким було затверджено Положення про Державну службу молоді та спорту України, що визначило її завдання, функції та правовий статус [59].

У 2013 р. за Указом Президента України від 24 липня 2013 р. № 390/2013 [48] утворено окреме Міністерство молоді та спорту України та визначено його статус як центрального органу виконавчої влади, який формує та реалізує державну політику у сфері молоді та спорту.

Також доцільно вказати на вплив на регулювання дитячого спорту в Україні Розпорядження Кабінету Міністрів України про схвалення «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» від 1 квітня 2014 р. № 333-р, що докорінно змінило роль центральних органів виконавчої влади у регулюванні сфери дитячого спорту [60].

Отже, сучасна система публічного адміністрування сферою дитячого спорту в Україні трансформувалася у багаторівневу модель адміністративно-правового регулювання, в межах якої функції розвитку дитячого спорту та закладів дитячо-юнацьких спортивних шкіл розподіляються між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Відповідно до чинного Закону України «Про фізичну культуру і спорт», Положення «Про Міністерство молоді та спорту України», Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», до повноважень центральних органів виконавчої влади (Кабінет Міністрів України та Міністерство молоді та спорту України) належать:

- 1) нормотворча функція – формування державної політики у сфері фізичної культури і спорту
- 2) регуляторна функція – встановлення стандартів діяльності спортивних шкіл, вимог до тренерів, програм підготовки;
- 3) координаційна функція – узгодження діяльності різних суб'єктів спортивної системи;
- 4) контрольна функція – моніторинг дотримання законодавства та державних стандартів;
- 5) програмно-стратегічна функція – розроблення державних програм розвитку фізичної культури і спорту.

Так, центральний рівень визначає правила функціонування системи, але не здійснює безпосереднього управління більшістю спортивних закладів.

До повноважень органів місцевого самоврядування належать:

- 1) створення, реорганізація та ліквідація дитячо-юнацьких спортивних шкіл;
- 2) фінансове забезпечення з місцевих бюджетів;
- 3) утримання матеріально-технічної бази;
- 4) організація тренувального процесу;
- 5) створення умов для занять фізичною культурою і спортом населення;
- 6) забезпечення кадрового комплектування закладів.

Отже, саме місцевий рівень виконує операційно-управлінську функцію, тобто здійснює безпосереднє забезпечення діяльності ДЮСШ.

До початку децентралізації в 2014 р. ці повноваження належали переважно органам центральної виконавчої влади, зокрема Міністерству молоді та спорту України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 993 було затверджено Положення «Про дитячо-юнацьку спортивну школу» [61]. Положення про ДЮСШ є основним нормативно-правовим актом, що визначає правові, організаційні та фінансові засади діяльності закладів спеціалізованої позашкільної освіти спортивного спрямування. Документ встановлює типи ДЮСШ, визначає порядок зарахування учнів, а також

регламентує організацію навчально-тренувального процесу, спрямованого на фізичний розвиток дітей та молоді, виявлення і розвиток їх спортивних здібностей у визнаних в Україні видах спорту.

До прийняття цього Положення діяльність ДЮСШ регулювалася загальним Положенням «Про позашкільний навчальний заклад», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 433 від 6 травня 2001 р. «Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів і Положення про позашкільний навчальний заклад» [62].

Наступним нормативним актом, що деталізує організацію навчально-тренувальної роботи ДЮСШ відповідно до пп. 15, 21 Положення «Про дитячо-юнацьку спортивну школу», є наказ Міністерства молоді та спорту України від 17 січня 2015 р. № 67 «Про організацію навчально-тренувальної роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл» [63]. Цей документ визначає порядок формування та наповненості навчально-тренувальних груп, встановлює тижневий режим навчально-тренувального процесу в ДЮСШ, а також визначає мінімальний вік зарахування учнів до спортивних шкіл залежно від виду спорту.

Окремо слід навести типові «Навчальні програми для закладів фізичної культури і спорту з видів спорту» в Україні, що затверджуються Міністерством молоді та спорту України. Це нормативно-методичні документи, що визначають структуру, зміст та нормативи спортивної підготовки учнів різних вікових груп та рівнів майстерності. Зазначені програми охоплюють олімпійські та неолімпійські види, та передбачають поетапну організацію спортивної підготовки, зокрема початковий, базовий, спеціалізований етапи, а також етап підготовки до вищих спортивних досягнень [64].

До системи державного регулювання спортивної сфери належать також програмні та стратегічні акти державної політики, які визначають загальні напрями розвитку фізичної культури і спорту, зокрема дитячого спорту. До таких документів належать державні стратегії, концепції та державні цільові програми, що формують довгострокові орієнтири розвитку спортивної сфери.

Серед основних документів цього рівня слід відзначити такі, як: *Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту*, затверджена Указом Президента України від 28.09.2004 р. № 1148/2004 [65]; *Постанова Верховної Ради України «Про інформацію Кабінету Міністрів України щодо діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з розвитку фізичної культури і спорту»* від 17.11.2006 р. № 372-V [66]; *Національна стратегія з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 р.*

«Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація», схвалена Указом Президента України від 09.02.2016 р. № 42/2016 [67]; *Стратегія розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року*, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 04.11.2020 р. № 1089 [68]; *Державна цільова соціальна програма розвитку фізичної культури і спорту на період до 2030 року*, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.12.2025 р. № 1493-р. [69] тощо.

Зазначені документи визначають стратегічні пріоритети державної політики у сфері фізичної культури і спорту, формують основні напрями розвитку спортивної інфраструктури, системи підготовки спортсменів та залучення населення, зокрема дітей і молоді, до регулярної рухової активності.

Висновки

В імперський період дитина фактично була відсутня як самостійна правова категорія у сфері спорту. Розвиток спортивної діяльності відбувався переважно у формі клубної системи, що формувалася на основі громадських ініціатив та розвитку елементів громадянського суспільства. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виникали спортивні товариства та клуби, що поступово об'єднувалися у спортивні союзи та федерації. Водночас правове регулювання діяльності таких організацій здійснювалося через законодавство про громадські об'єднання, яке встановлювало вікові обмеження для їх членства. У зв'язку з цим особи віком до 18 років фактично не могли бути повноцінними учасниками спортивних товариств, що зумовлювало відсутність інституційно оформленої системи дитячого спорту. Подальший розвиток цієї моделі був перерваний унаслідок кардинальних політичних змін початку ХХ ст. та трансформації державної системи управління.

Радянський період розвитку правового регулювання дитячого спорту умовно можна поділити на два основні етапи. Перший етап ознаменувався становленням централізованої системи державного управління фізичною культурою і спортом та формуванням спортивно-виховної моделі підготовки молоді. Основною метою розвитку фізичної культури і спорту було фізичне виховання молодого покоління, підготовка його до праці та оборони держави в умовах індустріалізації.

Після Другої світової війни радянський спорт поступово перетворено на важливий елемент міжнародної політики. У цей період формується система змагального спорту, орієнтована на досягнення високих спортивних результатів на міжнародній арені. Метою правового регулювання стає створення єдиної централізованої системи відбору та підготовки спортивного резерву, у якій дитячий спорт виступає початковою ланкою підготовки спортсменів.

Так, радянський період дитина у спортивній сфері розглядалася передусім як об'єкт державної спортивної політики, основною функцією якого була підготовка спортивного резерву для системи спорту вищих досягнень.

Після здобуття незалежності важливе значення для подальшого розвитку дитячого спорту в Україні мав Указ Президента України «Про державну підтримку розвитку фізичної культури і спорту в Україні» від 22 червня 1994 р. № 334/94, який сприяв збереженню організаційної системи спорту, сформованої у радянський період. Одним із ключових елементів цієї системи залишилася мережа дитячо-юнацьких спортивних шкіл. Разом з організаційною моделлю функціонування дитячого спорту були успадковані й окремі правові проблеми та суперечності регулювання, які в умовах централізованої системи управління раніше не мали істотного впливу на функціонування спортивної сфери.

Аналіз сучасного законодавства України у сфері фізичної культури і спорту свідчить про наявність фрагментарного правового регулювання статусу дітей, які систематично займаються спортивною діяльністю та беруть участь у спортивних змаганнях. У системі нормативно-правових актів дитина водночас виступає як здобувач позашкільної освіти, спортсмен та учасник спортивних змагань, що формує різні за своєю правовою природою правовідносини – освітні, спортивні та адміністративні. Окремої уваги заслуговує той факт, що змагальні правовідносини у дитячому спорті практично не врегульовані на рівні Закону «Про фізичну культуру і спорт» та інших підзаконних нормативно-правових актів. Водночас чинним законодавством не сформовано цілісного правового статусу дитини-спортсмена як самостійного суб'єкта спортивних правовідносин, що свідчить про незавершеність трансформації від об'єктної моделі державної спортивної політики до правосуб'єктної моделі правового регулювання.

Подальший розвиток адміністративно-правового регулювання дитячого спорту в Україні потребує формування комплексної правової моделі, що забезпечить визначення правового статусу дитини-спортсмена та гарантій її прав у сфері спортивної діяльності.

Список використаних джерел

- [1] Зведений звіт позашкільних навчальних закладів станом на 01.01.2017 р. (без ДЮСШ) : Державна служба статистики України. URL: <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/1-pz-zvedena-16-17.pdf> (дата звернення: 05.02.2026).
- [2] Зведений звіт позашкільних навчальних закладів станом на 01.01.2020 р. (без ДЮСШ) / Державна служба статистики України. URL: <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/08/1-pz-zvedena-19-20.pdf> (дата звернення: 05.02.2026).
- [3] Зведений звіт позашкільних навчальних закладів станом на 01.01.2025 р. (без ДЮСШ) / Державна служба статистики України. URL: <https://iea.gov>.

- ua/wp-content/uploads/2025/04/1-pz-derj-kom-priv-2025.pdf (дата звернення: 05.02.2026).
- [4] Зведені звіти про діяльність дитячо-юнацьких спортивних шкіл (спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву) / Міністерство молоді та спорту України. URL: <https://mms.gov.ua/sport/dityacho-yunackij-ta-rezervnij-sport/dityacho-yunackij-sportivni-shkoli/zviti-po-dyussh> (дата звернення: 05.02.2026).
- [5] Функціонування дитячо-юнацьких спортивних шкіл, у тому числі підпорядкованих фізкультурно-спортивним товариствам в умовах децентралізації влади від 22 лютого 2017 р. / Верховна Рада України. Комітет з питань молоді та спорту. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novynu/141000.html> (дата звернення: 25.02.2026).
- [6] Вербицький В. А., Бондаренко І. Г. Історія фізичної культури та спорту в Україні : навч. посіб. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.
- [7] Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825. Т. XXI. Санкт-Петербург, 1830. 1083 с.
- [8] Елистратов А. И. Основные начала административного права. Москва : Г.А. Лемана, 1914. 332 с.
- [9] Доценко В. О., Лощихін О. М. Правове регулювання діяльності громадських об'єднань у Російській імперії у XIX – на початку XX століття. *Науково-практичний журнал. Право.ua*. 2015. № 4. С. 5–10.
- [10] Магась-Демидас Ю. І., Магась В. О. Правове регулювання діяльності громадських об'єднань в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. 2023. № 6(20). С. 275–283. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-6\(20\)-275-283](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-6(20)-275-283).
- [11] Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLIV. Отделение первое. Санкт-Петербург, 1873. 9633 с.
- [12] Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXV. Отделение первое. Санкт-Петербург. 1908. 1109 с.
- [13] Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXVI. Отделение первое. Санкт-Петербург. 1909. 1157 с.
- [14] Нагірняк А. Я. До історії створення та діяльності спортивного товариства «Сокіл» у Львові (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2008. № 634. С. 26–31.
- [15] Вацеба О. «Kultura fizyczna ludnosci ukrainskiej (1868-1939) – як відображення унікальності спортивно-гімнастичного руху в Галичині початку XX століття. *Вісник Прикарпатського університету «Фізична культура»*. 2009. Вип. 10. С. 118–121.
- [16] Basic Law of 21 December 1867 on the General Rights of Nationals in the Kingdoms and Lndner represented in the Council of the Realm. URL: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/08/Basic-Law-on-the-General-Rights-of-Nationals-Austria-1867.pdf?x18231#:~:text=Art.-,12.,%2C%20print%2C%20or%20pictorial%20representation> (last accessed: 16.03.2026).
- [17] Agergaard S., Redelius K., Strandbu, A. Children's Rights to and in Sport: A Comparative Analysis of Organizational Policies in the Scandinavian Countries. *Social Sciences*. 2024. Vol. 13, issue 4. Art. 216. <https://doi.org/10.3390/socsci13040216>.
- [18] Пономарьов А. А. Правове регулювання дитячого спорту: досвід України, Норвегії, Японії, Естонії та Республіки Азербайджан. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 124–145. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.327081>.

- [19] Костенко Л. Д. Позашкільна освіта України в першій половині ХХ століття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. Вип. 74. Т. 1. С. 23–27. <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.74-1.4>.
- [20] Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917-1918 гг. / Упр. делами Совнаркома СССР. Москва, 1942. 1483 с.
- [21] Лузан П. Г., Васюк О. В. *Історія педагогіки та освіти* : навч. посіб., 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : ДАКККіМ, 2010. 296 с.
- [22] Мовчан О. М. *Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1923-1924* : довід. вид. Київ, 2009. 271 с.
- [23] Сборник материалов, конспектов и программ. Гос. центр. ин-т физ. культуры. Ч. 1. Москва : Физкультура и туризм, 1931. 960 с.
- [24] *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1930 рік*. Харків : Газетна фабрика ім. В. Блакитного, 1930. 810 с.
- [25] *Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту* : в 3 т. Т. 1: Абсолютный рекорд – Клинич / глав. ред. Г. И. Кукушкин. Москва : Физкультура и спорт, 1961. 378 с.
- [26] *Десять лет пионерорганизации СССР*. Москва-Самара, 1932. 19 с.
- [27] Кулинка И. Ф. *История и организация физической культуры* : учеб. пособие для учащихся пед. уч-щ по спец. № 1910 «Физ. воспитание». Москва : Просвещение, 1982. 223 с.
- [28] *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1936 рік*. № 1-36. Київ : Друкарня видавництва «Пролетарська Правда», 1936. 366 с.
- [29] Гасюк І. Л. Еволюція організаційно-правових основ державного управління фізичною культурою і спортом на українських землях наприкінці ХІХ ст. та в радянський період. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4(32). С. 261–272.
- [30] Об упорядочении сети и утверждении типовых штатов и должностных окладов работников внешкольных учреждений министерств просвещения союзных республик : Постановление Совета Министров СССР от 30.04.1952 г. № 2140. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16264.htm> (дата звернення: 20.02.2026).
- [31] Об утверждении «Положения о детской спортивной школе добровольных спортивных обществ профсоюзов» : Постановление Секретариата ВЦСПС от 11.06.1953 г. № 269. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16264.htm> (дата звернення: 21.02.2026).
- [32] Об утверждении «Положения о детской спортивной школе добровольных спортивных обществ профсоюзов» : Постановление Секретариата ВЦСПС от 04.12.1959 Протокол № 21, п. 1. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16264.htm> (дата звернення: 21.02.2026).
- [33] Про поліпшення керівництва фізичною культурою і спортом в Українській РСР : Постанова Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР. ЗП УРСР. 1968. № 11. Ст. 3-5.
- [34] Об утверждении «Положения о детско-юношеской спортивной школе» и «Положения о специализированных классах по видам спорта с продленным днем обучения и углубленным учебно-тренировочным процессом в неучебное время» : Постановление Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР от 03.10.1977 Протокол № 10. URL: <https://e-ecolog>.

- ru/docs/nNG_r99wwQs5Z6f5tK3OY?utm_referrer=https%3A%2F%2Fe-ecolog.ru%2Fdocs%2F%2FnNG_r99wwQs5Z6f5tK3OY%3Futm_referrer%3Dhttps%253A%252F%252Fwww.google.com%252F (дата звернення: 21.12.2025).
- [35] Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту в Українській РСР : Постанова Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР від 16.10.1981 р. ЗП УРСР. 1981. № 11. Ст. 3-11.
- [36] Про перетворення Комітету по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР у Державний комітет УРСР по фізичній культурі і спорту : Постанова Ради Міністрів Української РСР від 22.04.1986 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=148-86-%EF#Text> (дата звернення: 14.03.2026).
- [37] О введении в действие положения о детско-юношеской спортивной школе, специализированной детско-юношеской школе олимпийского резерва, специализированных классах по видам спорта : Приказ Государственного Комитета СССР по физической культуре и спорту от 09.04.1987 г. № 228. URL: <https://rulaws.ru/acts/Prikaz-Goskomспорта-SSSR-ot-09.04.1987-N-228/> (дата звернення: 19.01.2026).
- [38] Питання Державного комітету УРСР у справах молоді, фізичної культури та спорту : Постанова Ради Міністрів Української РСР від 13.09.1990 р. № 251. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=251-90-%EF#Text> (дата звернення: 19.01.2026).
- [39] Про фізичну культуру та спорт : Закон України від 24.12.1993 р. № 3808-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення: 15.01.2026).
- [40] Про державну підтримку розвитку фізичної культури і спорту в Україні : Указ Президента України від 22.06.1994 р. № 334/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/94#Text> (дата звернення: 10.01.2026).
- [41] Конвенція про права дитини : Міжнар. док. від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.02.2026).
- [42] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнар. док. від 4.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.02.2026).
- [43] Міжнародна хартія фізичного виховання, фізичної активності та спорту : Міжнар. док. від 21.11.1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_350#Text (дата звернення: 10.02.2026).
- [44] Переглянута Європейська спортивна хартія : Міжнар. док. від 13.10.2021 р. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhнародna_dijalnist/Spivrobotnuctvo%20z%20radoy%20EU/PREMS%20039224%20UKR%202584%20Revised%20European%20Sports%20Charter.pdf (дата звернення: 10.02.2026).
- [45] Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті : Міжнар. док. від 18.11.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_007#Text (дата звернення: 10.02.2026).
- [46] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 19.02.2026).
- [47] Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 р. № 1841-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14/ed20241115#Text> (дата звернення: 19.02.2026).
- [48] Про Положення про Міністерство молоді та спорту України : Указ Президента України від 24.07.2013 р. № 390/2013. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3902013-15493> (дата звернення: 19.03.2026).

- [49] Про затвердження Положення про Міністерство молоді та спорту України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.03.2026).
- [50] Питання Міністерства України у справах молоді і спорту : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.1991 р. № 242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242-91-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.02.2026).
- [51] Питання Міністерства України у справах молоді і спорту : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.1992 р. № 312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-92-%D0%BF> (дата звернення: 12.02.2026).
- [52] Про Положення про Державний комітет України з фізичної культури і спорту : Указ Президента України від 14.11.1996 р. № 1078/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1078/96#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [53] Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України : Указ Президента України від 31.05.2000 р. № 740/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740/2000#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [54] Про реорганізацію Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України : Указ Президента України від 22.11.2001 р. № 1132/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132/2001#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [55] Про Міністерство України у справах молоді та спорту : Указ Президента України від 26.02.2005 р. № 381/2005. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3812005-2287> (дата звернення: 20.03.2026).
- [56] Про Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту : Указ Президента України від 18.08.2005 р. № 1176/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176/2005/ed20050818#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [57] Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 р. № 1085/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [58] Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : Указ Президента України від 08.04.2011 р. № 410/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410/2011#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [59] Про Положення про Державну службу молоді та спорту України : Указ Президента України від 31.05.2011 р. № 636/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636/2011#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [60] Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.03.2026).
- [61] Про затвердження Положення про дитячо-юнацьку спортивну школу : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. № 993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2008-%D0%BF#n222> (дата звернення: 21.03.2026).
- [62] Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів і Положення про позашкільний навчальний заклад : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2001 р. № 433. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.03.2026).
- [63] Про організацію навчально-тренувальної роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл : Наказ Міністерства молоді та спорту України від 17.01.2015 р. № 67. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0119-15#n107> (дата звернення: 21.03.2026).

- [64] Навчальні програми для закладів фізичної культури і спорту з видів спорту / Міністерства молоді та спорту України. URL: <https://mms.gov.ua/sport/dityachouyackij-ta-rezervnij-sport/navchalni-programi-dlya-zakladiv-fizichnoyi-kulturi-i-sportu-z-vidiv-sportu> (дата звернення: 21.03.2026).
- [65] Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту : Указ Президента України від 28.09.2004 р. № 1148/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1148/2004#Text> (дата звернення: 21.03.2026).
- [66] Про інформацію Кабінету Міністрів України щодо діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з розвитку фізичної культури і спорту : Постанова Верховної Ради України від 17.11.2006 р. № 372-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372-16#Text> (дата звернення: 21.03.2026).
- [67] Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 р. «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація» : Указ Президента України від 09.02.2016 р. № 42/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/2016#Text> (дата звернення: 21.03.2026).
- [68] Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.11.2020 р. № 1089. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.03.2026).
- [69] Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2030 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.12.2025 р. № 1493-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1493-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 21.03.2026).

References

- [1] State Statistics Service of Ukraine. (2017). *Consolidated report on extracurricular educational institutions as of January 1, 2017 (excluding DIuSSH)*. Retrieved from <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/1-pz-zvedena-16-17.pdf>.
- [2] State Statistics Service of Ukraine. (2020). *Consolidated report on extracurricular educational institutions as of January 1, 2020 (excluding DIuSSH)*. Retrieved from <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/08/1-pz-zvedena-19-20.pdf>.
- [3] State Statistics Service of Ukraine. (2025). *Consolidated report on extracurricular educational institutions as of January 1, 2025 (excluding DIuSSH)*. Retrieved from <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/1-pz-derj-kom-priv-2025.pdf>.
- [4] Ministry of Youth and Sports of Ukraine. *Consolidated reports on the activities of children's and youth sports schools (specialized children's and youth sports schools of the Olympic reserve)*. Retrieved from <https://mms.gov.ua/sport/dityachouyacki-sportivni-shkoli/zviti-po-dyussh>.
- [5] Verkhovna Rada of Ukraine Committee on Youth and Sports. *Functioning of children's and youth sports schools, including those subordinate to physical culture and sports societies in the context of decentralization of power*. (February 22, 2017). Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/141000.html>.
- [6] Verbytskyi, V.A., & Bondarenko, I.H. (2014). *History of physical culture and sports in Ukraine*. Mykolaiv: Petra Mohyly ChDU.
- [7] *The Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. (1830). The First Collected: from 1649 to 12 December 1825. Vol. XXI. Sankt-Peterburg.
- [8] Elistratov, A.I. (1914). *The basic principles of administrative law*. Moscow: G.A. Lemana.

- [9] Dotsenko, V.O., & Loshchykhin, O.M. (2015). Legal regulation of the activities of public associations in the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries. *Scientific and Practical Journal. Pravo.ua*, 4, 5-10.
- [10] Mahas-Demydas, Yu.I., & Mahas, V.O. (2023). Legal regulation of public associations activities in the Russian empire in the late 19th - early 20th centuries. *Scientific innovations and advanced technologies (Series "Management and Administration", Series "Law", Series "Economics", Series "Psychology", Series "Pedagogy")*, 6(20), 275-283. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-6\(20\)-275-283](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-6(20)-275-283).
- [11] *The Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. (1873). The Second Collected. Vol. XLIV. Assembly One. Sankt-Peterburg.
- [12] *The Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. (1908). The Ehirid Collected. Vol. XX. Assembly One. Sankt-Peterburg.
- [13] *The Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. (1909). The Ehirid Collected. Vol. XXVI. Assembly One. Sankt-Peterburg.
- [14] Nahirniak, A.Ya. (2008). To the history of the creation and activities of the sports society "Sokil" in Lviv (late 19th - early 20th centuries). *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 634, 26-31.
- [15] Vatsaba, O. (2009). Kultura fizyczna ludnosci ukraińskiej (1868-1939) – as a reflection of the uniqueness of the sports and gymnastics movement in Galicia at the beginning of the 20th century. *Bulletin of the Precarpathian University "Physical Culture"*, 10, 118-121.
- [16] Law of Nationals in the Kingdoms and Lander represented in the Council of the Realm "Basic Law on the General Rights". (December 21, 1867). Retrieved from <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/08/Basic-Law-on-the-General-Rights-of-Nationals-Austria-1867.pdf?x18231#:~:text=Art.-,12.,%2C%20print%2C%20or%20pictorial%20representation>.
- [17] Agergaard, S., Redelius, K., & Strandbu, A. (2024). Children's Rights to and in Sport: A Comparative Analysis of Organizational Policies in the Scandinavian Countries. *Social Sciences*, 13(4), 216. <https://doi.org/10.3390/socsci13040216>.
- [18] Ponomarov, A. A. (2025). Legal Regulation of Children's Sports: The Experience of Ukraine, Norway, Japan, Estonia, and the Republic of Azerbaijan. *Problems of Legality*, 169, 124-145. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.327081>.
- [19] Kostenko, L.D. (2021). Out-of-school education of Ukraine in the first half of the XX century. *Pedagogy of the Formation of a Creative Personality in Higher and General Education Schools*, 74(1), 23-27. <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.74-1.4>.
- [20] Administration of the Council of People's Commissars of the USSR. (1942). *Collection of laws and orders of the workers' and peasants' government for 1917-1918*. Moscow.
- [21] Luzan, P.H., & Vasiuk, O.V. (2010). History of pedagogy and education. (2nd ed.). Kyiv: DAKKKiM.
- [22] Movchan, O.M. (2009). Ukraine: Chronicle of the 20th Century. Years 1923-1924. Kyiv.
- [23] Collection of materials, notes, and programs. State Center for Physical Culture. Part 1. (1931). Moscow: Physical Culture and Tourism.
- [24] *Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine. 1930.*(1930). Kharkiv: V. Blakytynoho Newspaper Factory.
- [25] Kukushkin, G.I. (Ed.). (1961). *Encyclopedic Dictionary of Physical Education and Sports*. (Vols. 1-3). Vol. 3: *Absolute Record – Clinch*. Moscow: Physical Education and Sport.

- [26] Ten years of the USSR Pioneer Organization. (1932). Moscow-Samara.
- [27] Kulinko, I.F. (1982). History and organization of physical education. Moscow: Prosveshchenie.
- [28] *Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine. 1936. No. 1-36.* (1936). Kyiv: Printing house of the publishing house "Proletarska Pravda".
- [29] Hasiuk, I.L. (2009). Evolution of organizational and legal foundations of state management of physical culture and sports in Ukrainian lands at the end of the 19th century and in the Soviet period. *University Scientific Notes*, 4(32), 261-272.
- [30] Resolution of the Council of Ministers of the USSR No. 2140 "On streamlining the network and approving standard staffing levels and salaries of employees of extracurricular institutions of the ministries of education of the union republics". (April 30, 1952). Retrieved from <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16264.htm>.
- [31] Resolution of the Secretariat of the All-Union Central Council of Trade Unions No. 269 On approval of the "Regulations on the children's sports school of voluntary sports societies of trade unions". (June 11, 1953). Retrieved from <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16264.htm>.
- [32] Resolution of the Secretariat of the All-Union Central Council of Trade Unions Protocol No. 21 clause 1 On approval of the "Regulations on the children's sports school of voluntary sports societies of trade unions". (December 4, 1959). Retrieved from <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16264.htm>.
- [33] Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR "On improving the management of physical culture and sports in the Ukrainian SSR". (1968). Collection of Resolutions of the Ukrainian SSR, 11, Art. 3-5.
- [34] Resolution of the Committee on Physical Culture and Sports under the Council of Ministers of the USSR Protocol No. 10 On approval of the "Regulations on the Children's and Youth Sports School" and "Regulations on specialized classes in sports with an extended day of study and in-depth educational and training process outside of school hours". (October 3, 1977). Retrieved from https://e-ecolog.ru/docs/nNG_r99wwQs5Z6f5tK3OY?utm_referrer=https%3A%2F%2Fe-ecolog.ru%2Fdocs%2FnNG_r99wwQs5Z6f5tK3OY%3Futm_referrer%3Dhttps%253A%252F%252Fwww.google.com%252F.
- [35] Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR "On the further increase in the mass participation of physical culture and sports in the Ukrainian SSR". (October 16, 1981). Collection of Resolutions of the Ukrainian SSR, 11, Art. 3-11.
- [36] Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR "On the transformation of the Committee on Physical Culture and Sports under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR into the State Committee of the Ukrainian SSR for Physical Culture and Sports". (April 22, 1986). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=148-86-%EF#Text>.
- [37] Order of the USSR State Committee for Physical Culture and Sports No. 228 "On the introduction of the regulations on the children's and youth sports school, the specialized children's and youth school of the Olympic reserve, and specialized classes in sports".

- (April 9, 1987). Retrieved from <https://rulaws.ru/acts/Prikaz-Goskomsporta-SSSR-ot-09.04.1987-N-228/>.
- [38] Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR No. 251 "Questions of the State Committee of the Ukrainian SSR for Youth, Physical Culture and Sports". (September 13, 1990). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=251-90-%EF#Text>.
- [39] Law of Ukraine No. 3808-XII "On Physical Culture and Sport". (December 24, 1993). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=251-90-%EF#Text>.
- [40] Decree of the President of Ukraine No. 334/94 "On state support for the development of physical culture and sports in Ukraine". (June 22, 1994). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/94#Text>.
- [41] Convention on the Rights of the Child. (November 20, 1989). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
- [42] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (November 4, 1950). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
- [43] International Charter for Physical Education, Physical Activity and Sport. (November 21, 1978). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_350#Text.
- [44] Revised European Sports Charter. (October 13, 2022). Retrieved from https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Spivrobotnictvo%20z%20radoy%20EU/PREMS%20039224%20UKR%202584%20Revised%20European%20Sports%20Charter.pdf.
- [45] International Convention against Doping in Sport. (November 18, 2005). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_007#Text.
- [46] Law of Ukraine No. 2145-VIII "On Education". (September 5, 2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- [47] Law of Ukraine No. 1841-III "On Extracurricular Education". (June 22, 2000). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>.
- [48] Decree of the President of Ukraine No. 390/2013 "On the Regulations on the Ministry of Youth and Sports of Ukraine". (July 24, 2013). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/3902013-15493>.
- [49] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 220 "On approval of the Regulations on the Ministry of Youth and Sports of Ukraine". (July 2, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-%D0%BF#Text>.
- [50] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 242 "Questions from the Ministry of Youth and Sports of Ukraine". (October 3, 1991). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242-91-%D0%BF#Text>.
- [51] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 312 "Questions from the Ministry of Youth and Sports of Ukraine". (June 8, 1992). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-92-%D0%BF>.
- [52] Decree of the President of Ukraine No. 1078/96 "On the Regulations on the State Committee of Ukraine for Physical Culture and Sports". (November 14, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1078/96#Text>.
- [53] Decree of the President of Ukraine No. 740/2000 "About the State Committee for Youth Policy, Sports and Tourism of Ukraine". (May 31, 2000). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740/2000#Text>.

- [54] Decree of the President of Ukraine No. 1132/2001 "On the reorganization of the State Committee for Youth Policy, Sports and Tourism of Ukraine". (November 22, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132/2001#Text>.
- [55] Decree of the President of Ukraine No. 381/2005 "On the Ministry of Youth and Sports of Ukraine". (February 26, 2005). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/3812005-2287>.
- [56] Decree of the President of Ukraine No. 1176/2005 "On the Ministry of Family, Youth and Sports of Ukraine". (August 18, 2005). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176/2005/ed20050818#Text>.
- [57] Decree of the President of Ukraine No. 1085/2010 "On the optimization of the system of central executive authorities". (December 9, 2010). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>.
- [58] Decree of the President of Ukraine No. 410/2011 "On approval of the Regulations on the Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine". (April 8, 2011). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410/2011#Text>.
- [59] Decree of the President of Ukraine No. 636/2011 "On the Regulations on the State Service for Youth and Sports of Ukraine". (May 31, 2011). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636/2011#Text>.
- [60] Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 333-p "On the approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine". (April 1, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.
- [61] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 993 "On approval of the Regulations on the Children's and Youth Sports School". (November 5, 2008). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2008-%D0%BF#n222>.
- [62] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 433 "On approval of the list of types of extracurricular educational institutions and the Regulation on extracurricular educational institutions". (May 6, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2001-%D0%BF#Text>.
- [63] Order of Ministry of Youth and Sports of Ukraine No. 67 "On the organization of educational and training work of children's and youth sports schools". (January 17, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0119-15#n107>.
- [64] Ministry of Youth and Sports of Ukraine "Training programs for physical education and sports institutions in sports". Retrieved from <https://mms.gov.ua/sport/dityachoyunackij-ta-rezervnij-sport/navchalni-programi-dlya-zakladiv-fizichnoyi-kulturi-i-sportu-z-vidiv-sportu>.
- [65] Decree of the President of Ukraine No. 1148/2004 "About the National Doctrine for the Development of Physical Culture and Sports". (September 28, 2004). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1148/2004#Text>.
- [66] Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 372-V "On information from the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the activities of state authorities and local self-government bodies in the development of physical culture and sports". (November 17, 2006). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372-16#Text>.
- [67] Decree of the President of Ukraine No. 42/2016 "About the National Strategy for Health-Promoting Physical Activity in Ukraine for the Period Until 2025 "Physical Activity - Healthy Lifestyle - Healthy Nation"". (February 9, 2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/2016#Text>.

- [68] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1089 "On approval of the Strategy for the Development of Physical Culture and Sports for the period until 2028". (November 4, 2020). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-2020-%D0%BF#Text>.
- [69] Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1493-p "On approval of the State Targeted Social Program for the Development of Physical Culture and Sports for the Period Until 2030". (December 24, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1493-2025-%D1%80#Text>.

Андрій Андрійович Пономарьов

аспірант кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0009-2151-5947

Andrii A. Ponomarov

Ph.D. Student of the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0009-2151-5947

Рекомендоване цитування: Пономарьов А. А. Становлення та розвиток адміністративно-правового регулювання дитячого спорту в Україні (XIX – початок XXI століття). *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 247–281. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.359160>.

Suggested Citation: Ponomarov A.A. (2026). The Formation and Development of Administrative and Legal Regulation of Children's Sports in Ukraine (19th – Early 21st Century). *Problems of Legality*, 173, 247-281. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.359160>.

Статтю подано / Submitted: 27.03.2026
Доопрацьовано / Revised: 28.04.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Між необхідністю та надмірністю: соціальна обумовленість криміналізації виправдовування агресії (стаття 436² Кримінального кодексу України)

Олександр Сергійович Перепелиця*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: o.s.perelytsya@nlu.edu.ua

Анотація

В умовах повномасштабного збройного вторгнення Російської Федерації та тривалій гібридної агресії проти України питання соціальної обумовленості кримінально-правових заборон, спрямованих на протидію інформаційній агресії, набуває особливої теоретичної та практичної значущості. Стаття 436² Кримінального кодексу України, якою встановлено кримінальну відповідальність за виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України та глорифікацію її учасників, є відносно новим законодавчим рішенням, що потребує комплексного наукового осмислення з позицій кримінально-правової доктрини. Мета дослідження полягає у встановленні та аналізі сукупності чинників, що стали рушійною силою криміналізації відповідних діянь, а також в оцінці відповідності законодавчого рішення реальним суспільним потребам. У дослідженні застосовано триаспектний аналіз підстав криміналізації – юридико-кримінологічних, соціально-економічних та соціально-психологічних – у їх взаємозв'язку з принципами криміналізації як системно-правовими орієнтирами законодавчої діяльності. Використано діалектичний метод для виявлення суперечності між суспільними потребами та можливостями кримінально-правового інструментарію; загальнологічні методи для формування узагальнених висновків; спеціально-юридичні методи для аналізу диспозиції та санкції ст. 436² Кримінального кодексу України, її колізій і статистики судової практики; а також системний та історичний підходи для встановлення кореляцій між деформаціями криміналізації та генезою інформаційної агресії РФ. Встановлено, що соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за діяння, передбачені ст. 436² Кримінального кодексу України, є принципово диференційованою залежно від форми їх вчинення. Криміналізація публічних форм відповідних діянь є соціально виправданою, оскільки вони характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпечності та здатністю впливати на масову свідомість. Натомість поширення кримінально-правової заборони на непублічні форми поведінки має ознаки надмірної криміналізації, адже не ґрунтується на достатніх юридико-кримінологічних,

соціально-економічних і соціально-психологічних підставах. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням оптимальної законодавчої моделі криміналізації, що забезпечує баланс між ефективністю протидії інформаційній агресії та дотриманням прав і свобод особи.

Ключові слова: соціальна обумовленість; криміналізація; збройна агресія; глорифікація; інформаційна війна; надмірна криміналізація; кримінально-правова політика.

Between Necessity and Excess: Social Conditionality of the Criminalization of Aggression Justification (Article 436² of the Criminal Code of Ukraine)

Oleksandr S. Perepelytsia*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: o.s.perepelytsya@nlu.edu.ua

Abstract

In the context of the full-scale armed invasion by the Russian Federation and its prolonged hybrid aggression against Ukraine, the issue of the social conditioning of criminal law prohibitions aimed at countering information aggression acquires particular theoretical and practical significance. Article 436² of the Criminal Code of Ukraine, which establishes criminal liability for justifying, recognizing as lawful, denying the Russian Federation's armed aggression against Ukraine, and glorifying its participants, constitutes a relatively recent legislative decision that requires comprehensive scholarly analysis from the perspective of criminal law doctrine. The study aims to identify and analyse the combination of factors that served as the driving force behind the criminalization of the relevant acts, as well as to assess whether the legislative decision corresponds to genuine social needs. The study employs a three-dimensional analysis of the grounds for criminalization – legal-criminological, socio-economic, and socio-psychological – in their interrelation with the principles of criminalization as systemic-legal guidelines for legislative activity. The dialectical method was used to identify the contradiction between social needs and the capabilities of the criminal law tools; general logical methods for forming generalized conclusions; special legal methods for analyzing the disposition and sanctions of Article 436² of the Criminal Code of Ukraine, its conflicts and statistics of judicial practice; as well as systemic and historical approaches to establishing correlations between the deformations of criminalization and the genesis of the information aggression of the Russian Federation. It is established that the social conditioning of criminal liability for acts covered by Article 436² of the Criminal Code of Ukraine is fundamentally differentiated depending on the form of their commission. Criminalization of public forms of relevant acts is socially justified, since they are characterized by a high degree of public danger and the ability to influence mass consciousness. On the other hand, the extension of the criminal law prohibition to non-public forms of behavior has signs of excessive criminalization, since it is not based on sufficient legal and criminological, socio-economic and socio-psychological

grounds. Further research is associated with developing an optimal legislative model of criminalization that ensures a balance between the effectiveness of countering information aggression and the observance of individual rights and freedoms.

Keywords: social conditioning; criminalization; armed aggression; glorification; information warfare; overcriminalization; criminal law policy.

Вступ

В умовах гібридної війни та повномасштабного вторгнення ворожої держави певною мірою метаморфоз зазнають всі аспекти життя країни. Нова реальність зумовлює ґрунтовні зміни в структурі суспільних відносин, зміщення акцентів та пріоритетів у сфері їх регулювання та захисту. Відбиття загроз, які на нашу землю несе ворог, відбувається на різних рівнях, одним з яких, безумовно, є кримінально-правовий. У ситуації, в якій опинилася Україна, вкрай важливою та відповідальною вбачається системна й послідовна реакція держави на будь-які потенційні ризики для охоронюваних суспільних відносин із боку суспільно небезпечних посягань. Ураховуючи динаміку та швидкість змін воєнної реальності, постає питання модернізації кримінально-правової політики як напряду діяльності спеціально уповноважених державних органів щодо охорони прав та свобод людини й громадянина, суспільства і держави від суспільно небезпечних посягань шляхом застосування покарання та інших кримінально-правових заходів до тих осіб, які вчиняють подібні посягання [1, с. 56].

У цьому контексті слушною є думка В. І. Борисова та П. Л. Фріса про те, що кримінально-правова політика є системоутворювальним елементом державної політики у сфері протидії злочинності, оскільки визначає стратегію, тактику, цілі, завдання, принципи та напрями кримінально-правового впливу, а також знаходить вияв не лише в нормах закону про кримінальну відповідальність, а й у практиці їх застосування [2, с. 23–25; 3, с. 30–38]. У правовій демократичній державі така політика має ґрунтуватися на пріоритеті права як втіленні її базових цінностей – законності, справедливості, гуманізму, прав і свобод людини та громадянина, а також безпеки особи, суспільства і держави [4, с. 38]. Її практична реалізація здійснюється, зокрема, шляхом встановлення меж кримінальної відповідальності за певні форми поведінки – криміналізації (пеналізації) та декриміналізації (депеналізації) діянь, а також диференціації й індивідуалізації кримінальної відповідальності [5, с. 185].

Аналіз соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників (ст. 436² КК України) доцільно безпосередньо пов'язувати саме з критеріями та передумовами

криміналізації відповідних діянь як інструменту реагування держави на нові суспільно небезпечні виклики. Криміналізація посідає центральне місце серед елементів кримінально-правової політики як засіб втілення стратегічних завдань боротьби зі злочинністю. Переважна більшість дослідників наводять її як законодавче визначення діяння кримінальним правопорушенням, формальне відображення його ознак у кримінальному законі та встановлення за нього відповідальності [1, с. 65; 6, с. 128–134; 7, с. 23].

У сучасній кримінально-правовій доктрині відсутній усталений підхід як до визначення переліку, так і до класифікації чинників, що зумовлюють доцільність криміналізації [6, с. 75]. Водночас дослідники зазвичай розмежовують соціальні підстави криміналізації та системно-правові принципи криміналізації. О. І. Коробєєв об'єднав усі безпосередні підстави кримінально-правової заборони в три групи: юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні. На його переконання, лише системна оцінка впливу всіх підстав крізь призму їх внутрішніх та зовнішніх зв'язків може дати висновок про доцільність чи недоцільність кримінально-правової заборони [8, с. 67–69]. Цю класифікацію підтримує П. Л. Фріс, вважаючи її найбільш вдалою і такою, що у своїй сукупності найповніше відображає правила встановлення обґрунтованості кримінально-правової норми [7, с. 24–26; 9, с. 320–322].

В. І. Борисов наголошує на визначенні чинників соціальної обумовленості кримінально-правових норм крізь призму конкретного предмета дослідження, оскільки характер і кількість таких чинників залежать від природи самого явища та відповідної кримінально-правової заборони [10, с. 26–30]. Тому аналіз соціальної обумовленості ст. 436² КК України має здійснюватися шляхом послідовного дослідження юридико-кримінологічних, соціально-економічних та соціально-психологічних підстав криміналізації відповідних діянь. Саме такий підхід дозволить комплексно обґрунтувати доцільність та своєчасність запровадження кримінальної відповідальності за вказані діяння в умовах збройної агресії.

Питанням кримінальної відповідальності за досліджувані діяння та суміжної проблематики присвячено праці таких вітчизняних науковців, як Р. О. Мовчан, Є. О. Письменський, В. С. Батиргарєєва, А. М. Бабенко та М. В. Карчевський, М. А. Рубашенко, О. Е. Радутний, К. А. Новікова та ін. Водночас питання соціальної обумовленості ст. 436² КК України у триаспектному вимірі залишається малодослідженим, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є комплексна оцінка соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за виправдовування, визнання правомірною, заперечення

збройної агресії РФ проти України та глорифікацію її учасників шляхом аналізу юридико-кримінологічних, соціально-економічних та соціально-психологічних підстав криміналізації відповідних діянь.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить триаспектна аналітична рамка, сформована на основі класифікації підстав криміналізації, запропонованої О. І. Коробєєвим та підтриманої П. Л. Фрісом, яка охоплює юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні підстави [7, с. 24–26; 9, с. 320–322; 8, с. 67–69]. Вибір саме цієї класифікаційної моделі зумовлений тим, що вона, на відміну від інших підходів, дає змогу здійснити системну оцінку впливу всіх підстав криміналізації в їх внутрішньому та зовнішньому взаємозв'язку, що є необхідним для формування обґрунтованого висновку про доцільність чи недоцільність кримінально-правової заборони.

Під соціальною обумовленістю кримінальної відповідальності за конкретне діяння в цьому дослідженні розуміється сукупна відповідність кримінально-правової заборони трьом взаємопов'язаним групам критеріїв: юридико-кримінологічним – наявності реальної та достатньої суспільної небезпечності діяння, що не може бути нейтралізована засобами інших галузей права; соціально-економічним – наявності у держави ресурсів та процесуальних можливостей для практичної реалізації відповідної заборони з урахуванням співвідношення витрат та ефективності кримінального переслідування; соціально-психологічним – відповідності заборони рівню суспільного засудження відповідної поведінки та характеру мотивації осіб, що її вчиняють, так, що кримінальна репресія є більш дієвим інструментом впливу, ніж альтернативні заходи. Відсутність або недостатність будь-якого з цих критеріїв свідчить про часткову чи повну відсутність соціальної обумовленості відповідної кримінально-правової заборони.

З метою термінологічної визначеності застосовується таке розмежування: під підставами криміналізації розуміють соціальні умови та чинники, що об'єктивно породжують необхідність кримінально-правової заборони; під принципами криміналізації – системно-правові орієнтири законодавчої діяльності, що забезпечують внутрішню несуперечність кримінального закону та його відповідність загальноправовим засадам. Терміни «чинники», «передумови», «фактори» вживаються як синоніми до «підстав», якщо інше не обумовлено контекстом.

На філософському рівні застосовувався діалектичний метод, який дозволив розглянути криміналізацію відповідних діянь не як статичний законодавчий факт, а як динамічний процес, обумовлений суперечністю між об'єктивно

сформованими суспільними потребами у протидії інформаційній агресії та реальними можливостями кримінально-правового інструментарію. Через призму діалектики розкривається внутрішня суперечливість чинної редакції ст. 436² КК України між завданням захисту суспільних інтересів та необхідністю дотримання прав і свобод особи.

На рівні загальнологічних методів застосовувалися аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування й конкретизація. Аналіз і синтез забезпечили розгляд підстав криміналізації як окремих складників із подальшим їх синтезом у цілісний висновок щодо соціальної обумовленості норми. Індукція використовувалася при узагальненні результатів аналізу судових рішень та статистичних даних до рівня загальних закономірностей, дедукція – при перенесенні загальних положень доктрини криміналізації на оцінку конкретної норми. Абстрагування уможливило виокремлення сутнісних ознак соціальної обумовленості кримінально-правової заборони, а конкретизація – їх прив'язку до особливостей досліджуваного складу злочину.

На рівні спеціально-юридичних методів застосовувалися формально-юридичний (нормативно-догматичний) метод та метод конкретно-соціологічних правових досліджень. Формально-юридичний метод, спрямований на дослідження права в його чистому вигляді, застосовувався при аналізі диспозиції та санкції ст. 436² КК України, встановленні її колізій зі ст. 111¹ та ст. 59 КК України, а також при виявленні дефектів системи покарань відповідної норми. Метод конкретно-соціологічних правових досліджень використовувався при опрацюванні статистичних даних Офісу Генерального прокурора та Державної судової адміністрації за 2022–2025 рр. та вибіркового аналізу близько 500 судових рішень.

На рівні методологічних підходів застосовувалися системний та історичний підходи. Системний підхід забезпечив дослідження підстав криміналізації у їх внутрішніх та зовнішніх зв'язках і дозволив встановити кореляцію між виявленими формами деформації криміналізації та відповідними групами підстав. Історичний підхід використовувався при дослідженні генези інформаційної агресії РФ як підстави криміналізації – від прихованої пропагандистської діяльності кінця 1990-х років до повномасштабного вторгнення 2022 року.

Результати та обговорення

Юридико-кримінологічні підстави криміналізації

Юридико-кримінологічні підстави криміналізації дають змогу виокремити діяння, щодо яких застосування кримінальної репресії як форми соціаль-

ного контролю є виправданим та ефективним. Визначальним критерієм при цьому є суспільна небезпечність діяння. Під нею слід розуміти властивість, притаманну злочину, яка полягає в тому, що він спричиняє тяжку шкоду наявному в суспільстві правопорядку або ставить його під загрозу заподіяння такої шкоди [7, с. 24]. Суспільна небезпечність є об'єктивною властивістю поведінки людини, яка не залежить від волі законодавця, однак має динамічний характер і змінюється разом із розвитком суспільства. При цьому принципово важливим є розмежування між наявністю суспільної небезпечності та її достатністю як підстави криміналізації: не кожна суспільно небезпечна поведінка підлягає криміналізації, а лише та, ступінь небезпечності якої є достатнім для застосування саме кримінально-правових заходів впливу [7, с. 24; 9, с. 323].

Із метою визначення дійсного ступеня суспільної небезпечності діянь, передбачених ст. 436² КК України, потрібно звернутися до природи явища, на протидію якому спрямована відповідна заборона. Фундаментальним аспектом гібридної війни є інформація: за відсутності безпосередніх бойових дій вона визначається підривними інформаційними операціями [11, с. 58–59]. Інформаційна війна як елемент багатоаспектної гібридної агресії має комплексний характер і націлена не лише на обґрунтування втручання у внутрішні справи суверенних держав, а й на виправдовування та легітимацію актів агресії [12, с. 865].

Керівництво РФ розпочало підготовку до ведення гібридної війни проти України ще наприкінці 1990-х років, що проявлялося у формі системних «зіткнень» в економічній, енергетичній та інформаційній сферах. Така діяльність реалізовувалася через актуалізацію радянських пропагандистських наративів, поширення ідеології «руського світу», а також культивування антиукраїнських настроїв і рухів [13, с. 102–115]. Вже в 2014 році РФ перейшла від прихованої підготовки до відкритої гібридної війни проти України, що супроводжувалося розгортанням збройної агресії й інтенсифікацією пропагандистського впливу [14, с. 123; 15]. Така пропаганда спрямовувалася на подання агресії як внутрішнього громадянського конфлікту, а також на виправдання окупації українських територій через тезу про «відновлення історичної справедливості» [14, с. 124; 16, с. 6–7; 17, с. 374–375].

Подальша ескалація інформаційної війни характеризувалася переходом до масованої та відкритої пропаганди через російські телеканали та цифрові платформи, спрямованої на системне нав'язування викривленого сприйняття подій в Україні. Застосування таких інструментів дозволило сформувати своєрідну квазіреальність, яка істотно впливала на сприйняття дійсності,

сприяла дезорієнтації та радикалізації значної частини населення як України, так і РФ [14, с. 124–126; 15; 17, с. 373; 18, с. 715]. Саме ця сукупність чинників і визначає суспільну небезпечність діянь, передбачених ст. 436² КК України. Такий підхід узгоджується з позицією А. Фіно, відповідно до якої шкода від відповідних форм висловлювань може виявлятися у формуванні соціально-психологічного середовища, сприятливого для вчинення насильства, зокрема через дегуманізацію, стигматизацію та нормалізацію агресії [19].

Водночас у сучасній англійській доктрині, зокрема у праці А. Ешворта та Л. Зеднера, наголошено, що орієнтація на превенцію не може виправдовувати криміналізацію поведінки з низьким рівнем суспільної небезпечності або такої, що не створює реальної загрози охоронюваним правовідносинам [20]. Аналогічні підходи простежуються на рівні права ЄС: В. Стоянова та Е. Ніхе підкреслюють, що криміналізація мови ненависті та пов'язаних із нею форм поведінки має здійснюватися з дотриманням принципів пропорційності та субсидіарності, що передбачає використання кримінального права як *ultima ratio* [21].

У цьому контексті задекларована мета криміналізації, передбаченої ст. 436² КК України, об'єктивно орієнтована на протидію системним, організованим та масовим проявам інформаційної діяльності, пов'язаної з виправдовуванням збройної агресії. Водночас законодавча конструкція норми охоплює значно ширший спектр діянь, включаючи індивідуальні та неpubлічні форми поведінки, кримінологічна значущість яких є істотно нижчою. Р. О. Мовчан обґрунтовано висловлює сумнів щодо виправданості криміналізації діянь, передбачених ч. 1 ст. 436² КК, насамперед у тій частині, де кримінально караними визнаються й неpubлічні дії, які хоча й можуть бути суспільно шкідливими, не досягають того рівня суспільної небезпечності, який би виправдовував їх визнання злочинними [22, с. 201–202]. В. С. Батиргарєва прямо вказує, що неpubлічний характер досліджуваних форм поведінки зумовлює потенційно дуже значний рівень латентності цього кримінального правопорушення [23, с. 43–44], та визнає обґрунтованість сумнівів щодо достатності суспільної небезпечності неpubлічних форм для їх визнання злочинними. М. А. Рубашенко, у свою чергу, наголошує, що криміналізація неpubлічних висловлювань, позбавлених схильної природи та ознак мови ненависті, не відповідає трискладовому тесту ЄСПЛ і створює ризик непропорційного втручання у свободу вираження поглядів [24, с. 70–71]. З наведеними висновками погоджуються й інші дослідники [25, с. 568].

Отже, з погляду юридико-кримінологічних підстав криміналізація публічних форм досліджуваних діянь є виправданою: їхня суспільна небезпечність є

не лише об'єктивно наявною, а й достатньою за ступенем для застосування саме кримінально-правових заходів. Щодо непублічних форм слід підкреслити: ступінь їхньої небезпечності, зважаючи на обмежений радіус впливу непублічних висловлювань та об'єктивну складність їхнього виявлення і доказування, не досягає рівня, який виправдовував би застосування саме кримінально-правової репресії як найбільш інтенсивного інструменту державного примусу.

Соціально-економічні підстави криміналізації

Вплив кримінального закону є значно інтенсивнішим порівняно з іншими галузями права, однак саме ця обставина зумовлює підвищені ризики настання негативних наслідків соціального, економічного та іншого характеру. У зв'язку з цим криміналізація потребує зваженого підходу, який передбачає оцінку та співвідношення її потенційних позитивних і негативних ефектів. До цієї групи підстав дослідники відносять характер шкоди, що заподіюється діянням, наявність у держави матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони та встановлення чітких правил і засобів доказування вчинення злочину системою кримінальної юстиції [9, с. 328–330]. Криміналізація втрачає сенс у разі, якщо ознаки діяння об'єктивно складно або неможливо довести, або якщо для цього необхідні засоби, що суперечать конституційним гарантіям і етичним засадам правозастосування.

Аналізуючи статистику, сформовану за період 2022–2025 рр. Офісом Генерального прокурора¹ та Державною судовою адміністрацією², а також здійснивши вибірковий аналіз майже 500 судових рішень, можна констатувати, що за відповідний період було обліковано 4 542 кримінальних провадження за ст. 436² КК України, з яких лише 2 097 направлено до суду, і тільки 1209 осіб засуджено. При цьому лише 179 обвинуваченим призначено реальне покарання у вигляді позбавлення волі, а 955 осіб взагалі звільнено від покарання. Реальне позбавлення волі застосовано лише до 3,9 % від загальної кількості облікованих проваджень, що є промовистим індикатором низької практичної ефективності відповідної кримінально-правової заборони.

А. М. Бабенко та М. В. Карчевський зазначають, що попри значну кількість вироків, криміналізація глорифікації не досягла задекларованих цілей, оскільки її застосування є малоефективним і зосереджується переважно на

¹ Тут і далі за текстом статистичні дані взяті з щорічних звітів Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika>.

² Тут і далі за текстом статистичні дані взяті з щорічних звітів Державної судової адміністрації. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

найменш небезпечних проявах, що свідчить про примітивізацію кримінально-правової протидії [18, с. 716]. Розвиваючи цю позицію, М. В. Карчевський застерігає, що подальша орієнтація практики на переслідування переважно малонебезпечних форм глорифікації сприяє фактичній «девальвації» її суспільної небезпечності [26, с. 126].

Непублічність як фундаментальна ознака обстановки вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 436² КК України, об'єктивно ускладнює як його виявлення, так і доказування, що безпосередньо впливає на практичну здійсненість реалізації відповідної заборони. Таким чином, соціально-економічний аналіз виявляє специфічну проблему: криміналізація непублічних форм поведінки є не тільки кримінологічно дискусійною, а й економічно неефективною, оскільки генерує значний масив проваджень за мінімального результату реального покарання та об'єктивно не може бути реалізована без надмірних витрат ресурсів системи кримінальної юстиції й ризику порушення конституційних прав особи.

Додаткового значення набувають виявлені дефекти системи покарань, передбачених ст. 436² КК України. Санкція ч. 1 ст. 436² КК України не передбачає обмеження волі як виду покарання, тоді як ч. 2 цієї статті його містить, що породжує невиправдану законодавчу прогалину між пробаційним наглядом та позбавленням волі [27, с. 195–196]. Крім того, передбачення у ч. 2 ст. 436² КК України конфіскації майна суперечить ч. 2 ст. 59 КК України, яка допускає застосування цього виду покарання виключно за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини або злочини проти основ національної безпеки. Нарешті, наявний необґрунтований розрив між верхньою межею покарання за ч. 1 ст. 436² КК України – три роки позбавлення волі – та нижньою межею за ч. 3 – п'ять років, що порушує принцип співрозмірності санкцій [27, с. 196]. На ці недоліки вказувало Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України [28, с. 5–6], проте парламентарі не врахували ці зауваження в процесі ухвалення норми.

Соціально-психологічні підстави криміналізації

Як слушно зазначає П. Л. Фріс, чи не найскладнішим критерієм, який має враховувати законодавець у процесі криміналізації, є соціально-психологічний. Для того, щоб норми кримінального закону могли реально впливати на поведінку людей, вони мають бути соціально-психологічно і традиційно-історично обґрунтовані [29, с. 59]. Визначальним при цьому є суспільне схвалення криміналізації: діяння має сприйматися більшістю як таке негативне, що кримінально-правове втручання визнається морально обґрунтованим. До цієї групи підстав також відносять відносну поширеність і типовість

діянь, які підлягають кримінально-правовій забороні: абсурдно криміналізувати одиничні випадки, проте, нераціонально криміналізувати занадто поширену поведінку, що може призвести до дисфункціональності закону [9, с. 333–334].

Дослідження соціально-психологічних підстав криміналізації ст. 436² КК України передбачає з'ясування світогляду, цінностей та морально-етичних орієнтирів тих верств суспільства, серед яких відповідні діяння набули поширення. Соціально-демографічний портрет особи правопорушника, сформований за 2022–2025 рр., свідчить про те, що здебільшого до відповідальності за ст. 436² КК України притягаються представники старшого покоління у віці від 30 до 50 років (322 особи), від 50 до 65 років (524 особи) та старше (325 осіб), з гендерним розподілом 60,22 % чоловіків та 39,78 % жінок. На наш погляд, найбільш значна частка правопорушень за ст. 436² КК України вчиняється з ідеологічних мотивів – неприязні до України як суверенної та незалежної країни, прагнення формування негативного уявлення про українську ідентичність [30, с. 210]. Причиною формування таких мотивів є як суто суб'єктивні чинники – небажання критичного осмислення суспільних процесів, правовий та морально-етичний нігілізм, низька політична культура, – так і об'єктивні, зокрема, вплив пропаганди, соціально-економічний стан держави та пострадянська ностальгія [18, с. 715; 31, с. 22]. З цього приводу варто зазначити, що ворожа пропаганда ефективно діє на свідомість саме літніх людей, тому що вони вже зазнавали аналогічного систематичного впливу в минулому [30, с. 210–211; 32, с. 208; 33, с. 39, 41–46].

Пропагандистська кампанія РФ охоплює всі вікові групи та медіаплатформи – від телебачення для старшого покоління до соціальних мереж і месенджерів для молоді. При цьому значна частина користувачів поширює контент, не ознайомлюючись із його повним змістом [34], а дезінформація посилюється алгоритмічними механізмами та апеляцією до емоцій [35; 14, с. 126]. Слід також звернути увагу на маніпулятивний потенціал інтернет-мемів як інструменту масового поширення інформації серед невизначеного кола осіб [36, с. 184–185]. Особливо вразливим залишається населення окупованих територій, яке понад десять років перебуває під тотальним інформаційним контролем окупаційної влади [32, с. 209; 11, с. 263; 16; 37, с. 114–116; 14, с. 123, 125; 38, с. 88]. Після повномасштабного вторгнення РФ розгорнула цілеспрямовану кампанію з індоктринації українських дітей та молоді через освітній процес [37, с. 115–116; 39].

Є. О. Письменський обґрунтовано зазначає, що виникнення та поширення в Україні проявів колабораціоністської поведінки є наслідком сукупності вза-

ємопов'язаних передумов: тривалої зовнішньої підготовки через інструменти гібридної війни, внутрішніх слабкостей держави, а також пострадянської ідеологічної спадщини, що сприяла поширенню проросійських настроїв [33, с. 32–46]. На цьому тлі тривалий інформаційний вплив на свідомість відповідних верств населення мав свій відчутний ефект, який відбивався у непоодиноких випадках виправдовування, пояснення та навіть підтримки з боку громадян України агресивних дій РФ проти нашої країни [18, с. 715].

Таким чином, соціально-психологічний аналіз додає до загальної картини третій, якісно відмінний аргумент: навіть якби криміналізація непублічних форм була кримінологічно виправданою та процесуально здійсненою, вона залишалася б неефективною з огляду на природу мотивації правопорушників. Ідеологічна детермінованість поведінки, підкріплена пропагандистським впливом і пострадянською спадщиною, не усувається кримінальною репресією – вона потребує інструментів зміни свідомості, а не покарання.

Феномен надмірної криміналізації та узагальнення виявлених деформацій

Сукупність виявлених ознак у частині непублічних форм діянь, передбачених ст. 436² КК України, відповідає явищу, яке у західній правовій доктрині позначається поняттям надмірної криміналізації (англ. *overcriminalization*), під яким зазвичай розуміється зловживання чи надмірне використання владою кримінального права [40, с. 658]. Введення цього терміна в науковий обіг західної правової доктрини приписують американському науковцю С. Кадішу [41, с. 785–786], який пов'язував цей феномен із системним вибірковим незастосуванням кримінально-правових норм, за якого законодавець свідомо надмірно розширює межі криміналізації, охоплюючи ширше коло поведінки з метою недопущення уникнення відповідальності через правові прогалини, зумовлених нездатністю сторони обвинувачення довести конкретні дії, які формально підпадають під ознаки забороненого діяння [42, с. 909]. С. Кадіш наголошував, що кримінальне право як спеціалізований інструмент соціального контролю має застосовуватися вкрай обережно й лише після зваження наслідків, оскільки надмірна криміналізація здатна породжувати більше зла, ніж добра [43, с. 33]. Інші дослідники розширювали це поняття, охоплюючи ним не тільки проблеми «надлишку» складів злочинів, а й проблеми кримінального правосуддя, що відбуваються в необґрунтованому чи надмірному використанні владою кримінально-правового впливу на суспільні відносини загалом [44, с. 715; 45, с. 4–5], а також криміналізацію діянь, які традиційно не сприймаються як морально засуджувані [46, с. 719].

М. І. Мельник розвиває цю думку, виокремлюючи три форми деформації криміналізації: необґрунтовану – коли злочином визнається діяння, що не досягає необхідного рівня суспільної небезпечності; надмірну – коли кримінально-правова заборона дублює вже наявні норми, породжуючи конкуренцію; та неправильну – коли законодавче формулювання неадекватно відображає сутність діяння. При цьому джерелами таких деформацій виступають безсистемність законотворчості, ігнорування наукових критеріїв криміналізації, а також домінування політичної доцільності над правовими засадами [47, с. 110–111]. Показово, що всі три форми деформації тією чи іншою мірою простежуються у чинній редакції ст. 436² КК України і корелюють із відповідними групами підстав криміналізації: необґрунтованість заборони в частині неопублічних форм підтверджується юридико-кримінологічним аналізом; надмірність – соціально-економічним, зокрема через конкуренцію з нормами ст. 111№ КК; неправильність законодавчого формулювання – соціально-психологічним, оскільки розмита диспозиція унеможлиблює чітке розмежування між морально осудною та кримінально караною поведінкою.

Загалом весь процес запровадження кримінальної відповідальності за досліджуваний злочин можна характеризувати як «реактивний». В. В. Голіна слушно зазначає, що метою подібної криміналізації є оперативне реагування на певні явища та зниження рівня соціальної напруженості, проте такий підхід фактично виходить за межі правового поля і не узгоджується ні з принципами демократичного суспільства, ні з доктринальними засадами кримінального права [48, с. 110–112]. П. Л. Фріс справедливо зауважує, що неврахування державою в процесі криміналізації критеріїв доцільності призводить до порушення основного принципу кримінального права – *nullum crimen nulla poena sine lege*, а спроби обґрунтування такої криміналізації він називає лжедоцільністю, застерігаючи про небезпечність такої практики для демократичного розвитку держави [49, с. 97–99]. У контексті викладеного доцільно розмежувати підставу та привід криміналізації відповідних діянь. Підставою слугує системна інформаційна агресія РФ, що тривала щонайменше з кінця 1990-х років і поступово сформувала стійку суспільну небезпеку виправдовування агресії та глорифікації її учасників. Натомість безпосереднім криміналізаційним приводом стало повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. Таке розмежування є принципово важливим, адже дає можливість оцінити, чи відповідала криміналізація об'єктивно сформованим суспільним потребам, чи була переважно ситуативною реакцією на конкретну подію.

Висновки

Проведений триаспектний аналіз засвідчує, що соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за діяння, передбачені ст. 436² КК України, є принципово диференційованою залежно від форми їх вчинення, і цей висновок підтверджується з юридико-кримінологічного, соціально-економічного та соціально-психологічного поглядів.

Криміналізація публічних форм виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України та глорифікації її учасників є соціально обґрунтованою: реальна суспільна небезпека інформаційної агресії, її доведена поширеність та беззаперечне суспільне засудження в сукупності формують достатні підстави для застосування саме кримінально-правових заходів впливу.

Натомість поширення кримінально-правової заборони на непублічні форми відповідної поведінки демонструє недостатність усіх трьох груп підстав криміналізації. З юридико-кримінологічного погляду – охоплення діянь, що не досягають необхідного рівня суспільної небезпечності; із соціально-економічного – встановлення заборони, практична реалізація якої є об'єктивно ускладненою і малоефективною, про що свідчать статистичні показники: реальне позбавлення волі застосовано лише до 3,9 % облікованих проваджень; із соціально-психологічного – криміналізація поведінки, ідеологічна детермінованість якої не усувається кримінальною репресією та потребує інструментів зміни суспільної свідомості.

Сукупність виявлених ознак відповідає феномену надмірної криміналізації. Виявлені недоліки не можуть бути усунені виключно шляхом судового тлумачення, що зумовлює необхідність законодавчого втручання – зокрема, обмеження сфери дії ст. 436² КК України публічними формами відповідних діянь та усунення внутрішніх суперечностей системи санкцій.

Перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямі полягають у поглибленому опрацюванні критеріїв допустимості криміналізації діянь, пов'язаних із досліджуваним явищем, з урахуванням необхідності забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та гарантіями свободи вираження поглядів. Особливої уваги потребує розроблення чітких нормативних орієнтирів для відмежування кримінально караних публічних форм відповідної поведінки від непублічних, ступінь суспільної небезпечності яких не досягає рівня, достатнього для застосування кримінально-правових засобів.

У цьому контексті подальші дослідження мають бути спрямовані на формування пропозицій щодо вдосконалення конструкції ст. 436² КК України,

зокрема шляхом уточнення ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, запровадження критеріїв публічності як обов'язкової умови кримінальної відповідальності або диференціації правових наслідків залежно від характеру та способу вчинення діяння. Такий підхід дасть змогу підвищити ефективність кримінально-правового регулювання, мінімізуючи ризики надмірного втручання у сферу приватної комунікації та забезпечуючи відповідність законодавства принципам пропорційності й субсидіарності.

Список використаних джерел

- [1] Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
- [2] Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 15–31.
- [3] Борисов В. І., Фріс П. Л. Засади сучасної кримінально-правової політики України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 30–38.
- [4] Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. № 8. С. 36–40.
- [5] Острогляд О. В. Сучасне розуміння способів (методів) реалізації кримінально-правової політики. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 8. С. 182–186.
- [6] Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 446 с.
- [7] Фріс П. Л. Криміналізація і декриміналізація у кримінально-правовій політиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1(2). С. 19–28.
- [8] Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монографія. Владивосток : ДВГУ, 1987. 268 с.
- [9] Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. 429 с.
- [10] Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харьков, 1992. 399 с.
- [11] Світова гібридна війна: Український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2016. 496 с.
- [12] Коваль Д. О. Інформаційна війна Російської Федерації проти України: оцінка міжнародного співтовариства. *Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право* : монографія / за ред.: М. М. Антонович, Б. В. Бабін, М. О. Баймуратов, І. А. Березовська, І. Г. Білас. Київ : К.І.С, 2014. С. 863–871.
- [13] Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
- [14] Вакулич В., Новородовська Н. Російська пропаганда агресії проти України (2014–2021 рр.). *Український інформаційний простір*. 2023. № 1(11). С. 119–132. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279610](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279610).
- [15] Snegovaya M. Putin's Information Warfare in Ukraine: Soviet origins of Russia's hybrid warfare. Russia report 1. Institute for the Study of War, 2015. URL: <https://www>.

- understandingwar.org/report/putins-information-warfare-ukraine-soviet-origins-russias-hybrid-warfare (last accessed: 01.10.2025).
- [16] Іваненко С. Спеціальна пропаганда Росії на окупованих територіях сходу України (2014–2018 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2023. № 49(3). С. 5–13. <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2023-49-3-5-13>.
- [17] Кудінов В. А., Корнейко О. В., Пакриш О. Є. Інформаційна агресія росії проти України: динаміка та вплив на цивільне населення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 8. С. 372–378. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/76>.
- [18] Бабенко А. М., Карчевський М. В. Глорифікація: історичний, міжнародний та вітчизняний соціально-правовий вимір. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 713–717. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/173>.
- [19] Fino A. Defining hate speech: A seemingly elusive task. *Journal of International Criminal Justice*. 2020. Vol. 18, No. 1. P. 31–57. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqaa023>.
- [20] Ashworth A., Zedner L. Prevention and criminalization: Justifications and limits. *New Criminal Law Review*. 2012. Vol. 15, No. 4. P. 542–571. <https://doi.org/10.1525/nclr.2012.15.4.542>.
- [21] Stoyanova V., Nihe E. Criminalising hate crime and hate speech at EU level. *Criminal Law Forum*. 2022. Vol. 33, No. 2. P. 85–119. <https://doi.org/10.1007/s10609-022-09440-w>.
- [22] Мовчан Р. О. Кримінально-правова новела про виправдовування збройної агресії російської федерації проти України (ст. 436-2 ККУ): правозастосовні та правотворчі проблеми. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2022. № 13. С. 197–204. <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2022.13.25.197-204>.
- [23] Батиргареева В. С. До кримінологічного аналізу виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії РФ та глорифікації її учасників як нового виклику безпеці інформаційного простору України. *Інформація і право*. 2022. № 4(43). С. 37–49. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.4\(43\).269976](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.4(43).269976).
- [24] Рубашенко М. А. Непублічні виправдовування, визнання правомірною, заперечення агресії/окупації (ст. 436-2 КК України) vs. свобода вираження поглядів. *Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р.). Харків : Право, 2022. С. 69–71.
- [25] Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов ; за наук. ред. М. А. Рубашенка ; Нац. фонд дослідж. України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. 576 с.
- [26] Карчевський М. В. Основні проблеми кримінально-правової охорони інформаційної безпеки в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1(47). С. 120–129. <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-47-1-120-129>.
- [27] Новікова К. А. Кримінально-правові засоби за глорифікацію збройної агресії російської федерації в Україні. *Інформація і право*. 2024. № 3(50). С. 192–200. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3\(50\).311731](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311731).
- [28] Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України до Проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих

- актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції (реєстр. № 5102). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/1243501> (дата звернення: 01.12.2023).
- [29] Фріс П. Л. Соціально-психологічні підстави криміналізації суспільно-небезпечних діянь. *Наше право*. 2006. № 1. С. 59–61.
- [30] Батиргареева В. С., Куковинець Д. О. Про кримінологічну класифікацію осіб, схильних до глорифікації ворога. *Інформація і право*. 2024. № 4(51). С. 207–219. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.4\(51\).318104](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.4(51).318104).
- [31] Зубченко О. С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2022. № 3 (55). С. 15–23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530).
- [32] Нетеса Н. В. Пропаганда як форма інформаційного впливу в умовах гібридної війни. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16 берез. 2023 р.). Хмельницький : НАДПСУ, 2023. С. 207–210.
- [33] Письменський Є. О. Кримінально-правові проблеми протидії колабораційній діяльності : монографія. Київ : Алерта, 2024. 438 с.
- [34] S. Shyam Sundar, Eugene Cho Snyder, Mengqi Liao, Junjun Yin, Jinping Wang & Guangqing Chi. Sharing without clicking on news in social media. *Nat Hum Behav*. 2025. Vol. 9. P. 156–168. <https://doi.org/10.1038/s41562-024-02067-4>.
- [35] Sirlin N., Epstein Z., Arechar A. A., Rand D. G. Digital literacy is associated with more discerning accuracy judgments but not sharing intentions. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*. 2021. Vol. 2, No. 6. <https://doi.org/10.37016/mr-2020-83>.
- [36] Voitovych N., Mahuriak I. Memes as a Factor of Manipulations: Transformation of Image Through Mass Culture. *Ukrainian Information Space*. 2025. No. 1(15). С. 174–186. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(15\).2025.335355](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(15).2025.335355).
- [37] Сідченко С. О., Залкін С. В., Хударковський К. І., Белімов В. В. Інформаційний (психологічний) вплив російської пропаганди на молодь в Російській Федерації та на тимчасово окупованих територіях України. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2024. № 1(79). С. 113–118. <https://doi.org/10.30748/zhups.2024.79.17>.
- [38] Фріс П. Л., Адамович С. В. Агресія Росії проти України з позицій кримінології : монографія. Івано-Франківськ : Голіней О. В., 2025. 195 с.
- [39] Навчання в окупації. Примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2024/06/ukraine_crd0624ukr%20web.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
- [40] Brown D. K. Criminal Law's Unfortunate Triumph Over Administrative Law. *Journal of Law, Economics & Policy*. 2011. Vol. 7:4. P. 658–684. URL: https://www.researchgate.net/publication/228190274_Criminal_Law's_Unfortunate_Triumph_Over_Administrative_Law (last accessed: 10.08.2025).
- [41] Luna E. Prosecutorial decriminalization. *The Journal of Criminal Law and Criminology*. 2012. Vol. 102, No. 3. P. 785–819. URL: <http://www.jstor.org/stable/23416060> (last accessed: 10.08.2025).
- [42] Kadish S. H. Legal norm and discretion in the police and sentencing processes. *Harvard Law Review*. 1962. Vol. 75, No. 5. P. 904–931. <https://doi.org/10.2307/1338645>.

- [43] Kadish S. H. The crisis of overcriminalization. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1967. Vol. 374. P. 17-34. <https://doi.org/10.1177/000271626737400115>.
- [44] Luna E. The overcriminalization phenomenon. *American University Law Review*. 2005. Vol. 54, No. 3. P. 703–743. URL: <https://digitalcommons.wcl.american.edu/aulr/vol54/iss3/5/> (last accessed: 10.08.2025).
- [45] Husak D. Overcriminalization. *The Limits of the Criminal Law*. Oxford : Oxford University Press, 2008. 244 p. <https://doi.org/10.1525/nclr.2009.12.2.323>.
- [46] Larkin P. J. Public Choice Theory and Overcriminalization. *Harvard Journal of Law and Public Policy*. 2013. Vol. 36. P. 716–760. URL: https://journals.law.harvard.edu/jlpp/wp-content/uploads/sites/90/2013/04/36_2_715_Larkin.pdf (last accessed: 10.08.2025).
- [47] Мельник М. І. Основні тенденції законотворення з питань кримінального права у 2013–2014 рр. *Забезпечення єдності судової практики у кримінальних справах в контексті подій 2013–2014 років в Україні* : матеріали міжнар. симп. (м. Київ, 24–25 жовт. 2014 р.). Київ, 2014. С. 109–114.
- [48] Голіна В. Проблема кримінологічного забезпечення криміналізації і декриміналізації у кримінальному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3(82). С. 107–116. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/10134> (дата звернення: 01.10.2025).
- [49] Фріс П. Л. Доцільність у кримінально-правовій політиці в Україні. *Право України*. 2017. № 2. С. 93–99. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001431093> (дата звернення: 07.08.2025).

References

- [1] Dudorov, O.O., & Khavroniuk, M.I. (2014). *Criminal law*. Kyiv: Vaite.
- [2] Borysov, V.I., & Frys, P.L. (2013). The Definition of Criminal and Legal Policy. *Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine*, 1(1), 15-31.
- [3] Borysov, V.I., & Fris, P.L. (2014). Principles of modern criminal law policy of Ukraine. *Issues of Crime Prevention*, 27, 30-38.
- [4] Panov, M., & Herasina, L. (2001). Legal policy as a universal phenomenon of social existence. *Law of Ukraine*, 8, 36-40.
- [5] Ostrohlyad, O.V. (2013). Modern understanding of methods of realization of criminal and legal politics. *The Scientific and Informational Bulletin of Ivano-Frankivsk University of Law Named after King Danylo Halytskyi*, 8, 182-186.
- [6] Pashchenko, O.O. (2018). *Social conditioning of the criminal liability law*. Kharkiv: Yurait.
- [7] Frys, P.L. (2014). Criminalization and decriminalization in the criminal legal policy. *Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine*, 1(2), 19-28.
- [8] Korobeev, A.I. (1987). Soviet criminal law policy: problems of criminalization and penalization. Vladivostok: DVGU.
- [9] Frys, P.L. (2005). *Criminal law policy of the Ukrainian state: theoretical, historical and legal problems*. Kyiv: Atika.
- [10] Borysov, V.I. (1992). *Main problems of protecting industrial safety in the criminal legislation of Ukraine*. Doctoral Thesis. Kharkiv.
- [11] Horbulin, V.P. (Ed.). (2016). *World hybrid war: Ukrainian front*. Kyiv: NISD.
- [12] Koval, D.O. (2014). Information war of the Russian Federation against Ukraine: assessment of the international community. In M. M. Antonovych, B. V. Babin,

- M. O. Baimuratov, I. A. Berezovska, & I. H. Bilas (Eds.). *Ukrainian revolution of dignity, RF aggression and international law*. (pp. 863–871). Kyiv: K.I.S.
- [13] Rushchenko, I.P. (2015). *Russia-Ukraine hybrid war: sociological perspective*. Kharkiv: FOP Pavlenko O. H.
- [14] Vakulych, V., & Novorodovska, N. (2023). Russian Propaganda of Aggression Against Ukraine (2014–2021). *Ukrainian Information Space*, 1(11), 119–132. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279610](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279610).
- [15] Snegovaya, M. (2015). *Putin's information warfare in Ukraine: Soviet origins of Russia's hybrid warfare* (Russia Report No. 1). Institute for the Study of War. Retrieved from <https://www.understandingwar.org/report/putins-information-warfare-ukraine-soviet-origins-russias-hybrid-warfare>.
- [16] Ivanenko, S. (2023). Special Russian propaganda in the occupied territories of eastern Ukraine (2014–2018). *Military-Historical Bulletin*, 49(3), 5–13. <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2023-49-3-5-13>.
- [17] Kudinov, V.A., Korneiko, O.V., & Pakrysh, O.Ye. (2025). Russia's information aggression against Ukraine: dynamics and impact on the civilian population. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 8, 372–378. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/76>.
- [18] Babenko, A.M., & Karchevskiy, M.V. (2023). Glorification: historical, international and domestic socio-legal dimension. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 10, 713–717. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/173>.
- [19] Fino, A. (2020). Defining hate speech: A seemingly elusive task. *Journal of International Criminal Justice*, 18(1), 31–57. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqaa023>.
- [20] Ashworth, A., & Zedner, L. (2012). Prevention and criminalization: Justifications and limits. *New Criminal Law Review*, 15(4), 542–571. <https://doi.org/10.1525/nclr.2012.15.4.542>.
- [21] Stoyanova, V., & Nihe, E. (2022). Criminalising hate crime and hate speech at EU level. *Criminal Law Forum*, 33(2), 85–119. <https://doi.org/10.1007/s10609-022-09440-w>.
- [22] Movchan, R. (2022). Criminal law novel about justifying the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine (Art. 436-2 of the Criminal code of Ukraine): law enforcement and law-making problems. *The Scientific and Informational Bulletin of Ivano-Frankivsk University of Law Named after King Danylo Halytskyi*, 13, 197–204. <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2022.13.25.197-204>.
- [23] Batyrhareieva, V.S. (2022). To a criminological analysis of justification, recognition as legitimate or denial of armed aggression of the Russian Federation and glorification of its participants as a new challenge to the security of the information space of Ukraine. *Information and Law*, 4(43), 37–49. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.4\(43\).269976](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.4(43).269976).
- [24] Rubashchenko, M.A. (October 21–22, 2022). Non-public justification, recognition as lawful, denial of aggression/occupation (Art. 436-2 CC of Ukraine) vs. freedom of expression. In *Criminal law of Ukraine before the challenges of the present and the future: Proceedings of the International scient. conf.* (pp. 69–71). Kharkiv: Pravo.
- [25] Rubashchenko, M.A., Yakoviuk, I.V., Shulzhenko, N.V., Zaitsev, O.V., & Kharytonov, S.O. (2024). *Collaborationism in temporarily occupied territories: problems of legal assessment, guaranteeing human rights and freedoms and reintegration of territories*. M.A. Rubashchenko (Ed.). Kharkiv: Pravo.

- [26] Karchevskiy, M.V. (2024). The main problems of criminal-legal protection of information security in Ukraine. *Topical Issues of Law: Theory and Practice*, 1(47), 120-129. <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-47-1-120-129>.
- [27] Novikova, K.A. (2024). Criminal legal means for the glorification of the armed aggression of the Russian Federation in Ukraine. *Information and Law*, 3(50), 192-200. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3\(50\).311731](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311731).
- [28] Opinion on the Draft Law of Ukraine on amendments to certain legislative acts of Ukraine on strengthening criminal liability for the production and dissemination of prohibited information products (Reg. No. 5102). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/1243501>.
- [29] Fris, P.L. (2006). Socio-psychological grounds for the criminalization of socially dangerous acts. *Our Law*, 1, 59-61.
- [30] Batyrhareieva, V.S., & Kukovynets, D.O. (2024). On the criminological classification of persons inclined to glorify the enemy. *Information and Law*, 4(51), 207-219. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.4\(51\).318104](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.4(51).318104).
- [31] Zubchenko, O.S. (2022). Collaborationism in the temporarily occupied territories of Southern Ukraine: a sociological aspect. *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*, 3(55), 15-23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530).
- [32] Netesa, N.V. (March 16, 2023). Propaganda as a form of information influence in conditions of hybrid war. In *Current problems of law enforcement activities under martial law: Proceedings of the All-Ukrain. scient. and pract. conf.* (pp. 207-210). Khmelnytskyi: NADPSU.
- [33] Pysmenskyi, Ye.O. (2024). *Criminal law problems of combating collaborationist activity*. Kyiv: Alerta.
- [34] S. Shyam Sundar, Eugene Cho Snyder, Mengqi Liao, Junjun Yin, Jinping Wang & Guangqing Chi. (2025). Sharing without clicking on news in social media. *Nature Human Behaviour*, 9, 156-168. <https://doi.org/10.1038/s41562-024-02067-4>.
- [35] Sirlin, N., Epstein, Z., Arechar, A.A., & Rand, D.G. (2021). Digital literacy is associated with more discerning accuracy judgments but not sharing intentions. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 2(6). <https://doi.org/10.37016/mr-2020-83>.
- [36] Voitovych, N., & Mahuriak, I. (2025). Memes as a factor of manipulations: Transformation of image through mass culture. *Ukrainian Information Space*, 1(15), 174-186. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(15\).2025.335355](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(15).2025.335355).
- [37] Sidchenko S., Zalkin S., Khudarkovskiy K., & Bielimov V. (2024). Informational (psychological) impact of Russian propaganda on young people in the Russian Federation and on the temporarily occupied territories of Ukraine. *Scientific Works of Kharkiv National Air Force University*, 1(79), 113-118. <https://doi.org/10.30748/zhups.2024.79.17>.
- [38] Fris, P.L., & Adamovych, S.V. (2025). *Russia's aggression against Ukraine from a criminological perspective*. Ivano-Frankivsk: Holinei O.V.
- [39] Human Rights Watch. (2024). *Forced to Fail: Russia's Erasure of Ukrainian Education in Occupied Territories*. Retrieved from https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2024/06/ukraine_crd0624ukr%20web.pdf.
- [40] Brown, D.K. (2011). Criminal law's unfortunate triumph over administrative law. *Journal of Law, Economics & Policy*, 7(4), 658-684. Retrieved from <https://www>.

- researchgate.net/publication/228190274_Criminal_Law's_Unfortunate_Triumph_Over_Administrative_Law.
- [41] Luna, E. (2012). Prosecutorial decriminalization. *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 102(3), 785-819. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23416060>.
- [42] Kadish, S.H. (1962). Legal norm and discretion in the police and sentencing processes. *Harvard Law Review*, 75(5), 904-931. <https://doi.org/10.2307/1338645>.
- [43] Kadish, S.H. (1967). The crisis of overcriminalization. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 374, 17-34. <https://doi.org/10.1177/000271626737400115>.
- [44] Luna, E. (2005). The overcriminalization phenomenon. *American University Law Review*, 54(3), 703-743. Retrieved from <https://digitalcommons.wcl.american.edu/aulr/vol54/iss3/5/>.
- [45] Husak, D. (2008). *Overcriminalization: The limits of the criminal law*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1525/nclr.2009.12.2.323>.
- [46] Larkin, P.J. (2013). Public choice theory and overcriminalization. *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 36, 716-760. Retrieved from https://journals.law.harvard.edu/jlpp/wp-content/uploads/sites/90/2013/04/36_2_715_Larkin.pdf.
- [47] Melnyk, M.I. (October 24–25, 2014). Main trends of law-making on criminal law issues in 2013–2014. In *Ensuring uniformity of judicial practice in criminal cases in the context of the events of 2013–2014 in Ukraine: Proceedings of the International Symposium* (pp. 109-114). Kyiv.
- [48] Holina, V. (2015). The Problem of The Criminological Supporting of Criminalization and Decriminalization in The Criminal Law of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Science of Ukraine*, 3(82), 107-116. Retrieved from <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/10134>.
- [49] Fris, P.L. (2017). Expediency of Criminal and Legal Policy of Law in Ukraine. *Law of Ukraine*, 2, 93-99. Retrieved from <http://jnns.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001431093>.

Олександр Сергійович Перепелиця

аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: o.s.perepelytsya@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0001-0637-5327

Oleksandr S. Perepelytsia

Ph.D. Student, Department of Criminal Law Policy
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str, Kharkiv, Ukraine
e-mail: o.s.perepelytsya@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0001-0637-5327

Рекомендоване цитування: Перепелиця О. С. Між необхідністю та надмірністю: соціальна обумовленість криміналізації виправдовування агресії (стаття 436² Кримінального кодексу України). *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 282–303. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.359322>.

Recommended citation: Perepelytsia, O.S. (2026). Between Necessity and Excess: Social Conditionality of the Criminalization of Aggression Justification (Article 436² of the Criminal Code of Ukraine). *Problems of Legality*, 173, 282-303. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.359322>.

Статтю подано / Submitted: 04.03.2026

Доопрацьовано / Revised: 06.04.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026

Опубліковано / Published: 29.05.2026

Способи посягання на криптовласність: основні види та кваліфікація

Іван Едуардович Щеглаков*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: shived1@ukr.net*

Анотація

Стрімке зростання капіталізації ринку криптоактивів зумовило збільшення кількості кримінально протиправних посягань на криптовласність. Технологічна складність та цифрова природа криптоактивів породжують нові способи їх протиправного заволодіння, що створює потребу в науковій систематизації таких посягань і формуванні єдиних підходів до їх кримінально-правової кваліфікації. Метою статті є здійснення класифікації основних способів викрадення криптоактивів та визначення на основі аналізу механізму їх вчинення особливостей кримінально-правової кваліфікації цих діянь за кримінальним законодавством України. Використано діалектичний, формально-юридичний, системно-структурний, порівняльно-правовий і соціологічний методи. Запропоновано поділ способів посягання на криптовласність на дві групи: традиційні (насилницькі викрадення, обманні заволодіння, привласнення, розтрата або заволодіння шляхом зловживання службовим становищем) та нетрадиційні (використання шпигунського програмного забезпечення, підміна платіжних реквізитів, застосування підроблених токенів, експлуатація вразливостей смарт-контрактів). У випадках застосування технічних засобів втручання в роботу інформаційних систем дії винного потребують додаткової кваліфікації за статтями розділу XVI Кримінального кодексу України.

Ключові слова: криптоактиви; криптовалюта; кримінальні правопорушення проти власності; шахрайство; крадіжка; блокчейн.

Methods of Encroachment on Cryptoproperty: Main Types and Qualification

Ivan E. Shchehlakov*

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

**e-mail: shived1@ukr.net*

Abstract

The rapid growth in the capitalisation of the cryptoasset market has led to an increase in the number of criminal encroachments on cryptoproperty. The technological complexity and digital nature of cryptoassets give rise to new methods of their unlawful acquisition, which creates a need for the scientific systematisation of such encroachments and the formation of unified approaches to their criminal-law qualification. The aim of the article is to classify the principal methods of stealing cryptoassets and, based on the analysis of the mechanism by which they are committed, to determine the specific features of the criminal-law qualification of such acts under the criminal legislation of Ukraine. The dialectical, formal-legal, system-structural, comparative-legal, and sociological methods have been employed. It is proposed to divide the methods of encroachment on cryptoproperty into two groups: traditional (violent seizures, fraudulent acquisitions, misappropriation, embezzlement, or seizure through the abuse of office) and non-traditional (the use of spyware, substitution of payment details, the use of counterfeit tokens, and exploitation of vulnerabilities in smart contracts). In cases involving the use of technical means of interference in the operation of information systems, the perpetrator's actions require additional qualification under the articles of Chapter XVI of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: cryptoassets; cryptocurrency; criminal offenses against property; fraud; theft; blockchain.

Вступ

Минулий, 2025, рік ознаменувався безпрецедентним зростанням ринку криптоактивів. За даними Coingecko, сукупна ринкова капіталізація криптоактивів у третьому кварталі 2025 р. досягла історичного максимуму в чотири трильйони доларів США [1]. Цей показник перевищує капіталізацію всього світового ринку срібла, що, у свою чергу, свідчить про те, що станом на сьогодні криптоактиви є не просто спекулятивним інструментом, а виконують функції засобу накопичення, інвестиційного активу, а в деяких країнах (наприклад, у Сальвадорі) – й функцію платіжного засобу.

Криптоактиви фактично стали в один ряд із традиційними матеріальними цінностями: нерухомістю, банківськими металами та фіатними грошима. Проте діалектика технологічного прогресу має і зворотний бік: стрімке зростання вартості активів неминуче виступає каталізатором злочинної активності.

Висока ліквідність, псевдоанонімність транзакцій та транскордонний характер обігу роблять криптоактиви мішенню для злочинців. Новизна явища криптоактивів, а також його технічна складність зумовлюють швидку еволюцію способів викрадення цих активів. Спектр кримінально протиправних посягань у цій сфері набув надзвичайного різноманіття: від класичних способів заволодіння (шляхом застосування насильства або обману) до високотехнологічних (використання шпигунського програмного забезпечення, злому тощо).

Така різноманітність способів вчинення кримінальних правопорушень, спрямованих на викрадення криптоактивів, створює нагальну потребу в науковій систематизації видів кримінально протиправних посягань проти власності на криптоактиви (криптовласність) задля розмежування складів кримінальних правопорушень проти власності.

Огляд літератури

У сучасній кримінально-правовій доктрині існують різні підходи до розуміння змісту та обсягу предмета кримінальних правопорушень проти власності, зокрема щодо можливості віднесення до предметів цих правопорушень неуречевленого майна. Тривалий час у вітчизняній науці панівною є думка, що у розд. VI Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) термін «майно» вжито у значенні цивільно-правового визначення «рiч», тобто охоплює лише предмети матеріального світу [2, с. 350].

Утім такий погляд дедалі частіше стає предметом дискусій, адже, як зазначає А. О. Антонюк, еволюція власності та її розвиток у напрямі «неуречевленості» зумовлюють перегляд усталених підходів [3, с. 113]. Л. М. Демидова обстоює думку про те, що предметом кримінальних правопорушень на рівні з тілесними речами є й речі безтілесні, які можуть бути введені в майновий оборот та мати грошову вартість [4, с. 106]. Ю. А. Дорохіна пропонує переглянути поняття власності у кримінальному праві України шляхом переходу до широкого його розуміння, яке, зокрема, включає в себе і криптовалюту [5, с. 149, 170].

Із такими доводами важко не погодитись: цифровізація економіки, виникнення нових об'єктів права власності у вигляді криптоактивів, зміна законодавства (зокрема в частині введення в обiг поняття «цифрова рiч») лише зумовлює потребу в переосмисленні та осучасненні розуміння предмета кримінальних правопорушень проти власності. Цю тезу також підкріплено тим, що криптоактиви є об'єктом переважно майнових правовідносин і, володіючи криптоактивами, суб'єкт правовідносин ставиться до них як до свого власного майна. Намагаючись незаконно заволодіти криптоактивами, зловмисник передусім має за мету обернути їх на свою користь, протиправно збагатитися. Тож протиправні посягання на криптоактиви мають розглядатись як посягання проти власності.

У вітчизняній науковій літературі вже існує значна кількість праць, у яких наголошено на можливості криптоактивів виступати предметом кримінальних правопорушень проти власності. Так, наприклад, О. В. Кришевич та О. І. Рощина зауважують, що криптовалюта може бути предметом крадіжки, вимагання та шахрайства, одночасно підкреслюючи, що такі кримінальні

правопорушення мають свої особливості, зумовлені природою криптовалют [6, с. 171–172].

М. О. Думчиков акцентує увагу на тому, що домінуючим способом заволодіння криптоактивами є шахрайство, основними видами якого є цільовий фішинг, шахрайство з купівлею та обміном віртуальних активів, а також інвестування у фіктивні віртуальні активи [7, с. 162].

В. В. Козій також наголошує на тому, що криптовалюта може бути предметом крадіжки, привласнення (заволодіння) та шахрайства [8, с. 37].

Отже, попри консенсус значної кількості дослідників щодо необхідності кримінально-правової охорони криптоактивів, у вітчизняній доктрині досі відсутні ґрунтовні наукові розробки, присвячені як видам посягань на криптоактиви, так і систематизації способів протиправного заволодіння ними. Більшість праць зосереджені на загальному питанні: «чи є криптоактиви (віртуальні активи, криптовалюта) майном у розумінні КК?», залишаючи поза увагою способи їх викрадення. Водночас розуміння конкретного алгоритму вчинення цих кримінальних правопорушень є критично необхідним для правильної кваліфікації діянь та їх відмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Матеріали та методи

Під час написання статті використовувались як загальнонаукові, так і спеціально-юридичні методи, що зумовлено міждисциплінарним характером проблематики, яка перебуває на стику кримінального права та інформаційних технологій. Вибір методології зумовлений необхідністю одночасного аналізу як юридичних явищ, так і технологічних особливостей предмета посягання – криптоактивів, без розуміння природи яких неможлива правильна кримінально-правова оцінка способу вчинення відповідних діянь.

Загальнометодологічну основу становив діалектичний метод, що дав змогу розглянути способи посягання на криптовласність у їх розвитку та взаємозв'язку з технологічними змінами, що відбуваються у криптосфері.

Формально-юридичний метод використовувався для з'ясування змісту положень законодавства, тлумачення ознак конкретних складів кримінальних правопорушень, а також для аналізу правових дефініцій.

Системно-структурний метод став основним інструментом класифікації способів посягання на криптовласність. Завдяки його застосуванню вдалося виокремити дві великі групи способів вчинення таких посягань – традиційні та нетрадиційні, а також встановити внутрішню структуру кожної з груп.

Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення підходів вітчизняної та зарубіжної доктрини й практики до кримінально-правової оцінки посягань на криптоактиви. Особливу увагу приділено англomовній науковій літературі, що зумовлено первинною появою більшості новітніх кримінально-протиправних схем саме в англomовних юрисдикціях.

Соціологічний метод у формі аналізу матеріалів правозастосовної практики використано для виявлення типових моделей поведінки суб'єктів кримінальних правопорушень.

Написання статті включало кілька етапів: опрацювання вітчизняної та зарубіжної наукової правничої літератури; аналіз нормативно-правової бази; формування емпіричної бази дослідження із судових рішень, матеріалів резонансних зарубіжних кримінальних проваджень та звітів спеціалізованих компаній у сфері блокчейн-аналітики; систематизація та класифікація виявлених способів посягання; формулювання пропозицій щодо їх кримінально-правової кваліфікації.

Результати та обговорення

Заволодіння криптоактивами відбувається широким колом способів, через що саме спосіб вчинення кримінального правопорушення є тією ознакою, за якою слід розмежовувати посягання на криптовласність.

Криптоактиви є одним із видів майна, якому притаманні такі специфічні ознаки, як існування виключно в цифровому середовищі, а також функціонування та зберігання на основі технології розподіленого реєстру чи подібної до неї технології [9, с. 238]. На основі цього способи посягань проти власності, предметом яких є криптоактиви, можна поділити на традиційні (способи викрадення (заволодіння), притаманні кримінальним правопорушенням, предметом яких може бути будь-яке майно) та нетрадиційні (специфічні способи викрадення (заволодіння), зумовлені цифровою природою активів). Більшість із них відомі українській правозастосовній практиці, однак деякі зустрічалися до цього часу тільки в інших країнах, проте, імовірно, незабаром з'являться й в Україні.

І. Традиційні способи посягання

Під традиційними способами пропонується розуміти форми протиправного посягання, які характерні для більшості кримінальних правопорушень проти власності. Здійснюючи викрадення криптоактивів або заволодіння ними у традиційний спосіб, суб'єкт кримінального правопорушення досягає своєї протиправної мети, як правило, шляхом впливу на потерпілого, наприклад, застосовуючи до нього насильство, змушуючи передати криптоактиви,

або ж використовуючи слабкості потерпілого для введення його в оману щодо вигідності тієї чи іншої транзакції. При цьому суб'єкт кримінального правопорушення не використовує (або використовує мінімально) специфічний технічний інструментарій чи вразливості програмного забезпечення. У таких випадках цифрова природа активу та технологічні особливості його функціонування (блокчейн, децентралізація) або взагалі не мають ніякого значення для зловмисника, або ж відіграють лише другорядну роль. Визначальним для досягнення злочинного результату має не подолання системи захисту, втручання в роботу електронних обчислювальних машин, використання вразливостей програмного забезпечення, а подолання чи викривлення волі потерпілого або ж використання наявних повноважень щодо криптоактивів. Спосіб викрадення (заволодіння) у цьому разі є універсальним та ідентичним до механізму викрадення будь-якого іншого рухомого майна або грошових коштів. Технологічний складник при цьому є лише середовищем обігу активів, утім аж ніяк не сприяє суб'єкту у вчиненні кримінального правопорушення.

До найбільш поширених традиційних способів посягань на відносини власності на криптоактиви слід віднести такі.

1. Насильницькі викрадення

Викрадення криптоактивів із застосуванням насильства може включати як фізичне, так і психічне насильство. Такий спосіб викрадення є найбільш суспільно небезпечним, адже об'єктом посягання в такому випадку є не лише криптоактиви, а й життя, здоров'я та тілесна недоторканність особи. В англійських країнах такий спосіб викрадення має назву «\$5 Wrench Attack» («Атака з гайковим ключем за 5 доларів»). Така назва підкреслює примітивність дій зловмисника: не бажаючи розбиратися в технічних деталях, злочинець просто використовує фізичну силу або залякування для обернення криптоактивів на свою користь.

Британські дослідники Marilyn Ordekian, Gilberto Atondo-Siu, Alice Hutchings та Marie Vasek пропонують визначати «атаку з гайковим ключем» як фізичне переслідування власників криптовалюти з метою незаконного заволодіння їх криптовалютою за допомогою фізичної сили або погрози застосування сили чи заподіяння шкоди [10, с. 24:4].

Компанія TRM Labs, яка надає послуги блокчейн-аналітики для виявлення кримінальних правопорушень, на своєму вебсайті наводить найбільш відомі приклади «атак з гайковим ключем». Так, одним із перших зафіксованих випадків подібної атаки є інцидент, що стався з криптотрейдером Danny Aston: група з чотирьох озброєних осіб здійснила проникнення до приват-

ного будинку потерпілого. Застосувавши фізичне насильство та обмеживши свободу дівчини криптотрейдера, нападники під загрозою застосування вогнепальної зброї змусили трейдера здійснити транзакцію з переказу Bitcoin на підконтрольні їм криптогаманці.

Іншим прикладом є інцидент у гуртожитку Кентерберійського університету, де в 2021 р. один із студентів був затриманий групою з восьми чоловіків, які через погрозу ножем змусили його переказати Bitcoin у сумі, що була еквівалентна 6000 фунтів стерлінгів [11].

Із аналізу вітчизняної правозастосовної практики вбачається, що подібні випадки насильницького заволодіння трапляються і в Україні.

Так, вироком Обухівського районного суду Київської області від 06.12.2022 р. у справі № 761/31532/21 Особу_8 та Особу_9 визнано винуватими у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 187 КК. При цьому судом встановлено, що Особа_8 помітив серед програм на телефоні потерпілого програму для криптовалют «Binance», після чого Особа_8 у співучасті з Особою_9 нанесли тілесні ушкодження ножем у ногу потерпілого, погрожували пістолетом, внаслідок чого потерпілий повідомив всі необхідні паролі, завдяки чому Особа_8 та Особа_9 заволоділи криптовалютою, а саме 2 Ethereum (ETH), та 5436,001 Stellar (XLM) [12].

За даними Київської міської прокуратури, чотирьом особам було вручено повідомлення про підозру у вчиненні вимагання, яке виявилось в тому, що ці особи, представляючись правоохоронцями, погрожували криптобізнесмену кримінальною відповідальністю за вигаданими обвинуваченнями у державній зраді, внаслідок чого змусили потерпілого перерахувати криптовалюту на суму майже 10 млн гривень на їхній криптогаманець [13].

Так, насильницьким викраденням криптоактивів притаманні такі ознаки:

- наявність двох об'єктів посягання: основним об'єктом виступають відносини власності на криптоактиви, а додатковим об'єктом – особисті немайнові блага потерпілого (життя, здоров'я, особиста свобода, тілесна недоторканність тощо);
- застосування насильства: основним способом, за допомогою якого суб'єкт кримінального правопорушення реалізує свою кримінально протиправну мету, є насильство, яке може бути як фізичним (у вигляді завдання фізичної шкоди потерпілому), так і психічним (погрози фізичної розправи, обмеження прав, знищення майна тощо). Насильство може використовуватись як для безпосереднього отримання винним доступу до криптогаманця потерпілого, так і для пригнічення волі потерпілого для самостійного здійснення ним передачі криптоактивів.

Залежно від характеру насильства (небезпечності насильства для життя та здоров'я в момент заподіяння або погрози його заподіяння), а також темпоральної спрямованості такого насильства (чи має винний намір заволодіти криптоактивами негайно, чи висуває вимогу щодо їхньої передачі в майбутньому) викрадення криптоактивів у формі «атаки з гайковим ключем за 5 доларів» мають кваліфікуватись як насильницький грабіж (ч. 2 ст. 186 КК), розбій (ст. 187 КК) або вимагання (ст. 189 КК).

2. Обманні заволодіння

Другу велику групу традиційних способів незаконного заволодіння криптоактивами становлять діяння, механізм яких ґрунтується на інтелектуальному впливі на свідомість потерпілого. На відміну від насильницьких кримінальних правопорушень, заволодіння криптоактивами тут відбувається ззовні добровільно – власник самостійно ініціює транзакцію та передає активи зловмиснику.

Так, наприклад, вироком Оболонського районного суду міста Києва від 10.12.2024 р. у справі № 756/12186/24 встановлено, що Особа_5 створив телеграм-канал, зареєстрований під нікнеймом, який дублював один із відомих сервісів обміну валют, за винятком умисного неправильного зазначення декількох латинських літер, що вводило в оману потерпілого щодо дійсного суб'єкта надання таких послуг, у якому розмістив завідомо неправдиве оголошення про те, що у вказаному телеграм-каналі можливо домовитись про безпечний обмін криптовалюти. Через вказаний телеграм-канал до Особи_5 звернувся потерпілий із пропозицією обміну криптоактиву USDT у сумі 21 398. Отримавши 21 398 USDT, винний жодного обміну на фіатну валюту не здійснив [14].

У справі № 513/1179/24 Саратським районним судом Одеської області Особу_7 визнано винним у вчиненні шахрайства, у ході якого винний запевнив потерпілого в тому, що може надати йому допомогу у сфері заробітку грошових коштів у мережі «Інтернет2, після чого потерпілий погодився оплатити таку допомогу в USDT, проте після отримання криптоактивів винний жодних зобов'язань не виконав [15].

Однією з поширених схем обманного заволодіння криптоактивами є «Шахрайський трикутник» (англ. «Triangulation Fraud»), сутність якої полягає в «синхронізації» зловмисником двох незалежних правочинів, внаслідок чого потерпілий, будучи введеним в оману, виконує грошові зобов'язання зловмисника перед іншою особою, фактично сплачуючи вартість криптоактивів, отримувачем яких стає злочинець. Наприклад, зловмисник розміщує оголошення про продаж неіснуючого товару і після появи реального покупця

паралельно ініціює на P2P-платформі (або криптобіржі) ордер на купівлю криптоактивів у трейдера на аналогічну суму. Отримавши від трейдера банківські реквізити, зловмисник передає їх покупцю товару під виглядом власних. У результаті покупець переказує грошові кошти на рахунок трейдера, а той, фіксуючи оплату, передає криптоактиви на гаманець зловмисника. Хоча потерпілий у цьому разі втрачає грошові кошти, проте умисел винного спрямований саме на заволодіння криптоактивами за рахунок оплати їхньої покупки потерпілим.

Заволодіння криптоактивами шляхом обману чи зловживання довірою за своєю природою є типовими видами шахрайства, які часто є майже ідентичними до тих, що застосовуються при заволодінні грошовими коштами або іншим рухомим майном.

Розвиток криптоеко системи також зумовив адаптацію та модифікацію наявних схем інвестиційного шахрайства, серед яких найпопулярнішими є шахрайство з виходом (англ. Exit Scam), фінансові піраміди (англ. Ponzi schemes) та гібридне інвестиційне шахрайство [16].

2.1. Шахрайство з виходом

У 2017–2018 рр. на крипторинку набув широкого застосування такий механізм для залучення інвестицій, як ICO (з англ. initial coin offering – первинна пропозиція монети) та похідних від нього: IDO (з англ. initial DEX offering – первинна децентралізовано-біржова пропозиція), IEO (з англ. initial exchange offering – первинна біржова пропозиція). Не вдаючись у специфічні деталі кожного з цих видів інвестування, зазначимо, що ICO передбачає залучення розробниками певного криптопроєкту інвестиційного капіталу у вигляді грошових коштів чи ліквідних криптоактивів (наприклад, Bitcoin або USDT), в обмін на що інвестори отримують новостворені розробниками токени (які, за очікуванням інвесторів, у майбутньому мають зрости в ціні).

Через новизну ринку та слабе правове регулювання ICO часто використовувалось як механізм для шахрайства: зловмисники робили «видимість» розроблення певного крипто-проєкту, запускаючи маркетингові акції, створюючи вебсайти та документацію, які описували довготривалі плани розвитку проєкту. Такі дії вчинялись із метою введення потерпілих (інвесторів) в оману шляхом створення у них враження щодо перспективності та прибутковості їхніх інвестицій. Одразу після збору інвесторського капіталу розробники обертали його на свою користь (робили «вихід»), не здійснюючи реальних дій із розробки токену, і просто зникали.

Одним із найбільш відомих випадків шахрайства на ICO є справа «OneCoin». Згідно з обвинувальним актом на інвестиціях в неіснуючий токен «OneCoin» група осіб змогла заволодіти більш як 4 мільярдами доларів США [17, с. 5].

2.2. Фінансові піраміди

Схеми фінансових пірамід існують вже понад сто років, і криптосфера не стала винятком для їхнього поширення. Організатори таких схем створюють ілюзію ведення прибуткового високотехнологічного бізнесу (хмарний майнінг криптоактивів, розробка торгових ботів на основі штучного інтелекту, стейкінг з високовідсотковим доходом тощо), який потребує залучення інвестицій (криптоактивів) із подальшим поверненням цих інвестицій із відсотками. Насправді ж, виплата відсотків (прибутку) попереднім інвесторам здійснюється виключно за рахунок залучення криптоактивів нових вкладників. Повернення інвестицій та прибутку первинним вкладникам допомагає організаторам здійснювати обман нових вкладників, створюючи у них помилкову переконаність в успішності та працездатності моделі бізнесу та, як наслідок, вигідності їхньої інвестиції. На етапі, коли суми виплат починають перевищувати суму надходжень нових інвестицій, організатори піраміди, як правило, припиняють виплати та зникають із залишком залучених інвестицій.

Яскравим прикладом реалізації такої пірамідальної схеми є справа платформи BitConnect. Механізм шахрайства базувався на дворівневій системі залучення активів: інвесторам пропонувалося придбати нативний токен платформи (ВСС) за Bitcoin, після чого передати ці токени в «програму кредитування» під обіцянку гарантованого пасивного доходу до 1 % на день, який нібито генерувався спеціальним торговим ботом. Фактично ж залучені Bitcoin акумулювалися організаторами, а виплати «прибутку» здійснювалися за рахунок нових надходжень. Як у подальшому встановило Федеральне бюро розслідувань США, загальний обсяг криптоактивів, якими заволоділи організатор схеми та його співучасники, перевищив 2 мільярди доларів США [18].

2.3. Гібридне інвестиційне шахрайство

Гібридне інвестиційне шахрайство – це доволі «молодий» вид шахрайства, об'єктивна сторона якого на різних етапах свого виконання передбачає комбінування двох способів заволодіння майном: обману та зловживання довірою.

На початковому етапі реалізації кримінального протиправного умислу зловмисник створює фіктивну цифрову особистість. Використовуючи сервіси

знайомств, соціальні мережі, месенджери, зловмисник встановлює контакт із потерпілим, видаючи себе за сексуально привабливу для потерпілого особу або ж потенційного друга. На цій стадії обман в особі має підготовчий характер і спрямований не на безпосереднє заволодіння майном, а на формування в свідомості потерпілого відчуття довіри до цифрової особистості зловмисника.

На наступному етапі зловмисник, зловживаючи довірою потерпілого, переконує останнього у вигідності певного виду заробітку. Зловживання довірою може поєднуватись на цьому етапі з обманом: потерпілому може надаватися доступ до вебресурсів (фейкових сайтів чи програм), які були заздалегідь створені та налаштовані зловмисником для імітації успішного інвестування.

На заключному етапі для формування у потерпілого остаточного хибного переконання у реальності заробітку, зловмисник часто спонукає потерпілого здійснити купівлю незначної кількості криптоактивів та зробити пробну інвестицію незначного обсягу (при цьому, придбання криптоактивів потерпілим часто може здійснюватись на цілком законних платформах з подальшим переказом криптоактивів на гаманці, які належать зловмиснику). Після отримання фіктивного прибутку потерпілому дозволяють безперешкодно вивести його. Коли під впливом сформованої ілюзії успіху потерпілий інвестує максимально можливу суму, реалізується фінальна фаза кримінального правопорушення: доступ до виведення активів раптово блокується зловмисником [19, с. 5]. Іноді також можливе продовження кримінального правопорушення, коли зловмисник намагається заволодіти додатковими активами жертви під вигаданими приводами: необхідність сплати податків, комісії за вивід прибутку тощо.

У публіцистичній та науковій літературі такий вид шахрайства отримав декілька назв: криптороман (анг. *cryptorom*), романтичне заманювання (англ. *romance baiting*), проте найбільш поширеною назвою є «забій свиней» (англ. *pig butchering*). Цей термін має китайське походження (*Shā Zhū Pán*), і його етимологія базується на метафорі з «відгодовуванням свині» (тривалий процес формування довіри, створення переконаності у вигідності інвестицій) та «забоєм» (фінальне заволодіння «інвестованими» потерпілим криптоактивами) [19, с. 3]. При цьому термін *Pig butchering* вже став сталим виразом в англomовному середовищі й уживається навіть державними органами (наприклад, Каліфорнійським департаментом фінансового захисту та інновацій) [20].

Наведені приклади ілюструють лише окремі прояви обманних викрадень криптоактивів. Насправді ж варіативність злочинних сценаріїв є значно

ширшою. Такі «схеми» можуть бути як примітивними (фіктивні збори криптоактивів на благодійність, продаж неіснуючих товарів або послуг тощо), так і складними, які одночасно поєднують обман в особі, обман в намірах та інші види обману.

3. Привласнення, розтрата або заволодіння криптоактивами шляхом зловживання службовим становищем

Ще однією групою традиційних посягань на відносини власності на криптоактиви є привласнення, розтрата та заволодіння криптоактивами шляхом зловживання службовим становищем. Поширеність таких способів посягань у криптосфері зумовлена специфічними умовами її сьогоденного існування.

Початкова ідеологія криптоактивів була заснована на принципі децентралізації. Цей принцип передбачав: відсутність центрального емітента валюти; відсутність центрального органу, що здійснює контроль за транзакціями; можливість здійснювати криптоплатежі без участі посередників [21, с. 129].

Хоча ідеологія блокчейну і ґрунтується на принципі децентралізації, в сучасних умовах значна частина криптотранзакцій здійснюється через централізованих посередників (криптовіржі, професійні трейдери, інвестиційні фонди, кастодіальні сервіси тощо). Через таку специфіку крипторинку велика кількість криптоактивів, що є в обігу, перебуває у володінні, користуванні чи на зберіганні у третіх осіб.

Наприклад, зберігаючи криптоактиви на кастодіальному гаманці, власник фактично уповноважує адміністраторів такого кастодіального сервісу здійснювати зберігання його криптоактивів та виконувати транзакції з ними за його дорученням. В іншому прикладі, передаючи криптоактиви в управління трейдеру чи інвестиційному фонду, власник доручає останнім здійснювати право розпорядження своєю власністю.

Саме чинник концентрації фактичного контролю над криптоактивами в руках третіх осіб створює підґрунтя для вчинення кримінальних правопорушень у вигляді привласнення, розтрата чи заволодіння криптоактивами шляхом зловживання службовим становищем.

Механізм посягання в цьому разі полягає в тому, що суб'єкт кримінального правопорушення (директор біржі, криптотрейдер, управитель інвестиційного фонду), маючи законний доступ до приватних ключів або системи управління транзакціями, або безпосередньо здійснюючи права володіння чи розпорядження криптоактивами, вчиняє дії щодо їх привласнення чи розтрата.

Не вдаючись у специфіку розмежування складів кримінальних правопорушень у вигляді привласнення, розтрата чи заволодіння майном шляхом

зловживання службовим становищем, зазначимо, що суб'єкт у таких кримінальних правопорушеннях завжди здійснює спеціальні повноваження щодо криптоактивів (вони безпосередньо йому ввірені в рамках тих чи інших правовідносин, перебувають у його віданні або ж ввірені чи перебувають у віданні підконтрольних йому осіб) [3, с. 247, 255].

Справа криптобіржі FTX є найбільш відомим прикладом, що якнайкраще ілюструє механізм привласнення та розтрати ввірених криптоактивів: Окружний суд Південного округу Нью-Йорка призначив колишньому власнику та генеральному директору криптобіржі FTX покарання у вигляді 25 років позбавлення волі. В основу обвинувачення було покладено, зокрема те, що частина клієнтських активів (яка еквівалентна декільком мільярдам доларів) витрачалась на особисті потреби генерального директора, його інвестиції та покриття боргів [22; 23, с. 290–291].

Потрібно наголосити, що привласнення, розтрату чи заволодіння криптоактивами шляхом зловживання службовим становищем (частини 1, 2 ст. 191 КК) слід відрізнити від суміжних складів кримінальних правопорушень, зокрема шахрайства (ст. 190 КК). Так, передача криптоактивів в управління трейдеру, який здійснює обернення таких криптоактивів на свою користь одразу в момент їх отримання від власника, слід кваліфікувати як шахрайство, оскільки суб'єкт кримінального правопорушення в такому випадку від самого початку не має наміру виконувати взяті на себе зобов'язання щодо управління активами. Його дії спрямовані на те, щоб під виглядом надання послуг трейдингу (торгівлі криптоактивами з метою отримання прибутку) заволодіти майном потерпілого. У такій ситуації укладення договору про управління чи обіцянка здійснювати трейдинг є лише способом обману. Для кваліфікації ст. 191 КК (як привласнення чи розтрати майна) необхідною умовою є те, що майно було ввірене винному на законних підставах, і умисел на його привласнення чи розтрату виник вже після встановлення правовідносин під час здійснення повноважень з управління цим майном.

Розтрату ввірених криптоактивів також слід відрізнити від інших діянь, які хоча формально й схожі на кримінальне правопорушення, проте ним не є. Йдеться насамперед про випадки втрати активів унаслідок нормального господарського ризику або невдалої торгової діяльності. Якщо управитель (трейдер, розпорядник фонду), діючи в межах наданих йому повноважень, втратив ввірені криптоактиви через різку зміну ринкового курсу (волатильність), кримінальна відповідальність виключається. Такі дії або бездіяльність можуть розглядатись виключно у площині цивільно-правових відносин як, можливо, неналежне виконання договірних зобов'язань.

II. Нетрадиційні способи посягання

До другої групи способів протиправного посягання на відносини власності на криптоактиви пропонується віднести діяння, вчинення яких стає можливим виключно завдяки використанню специфічних технічних засобів, шкідливого програмного забезпечення або експлуатації вразливостей архітектури блокчейн-мереж. Такі способи посягань відрізняються від традиційних за низкою ознак:

- за об'єктом: крім основного об'єкта (відносин криптовласності), додатковим об'єктом посягання є нормальне функціонування електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем та комп'ютерних мереж;
- за об'єктивною стороною: у зазначених кримінально протиправних посяганнях вона завжди має «технічну складову» – заволодіння криптоактивами відбувається внаслідок втручання в роботу комп'ютерів, використання шкідливого програмного забезпечення чи експлуатації вразливостей програмних протоколів¹.

Нижче будуть розглянуті найбільш поширені нетрадиційні способи посягань проти криптовласності.

1. Викрадення криптоактивів за допомогою шпигунського програмного забезпечення

Поява криптовласності неминуче вплинула на трансформацію механізму кримінально протиправного заволодіння нею. Якщо у випадку класичної крадіжки метою зловмисника є фізичне вилучення речі матеріального світу з володіння власника, то у сфері криптоактивів фізичне вилучення неможливе. Криптоактив не існує у фізичному просторі (у його класичному кримінально-правовому розумінні), його не можна «забрати» чи перемістити до своєї кишені, а тому протиправна діяльність зловмисників спрямовується на заволодіння засобами доступу до цих активів.

Архітектура блокчейнмереж побудована так, що система не ідентифікує особу користувача, а перевіряє лише валідність цифрового підпису, який генерується за допомогою приватного ключа. Це створює ситуацію, за якої фактичне володіння унікальним набором даних (приватним ключем, seed-фразою) і є підтвердженням володіння криптоактивами. Такий підхід використаний і українським законодавцем у ст. 6 Закону України «Про віртуальні активи» [24].

¹ Особа правопорушника характеризується тим, що він, як правило, володіє спеціальними знаннями та навичками у сфері комп'ютерних технологій.

Тож вилучення активів поза волею власника стає можливим лише за умови попереднього заволодіння відповідним засобом доступу (приватним ключем, seed-фразою, паролем). Саме отримання цих даних є обов'язковою передумовою для подальшого незаконного обернення активів на користь зловмисника.

Цінність засобів доступу (приватний ключ, seed-фраза, пароль) детермінувала зміну знарядь вчинення кримінального правопорушення. Оскільки ці засоби зазвичай зберігаються у цифровій формі на пристроях користувачів, фізичні методи вчинення крадіжок втратили свою актуальність для відповідного предмета посягання. Натомість виникла необхідність в інструментах, здатних дистанційно та непомітно для власника проникати в операційну систему, знаходити потрібні файли та копіювати їх. Наведене стало каталізатором розробки та стрімкого поширення спеціалізованого шпигунського програмного забезпечення (англ. spyware), найбільш поширеними видами якого є кейлогери (англ. keyloggers) та стілери (англ. stealers).

Кейлогер – це клас шкідливого програмного забезпечення, призначеного для прихованої фіксації та збереження натискань клавіш комп'ютера з подальшою їх передачею зловмиснику [25, с. 1]. Основною метою кейлогерів є перехоплення seed-фрази або паролів у момент їх ручного введення користувачем комп'ютера. У свою чергу, стілер – це клас шкідливого програмного забезпечення, основною метою якого є пошук у пам'яті комп'ютера або перехоплення під час відправки файлів чи даних, у яких збережені ключі, seed-фраза та пароль, та подальша дистанційна передача таких файлів зловмиснику. Так, наприклад, компанія Microsoft у 2025 р. повідомила про новий вид шкідливого програмного забезпечення – StilachiRAT, який сканує комп'ютер на предмет наявності розширень криптогаманців для Google Chrome та здійснює пошук облікових даних, зокрема паролів для доступу до цих гаманців [26].

Складна технічна природа викрадень криптоактивів за допомогою шпигунського програмного забезпечення викликає труднощі у правильній кримінально-правовій кваліфікації таких діянь та розмежуванні їх між собою (у тому числі крадіжки та шахрайства). Зокрема викликає інтерес кримінально-правова оцінка використання зловмисником викрадених засобів доступу (приватних ключів, паролів) до криптоактивів.

У кримінально-правовій доктрині обман як ознака шахрайства полягає у повідомленні потерпілому (власнику або особі, якій ввірене чи під охороною якої перебуває майно, або особі, яка має доступ до нього) неправдивої інформації або приховування тієї інформації, яка мала би бути йому пові-

домлена, з метою введення потерпілого в оману, схилення його до певної поведінки (зумовленою такою оманною) та заволодіння його майном чи набуття права на нього [2, с. 401].

Потреба у застосуванні обману як засобу заволодіння криптоактивами безпосередньо корелює з технічними особливостями програмної архітектури, за допомогою якої здійснюється розпорядження криптоактивами. Ключовим питанням тут є те, чи вимагає платіжна програмна інфраструктура підтвердження особистості (ідентифікації) ініціатора транзакції, чи обмежується лише перевіркою валідності криптографічних ключів.

Переважає більшість кастодіальних криптосервісів (централізовані біржі, криптобанки тощо) передбачає обов'язкову ідентифікацію користувача (власника криптоактивів) для надання йому послуг, зокрема зі зберігання його криптоактивів та проведення транзакцій із ними. Наприклад, найбільша в світі на час написання цієї статті криптобіржа Binance вимагає обов'язкового проходження процедури ідентифікації користувача, що включає надання особистих документів, підтвердження адреси, номеру телефона, електронної пошти тощо [27].

Отже, у разі якщо суб'єкт кримінального правопорушення використовує викрадені паролі для доступу до облікових записів на кастодіальних (централізованих) сервісах, він фактично вводить в оману адміністратора такого сервісу. Використовуючи обман в особі та видаючи себе за законного власника криптоактивів (користувача платформи), зловмисник спонукає кастодіальний сервіс виконати розпорядження на здійснення транзакції. У цьому разі об'єктом обману є адміністратор відповідного сервісу, який помилково, сприймаючи зловмисника за законного власника криптоактивів, приймає рішення про здійснення транзакції. Хоча таке рішення і приймається в автоматизований спосіб за допомогою налаштованих технічних алгоритмів, виконання цього алгоритму санкціоноване безпосередньо адміністратором кастодіального сервісу, а необхідною умовою його виконання стає успішна імітація зловмисником особи законного власника.

Тож викрадення засобів доступу до облікового запису на кастодіальному сервісі за допомогою шпигунського програмного забезпечення та подальше обернення активів на свою користь (шляхом авторизації під виглядом власника та ініціювання транзакції) слід кваліфікувати як шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 4 ст. 190 КК), та несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 361 КК). Розробка шкідливого програмного забезпечення та його розповсюдження серед потенційних потерпілих також потребує кваліфікації за ст. 361¹ КК.

Кардинально іншою є правова природа діяння при заволодінні активами, що зберігаються на некастодіальних гаманцях, які функціонують у децентралізованих мережах.

В архітектурі більшості блокчейнів відсутній єдиний адміністратор або керуючий орган, уповноважений перевіряти транзакції. Підтвердження операцій здійснюється децентралізованою мережею валідаторів винятково на основі математичних алгоритмів консенсусу. При цьому протокол блокчейну не передбачає ідентифікації особи ініціатора транзакції. Для системи наявність валідного цифрового підпису, згенерованого приватним ключем, є абсолютною та достатньою підставою для переказу криптоактивів. Підтверджуючи транзакцію, валідатори не сприймають інформацію про особу власника, а лише перевіряють криптографічну коректність ключа.

Відповідно, використовуючи приватний ключ від криптогаманця іншої особи в некастодіальних системах, зловмисник не застосовує обман, оскільки відсутня особа, яку обманюють: валідатори транзакції не перевіряють особу власника криптоактивів, і в силу програмного рішення не повинні і не можуть цього робити, а особою, яка ініціює транзакцію, може бути будь-хто.

Тому, на наш погляд, викрадення криптоактивів з некастодіальних гаманців за допомогою попередньо викрадених ключів слід кваліфікувати як крадіжку (ст. 185 КК) та несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 361 КК).

Іншою проблемою кримінально-правової кваліфікації «шпигунських викрадень» криптоактивів є визначення моменту закінчення кримінального правопорушення. Зокрема, потребує з'ясування питання, якій стадії вчинення кримінального правопорушення відповідає момент фактичного отримання зловмисником засобів доступу до криптоактивів (приватного ключа, seed-фрази, пароля). Специфіка використання шкідливого програмного забезпечення часто створює часовий розрив між перехопленням інформації та фактичним вилученням активів. У зв'язку з цим виникає потреба у з'ясуванні того, чим, згідно з кримінальним законом, є факт заволодіння засобами доступу (приватним ключем, seed-фразою)?

По суті, такі об'єкти виступають *цифровими легітимаційними знаками*. Як правильно зазначає Н. О. Антонюк, легітимаційні знаки посвідчують право на одержання майна [28, с. 280], а коли йдеться про їх традиційні різновиди, то вони можуть виступати як предметом кримінального правопорушення проти власності (наприклад, картки на поповнення мобільного рахунку), так і засобом його вчинення (квитанція, накладна і т. ін.) [28, с. 283]. Цифрові ж легітимаційні знаки належать саме до тієї групи знаків, які слугують

засобом вчинення кримінального правопорушення, адже сам по собі набір символів (ключ) не є майновим благом, і заволодіння цим ключем не є самоціллю зловмисника. Викрадення засобу доступу за допомогою шпигунського програмного забезпечення є етапом реалізації кримінально протиправного умислу винного, спрямованого на обернення криптоактивів на свою користь.

Оскільки заволодіння ключем є лише проміжною дією перед майбутнім заволодінням криптоактивами, такі дії (до моменту фактичного ініціювання транзакції) слід кваліфікувати як незакінчений замах на крадіжку (ст. 185 КК) або шахрайство (ст. 190 КК) та закінчене несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 361 КК).

2. Викрадення криптоактивів через підміну платіжних реквізитів

До окремої підгрупи нетрадиційних способів викрадення криптоактивів можна віднести викрадення через підміну платіжних реквізитів (адресу криптогаманців). Об'єктивна сторона цих посягань характеризується тим, що суб'єкт кримінального правопорушення реалізує свій умисел не шляхом заволодіння засобами доступу до криптоактивів, а шляхом підміни адреси криптогаманця отримувача. Здійснюючи підміну адреси криптогаманця, зловмисник використовує складність блокчейн-адрес, які через свій значний обсяг та складну структуру є складними для запам'ятовування чи візуальної перевірки потерпілим. Найбільш поширеними засобами підміни платіжних реквізитів є такі:

- 1) кліпери (англ. Clippers). За даними криптобіржі Binance, цей різновид шкідливого програмного забезпечення функціонує шляхом несанкціонованої модифікації вмісту буфера обміну операційної системи комп'ютера. Механізм дії полягає у такому: коли користувач (власник криптоактивів) копіює адресу гаманця для здійснення переказу, кліпер миттєво замінює оригінальні реквізити на адресу, підконтрольну зловмиснику [29]. Якщо при підтвердженні транзакції користувач не звірить скопійований набір символів із тим, що був вставлений у поле «Отримувач», криптоактиви будуть безповоротно надіслані на гаманець зловмисника;
- 2) отруєння адреси (англ. Address Poisoning). Підміна платіжних реквізитів шляхом «отруєння адреси» не передбачає використання шкідливого програмного забезпечення, а використовує фактор неухважності з боку потерпілого. Механізм реалізації об'єктивної сторони полягає в тому, що зловмисник, використовуючи спеціалізоване програмне забезпечення, здійснює моніторинг блокчейну для пошуку криптогаманця, з якого перекази часто здійснюються на ту саму адресу.

Виявивши адресу, на яку потерпілий часто здійснює перекази, злочинець створює власну «адресу-двійника», яка візуально нагадує оригінальну адресу (як правило, перші та останні декілька символів повністю збігаються з адресою реального контрагента потерпілого). Після створення адреси-двійника зловмисник надсилає на гаманець потерпілого транзакцію з мізерною сумою, внаслідок чого в історії транзакцій потерпілого з'являється запис адреси-двійника, яка виглядає подібно до адреси постійного контрагента. Розрахунок робиться на те, що при наступному переказі потерпілий, замість ручного введення, скопіює адресу отримувача безпосередньо з історії транзакцій (оскільки вона є останньою у списку), помилково сприйнявши адресу зловмисника за адресу перевіреного контрагента [30, с. 1243].

В обох наведених вище випадках переказ криптоактивів злочинцю є результатом добровільного волевиявлення потерпілого, який самостійно здійснює транзакцію. Однак волевиявлення власника є дефектним і не відповідає його справжній волі, оскільки в момент здійснення транзакції потерпілий перебуває під впливом обману, помилково вважаючи, що здійснює переказ криптоактивів на відомий йому криптогаманець, тоді як фактично відправляє їх зловмиснику. Отже, заволодіння криптоактивами через підміну платіжних реквізитів слід кваліфікувати як шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 4 ст. 190 КК).

Під час кваліфікації також потрібно враховувати використаний суб'єктом кримінального правопорушення інструментарій. У разі використання кліперів таке шахрайство утворює ідеальну сукупність з несанкціонованим втручанням у роботу інформаційних систем і потребує додаткової кваліфікації за ст. 361 КК, оскільки об'єктивна сторона кримінального правопорушення виконується шляхом несанкціонованого встановлення шкідливого програмного забезпечення на комп'ютер потерпілого та підміни даних його буфера обміну.

Дії винного, пов'язані з підготовкою до вчинення кримінального правопорушення (створення шкідливого програмного забезпечення, його розповсюдження), також повинні додатково кваліфікуватись за ст. 361¹ КК як створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут.

Якщо ж заволодіння криптоактивами було здійснено за допомогою отруєння адреси, то дії винного не потребують додаткової кваліфікації за ст. 361 КК, оскільки втручання в роботу комп'ютера потерпілого не відбувається.

3. Шахрайство з використанням «підроблених» криптоактивів

Програмні особливості функціонування блокчейнів дозволяють будь-якій особі створити власний токен. При цьому назва такого токена та його символ необов'язково мають бути унікальними та можуть повністю чи частково повторювати назви відомих криптоактивів [31, с. 50:5].

Такі технічні особливості існування криптоактивів стали умовою для створення зловмисниками токенів-клонів, які в подальшому використовуються для розрахунку з потерпілим (як правило, при обміні криптоактивів на децентралізованих платформах). Потерпілий, бажаючи здійснити обмін, отримує «клонівані» криптоактиви. Оскільки більшість інтерфейсів некастодіальних криптогаманців ідентифікують токен насамперед за його символом та логотипом, потерпілий помилково сприймає ці токени-клони як справжній ліквідний актив. Під впливом такої візуальної ілюзії потерпілий вважає, що отримав оплату і передає свої криптоактиви (наприклад, Bitcoin) зловмиснику, фактично обмінюючи ліквідний актив на токени-клони, які не мають жодної ринкової вартості.

Заволодіння майном потерпілого шляхом використання токенів-клонів слід кваліфікувати як шахрайство. У цьому випадку має місце обман у предметі: потерпілому передається криптоактив, який не відповідає тим властивостям (зокрема ліквідності та міновій вартості) справжнього криптоактиву, про передачу якого домовлялися сторони.

При цьому вищеописані дії винного містять ознаки кваліфікованого складу шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 4 ст. 190 КК), оскільки реалізація об'єктивної сторони та обман потерпілого здійснюються з використанням програмного коду для створення токени-клонів.

Водночас такі дії винного не потребують кваліфікації за статтями розд. XVI КК, оскільки створюючи токен-клон, винний використовує передбачений розробниками функціонал блокчейн-мережі і не здійснює несанкціонованого втручання в роботу системи чи пристрою потерпілого.

Важливо наголосити, що дії винного зі створення токени-клонів також не утворюють складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 199 КК (виготовлення підроблених грошей) або ст. 200 КК (підробка електронних грошей), оскільки криптоактиви не мають правового режиму валюти, грошових коштів або електронних грошей, а тому не можуть виступати предметом зазначених кримінальних правопорушень.

4. Викрадення криптоактивів із використанням вразливостей програмного коду

Окремою групою способів заволодіння криптоактивами, що характеризується найвищим рівнем технічної складності, є використання вразливостей у програмному коді смарт-контрактів. Смарт-контракт за своєю сутністю є сукупністю умов договору, що записані у програмний код, які автоматично виконують операції з криптоактивами за наперед визначеним алгоритмом [32, с. 40].

Вплив людського фактора на етапі розробки смарт-контрактів зумовлює ризик виникнення програмних вразливостей, використання яких дозволяє зловмисникам маніпулювати роботою протоколу та протиправно заволодівати криптоактивами. Враховуючи стрімку еволюцію технологій, сформулювати вичерпний перелік технічних способів злому не видається можливим. Архітектура смарт-контрактів постійно ускладнюється, що неминуче призводить до виникнення нових, специфічних способів використання вразливостей програмного коду.

Проте історія становлення крипторинку знає декілька хрестоматійних прикладів, які дозволяють зрозуміти механіку та масштаб суспільної небезпеки таких діянь. Одним із найбільш показових випадків є злом децентралізованого венчурного фонду The DAO (англ. «The DAO Hack»). Так, у 2016 р. хакер (або група хакерів) використали помилку в логіці виконання смарт-контракту, сутність якої полягала в тому, що алгоритм контракту порушував належну послідовність дій: вивід криптоактивів здійснювався до оновлення балансу користувача. Зловмисник скористався цією особливістю, ініціювавши багаторазові повторні виклики функції виведення активів у межах однієї транзакції. Оскільки баланс у системі залишався незмінним до завершення всіх викликів, смарт-контракт щоразу помилково визнавав наявність активів на балансі для їхнього виведення. Унаслідок цього зловмиснику вдалося багаторазово отримати активи, які формально ще не були списані з його рахунку, що призвело до незаконного виведення криптоактивів Ethereum на суму, що на той час була еквівалентна 60 мільйонам доларів США [33, с. 25:6].

Специфіка подібного роду зломів полягає в тому, що зловмисник взаємодіє виключно з програмним середовищем і не здійснює безпосередній вплив на потерпілого. Тож такі дії не можуть кваліфікуватися як шахрайство, оскільки обов'язковою ознакою шахрайства є обман, адресований людині, який у цьому разі не здійснюється.

Отже, зазначені діяння, як правило, мають кваліфікуватися як крадіжка (ст. 185 КК), утворюючи ідеальну сукупність із несанкціонованим втручанням у роботу інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 361 КК).

Висновки

Стрімке зростання цінності криптоактивів має своїм закономірним наслідком збільшення кількості кримінально протиправних посягань, предметом яких вони є. Способи таких посягань набули широкого різноманіття: від найпримітивніших форм насильницьких викрадень до технічно складних та добре продуманих злочинних схем, реалізація яких передбачає застосування шкідливого програмного забезпечення чи експлуатацію вразливостей архітектури блокчейн-мереж.

Умовно способи вчинення кримінальних правопорушень проти криптовласності можна поділити на дві групи: традиційні та нетрадиційні.

Перша група охоплює способи, які є універсальними для більшості корисливих посягань на власність. Реалізація об'єктивної сторони таких діянь не детермінована технологічною специфікою предмета посягання: криптоактиви розглядаються злочинцем тотожно до грошових коштів чи іншого майна. При цьому злочинні схеми є стандартними і лише частково можуть модифікуватись, враховуючи цифрове середовище існування криптоактивів.

До цієї групи належать насильницькі викрадення (які, залежно від обставин, можуть кваліфікуватись як насильницький грабіж, розбій або вимагання), різноманітні форми шахрайства (фінансові піраміди, інвестиційні схеми), а також привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Другу групу становлять нетрадиційні способи, реалізація яких стає можливою виключно завдяки використанню специфічного технічного інструментарію чи особливостей архітектури блокчейну. Специфікою цієї групи є застосування високотехнологічного злочинного інструментарію – від перехоплення конфіденційних даних потерпілого (seed-фрази, пароля тощо) та підміни адрес отримувачів до технічно складних втручань у роботу децентралізованих протоколів.

Визначальним критерієм для розмежування складів кримінальних правопорушень, які вчиняються нетрадиційним способом, є наявність дефекту волі у потерпілого чи іншої особи (яка уповноважена потерпілим на зберігання його криптоактивів). Якщо заволодіння активами відбувається внаслідок обману або зловживання довірою, коли потерпілий унаслідок інформаційного впливу на його психіку сам здійснює розпорядження майном (вважаючи це вигідним або необхідним), дії винного слід кваліфікувати як шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 4 ст. 190 КК). Натомість, якщо заволо-

діння відбувається поза волею власника (шляхом викрадення seed-фрази, використання шкідливого програмного забезпечення, втручань у роботу програмного коду), такі діяння, як правило, утворюють склад крадіжки. У випадках, коли викрадення вчиняється у поєднанні із застосуванням технічних засобів втручання в роботу інформаційних (автоматизованих) систем, такі дії також потребують додаткової кваліфікації за ст. 361 КК.

Правильне розуміння природи способу вчинення кримінального правопорушення проти криптовласності є ключем до його правильної кваліфікації, що дозволяє уникнути помилок під час правового оцінювання діянь та сприятиме формуванню єдиної правозастосовної практики. Запропоновані підходи до класифікації відповідних способів і кваліфікації посягань на криптовласність можуть забезпечити ефективне застосування чинних норм кримінального закону до новітніх викликів кіберзлочинності, стаючи запорукою дієвого захисту власності в умовах стрімкого зростання популярності криптоактивів.

Список використаних джерел

- [1] Coingecko: 2025 Q3 Crypto Industry Report. URL: <https://www.coingecko.com/research/publications/2025-q3-crypto-report> (last accessed: 17.05.2026).
- [2] Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ : Елтон-2, 2012. Т.1. 780 с.
- [3] Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посіб. / ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2012. 514 с.
- [4] Демидова Л. Безтілесна річ як предмет злочину. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2(81). С. 101–108.
- [5] Дорохіна Ю. А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.
- [6] Кришевич О. В., Рощина І. О. Криптовалюта, як предмет кримінального правопорушення проти власності: національне та міжнародне законодавство. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 23–24. С. 168–175. <https://doi.org/10.34079/2226-3047-2022-12-23-24-168-175>.
- [7] Думчиков М. О. Особливості кваліфікації шахрайства в кіберпросторі, засобом вчинення якого є віртуальні активи. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2022. № 14(26). С. 159–165. <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2022.14.26.149-155>.
- [8] Kozii V. Criminal liability for illegal possession of cryptocurrency in Ukraine. *Social & Legal Studios*. 2023. Vol. 6, No. 1. P. 33–40. <https://doi.org/10.32518/sals1.2023.33>.
- [9] Щеглаков І. Е. Проблеми розмежування криптотермінів при кваліфікації кримінальних правопорушень проти власності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2025. № 1(23). С. 225–246. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2025.23.331560>.
- [10] Ordekian M., Atondo-Siu G., Hutchings A., Vasek M. Investigating Wrench Attacks: Physical Attacks Targeting Cryptocurrency Users. *6th Conference on Advances in Financial Technologies (AFT 2024)*. 2024. P. 24:1–24:24. <https://doi.org/10.4230/LIPIcs.AFT.2024.24>.

- [11] TRM Labs: The Rise of Wrench Attacks and Crypto-related Violent Crime. URL: <https://www.trmlabs.com/resources/blog/the-rise-of-wrench-attacks-and-crypto-related-violent-crime> (last accessed: 17.05.2026).
- [12] Вирок Обухівського районного суду Київської області від 06.12.2022 р. у справі № 761/31532/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107735753> (дата звернення: 17.05.2026).
- [13] Київська міська прокуратура: У Києві затримали чотирьох псевдоправоохоронців, які погрозами змусили криптобізнесмена перерехувати їм 250 тисяч доларів США. URL: https://kyiv.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=res&id=368660 (дата звернення: 17.05.2026).
- [14] Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 10.12.2024 р. у справі №756/12186/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123696369> (дата звернення: 17.05.2026).
- [15] Вирок Саратського районного суду Одеської області від 23.10.2024 р. у справі № 513/1179/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122489352> (дата звернення: 17.05.2026).
- [16] Tiwari M., Lupton C., Bernot A., Halteh Kh. The cryptocurrency conundrum: the emerging role of digital currencies in geopolitical conflicts. *Journal of Financial Crime*. 2024. No. 31(6). P. 1622–1634. <https://doi.org/10.1108/JFC-12-2023-0306>.
- [17] Watters C. When Criminals Abuse the Blockchain: Establishing Personal Jurisdiction in a Decentralised Environment. *MDPI: Laws*. 2023. No. 12 (2). P. 1–16. <https://doi.org/10.3390/laws12020033>.
- [18] U.S. Department of Justice: BitConnect Founder Indicted in Global \$2.4 Billion Cryptocurrency Scheme. URL: <https://www.justice.gov/archives/opa/pr/bitconnect-founder-indicted-global-24-billion-cryptocurrency-scheme> (last accessed: 17.05.2026).
- [19] Maras M.-H., Ives E.R. Deconstructing a form of hybrid investment fraud: Examining ‘pig butchering’ in the United States. *Journal of Economic Criminology*. 2024. No. 5(3):100066. P. 1–19. <https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2024.100066>.
- [20] The Department of Financial Protection and Innovation: Pig butchering – how to spot and report the scam. URL: <https://dfpi.ca.gov/news/insights/pig-butchering-how-to-spot-and-report-the-scam/> (last accessed: 17.05.2026).
- [21] Щеглаков І. Філософсько-правові проблеми децентралізації криптовалют. *Філософія і право* : тези доп. Міжнар. наук. конф. асп. та студ. (м. Харків, 21 трав. 2025 р.) Харків, 2025. С. 128–130.
- [22] United States Attorney’s Office. Southern District of New York: Samuel Bankman-Fried Sentenced to 25 Years in Prison. URL: <https://www.justice.gov/usao-sdny/pr/samuel-bankman-fried-sentenced-25-years-prison> (дата звернення: 17.05.2026).
- [23] Mackenzie S. Crypto collapse: the cult of personality and the normalisation of fraud in FTX and Celsius. *Journal of Financial Crime*. 2025. Vol. 32, issue 6. P. 288–303. <https://doi.org/10.1108/JFC-01-2024-0054>.
- [24] Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20> (дата звернення: 28.02.2026).
- [25] Singh A., Choudhary P., Singh A. K., Tyagi D. K. Keylogger Detection and Prevention. *Journal of Physics: Conference Series*. 2021. Vol. 2007(1). P. 1–8. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/2007/1/012005>.
- [26] Microsoft: StilachiRAT analysis: From system reconnaissance to cryptocurrency theft. URL: <https://www.microsoft.com/en-us/security/blog/2025/03/17/stilachirat->

analysis-from-system-reconnaissance-to-cryptocurrency-theft/ (last accessed: 17.05.2026).

- [27] Binance. URL: <https://www.binance.com/en> (last accessed: 17.05.2026).
- [28] Антонюк Н. О. Правова природа легітимацийного знаку. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 278–285.
- [29] Binance: Protect Your Crypto: Understanding the Ongoing Global Malware Attacks and What We Are Doing to Stop Them. URL: <https://www.binance.com/en/blog/security/7968393135385409266> (last accessed: 17.05.2026).
- [30] Tsuchiya T., Dong J.-D., Soska K., Christin N. Blockchain Address Poisoning. Proceedings of the 34th USENIX Security Symposium, Seattle, WA, USA, August 13-15, 2025. Seattle, 2025. P. 1243–1262. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2501.16681>.
- [31] Gao B., Wang H., Xia P., Wu S., Zhou Y., Luo X., Tyson G. Tracking Counterfeit Cryptocurrency End-to-end. *Proceedings of the ACM on Measurement and Analysis of Computing Systems*. 2020. Vol. 4, issue 3. P. 50:1–50:28. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2011.02673>.
- [32] Майданик Р. Смарт-контракт криптоактивів у цивільному праві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2024. № 1(127). С. 39–44. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-7>.
- [33] Morrison R., Mazey N. C. H. L., Wingreen S. C. The DAO Controversy: The Case for a New Species of Corporate Governance?. *Frontiers in Blockchain*. 2020. Vol. 3. P. 25:1–25:13. <https://doi.org/10.3389/fbloc.2020.00025>.

References

- [1] CoinGecko. (2025). *2025 Q3 Crypto Industry Report*. Retrieved from <https://www.coingecko.com/research/publications/2025-q3-crypto-report>.
- [2] Dudorov, O.O., & Pysmenskyi, Ye.O. (Eds.). (2012). *Criminal law (Special part): Textbook* (Vol. 1). Luhansk: Elton-2.
- [3] Antoniuk, N.O. (2012). *Criminal-law protection of property: Study guide*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
- [4] Demidova, L. (2015). Incorporeal thing as the subject of a crime. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2(81), 101-108.
- [5] Dorokhina, Yu.A. (2016). *Crimes against property. Theoretical and legal research*. Kyiv: Kyiv National University of Trade and Economics.
- [6] Kryshevich, O., & Roshchyna, I. (2022). Cryptocurrency as a subject of a criminal offense against property: National and international law. *Bulletin of Mariupol State University. Series: Law*, 23-24, 168-175. <https://doi.org/10.34079/2226-3047-2022-12-23-24-168-175>.
- [7] Dumchykov, M.O. (2022). Features of the qualification of fraud in cyberspace, the means of committing which are virtual assets. *Scientific-Informational Bulletin of Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi. Series: Law*, 14(26), 159–165. <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2022.14.26.149-155>.
- [8] Kozii, V. (2023). Criminal liability for illegal possession of cryptocurrency in Ukraine. *Social & Legal Studios*, 6(1), 33-40. <https://doi.org/10.32518/sals1.2023.33>.
- [9] Shchehlakov, I.E. (2025). Problems of differentiating crypto-terms in the qualification of criminal offenses against property. *Bulletin of the Association of Criminal Law of Ukraine*, 1(23), 225-246. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2025.23.331560>.
- [10] Ordekian, M., Atondo-Siu, G., Hutchings, A., & Vasek, M. (2024). Investigating wrench attacks: Physical attacks targeting cryptocurrency users. In *6th Conference*

on *Advances in Financial Technologies (AFT 2024)* (pp. 24:1–24:24). <https://doi.org/10.4230/LIPIcs.AFT.2024.24>.

- [11] TRM Labs. (n.d.). *The rise of wrench attacks and crypto-related violent crime*. Retrieved from <https://www.trmlabs.com/resources/blog/the-rise-of-wrench-attacks-and-crypto-related-violent-crime>.
- [12] *Verdict of the Obukhiv District Court of Kyiv Oblast in case No. 761/31532/21. (December 6, 2022)*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107735753>.
- [13] Kyiv City Prosecutor's Office. (n.d.). *Four pseudo-law enforcement officers detained in Kyiv for coercing a crypto-businessman to transfer 250 thousand US dollars under threats*. Retrieved from https://kyiv.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=368660.
- [14] *Verdict of the Obolonskyi District Court of the City of Kyiv in case No. 756/12186/24. (December 10, 2024)*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123696369>.
- [15] *Verdict of the Saratskyi District Court of Odesa Oblast in case No. 513/1179/24. (October 23, 2024)*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122489352>.
- [16] Tiwari, M., Lupton, C., Bernot, A., & Halteh, Kh. (2024). The cryptocurrency conundrum: The emerging role of digital currencies in geopolitical conflicts. *Journal of Financial Crime*, 31(6), 1622-1634. <https://doi.org/10.1108/JFC-12-2023-0306>.
- [17] Watters, C. (2023). When criminals abuse the blockchain: Establishing personal jurisdiction in a decentralised environment. *Laws*, 12(2), 1-16. <https://doi.org/10.3390/laws12020033>.
- [18] U.S. Department of Justice. (n.d.). *BitConnect founder indicted in global \$2.4 billion cryptocurrency scheme*. Retrieved from <https://www.justice.gov/archives/opa/pr/bitconnect-founder-indicted-global-24-billion-cryptocurrency-scheme>.
- [19] Maras, M.-H., & Ives, E.R. (2024). Deconstructing a form of hybrid investment fraud: Examining 'pig butchering' in the United States. *Journal of Economic Criminology*, 5(3), 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2024.100066>.
- [20] The Department of Financial Protection and Innovation. (n.d.). *Pig butchering – how to spot and report the scam*. Retrieved from <https://dfpi.ca.gov/news/insights/pig-butchering-how-to-spot-and-report-the-scam/>.
- [21] Shchehlakov, I.E. (May 21, 2025). Philosophical and legal problems of cryptocurrency decentralization. In *Philosophy and Law: Abstracts of the International scient. conf. of postgraduate students and students* (pp. 128-130). Kharkiv.
- [22] United States Attorney's Office, Southern District of New York. (n.d.). *Southern District of New York: Samuel Bankman-Fried Sentenced to 25 Years in Prison*. Retrieved from <https://www.justice.gov/usao-sdny/pr/samuel-bankman-fried-sentenced-25-years-prison>.
- [23] Mackenzie, S. (2025). Crypto collapse: The cult of personality and the normalisation of fraud in FTX and Celsius. *Journal of Financial Crime*, 32(6), 288-303. <https://doi.org/10.1108/JFC-01-2024-0054>.
- [24] *Law of Ukraine No. 2074-IX "On Virtual Assets"*. (February 17, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20>.
- [25] Singh, A., Choudhary, P., Singh, A.K., & Tyagi, D.K. (2021). Keylogger detection and prevention. *Journal of Physics: Conference Series*, 2007(1), 1-8. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/2007/1/012005>.
- [26] Microsoft. (2025). *StilachiRAT analysis: From system reconnaissance to cryptocurrency theft*. Retrieved from <https://www.microsoft.com/en-us/security/blog/2025/03/17/stilachirat-analysis-from-system-reconnaissance-to-cryptocurrency-theft/>.

- [27] *Binance*. (n.d.). Retrieved from <https://www.binance.com/en>.
- [28] Antoniuk, N.O. (2010). Legal nature of the legitimation sign. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 278-285.
- [29] *Binance*. (n.d.). *Protect your crypto: Understanding the ongoing global malware attacks and what we are doing to stop them*. Retrieved from <https://www.binance.com/en/blog/security/7968393135385409266>.
- [30] Tsuchiya, T., Dong, J.-D., Soska, K., & Christin, N. (August 13-15, 2025). Blockchain address poisoning. In *Proceedings of the 34th USENIX Security Symposium* (pp. 1243-1262). Seattle, WA, USA. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2501.16681>.
- [31] Gao, B., Wang, H., Xia, P., Wu, S., Zhou, Y., Luo, X., & Tyson, G. (2020). Tracking counterfeit cryptocurrency end-to-end. *Proceedings of the ACM on Measurement and Analysis of Computing Systems*, 4(3), 50:1-50:28. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2011.02673>.
- [32] Maidanyk, R. (2024). Smart contract on cryptoassets in the civil law of Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 1(127), 39-44. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-7>.
- [33] Morrison, R., Mazey, N.C.H.L., & Wingreen, S.C. (2020). The DAO controversy: The case for a new species of corporate governance? *Frontiers in Blockchain*, 3, 1-13. <https://doi.org/10.3389/fbloc.2020.00025>.

Іван Едуардович Щеглаков

аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: shived1@ukr.net
ORCID 0009-0001-5042-072X

Ivan E. Shchehlakov

Ph.D. Student at the Department of Criminal Law Policy
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: shived1@ukr.net
ORCID 0009-0001-5042-072X

Рекомендоване цитування: Щеглаков І. Е. Способи посягання на криптоваласність: основні види та кваліфікація. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 304–330. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361496>.

Suggested Citation: Shchehlakov, I.E. (2026). Methods of Encroachment on Cryptoproperty: Main Types and Qualification. *Problems of Legality*, 173, 304-330. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361496>.

Статтю подано / Submitted: 05.04.2026
Доопрацьовано / Revised: 05.05.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Національний та іноземний досвід кримінально-правового захисту цифрових прав особи

Артем Ігорович Шеруда*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: a.i.sheruda@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність дослідження зумовлено стрімкими процесами глобалізації, цифровізацією суспільних відносин, розвитком штучного інтелекту та появою нового об'єкта кримінально-правового регулювання – цифрових прав особи. Метою статті є аналіз національного та іноземного досвіду кримінально-правового захисту цифрових прав особи та з'ясування особливостей їх охорони. Методологія дослідження включає формально-юридичний, порівняльно-правовий, аналітичний і системно-структурний методи. Встановлено, що цифрові права особи є об'єктом еволюції традиційного права на приватність, таємницю кореспонденції та захист персональних даних. Констатовано, що кримінальне законодавство України вже має положення, які спрямовані на охорону цифрових прав, однак ці норми захищають їх опосередковано і не визначають цифрові свободи як окремий об'єкт регулювання. З'ясовано, що Будапештська конвенція, акти права Європейського Союзу, практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права, а також іноземні підходи до регулювання цифрових прав мають важливе значення для формування відповідної державної політики. Доведено, що європейська модель будується на ризикоорієнтованому підході, американська – на прагматичному, а українська модель має заборонно-регуляторний характер. Перспективи подальших досліджень полягають в уточненні переліку цифрових прав та їх визначенні як самостійний об'єкт кримінально-правової охорони поряд із модифікацією кримінального законодавства відповідно до викликів гібридної війни, розвитку штучного інтелекту, кіберзагроз і цифровізації.

Ключові слова: кримінальне право; кримінальна відповідальність; кіберзлочин; кримінальна політика; штучний інтелект.

National and Foreign Experience in the Criminal-Legal Protection of an Individual's Digital Rights

Artem I. Sheruda*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.i.sheruda@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the study is determined by rapid globalization, the digitalization of social relations, the development of artificial intelligence, and the emergence of a new object of criminal law regulation, namely the digital rights of the individual. The purpose of the article is to define the concept of "digital rights of the individual" and the body of these freedoms as an object of criminal law protection, as well as to clarify the specific features of their protection in the national and international dimensions. The research methodology includes formal legal, comparative legal, analytical, and systemic-structural methods. It has been established that the digital rights of the individual have evolved from the traditional rights to privacy, secrecy of correspondence, and protection of personal data. It has been found that the criminal legislation of Ukraine already contains provisions aimed at protecting digital rights; however, these norms protect them only indirectly and do not define digital freedoms as a separate object of legal regulation. It has been clarified that the Budapest Convention, acts of European Union law, the case law of the European Court of Human Rights as a source of national law, as well as foreign approaches to the regulation of digital rights, are of considerable importance for the formation of policies concerning this object. It has been proved that the European model is based on a risk-oriented approach, the American model on a pragmatic approach, while the Ukrainian model has a prohibitive-regulatory character. Prospects for further research are connected with clarifying the list of digital rights, distinguishing them as a separate object of criminal law protection, and modifying criminal legislation in accordance with the challenges of hybrid warfare, the development of artificial intelligence, cyber threats, and digitalization.

Keywords: criminal law; criminal liability; cybercrime; criminal policy; artificial intelligence.

Вступ

Інтенсивний розвиток цифрових процесів та інформаційних технологій сьогодні свідчить про те, що диджиталізація є не лише технічним процесом, а й ключовим чинником модернізації національної правової системи. Розвиток електронних комунікацій, використання інформаційно-комунікаційних технологій на високому рівні, виникнення публічних та приватних застосунків і сервісів, прогрес у сфері штучного інтелекту й автоматизованих систем зумовлюють появу нового об'єкта правового регулювання – цифрових прав людини. Вони охоплюють класичні права і свободи, які закріплені на консти-

туційному рівні та у спеціальному законодавстві, й нові сформовані свободи, які пов'язані з доступом до інтернету, захистом цифрової активності особи, її ідентифікації, персональних даних, безпечного користування інтернетом і цифровим середовищем. Варто додати також свободу вираження поглядів у цифровому середовищі та захист від свавільного втручання державних органів влади у цифрову активність особи. Тому питання кримінально-правової охорони цифрових прав особи є особливо актуальним як для України, так і світової спільноти.

Україна активно впроваджує електронні послуги та електронне урядування в контексті гармонізації законодавства з правом Європейського Союзу, що, з одного боку, є позитивною тенденцією. З іншого боку, цифрове середовище, розвиток якого сягнув такого рівня, стає простором для нових кримінальних викликів: кібератак, несанкціонованого викриття інформації, втручання в роботу автоматизованих систем, брак конфіденційності і фішингу. Об'єктом аналізу також є цифрові права як елемент основоположних прав та свобод. Хоча вони й закріплені на конституційному рівні, їхнє правове регулювання досі є ситуативним і фрагментарним. Дослідник І. В. Захарчук зазначає, що кримінально-правова охорона цифрових прав особи, що вже охоплює інформаційну сферу і національну безпеку, потребує детального переосмислення в контексті цифрових свобод особи як окремого об'єкта кримінального права [1, с. 270].

Стан наукової розробленості цієї проблематики демонструє, що українські науковці вже здійснюють переосмислення інформаційної безпеки та адаптацію цього поняття до цифрових прав людини як окремого об'єкта кримінально-правової відповідальності. Інформаційна безпека є об'єктом Особливої частини Кримінального кодексу України (далі КК України), хоча законодавець і не виділив її в окремий блок норм, на що вказує О. О. Пашенко [2, с. 13]. Для системи цифрових прав особи такий підхід означає, що навіть за відсутності прямої вказівки на родовий об'єкт і зафіксованої категорії «цифрових прав» кримінальне законодавство вже реагує на правопорушення у цій сфері, хоча і фрагментарно.

Українські дослідники спрямовують свої пошуки на охорону цифрових прав при здійсненні правосуддя. Так, цифровізація правосуддя є предметом розгляду в контексті процесу автоматизації судочинства, ключових систем, що здійснюють правосуддя, використання відеоконференцій та інших електронних інструментів в судочинстві. Це провокує питання порушення цифрових прав особи і, окрім розширення доступу до правосуддя, породжують нові виклики для нього. Дослідник М. В. Шепітько акцентує на іншому вимірі

цифрових прав особи: не лише як право на захист даних, конфіденційність чи цифрову ідентифікацію онлайн-активності, а й як право на безпечне користування цифровими інструментами, що забезпечують правосуддя, і право на якісне правосуддя в умовах цифровізації [3, с. 70–72].

Водночас дослідження Н. В. Глинської та Д. І. Клепки [4, с. 34–42] свідчить про те, що цифрові права особи розвиваються невідривно від ключових стандартів кримінального провадження. Автори наголошують на тому, що верховенство права, правова визначеність, ризикоорієнтований підхід та роль людського фактора як гарантії справедливого і адекватного провадження мають зберігатися попри те, що до них додаються цифрові свободи особи.

Саме тому метою цього дослідження є визначення цифрових прав свободи як об'єкта кримінально-правової охорони і з'ясування його особливостей у порівняльно-правовому аналізі. Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі завдання: з'ясувати історико-правові засади кримінально-правового захисту цифрових прав особи і підстави для формування кримінально-правової політики у цій сфері; дослідити міжнародно-правові засади кримінального захисту цифрових прав особи; проаналізувати кримінально-правовий захист цих прав у практиці Європейського суду з прав людини та порівняти іноземний досвід кримінально-правового захисту цифрових прав особи.

Огляд літератури

Аналіз використаної в дослідженні літератури свідчить про те, що національний та іноземний досвід кримінально-правового захисту цифрових прав особи розглянуто в контексті інформаційного права, інформаційної безпеки і міжнародних стандартів їх охорони. Науковці виходять із того, що цифрові права не є новелою кримінального законодавства і опосередковано зафіксовані в ньому як результат трансформації класичних прав із доданням цифрового чинника. В українському підході нормативними засадами формування цифрових прав особи є Конституція України [5], закони України «Про захист персональних даних» [6], «Про інформацію» [7], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [8], а також норми КК України про кримінальні правопорушення у сфері електронно-обчислювальних приладів і мереж [9]. Можна констатувати, що система національного законодавства в контексті охорони цифрових прав особи є комплексною, адже охоплює конституційні засади, акти кодифікованого та спеціального регулювання.

Окремі наукові праці заслуговують на висвітлення їх ключових аспектів. Зокрема, у монографічному дослідженні «Міжнародні стандарти та націо-

нальна кримінально-правова політика у сфері охорони інформаційної безпеки» за редакцією В. І. Борисова, М. В. Карчевського, М. В. Шепітька представлено якісно новий вимір дослідження. Автори комплексно досліджують міжнародні стандарти та зарубіжний досвід протидії кримінальним правопорушенням у сфері охорони цифрових прав особи, окремо зупиняючись на прагматичному американському підході в контексті CAN SPAM Act [10, с. 72–80].

Водночас у науковій літературі, зокрема в матеріалах круглого столу «Інформаційна агресія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія», цифровізацію розглянуто як чинник, що розширює можливості розвитку суспільства, водночас створює виклики для категорії кримінального права й породжує нові інструменти ведення гібридних воєн. Також було введено нове поняття «інфоагресія», яке стосується охорони цифрових прав особи [11, с. 42–44].

Серед міжнародних актів, які були використані в дослідженні, на особливу увагу заслуговує практика Європейського суду з прав людини і два ключових рішення у справах *K.U. v. Finland* [12] і *Benedik v. Slovenia* [13]. Обидва рішення стосуються суміжного предмета позову, однак є дзеркальними і підкреслюють потребу пошуку балансу між завданнями кримінального переслідування і правом особи на цифрову безпеку і конфіденційність. Ці рішення були відібрані з метою демонстрації того, як те саме цифрове право особи – право на конфіденційність електронних даних – може порушуватися державою з метою встановлення істини у кримінальному провадженні й паралельно може захищатися державою з метою досягнення справедливості в межах кримінального провадження.

Проаналізовані джерела демонструють конституційну, кримінальну та міжнародну природу проблематики питання і свідчать про актуальність подальших системних пошуків та осмислення цифрових прав особи як окремого об'єкта кримінально-правової охорони на міжнародному і національному рівнях.

Матеріали та методи

Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, оскільки завдання роботи потребували розкриття змісту цифрових прав, з'ясування їх особливостей, проведення порівняльного аналізу й аналізу нормативного закріплення їх на національному і міжнародному рівні. Саме тому методологічна база зумовлена міжгалузевим характером предмета дослідження, а вихідним матеріалом дослідження є нормативні положення Конституції України, КК України,

спеціального законодавства у сфері цифрових прав особи, міжнародного законодавства, регіонального законодавства та окремих його положень, а також практики Європейського суду з прав людини. Ці засади доповнюються науковими працями у сфері інформаційної безпеки, цифровізації та інфоагресії.

Ключовим у дослідженні є формально-юридичний метод. Його було використано для аналізу нормативно-правових актів національного та міжнародного характеру і визначення на їх основі засад охорони цифрових прав особи. Формально-юридичний метод сприяв дослідженню положень Конституції України та спеціальних законів із метою встановлення, які права та свободи вважаються цифровими, чи набули вони нормативного закріплення і як функціонують у нормативному середовищі. Застосування формально-юридичного методу дало змогу констатувати, що цифрові права особи поки окремо не закріплені в кодифікованому законодавстві України і потребують такої модифікації.

Порівняльно-правовий метод застосовано в дослідженні для зіставлення європейського, англосаксонського та українського підходів до охорони цифрових прав і порівняння різних моделей та досвіду. Використання порівняльно-правового методу дозволило проаналізувати американські законодавчі документи, порівняти їх із українською нормативно-правовою базою, а також виокремити іноземні підходи до формування політики щодо цифрових прав особи і їх кримінальної правової охорони. Порівняльно-правовий метод був застосований для формулювання висновків і встановлення перспектив щодо подальшого розвитку національного законодавства в контексті охорони цифрових прав особи в кримінальному праві.

За допомогою аналітичного методу було опрацьовано наукові джерела та виокремлено дослідницькі позиції щодо питань, які були основою дослідження. За цим методом було виокремлено основні наукові підходи до розуміння цифрових прав, досліджено їх еволюцію від традиційних форм до сучасних, а також здійснено класифікацію кримінальних правопорушень у сфері інформаційної безпеки.

Системно-структурний метод дав змогу проаналізувати цифрові права особи в контексті взаємопов'язаних гарантій і механізмів їх охорони. За допомогою цієї техніки було встановлено місце цифрових прав особи в кримінальному законодавстві України і в міжнародному законодавстві. Застосування системно-структурного методу сприяло аналізу внутрішньої логіки законодавця при внесенні модифікацій у кодифіковане кримінальне законодавство і потенційні перспективи адаптації КК України.

Результати дослідження

Поняття цифрових прав особи та засади їх кримінально-правової охорони в національному законодавстві України

Питання цифрових прав особи та їх історичний розвиток становлять основу юридичного інтересу багатьох дослідників, адже ця сфера набуває особливої актуальності сьогодні з огляду на розвиток штучного інтелекту, процеси глобалізації, високу активність користування особами інтернетом, де потреба в захисті їхніх прав вже не може бути забезпеченою лише традиційними механізмами права. До цифрових прав належать права та свободи, що забезпечують вільний доступ до цифрових технологій, використання цифрових ресурсів та захист особи у цифровому середовищі. Це право на захист персональних даних, доступ до інтернету, право на цифрову ідентифікацію, право на доступ до відкритих даних, право на захист від цифрової дискримінації тощо [1, с. 269–270].

На окрему увагу заслуговує саме питання захисту цих свобод, оскільки цифрові права є об'єктом охорони кримінального законодавства, а отже, історична еволюція цього комплексу прав та їх генеза важливі для розуміння того, як розвивався сам кримінально-правовий захист цієї групи прав. Отже, кримінально-правовий захист цифрових прав особи в класичних правових системах розглянуто як конституційні гарантії із особливостями їх реалізації в громадянському суспільстві. Конституція України передбачає таємницю листування та кореспонденції, що охоплює електронні засоби комунікації (ст. 31); захист персональних даних, що стосується й даних у електронному форматі (ст. 32) та свободу думки й слова, а також право на поширення та збирання інформації, що стосується використання при цьому електронно-обчислювальної техніки (ст. 34) [5].

Окрім конституційного закріплення, гарантії цифрових прав містяться у спеціальних актах – законах України: «Про захист персональних даних» [6], «Про інформацію» [7], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [8]. Спеціальне законодавство фіксує регулювання конкретних сфер цифрових прав та демонструє, що їх еволюція відбувається поступово: хоча в Конституції України поняття «цифрові права» не закріплене, ця дефініція на практиці відбивається в окремому законодавстві, зокрема – у кодифікованому нормативно-правовому акті, КК України [9].

Особлива частина КК України містить норми щодо охорони інформаційної безпеки, хоча окремого розділу, що стосується виключно цього родового об'єкта, в акті не вказано. Значення інформаційної безпеки, за національним законодавцем, є неоднаковим у різних положеннях КК України: ч. 2 ст. 109

(публічні заклики щодо насильницької зміни чи повалення влади); ст. 114 (шпигунство); статті 111–111¹ (державна зрада та колабораційна діяльність) демонструють, що в інформаційній сфері основним об'єктом виступає національна безпека України (безальтернативний об'єкт) або ж існують й інші об'єкти, такі як цифрові права, де шкода національній безпеці заподіюється паралельно із цим об'єктом (альтернативний об'єкт) [2, с. 13].

Загальну еволюцію кримінально-правового захисту цифрових прав особи і разом із ним – підстави відповідальності – доцільно визначити за поділом кримінальних правопорушень у сфері цифрових прав та інформаційної безпеки на окремі категорії.

До першої групи належать ті правопорушення, що стосуються електронно-обчислювальних машин – комп'ютерів. Це значно розширює перелік цифрових прав, які потребують захисту, оскільки дає підставу додати до таких правопорушень ті, що перелічені в розд. XVI КК України; тож аналітичний аналіз дає змогу виокремити право на приватність та захист цифрових даних (ст. 361 КК України), право на безпечне використання сервісів та мереж (ст. 361¹ КК України), право на інформацію (ст. 363 КК України).

Друга група охоплює категорію цифрових прав, порушення яких посягає на засади національної та державної безпеки, обороноздатність країни та її устрій, – це розголошення державної таємниці, передача та збирання відомостей, що містять службову інформацію, розголошення відомостей військового характеру тощо. Потрібно зауважити, що ця група охоплює норми, які стосуються конституційного устрою держави і не спрямовані безпосередньо на охорону цифрових прав особи. Однак опосередковано діяння, передбачені цими положеннями, можуть зачіпати і сферу цифрових прав, оскільки розголошення військових таємниць, незаконний обіг інформації чи передача чутливої інформації створюють загрози для інформаційної безпеки особи вже безпосередньо та перешкоджають повній і безпечній реалізації цифрових свобод.

КК України подає третю групу кримінальних правопорушень проти інформаційної безпеки та цифрових прав, які стосуються посягання на інформаційний простір держави: про насильницьку зміну влади (ст. 109), про посягання на територіальну цілісність тощо (ст. 110), а також публічні заклики чи заперечення ведення агресивної політики проти держави і поширення такої інформації. Критичне застереження до цієї групи правопорушень аналогічне: вони не стосуються безпосередньо цифрових прав особи, однак охорона інформаційної безпеки держави впливає на здатність особи реалізувати цифрові права; що ефективнішою буде охорона інформаційної безпеки, то дієвішим стане і захист цифрових прав особи.

З огляду на високий рівень диджиталізації та потребу в кримінально-правовому захисті й охороні цифрових прав, підстави їх порушення зводяться дослідниками до поняття інфоагресії. Проявом інфоагресії, особливо в контексті ведення гібридної війни, є атаки на інформаційний простір, який за своєю природою досить специфічний. Отже, науково-технічний прогрес та розвиток інформаційно-комунікаційних технологій уможливив генерацію інфоагресії на якісно новому рівні: ворожа пропаганда, мова ворожнечі, фейкові новини, публічні заклики до ведення агресивних війн та політики [11, с. 42–44]. Емпіричні дослідження українських науковців у цьому контексті підтверджують якісну трансформацію кіберзлочинності в умовах воєнного стану: зокрема, зафіксовано зростання цільового фішингу на 40 % у 2022 р., понад 300 випадків шахрайських криптообмінних операцій та 25-відсоткове збільшення фіктивних інвестиційних схем, що засвідчує неготовність чинного КК України до належної кваліфікації подібних посягань на цифрові права з огляду на відсутність визнання віртуальних активів як окремого об'єкта кримінально-правової охорони [14, с. 924–928]. Як свідчить аналіз кримінального законодавства, частина цих підстав для формування кримінально-правової відповідальності у сфері захисту цифрових прав осіб вже закріплена, однак для ефективної боротьби з ІПСО (інформаційно-психологічні операції) потрібен складний комплекс дій, який продовжує розроблятися; насамперед такі механізми мають бути розроблені в системі здійснення правосуддя. У контексті цифрових прав це питання стосується захисту права доступу до суду, безпеки цифрових судових реєстрів та систем, конфіденційності даних і недопущення свавільного втручання в процедуру здійснення правосуддя. Науково-технічний прогрес, а також судова реформа і активна диджиталізація державних інституцій створюють новий об'єкт кримінально-правової охорони, що потребує автоматизації правосуддя, більшого використання відеозв'язку та інформаційних систем при його здійсненні, нову цифрову інфраструктуру. Поряд із цим загострюються питання, що стосуються прав захисту підозрюваних: межі використання автоматизованих інструментів, зокрема системи штучного інтелекту, правоохоронними та судовими органами, принцип конфіденційності [3, с. 72].

Оскільки КК України поки комплексно не регулює ані питання цифрових прав особи, ані використання автоматизованих систем при здійсненні правосуддя, то доцільно посилатися на його найбільш релевантну норму, ст. 376¹, яка фактично забезпечує захист інформації під час здійснення правосуддя, хоча потребує певного уточнення. Положення охоплює умисне втручання в роботу автоматизованих систем у системі правосуддя, забезпечує кримінально-правову охорону інформації під час здійснення правосуддя, криміналізує

внесення неправдивих відомостей, несвоєчасне внесення інформації або несанкціоновані дії з інформацією.

Бланкетний характер норми ускладнює визначення об'єкта кримінально-правової охорони і потребує уточнення в контексті відсилання до підзаконних нормативно-правових актів регулювання Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [3, с. 70]. Отже, охорона зазначених цифрових прав особи у сфері правосуддя паралельно захищає право на справедливий суд у цифровому середовищі, безпечно використання електронних судових сервісів, зокрема Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, і цілісність цифрових даних, які циркулюють в інформаційних системах під час здійснення правосуддя. Уточнення зазначеної норми КК України має винятково важливе значення для охорони цифрових прав, оскільки регулювання потребує чіткого законодавчого визначення того, які саме цифрові системи, процеси та інформація перебувають під кримінально-правовою охороною.

Щодо цього особливої уваги набувають принципи визначення розумних меж цифровізації під час охорони цифрових прав людини. Стандартами цифровізації кримінального провадження насамперед є: 1) верховенство права як класичний принцип; 2) правова визначеність, що полягає у чіткому врегулюванні меж цифровізації; 3) пріоритетність цифрового формату провадження як базового вектора розвитку системи правосуддя; 4) гнучкості процесу цифровізації, оскільки цифровим процедурам мають бути передбачені альтернативи у вигляді традиційних процедур правосуддя; 5) ризикоорієнтований підхід, який має включати всі потенційні виклики цифровізації під час охорони та захисту цифрових прав людини; 6) збереження провідної ролі людського фактора, оскільки використання суто автоматизованих систем при здійсненні правосуддя може призвести до порушення цифрових прав людини; 7) прозорість використання цифрових технологій при здійсненні кримінального провадження, уникнення ефекту «чорної скриньки» [4, с. 34–41].

Загалом ці засади регламентують межі допустимого втручання цифрових технологій у систему правосуддя, рівень їх застосування, модель, на основі якої це застосування відбувається (ризикоорієнтований підхід) і гарантії для цифрових прав людини, які мають забезпечуватися при застосуванні автоматизованих систем. Тож підстави формування кримінально-правової політики у сфері захисту й охорони цифрових прав особи, безпосередньо залежать від розвитку інформаційного суспільства та новітніх технологій.

Активна інформатизація суспільства змінює традиційний формат правових галузей, зокрема кримінально-правової. Структура суспільних відносин

трансформується через збільшення кола кримінальних посягань у цифровій сфері, які потребують відповідної реакції. Змінюються способи та форма вчинення правопорушень у сфері цифрових прав, і це означає, що кримінальна правова політика формується з огляду на те, охорона яких прав сьогодні є принциповою і пріоритетною, і з урахуванням того, що права людини дедалі глибше інкорпорується в цифрове середовище та набувають нового виміру [15, с. 107].

Нині в суспільстві гостро відчуваються посягання на цифрові права особи через телебачення, інтернет, телекомунікаційні мережі тощо. Ці делікти суттєво відрізняються від традиційних, оскільки до посягання на кодифіковані права та свободи додається цифровий вимір, що становить більшу небезпеку через нові й вишукані шляхи його здійснення. Тож ще однією підставою є підвищений суспільний ризик нових інформаційних правопорушень [15, с. 114].

Серед ознак правопорушення в інформаційній сфері особлива увага приділяється об'єкту правопорушення – цифровим правам особи та інформаційним відносинам, предмету – інформаційній інфраструктурі, а також інформаційним правам і свободам людини, і знаряддям його вчинення – інформаційно-телекомунікаційним технологіям [15, с. 187]. Зазначене свідчить про зв'язок інформаційних правопорушень із правами людини та цифровою інфраструктурою, адже кримінально-правова політика формується задля охорони прав особи, які реалізуються через використання зазначених систем або порушуються через порушення при такому використанні.

Історико-правові засади кримінально-правового захисту цифрових прав особи демонструють поступову еволюцію від охорони традиційних моделей – таємниці комунікації, приватності, конфіденційності персональних даних – до визнання потреби їх окремого захисту у цифровому середовищі, що означає утворення нової сфери цифрових прав особи. У контексті кодифікованого кримінального законодавства це знайшло вияв у розширенні кола кримінальних правопорушень щодо посягань на інформаційні системи, цифрові дані й модифікацію системи правосуддя у зв'язку з цифровізацією.

Міжнародно-правові стандарти охорони цифрових прав особи в кримінально-правовому вимірі

Окрім національного законодавства, чинними для України є міжнародні договори та угоди, ратифіковані Верховною Радою України у встановленому законом порядку. Вони становлять частину національного законодавства держави. Міжнародна правова база налічує стандарти іменних правових організацій та право ЄС, що стосується охорони прав у цифровому просторі.

Так, 23.11.2001 р. Радою Європи була прийнята Конвенція про кіберзлочинність, або Будапештська конвенція, яка була ратифікована Україною 07.09.2005 р. (далі – Конвенція). Нею визначені основні групи прав, які потребують охорони в контексті правопорушень: 1) правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних; 2) правопорушення, пов'язані з комп'ютерами; 3) правопорушення, пов'язані зі змістом; 4) правопорушення, пов'язані із порушенням авторських і суміжних прав [10, с. 20–21]. Варто зазначити, що КК України досить широко включає положення зазначеної Конвенції. Більшість діянь, передбачених у ній, визнаються в українському законодавстві. Серед них – нелегальне перехоплення, навмисний доступ, втручання в дані чи підробка, що пов'язане з комп'ютерами (статті 163, 361, 362, 358 КК України відповідно).

Аналізуючи зміст Конвенції, доречно зазначити цифрові права особи, які підлягають кримінальній охороні: право на конфіденційність (статті 2, 3); право на цілісність цифрових даних (ст. 4); право на безпечне функціонування цифрових систем (ст. 5); право на захист від підробки в контексті цифрової інформації (ст. 6); право на достовірність інформації (ст. 7); право на захист цифрових майнових інтересів, що пов'язане із шахрайством (ст. 8); новела законодавства – цифрові права дитини, які пов'язані із захистом її від сексуальної експлуатації (ст. 9); права інтелектуальної власності – авторські та суміжні права, що набувають особливих механізмів охорони в контексті кримінальних правопорушень у цифровому просторі (кіберпіратство, майнові та немайнові особисті права автора тощо) за ст. 10 [16]. Окрім того, преамбула Конвенції пов'язує кримінально-правову охорону зазначених прав із традиційними засадами права на приватне життя, свободу вираження поглядів і захисту особистої недоторканності та інформації особи.

Подальший розвиток європейського підходу до кримінально-правової охорони цифрових прав особи відображено в так званому E-evidence Package ЄС – Регламенті (ЄС) 2023/1543 і Директиві (ЄС) 2023/1544, які формують наднаціональний механізм транскордонного отримання електронних доказів у кримінальному провадженні та доповнюють Будапештську конвенцію разом з її Другим додатковим протоколом. Як зазначається в науковій літературі, цей пакет залишає невирішеними питання балансу між ефективністю переслідування кіберзлочинів і захистом цифрових прав фігурантів кримінального провадження [17, с. 237–260], що становить актуальний виклик для держав – членів ЄС і для України як держави – кандидата на членство в ЄС у контексті гармонізації національного законодавства.

Нагальним питанням сьогодні в контексті охорони цифрових прав особи в ЄС є Акт про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act) [18].

Акт про штучний інтелект застосовує підхід, що ґрунтується на оцінюванні ризиків, класифікуючи системи штучного інтелекту на кілька категорій ризику, до яких застосовуються різні ступені вимог та зобов'язань. Тобто європейська модель відображає цілком ризикоорієнтований підхід.

Окрім цього, Акт про штучний інтелект ЄС забороняє використання прихованих технологій, що застосовуються в системах ІІІ, для маніпуляції або зловживання, невибіркоче застосування біометричної ідентифікації, а також запровадження систем соціального скорингу на основі автоматизованого оцінювання громадян [4, с. 41–42]. Оскільки Акт про штучний інтелект ЄС є актом гармонізації для національного законодавства України, то це означає, що законодавець має внести в кримінально-правову сферу положення про захист цифрового права на приватність і захист персональних даних, що пов'язані із використанням штучного інтелекту особами; також право на недискримінацію і право не зазнавати упередженого оцінювання, здійсненого штучним інтелектом. Це підтверджує, як традиційне право на приватність і захист персональних даних модифікується в контексті додання до нього цифрового чинника.

Директива Європейського парламенту і ради ЄС 2016/1148 від 06.07.2016 р. [19] встановлює важливі засади охорони цифрових прав особи в кримінально-правовому вимірі. Акт встановлює обов'язки для держав-членів ухвалити національну стратегію щодо підтримання безпеки інформаційних систем, базові мінімальні вимоги щодо безпеки таких систем для операторів послуг і надавачів цифрових послуг і встановлює обов'язок держав-членів створити національні органи, які будуть слідкувати за дотриманням цифрових прав особи в контексті високого спільного рівня безпеки мережевих чи інформаційних систем у межах Союзу.

Кримінально-правовий захист цифрових прав особи у практиці Європейського суду з прав людини

Кримінально-правовий захист цифрових прав особи в практиці Європейського суду з прав людини демонструє водночас важливість коректної охорони цифрових прав особи, проведення правосуддя в умовах цифровізації та вплив цих чинників на особливий об'єкт кримінального регулювання – цифрові свободи. Показовою є справа ЄСПЛ *K.U. v. Finland* (2008) [12], суть якої полягала в публікації недопустимого контенту за участю неповнолітньої особи. Остання стала жертвою розміщення на сайті знайомств оголошення сексуального характеру від його імені. Після отримання електронного листа від невідомого чоловіка про пропозицію зустрічі, батько заявника звернувся до поліції з проханням встановити особу, однак провайдер відмовився роз-

кривати дані про користувача, посилаючись на таємницю телекомунікацій. Поліція звернулася до суду з клопотанням зобов'язати провайдера надати ці дані, проте судова установа відмовилась із посиланням на право на таємницю листування (пп. 6–14).

Результатом розгляду справи стало встановлення ЄСПЛ порушення ст. 8 *Будапештської конвенції* та права на повагу до приватного життя. ЄСПЛ постановив, що держава не забезпечила ефективного захисту для заявника від втручання в його приватне життя, оскільки законодавство не встановило особу, яка розмістила оголошення (п. 1 фінального рішення). Практика ЄСПЛ демонструє позитивний обов'язок держави у кримінально-правовому вимірі охороняти цифрові права особи на приватність та безпеку і гарантувати дієвий правовий захист цих прав.

Дзеркальною справою є кейс *Benedik v. Slovenia* (2018) [13], що також стосується чутливого контенту. Швейцарська поліція повідомила словацьку поліцію, що конкретна IP-адреса використовується в мережі для обміну файлами, які містять заборонений контент. Після цього словацька поліція без отримання судового ордеру на обшук звернулася до провайдера та отримала дані абонента, якому належить зазначена IP-адреса. На цих підставах було проведено кримінально-пошукові дії, вилучено комп'ютер, і згодом особа була визнана винною в поширенні порнографічних матеріалів (пункт 6-8).

Заявник, якого було затримано, звернувся до ЄСПЛ зі скаргою на те, що доступ до даних, що дали змогу його ідентифікувати, був отриманий поліцією неправомірним шляхом, без достатньої правової підстави, що порушувало його цифрові права та гарантії на захист приватного життя. Результатом справи стало встановлення ЄСПЛ порушення ст. 8 Конвенції, оскільки заявник мав обґрунтовані очікування щодо своїх цифрових прав, зокрема – право на приватність своєї інтернет-активності й захист від свавільного втручання в таку активність. Суд встановив важливий елемент охорони цифрових прав: навіть у межах кримінального провадження держава не може отримувати дані без належної правової підстави для їх пошуку (пп. 130–133).

Практика ЄСПЛ демонструє, що кримінально-правова охорона цифрових прав особи в європейському досвіді має дуальну природу: з одного боку, держава має забезпечити механізми для переслідування осіб, які порушують цифрові права інших; а з іншого боку, держава має утримуватися від порушення цифрових прав осіб при здійсненні кримінального розслідування. Таким чином, практика ЄСПЛ демонструє основне завдання кримінально-правової сфери в контексті цифрових прав особи – пошук балансу між охороною та розумним порушенням цифрових прав.

Прагматична модель США та порівняльний аналіз із національним підходом

Іноземний досвід кримінально-правового захисту цифрових прав особи для повного аналізу потребує звернення до інших підходів, що охоплюють відмінну від європейської правову систему та підхід до кримінально-правової охорони цифрових прав особи. Як приклад прагматичної моделі на противагу ризикоорієнтованій європейській можна навести CAN SPAM Act – Федеральний акт США для протидії розповсюдження фішингових листів та спаму. Це правопорушення має незначний матеріальний складник для особи, адже воно пов'язане із додатковими витратами на надання інтернет-послуг, що пов'язані із отриманням зайвої кореспонденції. Більшу небезпеку спам становить для провайдерів та організацій, що надають подібні послуги, оскільки неконтрольоване поширення фішингових листів створює додаткове навантаження на інформаційні системи. Це може призвести до їх збоїв і, як наслідок, до витоку інформації чи інших порушень цифрових прав.

CAN SPAM Act передбачає, що кримінальними правопорушеннями, які посягають на цифрові права особи, є: 1) несанкціонований доступ до захищеного комп'ютера й ініціювання передачі повідомлень; 2) використання захищеного комп'ютера для передавання повідомлень; 3) істотне викривлення інформації, що міститься у спам-листах; 4) реєстрацію з використанням такої інформації стосовно ідентифікації особи; 5) представлення себе шляхом обману особою або законним представником особи, на яку зареєстровано декілька IP-адрес [10, с. 72-73; 20]. Положення, передбачені пунктами 18 U.S.C. § 1037(a)(1)–(5) Акта, демонструють порушення наступних цифрових прав: право на безпечне користування цифровими системами, право на контроль над власною цифровою інформацією, право на достовірну інформацію про електронні повідомлення, право на цифрову ідентичність (що дуже важливо в контексті фальсифікації ідентифікаційних даних як підстава для нового виду кримінально-правової відповідальності), право на приватність і право на безпечне цифрове середовище.

Система охорони від спаму на кримінально-правовому рівні в США побудована у форматі тріади. На першому рівні – обов'язкові правила для комерційної розсилки, тобто гарантії і стандарти, які роблять її законною: механізми відмови «opt-out» і заборона оманливих повідомлень і маніпуляцій. Другий рівень – це обтяження для практик спаму: автоматизоване створення численних акаунтів для розсилки повідомлень і використання чужого комп'ютера з цією метою заборонені. Третій рівень – безпосередня кримінальна відповідальність за 18 U.S.C. § 1037, оскільки цей Акт доповнюється

нормою, що криміналізує спам-діяльність і її основні форми: спам, поєднаний з обманом, піддробкою і з технічними зловживаннями [10, с. 78–80].

На національному рівні правопорушення в контексті фішингових розсилок регулюється підзаконним нормативно-правовим актом – постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження правил надання та отримання електронних комунікаційних послуг» [21]. Цією постановою визначено порядок надання інтернет-послуг, встановлено порядок регулювання електронних, текстових чи інших листів та повідомлень, що отримані без попередньої згоди абонента (спам), і заборона їх використання, замовлення і пропозиції розсилання таких фішингових матеріалів. Окрім того, заборонено використовувати ідентифікатори інших осіб, тобто комп'ютери чи інші технічні засоби, і фальсифікувати мережеві ідентифікатори.

Отже, порівняльний аналіз демонструє, що в загальних засадах український законодавець установив аналогічні норми до розглянутого американського акта. Проте на рівні матеріальних положень українське законодавство демонструє більш жорсткі умови, оскільки американський акт у певних випадках дозволяє фішингові листи, тоді як національне законодавство повністю їх забороняє.

Досвід кримінально-правового захисту цифрових прав особи свідчить про існування декількох моделей такої охорони і захисту. В ЄС переважає ризикоорієнтований підхід, підхід США демонструє більший прагматизм, а український підхід поєднує в собі заборонні й регуляторні компоненти. Порівняння іноземних моделей свідчить про те, що національна система вже набула подібних механізмів кримінально-правової охорони цифрових прав, однак потребує ще більш чіткого, системного і спеціального закріплення їх в окремих сферах.

Висновки

У результаті дослідження цифрових прав особи як об'єкта кримінально-правової охорони і здійснення порівняльно-правового аналізу цього об'єкта в різних правових системах та відповідно до різного законодавства встановлено, що цифрові права особи формувалися поступово і виокремилися в самостійний об'єкт національної та іноземної кримінально-правової охорони через еволюцію традиційних гарантій приватності, таємниці комунікації та захисту персональних даних, яка стала можливою із розвитком науково-технічного прогресу.

Констатовано, що чинне кримінальне законодавство України вже фіксує перелік норм, які забезпечують охорону цифрових прав, хоча як родовий

об'єкт вони в КК України не визначені. Насамперед ці права зафіксовані в сфері посягань на комп'ютерні системи, інформаційну безпеку, цифрові дані – суміжні поняття, які формують усю структуру цифрових свобод. Поки така охорона залишається ситуативною і не завжди відображає цифрові права в комплексі, що є недоліком національної системи, особливо в контексті гібридної війни.

Доведено, що міжнародно-правові стандарти, право ЄС, практика ЄСПЛ та міжнародні підходи до регулювання систем штучного інтелекту вже закладають подальшу основу для формування нових політик у сфері цифрових прав особи та їх кримінально-правової охорони. Практика ЄСПЛ підтверджує дуальну природу захисту і охорони цих прав: держава не тільки має надавати гарантії охорони, а й не порушувати засади цифрових прав особи; а чітке нормативне регламентування комплексу цифрових свобод у кримінальному праві сприятиме більш ефективному застосуванню механізмів їх охорони державою.

Порівняльно-правовий аналіз досвіду іноземних держав свідчить про те, що європейський підхід базується на ризикоорієнтованій моделі, американська модель тяжіє до прагматичної криміналізації найбільш суттєвих правопорушень у сфері цифрових прав особи, а український підхід поєднує заборонні та регуляторні чинники, потребує подальшого уточнення цифрових прав і їх охорони в окремому законодавчому комплексі. Перспективним вектором є законодавче встановлення переліку цифрових прав як окремого об'єкта кримінально-правової охорони і модифікація кодифікованого кримінального законодавства відповідно до викликів диджиталізації, гібридної війни, штучного інтелекту і появи окремого об'єкта охорони – цифрових свобод особи.

Список використаних джерел

- [1] Захарчук І. В. Цифрові права громадян України: конституційно-правове закріплення та механізми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Т. 1, № 90. С. 268–273. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.34>.
- [2] Пашенко О. О. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки нормами розділу I Особливої частини КК України. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2024. Вип. 47. С. 11–17. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2024-47-11>.
- [3] Шепітько М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки під час здійснення правосуддя. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2022. Вип. 44. С. 69–75. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2022-44-69>.
- [4] Глинська Н. В., Клепка Д. І. Принципи визначення розумних меж цифровізації кримінального провадження України. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2024. Вип. 47. С. 30–49. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2024-47-30>.
- [5] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. № 54к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4262> (дата звернення: 12.02.2026).

- [6] Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 12.02.2026).
- [7] Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2657-12> (дата звернення: 12.02.2026).
- [8] Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 12.02.2026).
- [9] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n721> (дата звернення: 12.02.2026).
- [10] Борисов В. І., Карчевський М. В., Шепітько М. В. Міжнародні стандарти та національна кримінально-правова політика у сфері охорони інформаційної безпеки : монографія. Харків : Право, 2023. 152 с.
- [11] Батиргареева В. С. До проблеми «діджиталізації» інфоагресії. *Інформаційна агрессія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Харків, 21 черв. 2024 р.) / редкол.: В. С. Батиргареева та ін. Харків : Майдан, 2024. С. 42–44.
- [12] Judgment of the European Court of Human Rights No. 2872/02 K.U. v. Finland. (December 2, 2008). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-89964> (дата звернення: 12.02.2026).
- [13] Judgment of the European Court of Human Rights No. 62357/14 Benedik v. Slovenia. (April 24, 2018). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182455> (last accessed: 12.02.2026).
- [14] Dumchikov M., Maletova O., Yanishevskaya K. Virtual assets in cybercrime: a focus on Ukrainian realities. *Journal of Financial Crime*. 2025. Vol. 32, No. 4. P. 919–933. <https://doi.org/10.1108/JFC-02-2024-0057>.
- [15] Арістова І. В., Баранов О. А., Дзьобань О. П. та ін. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології : монографія. Київ : КВІЦ, 2019. 344 с.
- [16] Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 12.02.2026).
- [17] Tosza S. Electronic Evidence after E-evidence Package's Adoption: Challenges for Application and Unresolved Problems. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2024. Vol. 33, No. 5. P. 237–260. <https://doi.org/10.17951/sil.2024.33.5.237-260>.
- [18] Artificial Intelligence Act : Legislative Act no. P9_TA(2024)0138. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.pdf (last accessed: 20.04.2026).
- [19] Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union : Directive of 19.07.2016 no. 2016/1148. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/1148/oj/eng> (last accessed: 12.02.2026).
- [20] Controlling the Assault of Non-Solicited Pornography and Marketing Act of 2003 (CAN-SPAM Act). Public Law 108–187. U. S. Government Publishing Office: of. website. URL: http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=108_cong_public_laws&docid=f:publ187.108.pdf (last accessed: 20.04.2026).
- [21] Про затвердження Правил надання та отримання електронних комунікаційних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2025 р. № 761. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2025-п#n788> (дата звернення: 12.02.2026).

References

- [1] Zakharchuk, I.V. (2025). Digital rights citizens of Ukraine: constitutional and legal entrenchment and implementation mechanisms. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Law*, 1(90), 268-273. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.34>.
- [2] Pashchenko, O.O. (2024). Criminal law protection of information security by the norms of Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. *Issues of Crime Prevention*, 47, 11-17. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2024-47-11>.
- [3] Shepitko, M.V. (2022). Criminal law protection of informative security during administration of justice. *Issues of Crime Prevention*, 44, 69-75. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2022-44-69>.
- [4] Hlynska, N.V., & Klepka, D.I. (2024). Principles of determining reasonable limits of the digitalization of criminal proceedings in Ukraine. *Issues of Combating Crime*, 47, 30-49. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2024-47-30>.
- [5] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4262>.
- [6] Law of Ukraine No. 2297-VI "On Personal Data Protection". (June 1, 2010). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
- [7] Law of Ukraine No. 2657-XII "On Information". (October 2, 1992). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2657-12>.
- [8] Law of Ukraine No. 2155-VIII "On Electronic Identification and Electronic Trust Services". (October 5, 2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.
- [9] Criminal Code of Ukraine No. 2341-III. (April 5, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n721>.
- [10] Borysov, V.I., Karchevskiy, M.V., & Shepitko, M.V. (2023). *International Standards and National Criminal-Legal Policy in the Field of Information Security Protection*. Kharkiv: Pravo.
- [11] Batoryhareieva, V.S. (June 21, 2024). On the issue of "digitalization" of information aggression. In *Information Aggression in the Modern World: Legal Analysis and Counteraction: materials of the international scien. and pract. round table* (pp. 42-44). Kharkiv: Maidan.
- [12] Judgment of the European Court of Human Rights No. 2872/02 K.U. v. Finland. (December 2, 2008). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-89964>.
- [13] Judgment of the European Court of Human Rights No. 62357/14 Benedik v. Slovenia. (April 24, 2018). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182455>.
- [14] Dumchikov, M., Maletova, O., & Yanishevskaya, K. (2025). Virtual assets in cybercrime: a focus on Ukrainian realities. *Journal of Financial Crime*, 32(4), 919-933. <https://doi.org/10.1108/JFC-02-2024-0057>.
- [15] Aristova, I.V., Baranov, O.A., Dzioban, O.P., & et al. (2019). *Legal Liability for Offenses in the Information Sphere and the Foundations of Information Delictology*. Kyiv: KVITs.
- [16] Convention on Cybercrime. (November 23, 2001). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text.
- [17] Tosza, S. (2024). Electronic Evidence after E-evidence Package's adoption: Challenges for application and unresolved problems. *Studia Iuridica Lublinensia*, 33(5), 237-260. <https://doi.org/10.17951/sil.2024.33.5.237-260>.

- [18] Artificial Intelligence Act, Legislative Act No. P9_TA(2024)0138. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.pdf.
- [19] Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/1148/oj/eng>.
- [20] Controlling the Assault of Non-Solicited Pornography and Marketing Act of 2003 (CAN-SPAM Act), Pub. L. No. 108-187. Retrieved from http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=108_cong_public_laws&docid=f:publ187.108.pdf.
- [21] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 761 "On Approval of the Rules for the Provision and Receipt of Electronic Communications Services". (June 25, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2025-п#n788>.

Артем Ігорович Шеруда

аспірант кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: a.i.sheruda@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0001-0753-4094

Artem I. Sheruda

Ph.D. Student at the Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.i.sheruda@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0001-0753-4094

Рекомендоване цитування: Шеруда А. І. Національний та іноземний досвід кримінально-правового захисту цифрових прав особи. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 331–350. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361287>.

Suggested Citation: Sheruda, A.I. (2026). National and Foreign Experience in the Criminal-Legal Protection of an Individual's Digital Rights. *Problems of Legality*, 173, 331-350. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.361287>.

Статтю подано / Submitted: 06.04.2026
Доопрацьовано / Revised: 14.05.2026
Схвалено до друку / Accepted: 28.05.2026
Опубліковано / Published: 29.05.2026

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 173

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Луценко*

Редакторка *С. А. Пашинська*

Коректорка *І. А. Гребцова*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якшиної*

Підп. до друку 29.05.2026 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 28,38. Обл.-вид. арк. 22,6.
Тираж 50 прим. Зам. № 29-05/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, к. 412
Тел. (057) 757-72-99, 757-76-16
e-mail: problzakon@ukr.net; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7560 від 28.12.2021 р.

Віддруковано з оригінал-макета в ТОВ «ПРОМАРТ»
Україна, 61023, м. Харків, вул. Весніна, 12
Тел. +38 (057) 717-25-44

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5748 від 06.11.2017 р.